

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Yıl: 12 • Sayı: 23 • Haziran 2022

KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Year: 12 • Number: 23 • June 2022

KTÜSBD
KTUJSS

TRABZON
2022

Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl: 12 - Sayı: 23 - Haziran 2022

Karadeniz Technical University Institute of Social Sciences Journal of Social Sciences

Year: 12 - Number: 23 - June 2022

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Tülay İLHAN NAS / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Editörler / Editors

Doç. Dr. Vahit GÜNTAY – Dr. Muharrem Akın DOĞANAY / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR / Karadeniz Technical University / Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Prof. Dr. Mustafa Naci KAYAOĞLU / Karadeniz Teknik Üniversitesi / Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü

Doç. Dr. Vahit GÜNTAY / Karadeniz Teknik Üniversitesi / Uluslararası İlişkiler Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Aykut BAŞOĞLU / Karadeniz Teknik Üniversitesi / İktisat Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Burçin ESER / Karadeniz Teknik Üniversitesi / Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin YADİGAROĞLU / Karadeniz Teknik Üniversitesi / Sosyoloji Bölümü

Öğr. Gör. Dr. İhsan ERDİNÇLİ / Karadeniz Teknik Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Muharrem Akın DOĞANAY / Karadeniz Teknik Üniversitesi / İktisat Bölümü

Dil Editörleri / Language Editors

Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR (Türkçe)

Prof. Dr. Mustafa Naci KAYAOĞLU (İngilizce)

Sekretarya / Secretary

Faruk YILMAZ / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Birol KARAKURT / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Kader ŞAHİN / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Selami TURGUT / Başkent Üniversitesi

Prof. Dr. Sibel YAMAK / University of Wolverhampton

Prof. Dr. Ahmet Hamdi TOPAL / Kastamonu Üniversitesi

Prof. Dr. Vasfi HAFTACI / Kocaeli Üniversitesi

Prof. Dr. Tekin AKDEMİR / Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Prof. Dr. Adem DURSUN / Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet ERYİĞİT / Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Prof. Dr. Fatma ACUN / Hacettepe Üniversitesi

Dr. Alessia CHIRIATTI / CESRAN International

Dr. Antony OU / CESRAN International

Dr. Paul RICHARDSON / University of Birmingham

e-ISSN: 2146–3727

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kanuni Kampüsü 61080 Trabzon / Türkiye

E-mail: sbedergi@ktu.edu.tr

Tel: +90 462 377 20 22

Fax: +90 462 325 32 10

<https://dergipark.org.tr/pub/sbed> | <http://www.ktu.edu.tr/sbedergisi>

Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran ve Aralık sayıları ile yılda iki kez yayınlanan ulusal, hakemli ve bilimsel bir dergidir. Yayın dili, Türkçe ve İngilizce olan dergimiz; EBSCO, TÜBİTAK/ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (TR Dizin) ve Türk Eğitim İndeksi tarafından taranmaktadır.

BU SAYININ HAKEM KURULU

A. Cansu GÖK KISA	Levent KIRVAL
Ahmet ALKAYIŞ	Mahmut Sami ÖZTÜRK
Arda ÖZKAN	Mehmet Hanefi TOPAL
Asiye TÜTÜNCÜ	Mehmet KOKOÇ
Büşra TOSUNOĞLU	Muhammed Naim NAIMİ
Ceren UYSAL OĞUZ	Muhammet DÜŞÜKCAN
Çağrı ÇOLAK	Murat ÜLGÜL
Efe BAŞTÜRK	Mustafa ŞEN
Ekrem BAHÇEKAPILI	Özge YÜCEL
Filiz YÜKSEL	Özlem İPEK
Fulya AKSU	Rıdvan KALAYCI
Gökhan ŞAHİN	Seda TOPGÜL
Gülin YAZICI ÇELEBİ	Sedat POLAT
Gülmelek DOĞANAY	Selim KURT
Gülşah KARAVARDAR	Selma KILIÇ KIRILMAZ
Havvanur Feyza KAYA	Serkan SAVAŞ
İlker YAMAN	Yusuf Ziya BÖLÜKBAŞI
İrfan KALAYCI	

İÇİNDEKİLER

Bankacılık Sektöründe TFRS 9 “Finansal Araçlar” Standardının Finansal Varlıkların Sınıflandırılması ve Ölçümüne Etkisi [Araştırma Makalesi] The Effect of IFRS 9 “Financial Instruments” Standard on Classification and Measurement of Financial Assets in Banking Sector [Research Paper] <i>Pelin MENGİ Ebru SAYGILI Seher GÖREN YARGI</i>	1
Türkiye’de Hava Kalitesinin COVID-19 Bağlamında Değerlendirilmesi [Araştırma Makalesi] Evaluation of Air Quality in Turkey in the Context of Covid-19 [Research Paper] <i>Abdulgazi YIKICI Hüseyin ÜNAL</i>	21
Batı Düşünce Tarihinde Bireyi Önceleyen Düşünürlerde Sivil Toplum ve Demokrasi [Araştırma Makalesi] Civil Society and Democracy in the Thinkers Who Focus on the Individual in the History of Western Thought [Research Paper] <i>Tuba GÜN ÇINGİ</i>	45
Türkiye’de İnternet Kullanımının Mikro Ekonomik Analizi [Araştırma Makalesi] Microeconomics Analysis of Internet Usage in Turkey [Research Paper] <i>Zehra ABDİOĞLU Berat HARMAN</i>	63
Doğu Akdeniz Enerji Rekabetinde Libya [Araştırma Makalesi] Libya in Eastern Mediterranean Energy Competition [Research Paper] <i>Derya SÜRMEİOĞLU PARLAR</i>	87
COVID-19 Döneminde Bir İşte Tutma Politikası Olarak Uygulanan Kısa Süreli Çalışma Sistemi: Almanya (Kurzarbeit Sistem) Deneyimi [Araştırma Makalesi] Short-Time Work System Applied As a Job Retention Policy in During Covid-19: Germany Experience (Kurzarbeit System) [Research Paper] <i>Ali İhsan ÇELEN</i>	113
Afganistan’da Taliban İktidarı Dönemleri (1996-2001 ve 2021 Sonrası) ve Afganistan Dış Politikası [Araştırma Makalesi] Periods of Taliban Power in Afghanistan (1996-2001 and 2021 to Present) Afghanistan Foreign Policy [Research Paper] <i>İskender KARAKAYA Mohammad İshak NAZARI</i>	143
Eğitimde Yapay Zekânın Kullanılması: Betimsel İçerik Analizi Çalışması [Araştırma Makalesi] Using Artificial Intelligence in Education: Descriptive Content Analysis Study [Research Paper] <i>Gülsüm MEÇO Fatma COŞTU</i>	171

Sürdürülemeyen Barış İnşasında Siyasal Kültürün Rolü: Haiti Örneği
[Araştırma Makalesi]

The Role of Political Culture in Unsustainable Peace-Building: The Case of Haiti
[Research Paper]

Aslı Meryem ÇELİK | Ayça EMİNOĞLU 195

Çaykur'un Türkiye Varlık Fonu'na Devrinin ve Finansman Sorununun Analizi
[Araştırma Makalesi]

Analysis of Çaykur's Transfer to Turkish Wealth Fund and Finance Problem
[Research Paper]

Yalçın ARSLANTÜRK | Ahmet Burçin YERELİ 213

BANKACILIK SEKTÖRÜNDE TFRS 9 “FİNANSAL ARAÇLAR” STANDARDININ FİNANSAL VARLIKLARIN SINIFLANDIRILMASI VE ÖLÇÜMÜNE ETKİSİ^{*,**}

THE EFFECT OF IFRS 9 “FINANCIAL INSTRUMENTS” STANDARD ON CLASSIFICATION AND MEASUREMENT OF FINANCIAL ASSETS IN BANKING SECTOR

Araştırma Makalesi
Research Paper

Pelin MENGİ^{***}
Ebru SAYGILI^{****}
Seher GÖREN YARGI^{*****}

Öz:

Türkiye Finansal Raporlama Standardı - 9 “Finansal Araçlar” (TFRS 9)’ın yürürlüğe girmesi ile birlikte, finansal varlıkların sınıflandırma ve ölçme safhasında değişiklikler yapılmıştır. Bu durum, TFRS 9’u uygulayacak işletmelerde ve bankaların finansal raporlamalarında önemli değişikliklerin meydana gelmesine neden olmuştur. Bu çalışmanın amacı, TFRS 9’un ilk uygulama dönemi olan 2018 yılında, mevduat bankalarının mali tabloları üzerindeki etkileri ortaya çıkarmaktır. Türkiye’de faaliyet gösteren 32 adet mevduat bankasından çalışma kapsamı için uygun verilere sahip 18 mevduat bankası seçilmiştir. Seçilen bankaların 2017 yıl sonu verileri ile 2018 yılı açılış verileri yatay analiz hareketli baz yıl yöntemi ile karşılaştırılarak, TFRS 9’un finansal tablolar üzerindeki etkisi incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre, finansal araçların kar veya zararda gerçeğe uygun değerlendirilmesi sonucunda bankaların çoğunda küçük tutarlı azalışlar gözlemlenmektedir. Diğer kapsamlı gelir yoluyla gerçeğe uygun değerlendirme genel olarak, negatif yönlü bir değişime, itfa edilmiş maliyet uygulaması ise pozitif yönlü bir değişime neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: TFRS 9 Finansal Araçlar Standardı, Mevduat Bankaları, Finansal Varlıklar.

Abstract:

The Turkish Financial Reporting Standard - 9 "Financial Instruments" (TFRS 9) introduced changes to the classification and measurement of financial assets. As a result, significant changes have occurred in the financial reporting of the businesses and banks that will implement TFRS 9. The aim of this study is to reveal the effects of TFRS 9 on deposit banks' financial statements in 2018, the first year of implementation. Of the 32 deposit banks operating in Turkey, 18 deposit banks with relevant data for the scope of the study were

* Makale Geliş Tarihi: 03.10.2021

Makale Kabul Tarihi: 07.01.2022

** Bu çalışma, danışmanlığını Doç. Dr. Ebru SAYGILI'nın yürüttüğü, Yaşar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası Ticaret ve Finans Anabilim Dalı'nda Pelin MENGİ tarafından 2019 yılında tamamlanan “TFRS 9 Finansal Araçlar Standardı'nın Finansal Tablolara ve Finansal Sisteme Etkisi” adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak türetilmiştir.

*** pelinmengi@gmail.com, orcid.org/0000-0001-6525-7227

**** Doç. Dr., Yaşar Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, ebru.esendemir@yasar.edu.tr, orcid.org/0000-0002-0458-8740

***** Öğr. Gör. Dr., Yaşar Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Programı, seher.goren@yasar.edu.tr, orcid.org/0000-0002-0475-9888

chosen. The impact of TFRS 9 on financial statements was investigated by comparing selected banks' 2017 year-end data with the opening data for 2018 with the trend analysis method. According to analyses results, most banks experience small consistent decreases as a result of the fair valuation of financial instruments in profits or losses. In general, fair valuation through other comprehensive income produced a negative directional change, while amortized cost implementation generated a positive change.

Keywords: IFRS 9 Financial Instruments Standard, Deposit Banks, Financial Assets.

GİRİŞ

2008 yılındaki mali krizin en önemli sebeplerinden birinin TMS 39 Standardı olduğu ileri sürülmüş, dolayısıyla bu finansal krizin uluslararası finansal raporlama standartlarına etkisi olmuştur. Finansal istikrarı sağlamak amacıyla finansal araçlar için standardının iyileştirilmesi önerisinde bulunulmuştur. Bu öneri ile Uluslararası Muhasebe Standartları Kurulu tarafından finansal araçlar için yeni bir standart hazırlanmıştır. “TFRS 9 Finansal Araçlar” Standardı olarak adlandırılan bu standart 01/01/2018 tarihinden itibaren başlayan hesap dönemleri için geçerliliğinin kabul edileceği KGK (Kamu Gözetim Kurumu) tarafından yayımlanan 2017 standart sürümü kapsamı içerisinde belirtilmiştir (KGK, 2019). Bu nedenle, finansal durum tablosunda (bilanço) finansal araçlara sahip tüm kuruluşlar mevcut TMS 39 Standardı yerine yeni TFRS 9’u kullanmaya başlayacaktır (Türkiye Finansal Raporlama 9 [TFRS 9], 2018). TMS 39’da baz alınan geçmiş fiyatlar gelecekteki beklentiler olarak değiştirilmiştir. Bu yeni standardın amacı, finansal araçların muhasebesini basitleştirmeyi ve son mali krizin vurguladığı eksikleri gidermektir.

Bu çalışmanın amacı, TFRS 9 Finansal Araçlar Standardı’nın mali tablolar ve finansal sistem üzerindeki etkisini araştırmaktır. Bu doğrultuda çalışmanın birinci bölümünde TFRS 9 Finansal Araçlar Standardı ile ilgili kavramsal çerçeve, ikinci bölümünde TFRS 9 ile Türk Bankacılık Sistemine getirilen başlıca değişiklikler, üçüncü bölümünde ise çalışmanın uygulama kısmına ilişkin analiz sonuçlarına yer verilmektedir.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Muhasebe standartları, muhasebe uygulamalarını yönlendiren, mali tabloların hazırlanmasına ve sunulmasına düzenleyen esaslar ve kurallar topluluğu olarak açıklanabilmektedir (Elitaş, 2012: 132). Bu Muhasebe Standartlarını belirleme işi, Uluslararası Muhasebe Standartları Kurulu / UMSK (International Accounting Standards Committee/IASC) tarafından 1973 yılında Londra’da faaliyete geçmiştir (Erol ve Aslan, 2017: 65). Daha sonra UMSK, 2001 yılında Türkiye Muhasebe Standart Kurulu/TMSK (International Accounting Standards Board/IASB) olarak değiştirilmiştir (ufrsturk.wordpress.com/2013/03/09/ufrsnin-gelisimi/, 2019). 02/11/2012 yılından itibaren Kamu Gözetimi Kurumu/KGK bu alanda faaliyetlerine başlamıştır (ufrsturk.wordpress.com/2013/03/09/ufrsnin-gelisimi/, 2019).

Ülkemizde Türkiye Muhasebe Standartları Kurulu tarafından Uluslararası Muhasebe Standartları çerçevesinde, finansal araçlarla ilgili dört standart düzenlenmiştir (Ceran, 2014:

232). Bunlar, TMS 32 Finansal Araçlar: Sunum Standardı, TMS 39 Finansal Araçlar: Muhasebeleştirme ve Ölçme Standardı, TFRS 7 Finansal Araçlar: Açıklamalar Standardı ve TFRS 9 Finansal Araçlar Standardı'dır. Bu makalede, TFRS 9 Finansal Araçlar Standardı üzerinde durulmaktadır.

1.1. TFRS 9 Finansal Araçlar Standardı

TFRS 9'un kapsamı; mali tablo verilerini kullanan paydaşlara şirketin finansal varlıklarının tutarını, zamanını ve gelecekteki nakit akışlarının belirsizliğini değerlendirmede, finansal varlıklar hakkında ihtiyaca uygun ve yararlı bilgiler sağlayacak finansal raporlama ilkelerini nitelendirmektir (KGK, 2019). Bu standardın yayınlanmasının nedeni, finansal araçların muhasebeleştirilmesinin daha iyi bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktır. Bu standart, dünyanın tümünde kabul edilmeye başlayan bir finansal raporlama sistemidir.

TMS 39 ve TFRS 9 arasında meydana gelen değişimler aşağıdaki gibidir (Kaya, 2014: 582): Bu iki standart arasındaki en büyük değişikliklerden biri finansal araçların sınıflandırılması ve finansal araçların daha sonraki ölçümleridir. TMS 39'da dört sınıflandırma kategorisi bulunmaktadır. Bu dört sınıflandırma kategorisi; gerçeğe uygun değerlenen varlıklar, vadeye kadar elde tutulan varlıklar, kredi ve alacaklar, satılmaya hazır finansal varlıklardır. TFRS 9'da ise sınıflandırmadaki karmaşıklığın giderilmesi için finansal araçlar kategorisi sadeleştirilmiştir. TFRS 9'a göre, itfa edilmiş maliyetleri veya gerçeğe uygun değerleriyle hesaplanarak sınıflandırma yapılacaktır.

TMS 39'da kurallara dayalı bir yaklaşım esas alınırken; TFRS 9'da ilkeler yaklaşımına dayalı muhasebe işlemleri başlatılmıştır. Kurallara dayalı yaklaşımın eleştirilmesinin nedeni; kuralların yeniliğe açık faaliyetlere sahip bir ortamda uyum sağlayamadığı ve yetersiz olduğu gerçeğini içermesidir. TFRS 9'da, TMS 39'a kıyasla daha az karmaşık ve birleştirilmiş bir değer düşüklüğü modeline indirgemektedir. TFRS 9, finansal varlıklar için işletmelere farklı açıklama seçeneği sağlamıştır. Örneğin; TMS 39'da finansal varlığın satışı halinde öz kaynakta muhasebeleştirilen tutarların kâr ve zarara (gelir tablosu) aktarılmasına izin verilmektedir. Bunun aksine TFRS 9'da bu varlıkların satışı durumunda kâr ve zarara aktarılmasına izin verilmemekte ve bu tutarlar öz kaynaklarda muhasebeleştirilmektedir. TMS 39 kapsamı dönemsel niteliklilik kavramını artırırken, TFRS 9 kapsamı ise bu kavramı azaltır.

TFRS 9 kapsamında, seçilen işletme modelinde ve varlıkların, sözleşmeye dayalı nakit akışlarını tahsil ederek, finansal varlıklar satarak ya da her ikisini birden kullanarak nakit akışı üretmek amacıyla yönetilen yeni bir muhasebe sunar. Temel borçlanma araçlarını yönetmek için iş modeli, işin niteliği göz önünde bulundurması gereken bir kuruluşteki operasyonlar tarafından belirlenir (KGK, 2019):

- İş modelinde performansın sunulması ve finansal varlıkların yönetimi ve kilit yönetici personele sunumun şekli
- İş modelinin performansını ve bu risklerin yönetilme şeklini etkileyen riskler

- Yöneticiler için ödenen paranın belirlenmesi

TFRS 9 standardının SWOT analizi (güçlü ve zayıf yönler ve fırsatlar ve tehditler) aşağıda yer almaktadır (Gornjak, 2017: 115):

Güçlü Yönleri:

- TMS 39 standardındaki sınıflandırma ve ölçmede modelindeki karmaşıklığın azaltılmasına olanak sağlaması
- TFRS 9 kapsamıyla daha ihtiyatlı bir yaklaşım izlenmesi
- Bu yeni kapsamla birlikte ileriye dönük bilgilerin de kullanması
- İş modelinde meydana gelen herhangi bir değişikliğin nedenlerinin kapsamlı olarak açıklaması
- 2008 yılındaki mali krizden kaynaklanan sorunların ele alınması
- Kredi kayıplarının doğru şekilde tespit edilmesi
- Dünya çapındaki rakiplerle finansal raporlamanın tutarlılığını ve şeffaflığını geliştirmek
- Yabancı sermaye yatırımına daha iyi bir şekilde erişim olanağı

Zayıf Yönleri:

- Finansal borçlar için sistematik bir yaklaşım sunulmaması
- Daha profesyonel karar gerektiren ve özneliği getirebilen yeni iş modeli kavramlarının tanıtılması
- Mevcut muhasebe sistemlerini TFRS 9 standardına uygun olarak ayarlamak veya yükseltmek
- Riskten korunma muhasebesinde değer düşüklüğü ile ilgili soruları çözmemesi

Fırsatlar:

- Orijinal sınıflandırma, gerçeğe uygun değerinden itfa edilmiş maliyetle ölçülen belirli finansal varlıkların yeniden sınıflandırılması
- Standart muhasebe kararlarında profesyonel yargılamaya izin vermesi
- Daha yavaş bir evrelemenin ikinci ve üçüncü aşamalarının tamamlanması, standart belirleyici tarafından daha iyi seçimlerin yapılmasını sağlayabilmesi

Tehditler:

- Bu kapsamla meydana gelecek kayda değer işlem maliyetleri
- Karşılık seviyeleri ve yasal sermaye bakımından ciddi finansal etkiler

1.2. Finansal Varlıkları Sınıflandırma ve Ölçme

Muhasebe standartlarının esas konusu “ilke bazlı” yaklaşımdır. Fakat TMS 39 Standardı’ndaki kapsamaların “kural bazlı” olarak uygulanması, finansal varlıklarda sınıflandırma, ölçme ve uygulama işlemlerinde bazı zorlukların oluşmasına sebep olmuştur. Bu sebeplerden ötürü, TFRS 9’la birlikte muhasebe standardında uygulanan “ilke bazlı” yaklaşım gerçekleşmesi amaçlanmıştır. (Fındık, 2016: 69). Bu yeni standart ile birlikte meydana gelen değişimlerden çok önemli ölçüde etkilenecek başlıca finansal araçlar; bankaların ellerinde tuttukları finansal araçlar, sigorta şirketlerinin sigortacılık borçlarını finanse etmek için sahip olduğu finansal araçlar ve yatırım portföyleri şeklinde sıralanmaktadır. Bu standardın kurumsal şirketlerdeki etkisi diğer sektörler için daha kısıtlıdır (kpmgvergi.com/Yayınlar/TurkceYayınlar/Pages/TurkceYayınlar.aspx, 2019).

Borçlanma araçları için TFRS 9 kapsamındaki sınıflandırma, şirketin finansal varlıklarını yönetmek için kullandığı iş modeli ve sözleşmeden kaynaklanan nakit akışlarının sadece anapara ve anaparaya bakiyesine bağlı faizi yansıtmaya durumunu esas almaktadır (KGK, 2019). Bir işletmenin iş modeli, işletmenin nakit akışlarını oluşturmak ve işletme için değer yaratmak amacıyla finansal varlıklarının nasıl yönetildiği temeline dayanmaktadır. TFRS 9’da borçlanma araçları için üç temel sınıflandırma kategorisi bulunmaktadır (KGK, 2019). Diğer bir ifadeyle, ilk muhasebeleştirilmenin ardından TFRS 9 kapsamındaki tüm varlıklar; itfa edilmiş maliyet ile ölçülen (Amortised Cost), gerçeğe uygun değer farkı diğer kapsamlı gelire yansıtılan (Fair Value through Other Comprehensive Income/ FVTOCI) ve gerçeğe uygun değer farkı kar veya zararda gösterilen (Fair Value through Profit or Loss/ FVTPL) şeklinde sınıflandırılmaktadır (International Financial Reporting Standard 9 [IFRS 9], 2018).

Eğer bir finansal varlık sözleşmeli nakit akışı testi ve iş modeli testi koşulunu sağlıyorsa, itfa edilmiş maliyeti üzerinden ölçülerek sınıflandırılmaktadır.

- Sözleşmeli nakit akışı testi, belirli tarihlerde anapara ve anapara bakiyesinin faiz ödemelerini kapsayan sözleşmeye dayalı nakit akışına neden olan finansal varlığa ilişkin sözleşmelerin belirlenmesinde kullanılan kriterler (Solely payments of principal & interest/SPPI) olarak tanımlanmaktadır. Kısaca özetlemek gerekirse sözleşmeli nakit akışı testi, sadece anapara ve faiz ödemesi olarak “SPPI kriteri” adı altında geçmektedir.
- İş modeli testi, iş modeli kapsamında sözleşmeye dayalı nakit akışlarının tahsili amacıyla elde tutulan sözleşmeler olarak tanımlanmaktadır (KGK, 2019). İtfa edilmiş maliyeti ile ölçülen finansal varlıklara ilişkin faiz gelirleri gelir tablosunda gösterilmektedir. Etkin faiz yöntemi ile faiz gelirleri ve faiz giderleri mali tablolara alınabilmektedir (alternatifbank.com.tr/media/6144/alternatifbank_2018_fr_tr_1103.pdf, 2019).

Gerçeğe uygun değer farkının diğer kapsamlı gelire yansıtılarak (FVTOCI) ölçülen borçlanma araçlarının faiz geliri etkin faiz yöntemi ile hesaplanmaktadır. Örneğin;

alım satım amacıyla elde tutulmayan belirli borçlanma araçları ve hisse senedi yatırımları için, FVTOCI sınıflandırması bir seçimdir. Ayrıca alım satım amacıyla elde tutulan tahviller de bu kapsam için bir seçimdir. Bu kriterde sınıflandırılabilmesi için iş modeli testi ve nakit akışı özellikleri testi şartlarını sağlamış olması gerekmektedir (KGK, 2019):

- İş modeli testi: Bu kapsamda sözleşmeye ilişkin nakit akışlarının tahsili ve satılmasını hedefleyen bir iş modeline uygun olarak elde tutulmasıdır.
- Nakit akışı özellikleri testi: Belirli tarihlerde sadece anapara ve anapara bakiyesinin faiz ödemelerini içeren sözleşmeye dayalı nakit akışına neden olan finansal varlığa ilişkin sözleşmeler olarak belirlenmektedir. Tüm öz sermaye yatırımları gerçeğe uygun değerde olmalıdır.

Diğer sınıflandırmaların dışında kalan tüm borçlanma araçları gerçeğe uygun değer farkının kâr veya zarara yansıtılmasıyla ölçülmelidir. Bu borçlanma araçları, piyasada kısa dönemde meydana gelen fiyat ve benzeri nedenlerden dolayı dalgalanmalardan kâr sağlamaya yönelik elde edilen finansal varlıklardır. Ayrıca, türev finansal varlıkları da kapsamaktadır. Bu kapsam finansal varlığın finansal tablolara ilk defa alınması esnasında geri dönüşü olmayan bir şekilde gerçeğe uygun değer farkı, kâr veya zarara aktararak ölçülür (KGK, 2019). Fakat finansal varlık veya borçların farklı bir şekilde ölçümünden veya bunlara ilişkin kazanç veya kayıpların farklı muhasebeleştirilmesinden dolayı tutarsızlık oluşabilmektedir. Bu tutarsızlık “Muhasebe Uyumsuzluğu” olarak geçmektedir (KGK, 2019). Bu kapsam muhasebe uyumsuzluğunu önemli ölçüde azaltmak veya ortadan kaldırmak için kullanılmaktadır.

Finansal varlıklar için, FVTPL, FVTOCL ve itfa edilmiş maliyet arasında, ancak işletmenin finansal varlıkları için iş modeli hedefi değiştiği takdirde, önceki model değerlendirmesi artık geçerli olmazsa, yeniden sınıflandırmaya olanak sağlanır (KGK, 2019). Yeniden sınıflandırma uygunsa, işletme modelindeki değişikliği izleyen ilk raporlama döneminin ilk günü olarak tanımlanan yeniden sınıflandırma tarihinden itibaren ileriye dönük olarak yapılmalıdır. Bir işletme, önceden tanınmış herhangi bir kazancı, zararı veya faizi yeniden şekillendirme yapmaz. FVTOCL'da ölçülen hisse senedi yatırımları için veya gerçeğe uygun değer seçeneğinin herhangi bir durumda bir finansal varlık veya finansal borç için kullanıldığı yerlerde TFRS 9 yeniden sınıflandırmaya izin vermez.

2. TFRS 9 FİNANSAL ARAÇLAR STANDARDI İLE TÜRK BANKACILIK SİSTEMİNE GETİRİLEN BAŞLICA DEĞİŞİKLİKLER

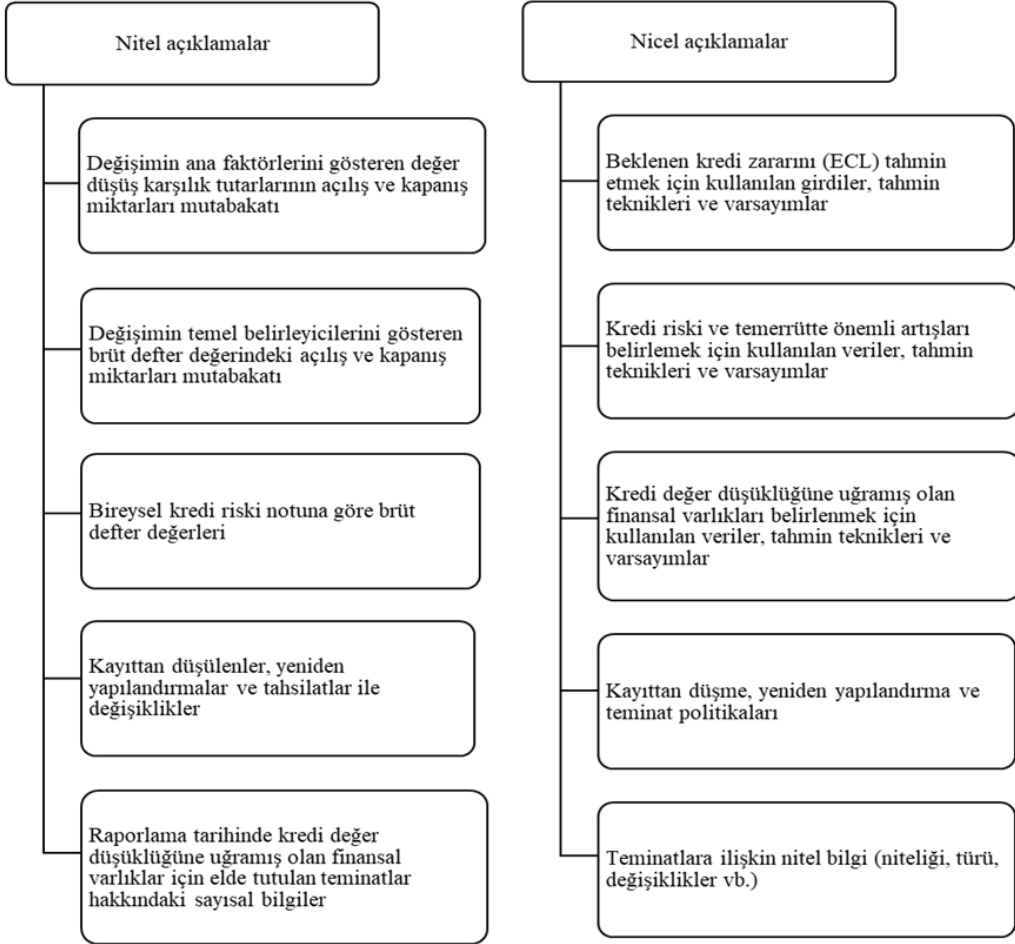
Uluslararası Muhasebe Standartları Kurulu, TMS 39 Standardı ile ilgili birçok eleştiri ve yorum almıştır. Bu eleştiriler ile birlikte, finansal araçları TMS 39 Standardı'na uygun olarak sınıflandırma yapmanın, bu standardı kullananlar açısından, anlaşılması daha zahmetli ve daha karmaşık hale geldiği gözlemlenmiştir. Ayrıca, bu kapsamın kredi ve ala-

caklardaki değer düşüklüğü modelini göz önünde bulundurmayı ertelemesi ve işletmelerin bu standarttaki diğer bir model olan riskten korunma muhasebesindeki risk yönetimi süreçleri konusunda eksik olması diğer eleştiriler arasındadır. Bu sebeplerden dolayı, TFRS 9 “Finansal Araçlar” Standardı, TMS 39 Standardı’nın karmaşıklık yaratan taraflarından kurtularak bankaların kredi uygulamaları ile kredi zararlarının muhasebesini uyumlu hale getirmektedir. Böylece kredi zararları; geçmiş olaylar, mevcut koşullar ve geleceğe ilişkin tahminlere dayanan geniş bir veri kaynağı çerçevesinde belirlenmektedir (Saltoğlu, 2016: 6). TFRS 9 Finansal Araçlar Standardı, finansal varlık ve yükümlülüklerin nasıl yeniden sınıflandırılması ve ölçülmesi gerektiğine, değer düşüklüğü karşılığına ve finansal riskten korunma muhasebesine kılavuzluk etmektedir (TFRS 9, 2018). TFRS 9’la birlikte işletmeler, TMS 39’daki gibi kredi risklerini değerlendirirken sadece geçmiş verilerinden değil, kredi karşılıklarına dair gelecek zaman nakit akış tahminlerini etkileyecek hem var olan hem de geçmiş tüm verilerinden yararlanabilmektedir. TFRS 9, TMS 39’a kıyasla çok daha kapsamlı ve geniş bir uygulamadır. Bu standart, Finansal Varlıkları Sınıflandırma ve Ölçme, Değer Düşüklüğü Karşılığındaki Kapsamlar (Beklenen kredi zararlarının ölçümü) ve Finansal Riskten Korunma Muhasebesine İlişkin Koşullar olmak üzere 3 temel aşamadan oluşmaktadır (Saltoğlu, 2016: 6).

TFRS 9 Finansal Araçlar Standardı, 1 Ocak 2018 tarihinden itibaren TMS 39 Standardı’nın yerine gelen ve beraberinde iş akışlarını, süreçlerini, iş planlarını ve sistematik alt yapı değişikliğini de gerektiren bir standarttır. 2017 yılında bankalar, “toplam vadeye kadar elde tutulan yatırımlar” olarak sınıflandırılırken, 2018 yılında TFRS 9’a geçiş ile, “toplam itfa edilmiş maliyeti ile ölçülen finansal varlıklar” olarak değişmiştir. Diğer bir değişiklik ise, TFRS 9’a geçmeden önce satılmaya hazır finansal varlıklar başlığı altında sınıflandırma yapılırken, TFRS 9’un ilk uygulama tarihinden itibaren diğer kapsamlı gelir yoluyla gerçeğe uygun değer adı altında tablolara alınmıştır. “Kar veya zararda gerçeğe uygun değer” 2017 ve 2018 yıllarında aynı başlık altında finansal tablolara yansıtılmıştır.

2.1. TFRS 9 Kapsamında Bankalarda Finansal Tablo Açıklamaları

Finansal varlık sınıfları temeline göre yapılan kapsamlı nitel ve nicel açıklama gerekliliklerine ilişkin örnekler aşağıdaki Şekil 1’de belirtilmektedir. Şekilde görüldüğü üzere, nitel ve nicel açıklamalar detaylandırılmaktadır. Böylece, finansal varlık sınıflarına göre gereklilikler daha somut bir şekilde anlaşılabilir.

Şekil 1: Nitel ve Nicel Açıklamalar

Kaynak: (Türkiye Bankalar Birliği, 2019)

2.2. TFRS 9 ile ilgili Mevcut Çalışmalar

TFRS 9'un 2018 yılından itibaren yasal olarak yürürlüğe girmesi nedeniyle konu hakkında sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu bölümde mevcut çalışmalar incelenecektir. Fidan (2019) çalışmasında TFRS 9 kapsamında ticari alacaklarda değer düşüklüğü yaklaşımını ele almaktadır. Bu yaklaşımda Vergi Usul Kanunu kapsamındaki değer düşüklüğü ile arasındaki benzerlikler ve farklılıklardan bahsedilmektedir. Ayrıca finansal tablolar üzerindeki etkileri örnek bir uygulama ile incelenmektedir. Bu çalışmanın TFRS 9 ve Vergi Usul Kanunu arasındaki farklılıkların tamamen anlaşılmasını sağlayacağı ve diğer yapılacak çalışmalar için yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Fındık (2016) çalışmasında TFRS 9’deki finansal varlıkların sınıflandırılmasını, ölçüm esaslarını ve değer düşüklüğü kapsamını ele almaktadır. Finansal varlıklara dair muhasebe uygulamaları örnekleriyle açıklama yapılmaktadır. Bunlar; hazine bonosu, alacak senedi, hisse senedi, gerçeğe uygun değer farkının diğer kapsamlı gelire aktarılarak ölçülmesi, itfa edilmiş maliyet üzerinden hesaplanan değer düşüklüğü, etkin faiz yöntemi, teslim tarihi ve ticari işlem tarihi hesaplamaları ile ilgili örneklerdir. Birkan (2019) ise TFRS 9 Finansal Araçlar Standardının bankacılık sektöründeki kredi değer düşüklüğü ve kredi karşılıkları üzerine etkisi incelenmiştir.

Akgemci (2014) yaptığı çalışmada TFRS 9’deki değerlendirme ölçüleri kavramı ile dönem sonundaki finansal borçların değerlendirme işlemlerinin yapılması ve bu değerlendirme sırasında muhasebe tutarsızlığının önemi üzerinde durmaktadır. Bu çalışmada BIST (Borsa İstanbul)’de işlem gören şirketler üzerinde inceleme yapılmıştır. Yapılan inceleme sonucunda, şirketlerin TFRS 9’u uygulamadıkları ve muhasebe tutarsızlığını dikkate almadıkları görülmektedir.

3. ARAŞTIRMANIN AMACI, METODOLOJİSİ VE BULGULARI

3.1. Araştırmanın Amacı

TFRS 9’un yürürlüğe girmesi bankalar ve finansal kurumlara ait finansal tablolardaki muhasebe verisinde bazı değişikliklere yol açmıştır. TFRS 9’la birlikte meydana gelen değişiklikler ile finansal tablolarda bazı gerekli değişiklikler yapılmıştır. Bu çalışmada, 2018 yılından başlayarak sonraki hesap dönemleri için geçerli olan TFRS 9’un bankaların ilk uygulamada finansal tablolarına etkisinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Yapılan literatür taraması ile TFRS 9 ile ilgili çalışmalar incelenmiştir. Türk Bankacılık Sisteminde yer alan mevduat bankaları arasından bağımsız denetimden geçmiş konsolide ve analize elverişli bilgileri açıklayan bankalar analize dahil edilmiştir.

Bu araştırmanın amacı TFRS 9’un bankaların finansal tablolarını nasıl etkilediğini tespit etmektir. “Finansal Varlıkların Sınıflandırılması ve Ölçülmesi” kapsamı, TFRS 9 ile meydana gelen bir değişimdir. Bu kapsamın ilk kez mali tablolara alınmasıyla, finansal varlık kar veya zararda (K/Z) gerçeğe uygun değer, diğer kapsamlı gelir yoluyla gerçeğe uygun değer ve itfa edilmiş maliyet olmak üzere üç başlık altında sınıflandırılmaktadır. TFRS 9 ile kullanılmaya başlanan bu üç sınıflandırmanın çalışma kapsamında seçilen bankaların verilerinden alınarak yüzdesel değişim tutarlarına bakılmıştır.

3.2. Araştırmanın Metodolojisi

3.2.1. Araştırmanın Veri Seti

Çalışma kapsamındaki bankalara Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK)’nın internet sitesinden ulaşılmıştır (BDDK, 2004). Çalışma için Türkiye’de faaliyet gösteren mevduat bankaları verilerinden yararlanılmaktadır. BDDK’nın internet site-

sinde 32 tane mevduat bankası mevcuttur. Bu mevduat bankalarından, TFRS 9 kapsamında bağımsız denetimden geçmiş ve konsolide finansal tablolara sahip olanlar üzerinden analiz yapılmıştır. Bankaların TFRS 9 kapsamında oluşturulan finansal tablolarından, finansal varlıkların sınıflandırılması ve ölçülmesi başlığında sunulan hesaplar incelenmiştir. Bu kalem altında yer alan verilere göre TFRS 9'un etkilerine bakılmıştır. Türkiye'de faaliyet gösteren 32 adet mevduat bankası içerisinde çalışmadaki kaleme uygun olan 18 mevduat bankasına ait verilerden yararlanılmaktadır. Belirlenen dönemler kapsamında BDDK'dan alınan mevduat bankalarının bağımsız denetimden geçmiş konsolide finansal raporlara ve çalışma için kullanılacak verilere uygun ulaşılan 18 bankanın listesi Tablo 1'de yer almaktadır. (BDDK, 2004).

Tablo 1: Çalışma Kapsamında Kullanılan Bankalar

Bankalar
T.C. ZİRAAT BANKASI A.Ş.
TÜRKİYE HALK BANKASI A.Ş.
TÜRKİYE VAKIFLAR BANKASI T.A.O.
AKBANK T.A.Ş.
ANADOLUBANK A.Ş.
FİBABANKA A.Ş.
ŞEKERBANK T.A.Ş.
TURKISH BANK A.Ş.
TÜRK EKONOMİ BANKASI A.Ş.
TÜRKİYE İŞ BANKASI A.Ş.
ALTERNATİFBANK A.Ş.
ARAP TÜRK BANKASI A.Ş.
BURGAN BANK A.Ş.
DENİZBANK A.Ş.
TÜRKİYE GARANTİ BANKASI A.Ş.
HSBC BANK A.Ş.
ICBC TURKEY BANK A.Ş.
QNB FINANSBANK A.Ş.

3.2.2. Araştırmanın Analiz Yöntemi

Seçilen 18 bankanın 2017 dönem sonu verileri ile 2018 dönem başı açılış verileri alınmış; TFRS 9'un finansal tablolardaki etkisi yatay analiz hareketli baz yıl yöntemi ile incelenmiştir (Subramanyam ve Wild, 2014: 243). Karşılaştırmalı finansal tablolar analizi (yatay analiz) adından da anlaşılacağı gibi, ardışık yıllar boyunca iki veya daha fazla döneme ait çeşitli finansal tablo sonuçlarını kıyaslayarak zaman içinde elde edilen sonuçlardaki değişimin incelenmesini sağlayan bir analiz sistemidir. Bu analiz sisteminde belirtilen dönemler

kapsamında eğer ilk yılda bir rakam belirtilmezken; ikinci yılda bir rakam varsa, herhangi bir yüzdesel değişim (--) yazılmamaktadır. Belirtilen dönemler kapsamında eğer finansal tabloda ilk yılda bir rakam varken, ikincisinde bir rakam belirtilmemişse, yüzdesel değişim -100 olarak yazılmaktadır. Belirtilen dönemler kapsamında ikinci yıl ilkinin iki katı ise yüzdesel değişim +100 olarak yazılmaktadır. Belirtilen dönemler kapsamında birinci ve ikinci yıllar arasında bir değişim olmamış ise yüzdesel değişim 0 olarak belirtilmektedir (muhasibesitesi.com/karsilastirmali-tablolar-analizi.html, 28.04.2019). Yatay analiz hareketli baz yıl yöntemini kullanılırken aşağıdaki formülden yararlanılarak hesap yapılmaktadır (Toner, 2016):

$$\frac{(\text{İkinci yıl tutarı (Cari Dönem)} - \text{Birinci yıl tutarı (Önceki Dönem)})}{(\text{Birinci Yıl Tutarı (Önceki Dönem)}} \times 100$$

Bu çalışma için seçilen 18 bankanın finansal tablolarından, TFRS 9 kapsamına göre incelenen kalemlerin verilerinden faydalanarak yukarıdaki formül ile analiz yapılmıştır. Bu hesaplanan yüzdesel değişimler tablolarda gösterilmektedir. Bu veriler, belirtilen dönemler içerisinde karşılaştırılarak oluşan yüzdesel değişimin ne yönde değiştiği belirlenmektedir.

3.3. Araştırmanın Bulguları

Çalışma kapsamında araştırılan “Finansal Varlıkların Sınıflandırılması ve Ölçülmesi” kalemi ile ilgili analiz sonuçları üç ayrı tablo altında gösterilmektedir. Finansal varlıkların sınıflandırılması ve ölçülmesi kapsamı TFRS 9’da meydana gelen bir değişimdir. 2018 yılının başından itibaren bu kapsam altında yapılan değişimler bankaların finansal tablolarında “Gerçeğe uygun değer farkı K/Z’ a yansıtılan”, “Gerçeğe uygun değer farkı diğer kapsamlı gelire yansıtılan” ve “İtfa edilmiş maliyet üzerinden” olmak üzere üç başlık altında gösterilmektedir. Bu üç içeriğin, mevduat bankalarının konsolide finansal raporlarından alınan 2017 dönem sonu verileri ve 2018 dönem başı açılış verileri ile yapılan karşılaştırma sonucu, yüzdesel değişimleri verilmektedir. Bu yüzdesel değişimler aşağıda verilen formüldeki verilerle hesaplanmaktadır:

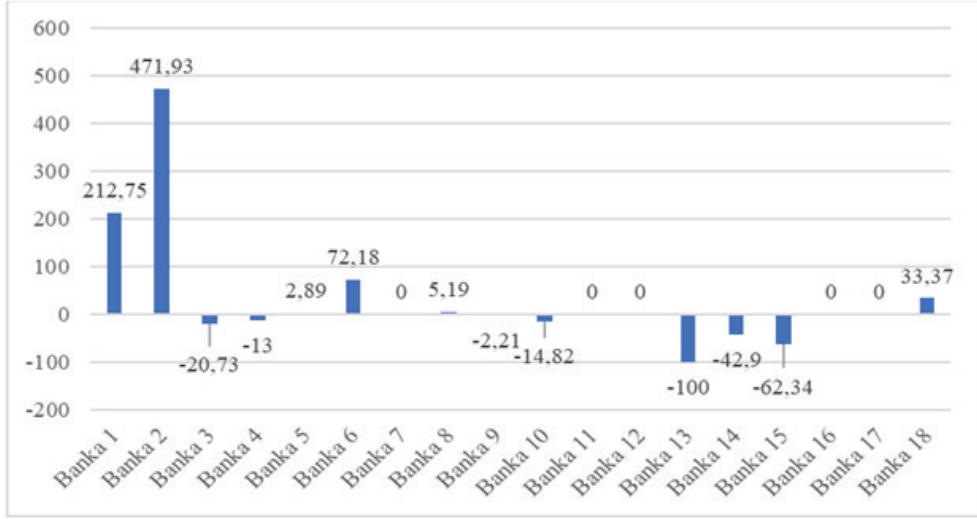
$$\frac{(\text{TFRS 9 sonrası (1 Ocak 2018)} - \text{TFRS 9 öncesi (31 Aralık 2017)})}{(\text{TFRS 9 öncesi (31 Aralık 2017)}} \times 100$$

Tablo 2’de ilk olarak “Gerçeğe Uygun Değer Farkı K/Z için Tutarın Değişim Yüzdesi” ne bağlı sonuçlar gösterilmektedir. Şekil 2’de, Tablo 2’de yer alan 18 bankanın gerçeğe uygun değer farkının kar ve zarara yansıtılan tutar değerlerinde değişim yüzdeslerine ait grafik dağılımı gösterilmektedir. Tablo 2 ve Şekil 2’de TFRS 9’un uygulanması ile bankaların gerçeğe uygun değer farkı K/Z’ a yansıtılan tutarlarında oluşan yüzdesel değişimler verilmektedir. Seçilen 18 mevduat bankası içerisinde 6 tanesi pozitif (+) yönde bir değişim göstermektedir. Diğer bankalardan 6 tanesinde negatif (-) yönlü bir değişim oluşmuştur. 5 bankada ise 2017 dönem sonu değerleri ile 2018 dönem başı açılış değerleri aynı girildiği için yüzdesel değişim tutarı 0’dır. Banka 13’te ise belirtilen

yıllarda finansal tabloda da ilk yıl bir değer belirtilmiş iken; ikinci yıl bu sınıflandırma karşısında bir değer girilmediği için yüzdesel değişim tutarı -100 olarak yazılmıştır. Bu sınıflandırmanın tüm bankalara etkisine bakıldığında, pozitif ve negatif yönde değişim gösteren bankaların sayısı eşit çıkmıştır. İncelenen sınıflandırmada azalışların küçük bir tutarlarda, artışların ise daha büyük bir tutarlarda olduğu görülmektedir. Özellikle, Banka 1 ve Banka 2’de belirgin artışlar oluşmuştur. Bu kategoride sınıflandırılan finansal varlıklar alım satım fiyatı arasındaki farklardan kısa vadede kar elde etmek amaçlı olarak elde tutulmaktadır (Birkan, 2019: 109). Yüzdesel değişimi pozitif olan bankalar, TFRS 9 kapsamında yeniden sınıflandırma ve ölçümler neticesinde farklı kategorilerde yer alan bazı finansal araçları bu başlık altında sınıflandırmışlardır. Yüzdesel değişimi negatif olan bankalar, TFRS 9 kapsamında yeniden sınıflandırma ve ölçümler neticesinde bu başlık altında yer alan bazı finansal araçları farklı kategorilerde sınıflandırmışlardır.

Tablo 2: Finansal Varlıkların Sınıflandırılması ve Ölçülmesi ile ilgili Analiz Sonuçları-Gerçeğe Uygun Değer Farkı K/Z'a Yansıtılan Tutarın Değişim Yüzdesi (%)

Bankalar	Gerçeğe uygun değer farkı K/Z'a yansıtılan tutarın değişimi (%)
1	212,75
2	471,93
3	-20,73
4	-13,00
5	2,89
6	72,18
7	0,00
8	5,19
9	-2,21
10	-14,82
11	0,00
12	0,00
13	-100,00
14	-42,90
15	-62,34
16	0,00
17	0,00
18	33,37

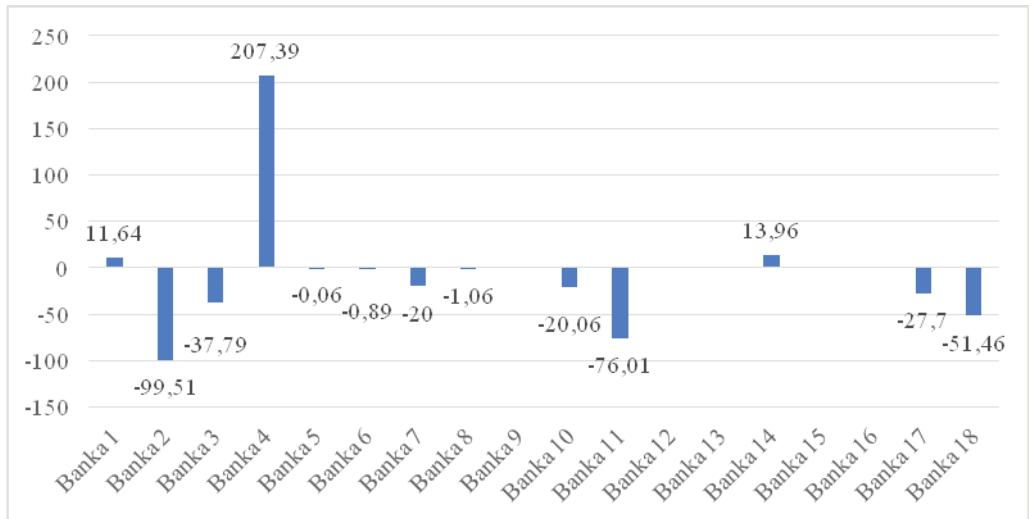

Şekil 2: Gerçeğe Uygun Değer Farkı K/Z için Yüzdese Değişim

Tablo 3’te ikinci kalem olan “Gerçeğe Uygun Değer Farkı Diğer Kapsamlı Gelire Yansıtılan Tutarın Değişim Yüzdese”ne bağlı sonuçlara yer verilmektedir. Şekil 3’te, Tablo 1’de yer alan 18 mevduat bankasının gerçeğe uygun değer farkı diğer kapsamlı gelire yansıtılan tutar değerlerinde değişim yüzdelerine ait grafik dağılımı gösterilmektedir. Tablo 3 ve Şekil 3’te gerçeğe uygun değer farkı diğer kapsamlı gelire yansıtılan tutarların 18 adet mevduat bankasının verilerine göre yapılan analiz sonucu değişimleri görülmektedir. Bu sınıflandırma kapsamı daha önce “satılmaya hazır olan finansal varlıklar” adı altında finansal tablolarda geçmekteyken; 2018 dönem başı itibarıyla sınıflama sonrası gerçeğe uygun diğer kapsamlı gelire yansıtılan finansal varlıklar olarak yer almıştır. Bu analiz sonuçlarına göre, 3 adet bankada pozitif (+) yönlü bir değişim olmuştur. 10 adet bankada ise negatif (-) yönlü bir değişim meydana gelmektedir. Bu sınıflandırma altında negatif yönde değişim gösteren bankalar daha fazladır. Ancak, pozitif yönde değişim gösteren bankalar içerisinde Banka 4’te belirgin yüzdese artış olduğu görülmektedir. Banka 12’de 2017 dönem sonu verileri ile 2018 dönem başı açılış verileri aynı olduğu için değişim tutarı 0 tutularak gösterilmektedir. Diğer 5 bankada ise belirtilen yıllar kapsamında finansal tablolara bakıldığında bu incelenen kapsam karşısında ikinci yıl için bir değer belirtilmektedir. Ancak, ilk yıl için herhangi bir değer gösterilmediği için Tablo 3’te yüzdese değişim tutarı yazılmamış ve “--” ifadesi kullanılmıştır. Gerçeğe uygun değer farkı diğer kapsamlı gelire yansıtılan sınıflandırma kapsamının bankaların çoğunluğunda negatif yönde bir değişim yarattığı görülmektedir. Bu kategoride sınıflandırılan finansal varlıklar hem sözleşmeye dayalı nakit akışlarını elde etmek hem de satış amacıyla elde tutulmaktadır. Sözleşmeye dayalı nakit akışları sadece anapara ve anapara bakiyesine ilişkin faizi temsil etmektedir. Yüzdese değişimi pozitif olan bankalar, TFRS 9 kapsamında yeniden sınıflandırma ve ölçümler neticesinde farklı kategorilerde yer alan bazı finansal araçları bu başlık altında sınıflandırmışlardır. Yüzdese değişimi negatif olan bankalar, TFRS 9 kapsamında yeniden sınıflandırma ve ölçümler neticesinde bu başlık altında yer alan bazı finansal araçları farklı kategorilerde sınıflandırmışlardır.

Tablo 3: Finansal Varlıkların Sınıflandırılması ve Ölçülmesi ile ilgili Analiz Sonuçları- Gerçeğe Uygun Değer Farkı Diğer Kapsamlı Gelire Yansıtılan Tutarın Değişim Yüzdesi (%)

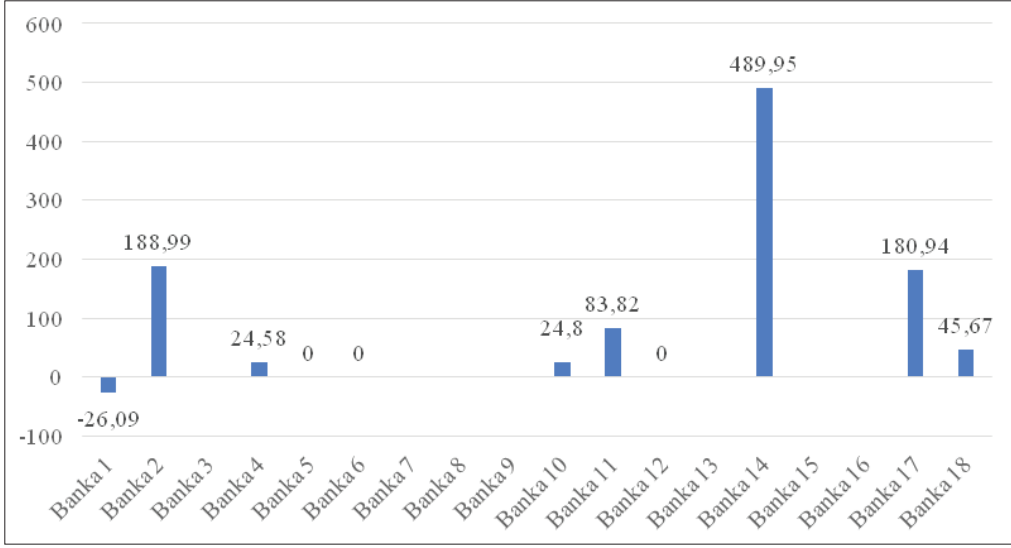
Bankalar	Gerçeğe uygun değer farkı diğer kapsamlı gelire yansıtılan tutarın değişimi (%)
1	11,64
2	-99,51
3	-37,79
4	207,39
5	-0,06
6	-0,89
7	-20,00
8	-1,06
9	--
10	-20,06
11	-76,01
12	--
13	--
14	13,96
15	--
16	--
17	-27,70
18	-51,46

Şekil 3: Gerçeğe Uygun Değer Farkı Diğer Kapsamlı Gelir için Yüzdesel Değişim

Tablo 4’te üçüncü kalem olan “İtfa Edilmiş Maliyet Tutarındaki Değişim Yüzdesi”nin sonuçlarına yer verilmektedir. Şekil 4’te, Tablo 4’te yer alan bankaların itfa edilmiş maliyet tutarındaki değerlerinde değişim yüzdelerine ait grafik dağılımı gösterilmektedir. Tablo 4 ve Şekil 4’te itfa edilmiş maliyet için 18 bankanın verilerine göre yapılan analiz sonucuna göre, TFRS 9’un etkileri her banka için farklı olmuştur. Bu sınıflandırma kapsamı daha önce “vadeye kadar elde tutulan” adı altında finansal tablolarda geçmekteyken; 2018 ile dönem başı itibarıyla sınıflama sonrası itfa edilmiş maliyet olarak yer almaktadır. Bu sınıflandırmanın etkisi ile 7 adet bankada pozitif (+) yönlü bir değişime rastlanmaktadır. Bu bankalar içerisinde Banka 2, Banka 14 ve Banka 17 için artışlar büyük tutarda olmuştur. Fakat bu bankalardan sadece birinde negatif (-) yönlü bir değişim meydana gelmiştir. 3 bankada ise 2017 yıl sonu verileri ile 2018 dönem başı açılış verileri aynı olduğu için değişim tutarı 0’dır. Diğer kalan 7 bankada belirtilen yıllar içerisinde finansal tablolara bakıldığında bu incelenen kapsam karşısında ikinci yıl için bir değer belirtilmiştir. Bu kategoride sınıflandırılan finansal varlıklar sözleşmeye dayalı nakit akışlarını elde etmek amacıyla elde tutulmaktadır. Sözleşmeye dayalı nakit akışları sadece anapara ve anapara bakiyesine ilişkin faizi temsil etmektedir. Yüzdesele değişimi pozitif olan bankalar, TFRS 9 kapsamında yeniden sınıflandırma ve ölçümler neticesinde farklı kategorilerde yer alan bazı finansal araçları bu başlık altında sınıflandırmışlardır. Yüzdesele değişimi negatif olan bankalar, TFRS 9 kapsamında yeniden sınıflandırma ve ölçümler neticesinde bu başlık altında yer alan bazı finansal araçları farklı kategorilerde sınıflandırmışlardır.

Tablo 4: Finansal Varlıkların Sınıflandırılması ve Ölçülmesi ile İlgili Analiz Sonuçları-İtfa Edilmiş Maliyet Tutarındaki Değişim Yüzdesi (%)

Bankalar	İtfa edilmiş maliyet tutarındaki değişim (%)
1	-26,09
2	188,99
3	--
4	24,58
5	0,00
6	0,00
7	--
8	--
9	--
10	24,80
11	83,82
12	0,00
13	--
14	489,95
15	--
16	--
17	180,94
18	45,67

Şekil 4: İtfa Edilmiş Maliyet için Yüzdesele Değişim

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Bu çalışma kapsamında, mevduat bankaları üzerinde, TMS 39 standardının yerini alan TFRS 9 uygulamasının etkisi araştırılmaktadır. Bu standartlar arası değişim; süreç, faaliyetler, karar alma ve en nihayetinde finansal tablolar üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. TFRS 9'un yürürlüğe girmesi ile birlikte bazı değişimler meydana gelmiştir. Bu değişimlerden biri de finansal varlıkların sınıflandırılması ve ölçülmesine ilişkin koşullardır. Bu standartta belirtilen yeni kalemlerin gelmesi ile finansal sisteme etkisi önemli olacaktır. TFRS 9 kapsamında daha önce gerçekleştirilen çalışmalar ticari alacaklar ile bankacılık sektöründeki kredi ve alacaklardaki değer düşüklüğü karşılıklarını incelemiştir. Ayrıca TFRS 9 ile ilgili finansal varlıkların muhasebeleştirilmesi ve finansal borçların değerlemesi ile ilgili çalışmalar bulunmaktadır. Bu araştırma bankacılık sektöründe TFRS 9'un finansal varlıkların sınıflandırılması ve ölçümüne etkisini inceleyen öncü bir çalışmadır.

Bu çalışmada, TFRS 9 kapsamında meydana gelen değişiklerin bankaların finansal tablolarına etkisi araştırılmaktadır. Türkiye'deki 32 adet mevduat bankası arasından bu çalışma için uygun verilere sahip bankalar seçilmiştir. Bu mevduat bankaları içinde, bağımsız denetimden geçmiş konsolide finansal tablolara sahip 18 adet banka yer almaktadır. 18 adet bankanın finansal tablolarından alınan verilere yatay analiz hareketli baz yıl yöntemi kullanılarak inceleme yapılmıştır. 18 adet mevduat bankasının 2017 yıl sonu verileri ile 2018 yılı açılış verilerine göre yapılan analiz sonucu ile, TFRS 9'un bankaların ilk uygulamada finansal tablolarına ne yönde bir etki yarattığı gösterilmektedir.

Bu çalışmada, finansal varlıkların sınıflandırılması ve ölçülmesi kalemi, bankaların TFRS 9 kapsamına uygun verileri arasından seçilen bir kalemdir. Bu kalem içinde finansal

tablolarda menkul kıymetlere ait “kar veya zararda gerçeğe uygun değer”, “itfa edilmiş maliyet”, “diğer kapsamlı gelir yoluyla gerçeğe uygun değer” olarak üç sınıflandırmanın verilerine göre analiz yapılmıştır. TFRS 9 kapsamında bu üç sınıflandırmanın her banka için yüzdesel değişim sonuçları verilmiştir. Kar veya zararda gerçeğe uygun değer uygulamasının bankaların verilerine göre yüzdesel azalmaların daha küçük bir tutarda olduğu tespit edilmiştir. Bazı bankalarda artışlar daha büyük bir tutarda değişim göstermektedir. Diğer kapsamlı gelir yoluyla gerçeğe uygun değer uygulaması ise, çoğu banka için negatif yönde bir yüzdesel değişime neden olmuştur. İtfa edilmiş maliyette ise, tam tersi olarak, bankaların çoğunluğunda pozitif yönlü bir değişim meydana gelmiştir. Çalışmada, TFRS 9 standardının, ilk geçiş sürecinin finansal varlıkların sınıflandırılması ve ölçülmesine olan etkisi incelenmiştir. İleride yapılacak araştırmalarda standardın daha uzun süreli etkileri analiz edilebilir. Ayrıca büyük, orta ve küçük ölçekli bankalara yönelik yapılacak olan karşılaştırma çalışmaları literatüre katkı sağlayacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin “*Etik Kurallara Uygunluk*” başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Makale yüksek lisans çalışmasından üretilmiştir. Kullanılan araştırma verileri 2020 yılı öncesine aittir. Bu nedenle araştırma, etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Üç yazarlı ele alınan makale, yazarların eşit katkısıyla üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazarlar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akgemci, A. (2014). *Finansal Borçlanma Araçlarının TFRS 9 Kapsamında Değerlemesi ve Vergi Yasalarının Değerleme Hükümleriyle Karşılaştırılması*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alternatif Bank (2018). https://www.alternatifbank.com.tr/media/6144/alternatifbank_2018_fr_tr_1103.pdf. (20.03.2019).
- BDDK, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (2004). *Sermaye Ölçümü ve Sermaye Standartlarının Uluslararası Düzeyde Uyumlaştırılması (Yeni Basel Sermaye Uzlaşısı) Gözden Geçirilmiş Düzenleme* (Türkçe Çeviri).
- Birkan, R. (2019). TFRS 9 Finansal Araçlar Standardı Kapsamında Bankacılık Sektöründeki Kredi ve Alacaklara İlişkin Değer Düşüklüğü Karşılıklarının İncelenmesi. *Bankacılar*, 30(109), 109-134.
- Ceran, Y., & Öz, M. (2014). TMS-32, TMS-39 VE TFRS-7, TFRS-9 Kapsamında Finansal Araçlar: Sunum, Muhasebeleştirme, Ölçüm ve Açıklamalar Standardına İlişkin Bir İnceleme, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(28), 227-259.
- Elitaş, C. (2012). *Muhasebe Uygulama Açısından TMS-TFRS'ye Geçiş Rehberi*. (1. Bs.). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Erol, M., & Aslan, M. (2017). Uluslararası Muhasebe ve Denetim Standartlarının Gelişmesi, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (12), 55-86.
- Fındık, H. (2016). Türkiye Muhasebe Standartları Çerçevesinde Finansal Varlıkların Muhasebeleştirilmesi, *Journal of Accounting & Finance*, (69), 61-82.
- Fidan, M. M. (2019). Ticari Alacaklarda Değer Düşüklüğü-TFRS 9 Finansal Araçlar Standardının Basit Yaklaşımı ve Vergi Usul Kanunu Karşılaştırılması, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (81), 37-58.
- Gornjak, M. (2017). Comparison of IAS 39 and IFRS 9: The Analysis of Replacement, *International Journal of Management, Knowledge and Learning*, (1), 115-130.
- IFRS 9, International Financial Reporting Standard 9 (2019). <https://www.pwc.com/gx/en/audit-services/ifrs/publications/ifrs-9/ifrs-9-understanding-the-basics.pdf> (25.02.2019).
- Kaya, G. A. (2014). Türkiye'de Finansal Araçlarla İlgili Yasal Düzenlemelerdeki Farklılıklar ve Finansal Araçların İşletme Bilançolarındaki Yeri, *The Journal of Academic Social Science Studies*, (24), 571-594.
- KGK, Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (2019). *TFRS 9 Finansal Araçlar Standardı*. https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/DynamicContentFiles/T%C3%BCrkiye%20Muhasebe%20Standartlar%C4%B1/TMSTFRS2019Seti/TFRS/TFRS_9.pdf (02.02.2019).
- KPMG Vergi (2019). <https://kpmgvergi.com/Yayinlar/TurkceYayinlar/Pages/TurkceYayinlar.aspx> (13.07.2019).
- Muhasebe Sitesi (2018). <http://www.muhasibesitesi.com/karsilastirmali-tablolar-analizi.html> (28.04.2019).
- Saltoğlu, M. (2016). UFRS 9 ve Beklenen Kredi Zarar Modeli, *World of Accounting Science*, 18(1).
- Subramanyam, K., & Wild, J. (2014). *Financial Statement Analysis*. (11. Bs.), New York: McGraw Hill.
- Toner, E. (2016). *Karşılaştırmalı Tablolar Analizi (Yatay Analiz)*. <https://slideplayer.biz.tr/slide/8658729/> (01.05.2019).

Türkiye Bankalar Birliği (2019). https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/konferanssunumlari/1139/TBB_Sunum_28_subat.pdf. (10.10.2019).

Türkiye Finansal Raporlama 9, TFRS 9: Finansal Araçlar Sınıflandırma ve Ölçme (2019). <https://www.pwc.com.tr/tr/services/ufrs/pdf/ufrs-9-yayini-finansal-araclar-siniflandirma-ve-olcmet.pdf>. (25.02.2019).

UFRSTÜRK (2013). <https://ufrsturk.wordpress.com/2013/03/09/ufrsnin-gelisimi/> (06.01.2019).

TÜRKİYE'DE HAVA KALİTESİNİN COVID-19 BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ*

EVALUATION OF AIR QUALITY IN TURKEY IN THE CONTEXT OF COVID-19

Araştırma Makalesi
Research Paper

Abdulgazi YIKICI**
Hüseyin ÜNAL***

Öz:

Hava kirliliği, temelde atmosferin doğal özelliklerinde olumsuz yönde yaşanan değişim şeklinde ifade edilmektedir. Bu değişime yol açan kimyasal, fiziksel ve biyolojik maddeler ise hava kirleticiler olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu maddeleri ortaya çıkaran çeşitli doğal faktörler bulunsada, bu maddeler ağırlıklı olarak beşeri faaliyetlerden kaynaklanmaktadır. Covid-19 salgını kapsamında alınan tedbirlerin, bu faaliyetlerde bir daralmaya yol açtığı düşünülmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, Türkiye'nin hava kalitesinde Covid-19 salgını döneminde bir değişim olup olmadığını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda Covid-19 öncesi dönem ve Covid-19 dönemini kapsayan Nisan 2019-Mart 2021 tarih aralığında Türkiye'de seçilen illerin hava kalitesi; PM_{10} , O_3 , NO_2 ve SO_2 değişkenleri kullanılarak TOPSIS yöntemi ile analiz edilmiştir. Söz konusu tarih aralığı altı aylık dört dönem şeklinde ele alınmıştır. Değişkenler açısından dönemler arasındaki farklılık, Kruskal-Wallis H ve Tamhane's T2 testleri ile kontrol edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda seçilmiş illerin Covid-19 döneminde hava kalitelerinde kısmi bir iyileşme olduğu tespit edilmiştir. Bu iyileşme üzerinde mevsimsel değişimlerin yanı sıra Covid-19 salgını kapsamında alınan önlemlerin de etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hava Kalitesi, Covid-19 Salgını, Hava Kirleticiler, İstatistikî Yöntemler, TOPSIS.

Abstract:

Air pollution is mainly expressed as a negative change in the natural characteristics of the atmosphere. The chemical, physical and biological substances that cause this change are called air pollutants. Although there are various natural factors that reveal these substances, it is mainly due to human activity. The measures taken under the Covid-19 outbreak are believed to have led to a narrowing in these activities. Therefore, this study aims to examine whether there has been a change in the period of the Covid-19 epidemic in the air quality of Turkey. For this purpose, air quality of selected provinces in Turkey between April 2019 and March 2021, covering the before Covid-19 and Covid-19 period, is analyzed by TOPSIS method using PM_{10} , O_3 , NO_2 and SO_2 variables. The date range used in the study is divided into four different periods. The difference between periods in terms of variables is checked by the Kruskal-Wallis H and Tamhane's T2 tests. As a result of the analysis, it is determined that there was a partial improvement in the air quality of the selected provinces in the Covid-19 period. It is concluded that both seasonal changes and the measures taken within the scope of the Covid-19 epidemic are also effective on this improvement.

Keywords: Air Quality, Covid-19 Pandemic, Air Pollutants, Statistical Methods, TOPSIS.

* Makale Geliş Tarihi: 10.10.2021

Makale Kabul Tarihi: 23.03.2022

** Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, abdulgaziyyikici@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-1230-1612

*** Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, huseyin.unal@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-6323-1322

GİRİŞ

Covid-19 vakaları Aralık 2019'da salgının ilk merkez üssü olan Çin'in Wuhan kentinde tespit edilmiş ve hızlı bir şekilde ABD ve Avrupa'da yayılmaya başlamıştır. Hükümetler ve sağlık sistemleri, virüsün yayılmasını önlemek gibi bir zorlukla karşı karşıya kalmışlardır. Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization [WHO]) Genel Direktörü, benzeri görülmemiş bir hızla yayıldığı ve sadece 4 ayda 1 milyondan fazla vakanın ortaya çıkmasına yol açtığı için 11 Mart 2020'de Covid-19'u resmî olarak küresel bir salgın ilan etmiştir (WHO, 2020a). Vakaların hızlı bir şekilde artmasından dolayı Avrupa ülkeleri 14 Mart 2020 tarihinden itibaren seyahat kısıtlamaları ile yerel, bölgesel ve ulusal ölçekte karantina önlemlerini uygulamaya geçirmişlerdir (WHO, 2020b: 11; Potts vd., 2021: 1). Avrupa'nın yanı sıra Sahra Altı Afrika, Kuzey Afrika ve Orta Doğu'da da seyahat kısıtlamaları uygulanmıştır (Benton vd., 2021: 12).

Türkiye'de ise ilk Covid-19 vakası, 11 Mart 2020 tarihinde tespit edilmiş (Bostan vd., 2020: 2) ve Avrupa'daki gelişmelere paralel olarak Türkiye Hükümeti de Sağlık Bakanlığı bünyesinde oluşturulan Bilim Kurulu'nun önerileri doğrultusunda virüsün yayılmasını engellemek/yavaşlatmak adına çeşitli önlemler almıştır (Bozkurt vd., 2020: 59; Cakir, 2020: 1). Söz konusu önlemler arasında uzaktan eğitime geçilmesi, esnek ve evden çalışma olanağının sağlanması, zorunlu olmayan iş kollarının faaliyetlerinin durdurulması, spor müsabakalarının seyircisiz oynanması, sokağa çıkma ve seyahat kısıtlamaları ve sosyal mesafe uygulamaları yer almaktadır (Yıldırım ve Öztürk, 2020: 3; Yıkıcı vd., 2022: 124). Pandemi ile mücadelede alınan önlemler karayolu (Ozaydin ve Ulengin, 2020: 9; Dağlı vd., 2021: 1206, 1219) ve havayolu trafiğinde dramatik bir düşüşe (Voyvoda ve Yeldan, 2020: 2), üretimde ise azalmaya yol açmıştır (Çakmaklı vd., 2021: 6).

Covid-19, insanlığın karşılaştığı ilk salgın değildir. Toplumlar tarih boyunca kolera, veba, şiddetli akut solunum sendromu (SARS), grip (İspanyol gribi, Asya gribi, Hong Kong gribi, Domuz gribi) gibi çeşitli salgın hastalıklarla karşı karşıya kalmıştır (Qiu vd., 2017: 4; Saunders-Hastings ve Krewski, 2016: 2). Salgınlar, insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerinin yanı sıra başta ekonomik ve sosyal olmak üzere birçok alanda yıkıcı sonuçlar doğurmuştur (Martini vd., 2019: 64). Bu bağlamda Covid-19 salgını da sosyal ve ekonomik etkilere neden olmuştur (Pan vd., 2020: 4). Ancak söz konusu etkilerin neredeyse dünyanın tamamında gözlenmesi, Covid-19'u meydana gelen diğer salgınlardan farklı kılan bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır (Eroğlu, 2020: 214).

Ülkeler, salgının yayılımını engellemek ve etkisini azaltmak amacıyla karantina uygulamalarını sürdürürken, endüstriyel faaliyetlerde küresel çapta düşüşler yaşanmıştır (Torkmahalleh vd., 2021: 10; Henao vd., 2021: 1). Bu durum, küresel GSYİH'nin %4,4 oranında azalmasına yol açmıştır (International Monetary Fund [IMF], 2020: 1). Karantina önlemlerinden en çok etkilenen sektörlerden biri ise ulaşım olmuştur (Donzelli vd., 2021: 2). Ulaşım sektörünün dışında sanayi ve imalat sektörü de pandemiden ağır bir şekilde etkilenmiştir. Sanayi ve ulaşım sektörlerinin durma noktasına gelmesi küresel petrol talebini ve dolayısıyla-

la da fiyatlarını düşürmüştür (Muhammad vd., 2020: 1). Covid-19, insan sağlığı ve dünya ekonomisi üzerinde ciddi olumsuz etkilere sahiptir, ancak sosyal ve ekonomik faaliyetlerin sınırlandırılması hava kirliliğinin azalmasına aracılık etmektedir (Dutheil vd., 2020). Çünkü hava kirliliğinin temel kaynağını antropojenik faaliyetler oluşturmaktadır (McCann, 2021: 2). Alınan önlemlerin, bu faaliyetlerin hacmini büyük bir oranda düşürdüğü görülmektedir. Nitekim hareketlilik raporları ve bilimsel araştırmalar ülkelerde insan faaliyetlerinin azalma eğiliminde olduğunu göstermiştir. Örneğin, karantina sırasında hareketlilik İtalya’da yaklaşık %50 (Pepe vd., 2020: 13), Fransa’da ise %79 oranında azalmıştır (Galeazzi vd., 2021: 2). Özellikle seyahat kısıtlamaları ve esnek çalışma olanakları ile toplam sera gazı emisyonlarının yaklaşık dörtte birini oluşturan ve kentlerdeki hava kirliliğinin ana nedeni olarak kabul edilen ulaşım sektöründeki yoğunluk büyük oranda azaltılmıştır (Skirienė ve Stasiškienė, 2021: 2; Menut vd., 2020: 1). Hava kirleticilerin emisyon kaynaklarındaki azalma ise hava kalitesindeki değişimleri belirlemek için yapılan araştırmalar üzerinde teşvik edici bir rol oynamıştır.

Bu bağlamda yapılan çalışma, Covid-19 salgınının Türkiye’nin seçilmiş illerinin hava kalitesi üzerinde bir etkisinin olup olmadığını partikül madde (PM_{10}), ozon (O_3), azot dioksit (NO_2) ve kükürt dioksit (SO_2) kirletici madde konsantrasyonları üzerinden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. 24 aylık çalışma dönemi; Covid-19 öncesi iki (Nisan 2019-Eylül 2019 / Ekim 2019-Mart 2020) ve Covid-19 dönemi iki (Nisan 2020-Eylül 2020 / Ekim 2020-Mart 2021) olmak üzere toplam dört döneme ayrılmıştır. Buradan hareketle çalışmada ilk olarak hava kalitesi ile hava kirletici maddelerin yapıları, emisyon kaynakları, çevre ve insan sağlığı üzerindeki potansiyel etkileri hakkında temel bilgilere değinilmiş; ardından literatür incelemesi altında bu konuda yapılan araştırmalara yer verilmiştir. Üçüncü bölümde veri seti ve yöntem tanıtılmış; son bölümde ise analiz sonucunda ulaşılan ampirik bulgular detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

1. HAVA KİRLİLİĞİ

Çevre, canlıların yaşamlarını sürdürebilmesi için gerekli olan hava, su ve toprak faktörlerini içerisinde barındırması açısından büyük bir öneme sahiptir (Keleş ve Hamamcı, 1998: 28; Keleş vd., 2015: 35-36; Ertürk, 2018: 9; Yıkıcı, 2021: 1031; Ünal ve Aktuğ, 2022a). Canlı yaşamının devamında en temel faktörlerden biri olan hava ise, içeriğindeki maddelerin doğal oranlarda bulunması durumunda insan ve çevre sağlığı açısından işlevini yerine getirebilmektedir. Havanın içerdiği madde konsantrasyonlarının canlı ve cansız varlıklara zarar verecek düzeyde değişmesi hava kirliliği olarak adlandırılmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü ise hava kirliliğini, “herhangi bir kimyasal, fiziksel veya biyolojik faktör tarafından atmosferin doğal özelliklerinin değişmesi” şeklinde tanımlamıştır (WHO, 2018).

Küresel bir sorun olan hava kirliliği, Sanayi Devrimi’nden bu yana varlığını korumaktadır (Bilgili, 2020: 9). Sanayi devrimiyle birlikte makineleşmenin dolayısıyla enerji ihtiyacının artması ve bu ihtiyacın büyük oranda fosil yakıtlardan karşılanması, günümüzdeki kirlilik seviyelerinin en önemli nedenlerinden biri olarak görülmektedir (Ünal ve Aktuğ,

2022b). Hava kirliliğine, volkanik patlamalar, orman yangınları, toz fırtınaları ile bitkiler ve mikroorganizmalar gibi doğal yollardan meydana gelen olaylar hariç tutulursa, büyük çoğunlukla insan faaliyetleri neden olmaktadır (McCann, 2021: 2). Ayrıca insan faaliyetleri sonucu atmosfere karışan 213 milyon ton kirletici maddenin %42.26'sı ulaşım, %35.21'i sanayi ve enerji tesislerinden, %17.37'si orman yangınlarından, %5.16'sı ise katı madde atıklarından kaynaklanmaktadır (Ertürk, 2018: 79).

Yüksek miktardaki hava kirliliğinin insan sağlığına ve dünya ekosistemine ciddi zararlar verme potansiyeli taşıdığı bilinen bir gerçektir (Başoğlu ve Akyazı, 2015: 147; IQAir, 2020: 4). Kirli hava, insan sağlığı için en büyük risk faktörlerinden biridir (Bălă vd., 2021: 19616). 2012 yılında yapılan bir araştırmada, her 9 ölümden birinin hava kirliliğine bağlı koşullardan kaynaklandığı ortaya konulmuştur (WHO, 2016: 15). 2015 dönemini baz alan bir çalışmada ise dünya çapında hava kirliliğinden dolayı ölen insan sayısının yaklaşık 8.8 milyon olduğu ifade edilmiştir (Lelieveld, 2020: 1912).

Covid-19 salgınının yayılması ile hava kirliliği arasındaki ilişkiyi konu edilen çalışmalarda elde edilen sonuçlar, bu bilgileri doğrular niteliktedir. Nitekim Wu vd. (2020), ABD'de hava kirliliği ve Covid-19'a bağlı olarak gerçekleşen ölüm oranları üzerine yaptıkları çalışmada $PM_{2.5}$ 'ta meydana gelecek $1 \mu g/m^3$ 'lük bir artışın Covid-19 ölüm oranında %8'lik bir artışa yol açacağını ortaya koymuşlardır. Zhu vd. (2020) de, 23 Ocak 2020 ile 29 Şubat 2020 tarih aralığını kapsayan bu çalışmada Çin'de 120 şehirde meydana gelen Covid-19 vaka sayıları ile $PM_{2.5}$, PM_{10} , CO , NO_2 ve O_3 hava kirleticileri arasında pozitif bir ilişki olduğuna ulaşmışlardır. Benzer şekilde Fattorini ve Regoli (2020), İtalya'nın 71 şehrinde 24 Şubat 2020'den 27 Nisan 2020'ye kadar doğrulanmış Covid-19 vaka sayıları ile NO_2 , O_3 , $PM_{2.5}$ ve PM_{10} değerleri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. İnceleme sonucunda uzun vadeli hava kalitesi verilerinin Covid-19 vaka sayıları ile önemli ölçüde ilişkili olduğuna ve kronik atmosfer kirliliğinin virüsün yayılması için elverişli bir ortam hazırlayabileceğine dikkat çekmişlerdir. Diğer araştırmalardan farklı olarak analizlerine sosyo-ekonomik ve ırksal eşitsizlikleri de dâhil eden Brandt vd. (2020), araştırma sonucunda başta hava kirliliği olmak üzere, sosyo-ekonomik ve ırksal eşitsizliklerin Covid-19'un şiddetini artırdığını tespit etmişlerdir. Buradan hareketle hava kirliliğinin Covid-19'un yayılma hızını artırma, dolayısıyla da insan sağlığına zarar verme bağlamında son derece ciddi bir etkiye sahip olduğu söylenebilir.

Söz konusu çalışmalarda hava kirliliğinin değerlendirilmesinde parametre olarak kullanılan ve atmosferin doğal formunda istenmeyen herhangi bir değişikliğe yol açan kimyasal, biyolojik ve fiziksel maddeler, hava kirletici olarak adlandırılmaktadır (WHO, 1980: 76). Bu maddelerin konsantrasyonlarındaki artışlar; yerel, bölgesel ve küresel ölçekte çeşitli sorunlara yol açabilmektedir. İklim değişikliği, asit yağmurları, ozon tabakasının incelmesi söz konusu sorunlar içerisinde değerlendirilmektedir. Hava kirletici madde emisyonları, herhangi bir yerin hava kalitesi ile ilgili yapılacak değerlendirmede belirleyici olmaktadır. Bu maddeler, hem doğal süreçler (volkanik faaliyetler, okyanuslar, orman yangınları vb.) hem de insan faaliyetleri (fosil yakıt kullanımı, ulaşım, enerji üretimi vb.) sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışma kapsamında ele alınan PM_{10} , O_3 , NO_2 ve SO_2 maddeleri, Amerika Birleşik Devletleri Çevre Koruma Ajansı (*United States Environmental Protection Agency* [US EPA])’ tarafından oluşturulan hava kalite standartları kapsamında kabul edilen en yaygın hava kirleticiler arasında yer almaktadır (www.epa.gov). Söz konusu kirleticilerin birbirinden farklı özellikleri ve çeşitli emisyon kaynakları bulunmaktadır.

- **Partikül Madde (PM_{10}):**

Partiküller, havadaki küçük katı veya sıvı madde parçalarıdır ve karbon, kükürt, azot gibi yüzlerce farklı kimyasaldan oluşabilir. Diğer bir deyişle partikül maddeler tek bir kirletici değil, kaynak, boyut ve kimyasal bileşim bakımından farklılık gösteren heterojen bir partikül karışımıdır (Grantz vd., 2003: 214-215). Bu maddeler, volkanik patlamalar, toz fırtınaları, orman yangınları, bitki örtüsü ve deniz spreyi (kabarcıkların patlamasıyla havaya aerosol parçacıkların karışması) gibi doğal yollardan ortaya çıkabileceği gibi; araç egzozları, şantiyeler ve sanayi siteleri başta olmak üzere inşaat ve yıkım işlemleri, mesken yangınları gibi insan ürünü sabit ve hareketli yapılardan da kaynaklanabilir. Partiküller, sadece doğal yollardan veya insan faaliyetleri sonucu değil, aynı zamanda kükürt oksit ve azot gibi gaz emisyonlarının dönüşümleri ile de atmosferde oluşabilir (US EPA, 2013: 32-33). Birçok kaynaktan ortaya çıkan bu maddelerin boyutları, birbirinden farklılık arz etmektedir. Boyut farklılığından dolayı söz konusu maddelerin bazıları çıplak gözle görülebilecek kadar büyük iken, bazılarının ayırt edilebilmesi için güçlü mikroskoplar gerekmektedir (Xia vd., 2016: 416). Partikül maddelerden boyutu 10 mikrometre (mm) üzeri olanların vücuda girişi burun ve hava yolları aracılığıyla engellenir. Ancak boyutu 10mm ve altında olanlar (PM_{10}) akciğerlerin en derin kısımlarına kadar solunabilir, bunların da 2,5 mm’den daha küçükleri ($PM_{2,5}$) ise akciğerlerden doğrudan kana karışabilir (Anderson vd., 2012: 167-168; Sarpong vd., 2021: 2).

- **Ozon (O_3):**

Troposfer ile “ozon tabakası” olarak da bilinen stratosferin önemli bir bileşeni olan ozon, güneş ışığı, azot oksitler, metan ve karbon monoksit gibi kirleticilerin varlığında fotokimyasal reaksiyonlarla oluşmaktadır. Kentsel alanlarda bulunan endüstriyel tesisler, elektrik üretim tesisleri ve motorlu taşıtlar gibi antropojenik emisyon kaynaklarının ve fotokimyasal reaksiyonların bir sonucu olarak ozon, yaz aylarında daha yüksek seviyelere çıkmaktadır. Çünkü ozon oluşumu, sıcaklığa bağlıdır ve bundan dolayı da güçlü mevsimler desenlere sahiptir (Amann vd., 2008: 21-23). Söz konusu hava kirleticiye kısa süreli maruz kalmalarda bile solunum yolu hastalıklarının, hatta erken ölümlerin yaşanma riskinin oldukça yüksek olduğu ifade edilmelidir (US EPA, 2013: 32).

- **Azot Dioksit (NO_2):**

En yaygın azot oksitler (NO_x) arasında yer alan NO_2 , hoş olmayan keskin bir kokuya ve yoğun konsantrasyonlarda zehirli olan kırmızımsı kahverengi bir renk tonuna sahiptir. Fosil yakıtların yüksek sıcaklıklarda yakılması ve yıldırım çarpması gibi olaylarda atmosfere yayılmakla birlikte, NO_2 ’nin ana çıkış kaynağını motorlu taşıtlar oluşturmaktadır (WHO,

1980: 68). Söz konusu kirletici madde, solunum yolu hastalıklarını artırmanın yanında akciğer enfeksiyonlarına karşı vücut bağışıklığının azalmasına da yol açabilir. Ayrıca NO_2 ile O_3 arasında ters yönlü bir ilişki bulunmaktadır. NO_x ve NO_2 konsantrasyonları azaldıkça, O_3 artma eğilimi göstermektedir. Bunun nedeni O_3 'ün azot oksitler ile reaksiyona girerek NO_2 oluşturmasıdır. Toplam NO_x emisyonlarında meydana gelecek bir azalma, O_3 ile reaksiyona girecek daha az azot oksit miktarına yol açacağından doğal olarak O_3 konsantrasyonu artacaktır (Carslaw, 2020: 11).

- **Kükürt Dioksit (SO_2):**

Boğucu ve renksiz bir gaz olan SO_2 , bulunduğu bileşik grubunda en yaygın kükürt oksittir. Enerji üretimi ve endüstriyel faaliyetlerin yürütülmesi için yakılan kömür ve petrol, bu gazın temel çıkış kaynağıdır (WHO, 1980: 97). Bunların yanında aktif volkanlar ve kaplıcalar söz konusu gazın doğal yoldan ortaya çıktığı alanlardır. Havada bulunan nem ile tepkimeye girmesi sonucunda asit yağmurlarına yol açan SO_2 , sadece insanlar için değil, aynı zamanda bitkiler için de zararlı bir gazdır (World Bank Group [WBG], 1998: 231).

Verilen bilgiler ışığında, hava kirletici madde konsantrasyonlarındaki artışın ağırlıklı olarak insan faaliyetleri sonucunda meydana geldiği söylenebilir. Salgın döneminde nüfus hareketliliğini sınırlayan ve neredeyse tüm önlenebilir faaliyetleri yasaklayan bir dizi katı önlem alınmıştır. Bu bağlamda, Covid-19 vaka sayıları ile hava kirliliği arasında ilişki kurulan çalışmaların yanı sıra, söz konusu önlemler dolayısıyla hava kirletici seviyelerinde bir değişim yaşanıp yaşanmadığına ilişkin çeşitli araştırmalar da yapılmıştır.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Hava kalitesi çerçevesinde gelişen literatür oldukça eski yıllara dayanmakla birlikte Covid-19 salgını, son dönemde yayınlanan akademik çalışmalarda hava kalitesine yönelik ilgiyi yeniden canlandırmıştır. Hava kirliliğine ağırlıklı olarak insan faaliyetlerinin yol açmasının ve dolayısıyla Covid-19 ile mücadelede hayata geçirilen uygulamaların söz konusu faaliyetlerin hacmini daraltmasının bu durum üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Dünyanın farklı bölgelerinde yapılan çeşitli araştırmalar, ulusal karantinaların atmosferdeki hava kirletici madde seviyelerinde bir azalma meydana getirdiğini doğrulamıştır. Yapılan araştırmalarda ise ele alınan zaman aralığı, analize dahil edilen hava kirletici madde türleri ve kullanılan yöntemler birbirinden farklılık arz etmektedir.

Batı Avrupa'ya odaklanan Menut vd. (2020), WRF-CHIMERE modellerini kullanarak Mart 2020 için NO_2 ve PM seviyelerinde meydana gelen değişiklikleri simüle etmişlerdir. NO_2 'de %30-50, PM konsantrasyonlarında ise %5-15 arasında bir azalma meydana geldiği sonucuna ulaşmışlardır. Bu sonuçlara ulaşırken, hava kirleticilere ait değerleri daha iyi saptayabilmek adına verilerin meteorolojik etkilerden arındırılması, söz konusu çalışmanın özgün değerini oluşturmaktadır. Ancak meteorolojik değişkenlerin her zaman hava kirletici madde seviyeleri üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olacağını söylemek

de güçtür. Nitekim Yıkıcı vd. (2022), Covid-19 tedbirlerinin Marmara Bölgesi’nin hava kalitesine olan etkilerini değerlendirdikleri çalışmalarında, meteorolojik değişkenlerin hava kirliliği üzerindeki etkisinin pasif bir konumda kaldığını ortaya koymuşlardır. 2020 Mart-Nisan dönemini ve Polanya’nın beş büyük şehrini konu edinen bir çalışma yapan Filonchik vd. (2021), benzer şekilde önceki yılların aynı dönemlerine göre $PM_{2,5}$, PM_{10} , NO_2 ve SO_2 değerlerinde sırasıyla %11,1–26,4, %8,6–33,9, %18–23, %10–19 oranında bir azalma yaşandığını tespit etmişlerdir. Buna paralel olarak antropojenik faaliyetlerin azalmasına istinaden Zalakeviciute vd. (2020) tarafından Ekvador’da kentsel hava kalitesindeki değişime yönelik yapılan araştırmada, başkent Quito’da karantinanın ilk ayında (17 Mart-12 Nisan 2020) $PM_{2,5}$ (%29), SO_2 (%48), NO_2 (%68) ve CO (%38) konsantrasyonlarında azalma yaşandığı ortaya konulmuştur. Öte yandan Skirienė ve Stasiškienė (2021) farklı bir yaklaşım benimseyerek, meydana gelen değişikliklerin ayrıntılarının daha iyi algılanması amacıyla incelemelerini karantina öncesi dönem (1 Ocak - 29 Şubat 2020), ulusal karantinaların açıklandığı I. dönem (Mart-Nisan 2020) ve II. dönem (Mayıs 2020) şeklinde 3 dönem altında gerçekleştirmişlerdir. Analiz sonuçları, çalışmada kullanılan ve endüstriyel faaliyetler ile mobiliteden kaynaklanan NO_2 , $PM_{2,5}$, PM_{10} emisyonlarında karantina öncesi döneme göre karantina döneminde yaklaşık %20-40 oranında bir azalma yaşandığını göstermiştir.

Değinenlen çalışmalara kıyasla nispeten daha uzun bir zaman dilimini analiz kapsamına alan çalışmalar da mevcuttur. Ocak 2016’dan Haziran 2020’ye kadar olan dönem için %25’ten az eksik veri olması koşulunu karşılayan tüm mevcut hava kalitesi verilerini dikkate alan Henaö vd. (2021), çalışmalarında rassal orman (random forest) regresyon ve çoklu doğrusal regresyon yöntemlerinden faydalanmışlardır. Analiz sonucunda $PM_{2,5}$ ’ta %50-63’lük, PM_{10} ’da %59-64’lük, NO ’da %75-76’lık, NO_2 ’de %43-47’lik ve CO’da %40-47’lik düşüş; O_3 ’te ise %19-22’lik bir artış yaşandığına ulaşılmıştır. Benzer bir çalışma yapan Baysan vd. (2021), Türkiye’de Mart, Nisan ve Mayıs aylarında alınan sıkı önlemlerin 31 ilin hava kalitesi parametrelerinde meydana getirdiği değişimi incelemeyi amaçlamışlardır. Çalışmaya dâhil edilen iller, 2017-2019 yılları arasında Mart, Nisan ve Mayıs aylarında PM_{10} , SO_2 , CO, NO_2 ve O_3 hava kirletici maddelerine ilişkin değerler ve 2020 yılının aynı aylarındaki veriler açısından 6 farklı alt boyutta değerlendirilmiştir. Şehirlerin 3 aylık ortalama hava parametreleri ile önceki 3 yılın ortalama değerleri karşılaştırıldığında; PM_{10} ve NO_2 seviyelerinin sırasıyla 47,6 $\mu g/m^3$ ’ten 38,1 $\mu g/m^3$ ’e ve 54,8 $\mu g/m^3$ ’ten 25,7 $\mu g/m^3$ ’e düştüğü gözlemlenmiştir.

Çok sayıda değişkenin kullanıldığı çalışmaların yanı sıra tek bir değişken üzerinden hava kalitesindeki değişimi değerlendiren araştırmalar da yapılmıştır. Nitekim Potts vd. (2021), Birleşik Krallık’ta Covid-19 salgınına yanıt olarak alınan karantina önlemleri nedeniyle antropojenik aktivitedeki dramatik ve ani düşüşün hava kalitesinde yerel ve bölgesel ölçekte nasıl bir değişikliğe yol açtığını incelemek için bir araştırma yapmışlardır. Bu çalışmada veriler, TROPOsferik İzleme Cihazı’dan (TROPOspheric Monitoring Instrument [TROPOMI]) ve Goddard Dünya Gözlem Sistemi – Kimya 3D (Goddard

Earth Observing System (GEOS) - Chem 3D) kimyasal taşıma modeli aracılığıyla elde edilmiştir. Analiz sonucunda 23 Mart-31 Mayıs 2020 arası dönemde ülke çapında NO_x emisyonlarının %20 oranında azaldığı gözlemlenmiştir. Potts vd. (2021) tarafından kullanılan hava kirletici madde ile aynı grupta bulunan bir değişkeni baz alan Heintzelman vd. (2021), 2020’de uygulamaya konulan kapanma tedbirleri sırasında iki aylık bir pence-reden (Mart-Nisan) 11 ABD şehrine ait yer tabanlı NO₂ sensör verilerini incelemişler ve bu şehirler için önceki beş yılda kaydedilen NO₂’deki ortalama değişiklikleri kullanarak bir analiz gerçekleştirmişlerdir. Mart ve Nisan aylarında elde edilen NO₂ değerlerinin aynı yılın Ocak ayına göre %11 ile %65 arasında bir oranda düştüğüne ulaşmışlar ve bunu da seyahat kısıtlamaları dolayısıyla araç trafiğinde meydana gelen azalma ile ilişkilendirmişlerdir.

Hava kirletici madde düzeylerinde meydana gelen değişiklikler üzerine yapılan çalışmalarda elde edilen sonuçların, baz alınan dönem ile yakın bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Zira kısa bir zaman dilimini kapsayan araştırmalarda ulaşılan kirlilik düzeylerindeki düşüşlerin, görece daha uzun bir dönemi ele alan çalışmalara kıyasla yüksek olması dikkat çekmektedir. İncelemeye konu edilen zamanın uzun tutulması, kirlilik seviyelerinde radikal düşüşleri tespit etmek açısından bir dezavantaj oluşturuyor gibi görünse de, hava kalitesindeki genel perspektifi görme noktasında önemli bir avantaj sağlama potansiyeli taşımaktadır.

Buradan hareketle literatürdeki çalışmalardan farklı olarak analiz 24 aylık (Nisan 2019-Mart 2021) zaman aralığı üzerinden yapılmıştır. İlave olarak incelenen çalışmalarda genel olarak mevsimsel etkilerin göz önünde bulundurulmadığı ve analize dâhil edilen hava kirleticiler için ayrıca bir açıklama yapılmadığı görülmüştür. Bu bağlamda hava kirleticilerinin; emisyon kaynakları, yapısal özellikleri ve çevre ve insan sağlığı üzerindeki etkileri hakkında temel bilgilere yer verilmiş; mevsimsel etkiler de dikkate alınarak söz konusu zaman dilimi dört dönem şeklinde incelenmiştir. Bu açıdan çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Çalışma, Türkiye’de seçilen illerin hava kalitesinde Covid-19 döneminde bir değişim olup olmadığını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda Covid-19 salgını ile mücadele amacıyla kısıtlamaların uygulanmaya başlandığı Nisan 2020 tarihi itibari ile Covid-19 öncesi dönem ve Covid-19 dönemi birer yıllık iki dönem şeklinde ele alınarak seçilmiş illerin hava kalitesi, TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solutions) yöntemi ile analiz edilmiştir. Covid-19 salgını kapsamındaki kısıtlamaların daha çok kış aylarında uygulanmasından dolayı seçilen zaman dilimi yaz ve kış olmak üzere 6 aylık dönemler şeklinde incelenmiştir. Hava kalitesinin belirleyicileri olarak en yaygın kullanılan PM₁₀, O₃, NO₂ ve SO₂ hava kirletici değişkenleri kullanılmıştır. Söz konusu değişkenlere ait veriler Hava Kalitesi Tarihsel Veri Platformu (Air Quality Historical Data Platform - <https://aqicn.org/data-platform>) web sitesi veri tabanından temin edilmiştir. Seçilen dönemde bu değiş-

kenlere ait günlük verilerinin mevcut olduğu iller¹ analize dâhil edilmiştir. Örnekleme yer alan illerde değişkenlerin verileri elde edilirken, söz konusu ilde birden fazla hava kalitesi ölçüm istasyonunun mevcut olması halinde bu ölçümlerin ortalamaları kullanılmıştır. İllerin PM₁₀, O₃, NO₂ ve SO₂ hava kirletici değişkenleri için hava kalitesi ölçüm istasyonlarından elde edilen günlük verilerin ortalama değerleri alınarak aylık; bu verilerin de ortalamaları alınarak 6 aylık ve yıllık veriler hesaplanmıştır. Çalışmada kullanılan dönemler ve bu dönemlerin kapsadığı zaman dilimleri Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Dönemler ve Zaman Dilimleri

	Dönem	Zaman Dilimi
Covid-19 Öncesi Dönem	Dönem 1 / Yaz	Nisan 2019-Eylül 2019
	Dönem 2 / Kış	Ekim 2019-Mart 2020
Covid-19 Dönemi	Dönem 3 / Yaz	Nisan 2020-Eylül 2020
	Dönem 4 / Kış	Ekim 2020-Mart 2021

Tablo 1’de verilen dönemler arasında farklılık bulunup bulunmadığı parametrik olmayan Kruskal-Wallis H Testi ve Tamhane’s T2 post hoc testi ile incelenmiştir. Ardından Covid-19 öncesi dönem ve Covid-19 dönemi dikkate alınarak analize dâhil edilen iller, hava kalitesine göre TOPSIS yöntemi ile sıralanmıştır.

Kruskal-Wallis H testi, üç veya daha fazla bağımsız grubun ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığını belirlemek için yapılan gruplararası bir analizdir. Normallik varsayımı ihlal edildiğinde kullanılan bu test, tek yönlü ANOVA’nın parametrik olmayan eşdeğeridir. Kruskal-Wallis H testi, “grup ortalamaları eşittir” temel hipotezine karşı “grup ortalamaları farklıdır” alternatif hipotezini sınamaktadır. Söz konusu bu test, gruplar arasında anlamlı bir fark olup olmadığını tespit etmekte ancak hangi grupların farklı olduğu hakkında bilgi vermemektedir (Uçar, 2006). Temel hipotez ret edildiğinde, ortaya çıkan farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için Tamhane’s T2 Post Hoc testi yapılmaktadır. Tamhane’s T2 testi ise grup varyanslarının eşit olmadığı durumlarda, hangi grupların birbirinden farklı olduğunu test etmek için kullanılmaktadır.

TOPSIS yöntemi Hwang ve Yoon (1981) tarafından geliştirilmiş çok kriterli karar verme yöntemlerinden biridir. Yöntemin temel mantığı, bir alternatifi optimal çözüme göreli yakınlığını belirlemek için Öklid mesafesini kullanarak geometrik bir noktadan, seçilen alternatiflerin pozitif-ideal çözüme en kısa ve negatif-ideal çözüme en uzak mesafeye sahip olması gerektiği ilkesidir. Pozitif ideal çözüm, her bir kriter için elde edilebilecek tüm en iyi değerler olarak tanımlanırken; negatif ideal çözüm, her bir kriter için elde edilen tüm en

¹ Adana, Afyon, Amasya, Ankara, Balıkesir, Bartın, Bayburt, Bilecik, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Edirne, Erzincan, Erzurum, Giresun, Gümüşhane, Isparta, İstanbul, Karabük, Karaman, Kastamonu, Kırklareli, Kırşehir, Kocaeli, Konya, Rize, Sakarya, Tekirdağ, Trabzon, Yalova.

kötü değerlerden oluşmaktadır. TOPSIS yönteminin uygulama adımları aşağıdaki gibi açıklanabilir (Hwang ve Yoon, 1981; Chen ve Hwang, 1992; Yoon ve Hwang, 1995).

- **Karar Matrisi:** Karar matrisi (A) içerisinde alternatifler (A_1, A_2, \dots, A_n) alt alta sıralanır ve bu alternatiflere ait kriterler ($y_{11}, y_{12}, \dots, y_{nk}$) karar matrisinin satır vektörlerini oluşturmaktadır.

$$A = \begin{matrix} & y_1 & y_2 & \dots & \dots & y_k \\ A_1 & y_{11} & y_{12} & \dots & \dots & y_{1k} \\ A_2 & y_{21} & y_{22} & \dots & \dots & y_{2k} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & & \vdots \\ \vdots & \vdots & \vdots & & \ddots & \vdots \\ A_n & y_{n1} & y_{n2} & \dots & \dots & y_{nk} \end{matrix}$$

- **Standart Karar Matrisi:** Karar matrisindeki her bir değer, bulunduğu sütun elemanlarının kareleri toplamının kareköküne bölünerek karar matrisinin elemanları elde edilmektedir (r_{ij}).

$$r_{ij} = \frac{y_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (y_{ij})^2}}$$

Standart r_{ij} elemanları kullanılarak standart karar matrisi (R) oluşturulmaktadır.

$$R = \begin{bmatrix} r_{11} & r_{12} & \dots & \dots & r_{1k} \\ r_{21} & r_{22} & \dots & \dots & r_{2k} \\ \vdots & \vdots & \ddots & & \vdots \\ \vdots & \vdots & & \ddots & \vdots \\ r_{n1} & r_{n2} & \dots & \dots & r_{nk} \end{bmatrix}$$

- **Standart Karar Matrisinin Ağırlıklandırılması:** Bu adımda her bir kriter önem düzeyine göre ağırlıklandırılır. w_i kriter ağırlıkları olmak üzere ağırlıklı standart değerler (v_{ij}) aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır.

$$v_{ij} = w_i \cdot r_{ij}$$

Ağırlıklandırılmış standart karar matrisi, kriterlerin önem düzeyleri eşit kabul edildiğinde standart karar matrisi ile birbirine eşit olmaktadır.

$$V = \begin{bmatrix} v_{11} & v_{12} & \dots & \dots & v_{1k} \\ v_{21} & v_{22} & \dots & \dots & v_{2k} \\ \vdots & \vdots & \ddots & & \vdots \\ \vdots & \vdots & & \ddots & \vdots \\ v_{n1} & v_{n2} & \dots & \dots & v_{nk} \end{bmatrix}$$

- **Pozitif ve Negatif İdeal Çözümlerin Belirlenmesi:** Bu adımda ağırlıklandırılmış karar matrisi yardımı ile pozitif ve negatif (A^* ve A^-) ideal çözümler elde edilmektedir (Hwang ve Yoon, 1981).

$$A^* = [v_1^*, v_2^*, \dots, v_k^*] = \left[\left(\max_i v_{ij} \mid j \in I \right), \left(\min_i v_{ij} \mid j \in J \right) \right]$$

$$A^- = [v_1^-, v_2^-, \dots, v_k^-] = \left[\left(\min_i v_{ij} \mid j \in I \right), \left(\max_i v_{ij} \mid j \in J \right) \right]$$

Burada $I = \{i = 1, 2, \dots, k\}$ fayda kriterini ve $J = \{i = 1, 2, \dots, k\}$ ise maliyet kriterini göstermektedir.

- **Uzaklık Değerlerinin Hesaplanması:** Her bir alternatifin pozitif-ideal çözümden ve negatif-ideal çözümden ayrılma mesafelerine n-boyutlu Öklid uzaklığı yöntemi ile aşağıdaki formüllerle hesaplanmaktadır.

$$S^* = \sqrt{\sum_{i=1}^k (v_{ij} - v_j^*)^2} \quad S^- = \sqrt{\sum_{i=1}^k (v_{ij} - v_j^-)^2}$$

- **Benzerlik İndekslerinin Hesaplanması:** Her bir karar noktasının ideal çözüme göreli yakınlığı aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır.

$$C_i^* = \frac{S^-}{S^- + S^*} \quad 0 \leq C_i^* \leq 1 \quad i = 1, 2, \dots, n$$

Burada C_i^* 'nin sıfır değerini alması ilgili karar biriminin negatif ideal çözümlerle, C_i^* 'nin bir değerini alması ise ilgili karar biriminin pozitif ideal çözümlerle çakışması anlamını taşımaktadır. Hesaplanan bu C_i^* yakınlık değerlerine göre karar birimleri sıralanmaktadır (Hwang ve Yoon, 1981).

4. AMPİRİK BULGULAR

Covid-19 salgınının Türkiye'nin seçilmiş illerinin hava kalitesi üzerinde bir etkisinin olup olmadığını araştırmak amacıyla yapılan bu çalışmada, Nisan 2019-Mart 2021 dönemi ele alınmış ve hava kalitesinin belirleyicileri olarak PM_{10} , O_3 , NO_2 ve SO_2 değişkenleri kullanılmıştır. Bu bağlamda ilgilenilen dönemlerde seçilmiş illerde söz konusu değişkenlerin normal dağılıp dağılmadığı Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk testleri ile sınanmış ve sonuçlar Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Normallik Testi

Değişkenler	Kolmogorov-Smirnov		Shapiro-Wilk	
	İstatistik	Olasılık Değeri	İstatistik	Olasılık Değeri
PM_{10}	0,094***	0,009	0,935***	0,000
O_3	0,093**	0,010	0,954***	0,000
NO_2	0,128***	0,000	0,900***	0,000
SO_2	0,196***	0,000	0,713***	0,000

Not: ***, % 1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 2 incelendiğinde Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk test sonuçlarına göre değişkenlerin normal dağıldığını kabul eden H_0 hipotezi ret edilerek söz konusu değişkenlerin normal dağılmadığı gözlemlenmiştir. Normal dağılmayan bu değişkenler açısından dönemler arasında bir farklılığın olup olmadığı parametrik olmayan Kruskal-Wallis H Testi ile test edilmiş ve sonuçlar Tablo 3'te özetlenmiştir.

Tablo 3: Kruskal-Wallis H Testi

Değişkenler	χ^2 Test İstatistiği	Serbestlik Derecesi	Olasılık Değeri
PM ₁₀	23,837***	3	0,000
O ₃	30,406***	3	0,000
NO ₂	24,069***	3	0,000
SO ₂	13,243***	3	0,004

Not: ***, % 1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 3'te her bir değişken için hesaplanan Kruskal-Wallis H Test istatistikleri yer almaktadır. Bu test sonuçları incelendiğinde, değişkenlere göre “dönemler arası fark yoktur” temel hipotezi ret edilmekte ve ele alınan dönemler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu ortaya konulmuştur. Ortaya çıkan bu farklılığın hangi dönemler arasında olduğunu ise Post Hoc testlerinden Tamhane's T2 testi kullanılarak tespit edilmiş ve özet istatistikleri Tablo 4 ile verilmiştir.

Tablo 4: Tamhane's T2 Post Hoc Testi

Değişken	Dönem (I)	Dönem (J)	Ortalama Fark (I-J)	Std. Hata	Olasılık Değeri
PM ₁₀	1	2	-8,1215	3,5536	0,145
		3	2,0721	2,8855	0,979
		4	-8,7216*	3,2962	0,061
	2	3	10,1936***	2,7817	0,004
		4	-0,6001	3,2058	1,000
	3	4	-10,7937***	2,4444	0,000
O ₃	1	2	14,4272***	2,4321	0,000
		3	5,8307	2,9001	0,260
		4	13,4605***	2,4447	0,000
	2	3	-8,5965***	2,2091	0,002
		4	-0,9667	1,5639	0,990
	3	4	7,6298***	2,2229	0,007

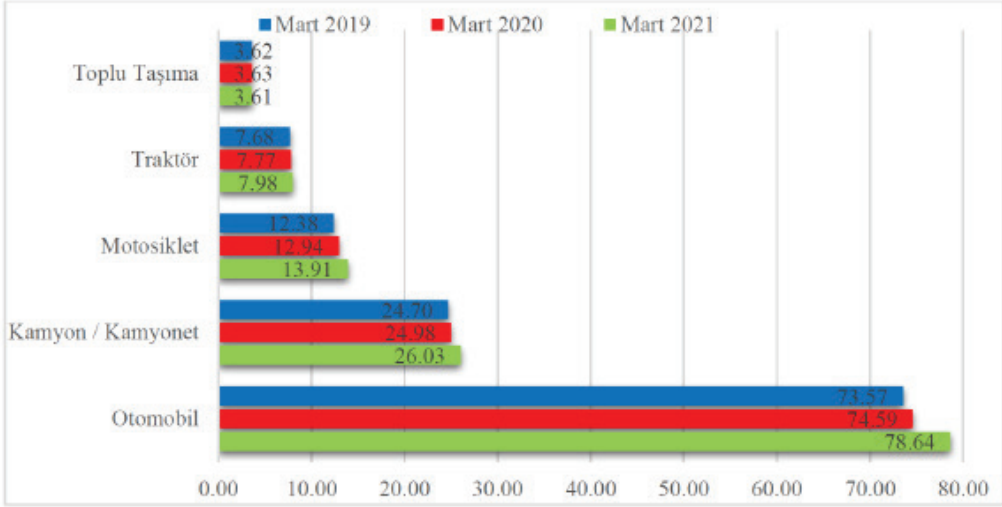
Tablo 4: (Devamı)

Değişken	Dönem (I)	Dönem (J)	Ortalama Fark (I-J)	Std. Hata	Olasılık Değeri
SO ₂	1	2	-3,7073	1,7055	0,191
		3	-3,0805	2,4479	0,768
		4	-6,0248*	2,2028	0,054
	2	3	0,6268	2,7259	1,000
		4	-2,3175	2,5081	0,931
	3	4	-2,9443	3,0617	0,917
NO ₂	1	2	-6,3307**	2,2847	0,045
		3	1,7238	1,7178	0,901
		4	-5,3992*	2,0771	0,069
	2	3	8,0545***	2,1113	0,002
		4	0,9315	2,4127	0,999
	3	4	-7,1230***	1,8847	0,002

Not: ***, ** ve * sırası ile % 1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tamhane’s T2 Post Hoc Test sonuçları incelendiğinde; SO₂ değişkeni açısından dönemler arası bir farklılık olmadığı, en büyük farklılığın O₃ ve NO₂ değişkenleri bakımından ortaya çıktığı görülmektedir. Tablo 4’te yer alan Ortalama Fark istatistiğinin pozitif olduğu durumlarda hava kalitesinin arttığı, tersi durumda ise hava kalitesinin azaldığı söylenebilmektedir. Dolayısıyla PM₁₀ değişkeni açısından; Dönem 2’den Dönem 3’e hava kalitesinin iyileştiği yönünde bir farkın olduğu, Dönem 3’ten Dönem 4’e hava kalitesinin kötüleştiği yönde bir farkın olduğu görülmektedir. Benzer şekilde O₃ değişkeni bakımından Dönem 1’den Dönem 2 ile Dönem 4’e ve Dönem 3’ten Dönem 4’e hava kalitesinin iyileştiği yönünde, Dönem 2’den Dönem 3’e ise hava kalitesinin kötüleştiği yönünde bir anlamlı fark olduğu anlaşılmaktadır. O₃’ün dönemsel değişimleri incelendiğinde, diğer bir deyişle yaz-kış arasındaki değerleri dikkate alındığında ulaşılan sonuçların, Amann vd. (2008: 21-23) tarafından O₃’ün sıcaklığa bağlı olduğu ve yaz aylarında daha yüksek konsantrasyon seviyelerine çıktığına yönelik ifade ile paralellik arz etmektedir. Aynı şekilde NO₂ değişkeni açısından Dönem 1’den Dönem 2 ile Dönem 4’e ve Dönem 3’ten Dönem 4’e hava kalitesinin kötüleştiği yönünde, Dönem 2’den Dönem 3’e ise hava kalitesinin iyileştiği yönünde anlamlı bir farkın olduğu görülmektedir. Tablo 4’te sunulan verilerin daha iyi yorumlanması ve daha objektif çıkarımlarda bulunması açısından NO₂ ile O₃ arasında ters yönlü bir ilişki olduğunun bilinmesi son derece önemlidir. Çünkü NO₂, O₃ ile NO_x’lerin reaksiyona girmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır ve dolayısıyla NO_x ve NO₂ konsantrasyonlarında meydana gelen azalma, doğal olarak O₃ seviyelerinde yük-

selmeye neden olmaktadır (Carslaw, 2020: 11). Buradan hareketle O_3 ile NO_2 emisyonlarının dönemsel dağılımları incelendiğinde, konsantrasyon miktarlarındaki değişimlerin söz konusu duruma uygun olduğu görülmektedir. NO_2 emisyonunu en çok etkileyen faktörlerden birini motorlu taşıtlar oluşturmaktadır. Analize konu edilen zaman aralığında motorlu taşıtların toplam sayılarına ilişkin veriler otomobil yetkili satıcıları derneğinden alınmış ve yıllara göre araç türlerinde meydana gelen değişimler Şekil 1 aracılığıyla görselleştirilmiştir.

Şekil 1: İllerin Toplam Motorlu Araç Sayısındaki Değişim (100 Bin)

Şekil 1 incelendiğinde, araç türlerinin toplam sayılarındaki değişim üzerinde salgının etkisinin olduğu görülmektedir. İnsanların Covid-19 nedeniyle toplu taşımadan uzaklaşıp, bireysel araç kullanımına yönelmesi otomobil türündeki araçlarda meydana gelen artış ve toplu taşıma türündekilerde ise yaşanan azalıştan açıkça okunabilmektedir. NO_2 seviyelerinde meydana gelen artışın toplam araç sayılarına bakılarak otomobillerden kaynaklandığı ileri sürülebilir. Ancak Heintzelman vd. (2021: 2), yaptıkları araştırmada araç türünün, en az araç sayısı kadar önemli olduğuna ve çok dingilli araçların daha fazla emisyonu açtığına dikkat çekmişlerdir. Bu doğrultuda, otomobillerin yanı sıra kamyon/kamyonet türündeki araçların da NO_2 seviyelerinde meydana gelen artış üzerinde büyük bir etkisi bulunduğu ifade edilmelidir. Çalışmanın son aşamasında, örnekleme dâhil edilen iller hava kalitesine göre TOPSIS yöntemi ile görece olarak sıralanmıştır ve sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur.

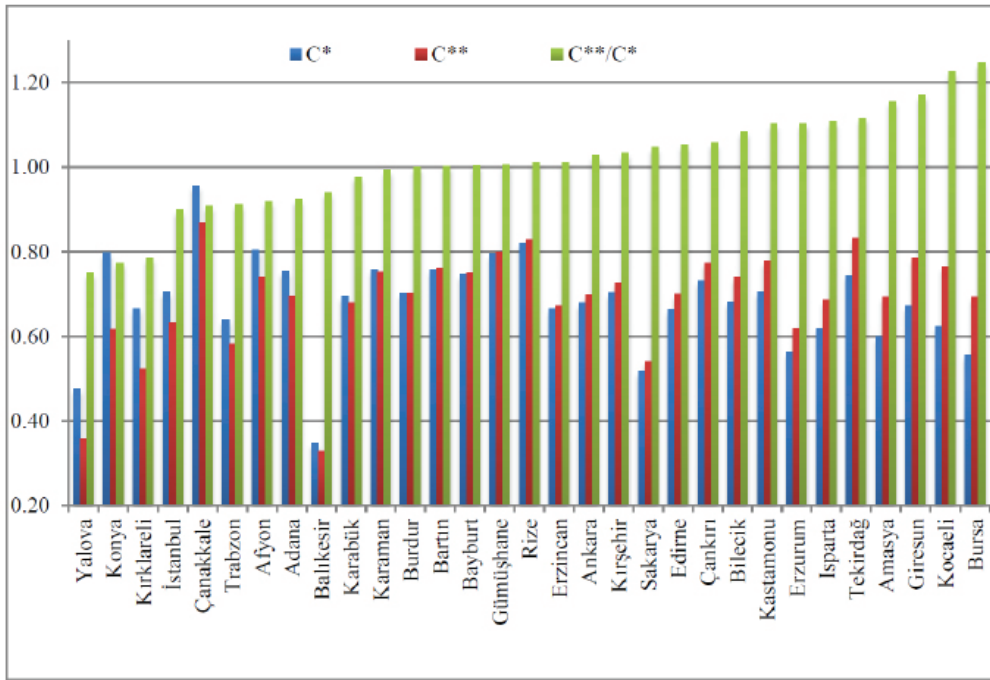
Tablo 5: İllerin Hava Kalitesinin TOPSIS Yöntemi ile Sıralanması

Covid-19 Öncesi Dönem			Covid-19 Dönemi			C** / C*
Sıralama	İller	C*	Sıralama	İller	C**	
1	Çanakkale	0,9565	1	Çanakkale	0,8691	0,9087
2	Rize	0,8205	3	Rize	0,8288	1,0101
3	Afyon	0,8051	12	Afyon	0,7398	0,9190

Tablo 5: (Devamı)

Covid-19 Öncesi Dönem			Covid-19 Dönemi			C** / C*
Sıralama	İller	C*	Sıralama	İller	C**	
4	Konya	0,7970	26	Konya	0,6172	0,7744
5	Gümüşhane	0,7944	4	Gümüşhane	0,7995	1,0064
6	Bartın	0,7575	9	Bartın	0,7601	1,0035
7	Karaman	0,7573	10	Karaman	0,7518	0,9927
8	Adana	0,7536	18	Adana	0,6959	0,9234
9	Bayburt	0,7459	11	Bayburt	0,7498	1,0052
10	Tekirdağ	0,7450	2	Tekirdağ	0,8320	1,1168
11	Çankırı	0,7313	7	Çankırı	0,7736	1,0579
12	Kastamonu	0,7048	6	Kastamonu	0,7769	1,1023
13	İstanbul	0,7041	24	İstanbul	0,6323	0,8980
14	Kırşehir	0,7021	14	Kırşehir	0,7262	1,0343
15	Burdur	0,7014	15	Burdur	0,7015	1,0001
16	Karabük	0,6945	22	Karabük	0,6790	0,9778
17	Bilecik	0,6814	13	Bilecik	0,7395	1,0853
18	Ankara	0,6787	17	Ankara	0,6974	1,0275
19	Giresun	0,6710	5	Giresun	0,7856	1,1708
20	Kırklareli	0,6662	29	Kırklareli	0,5236	0,7861
21	Erzincan	0,6651	23	Erzincan	0,6724	1,0110
22	Edirne	0,6634	16	Edirne	0,6991	1,0539
23	Trabzon	0,6385	27	Trabzon	0,5824	0,9122
24	Kocaeli	0,6236	8	Kocaeli	0,7641	1,2252
25	Isparta	0,6182	21	Isparta	0,6847	1,1076
26	Amasya	0,5994	20	Amasya	0,6931	1,1562
27	Erzurum	0,5615	25	Erzurum	0,6196	1,1033
28	Bursa	0,5556	19	Bursa	0,6936	1,2483
29	Sakarya	0,5166	28	Sakarya	0,5409	1,0471
30	Yalova	0,4753	30	Yalova	0,3563	0,7497
31	Balıkesir	0,3474	31	Balıkesir	0,3268	0,9407

Tablo 5'te yer alan C^* ve C^{**} benzerlik indeksleri, illerin hava kalitesine göre sırasıyla Covid-19 öncesi dönem ve Covid-19 döneminde ideal çözüme görece yakınlığı göstermektedir. Söz konusu tablodaki C^{**} / C^* değeri ise Covid-19 döneminde illerin hava kalitesinde iyileşmenin olup olmadığını ifade etmektedir. Diğer bir deyişle C^{**} / C^* değerinin; 1'den büyük olduğu durumlarda hava kalitesinin iyileştiği, 1'den küçük olduğu durumlarda hava kalitesinin kötüleştiği ve 1'e eşit olduğu durumlarda ise hava kalitesinin değişmediği şeklinde yorumlanmaktadır. Covid-19 öncesi dönem ele alındığında seçilen örneklem içinde; hava kalitesi en iyi olan illerin Çanakkale, Rize, Afyon ve Konya; hava kalitesi en kötü olan illerin ise Balıkesir, Yalova, Sakarya ve Bursa olduğu görülmektedir. Covid-19 dönemi incelendiğinde ise hava kalitesi en iyi olan illerin Çanakkale, Tekirdağ, Rize ve Gümüşhane; hava kalitesi en kötü olan illerin ise Balıkesir, Yalova, Kırklareli ve Sakarya olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Covid-19 dönemi için yapılan sıralamada Rize, Bartın, Bayburt ve Erzincan illerinin sıralaması, Covid-19 dönemi öncesi döneme göre kötüye gitmesine rağmen genel olarak hava kalitelerinde hafif bir iyileşme ($C^{**} / C^* > 1$) olduğu görülmektedir. Ayrıca sıralaması değişmeyen illerden Çanakkale, Yalova ve Balıkesir'in hava kalitesinde kötüleşme; Kırşehir ve Burdur'da ise iyileşme yaşanmıştır. Hava kalitesindeki iyileşmenin daha net olarak görülebilmesi için Tablo 5'te yer alan değerler Şekil 2 ile görselleştirilmiştir.

Şekil 2: İllerin Hava Kalitesindeki Değişim

Şekil 2 ele alındığında; genel itibari ile Covid-19 döneminde illerin çoğunda hava kalitesinin iyileştiği görülmektedir ($C^{**} / C^* > 1$). Dolayısıyla Covid-19 döneminde hava kalitesinde en yüksek iyileşmenin Bursa, Kocaeli, Giresun ve Amasya; en fazla kötüleşmenin ise Yalova, Konya, Kırklareli ve İstanbul illerinde olduğu görülmektedir. Ayrıca Burdur, Bartın ve Bayburt illerinin hava kalitesinde kayda değer bir değişimin olmadığı göze çarpmaktadır.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Atmosferin doğal formunun istenmeyen bir şekilde değişmesiyle ortaya çıkan hava kirliliği, insan ve çevre sağlığına ciddi boyutlarda zarar verme potansiyeli taşımaktadır. Hava kirliliğine çeşitli kimyasal, fiziksel ve biyolojik maddeler yol açmaktadır. Hava kirletici olarak adlandırılan bu maddeleri ortaya çıkaran volkanlar ve okyanuslar gibi doğal faktörler bulunsa da, bu maddelerin büyük bir çoğunluğu beşeri faaliyetlerden kaynaklanmaktadır. İlk olarak Çin’in Wuhan kentinde tespit edilen ve kısa sürede neredeyse dünyanın tamamını etkisi altına alan Covid-19 salgını, hayatın olağan akışında radikal değişikliklere yol açmıştır. Hükümetler, salgın ile mücadele edebilmek adına nüfus hareketliliğini minimum düzeye indirecek sokağa çıkma yasakları, uzaktan çalışma uygulamaları, zorunlu olmayan faaliyetlerin durdurulması ve seyahat kısıtlamaları gibi tedbirlerle başvurmuşlardır. Bu tedbirler insanların, temel gıda maddelerini temin etmek, ilaç satın almak, işe ya da hastaneye gitmek dışında diğer tüm hareketlerinin azalmasını beraberinde getirmiştir. Söz konusu davranış değişiklikleri ile birlikte hava kalitesinde kayda değer gelişmeler yaşanmıştır.

Bu çalışmada, Türk hükümeti tarafından Covid-19 salgınına kontrol altına almak amacıyla uygulanan karantina önlemlerinin Türkiye’deki illerin hava kalitesinde bir değişikliğe yol açıp açmadığını değerlendirmek amaçlanmıştır. Alınan önlemler neticesinde hava kirliliğinin büyük bir kısmından sorumlu olan beşeri faaliyetlerde dramatik düşüşler gözlenmiştir. Söz konusu durum ise atmosferdeki hava kirletici madde seviyelerinde azalma yaşanacağına ilişkin bir beklentiye ortaya çıkarmış ve bu bağlamda salgın öncesi dönem ile salgın dönemi arasında bir karşılaştırma yapma imkânı sunmuştur.

Bu çalışmada Covid-19 öncesi dönem ve Covid-19 dönemini kapsayan Nisan 2019-Mart 2021 tarih aralığında Türkiye’de seçilen illerin hava kalitesi, PM_{10} , O_3 , NO_2 ve SO_2 değişkenleri kullanılarak TOPSIS yöntemi ile analiz edilmiştir. Söz konusu tarih aralığındaki 24 aylık zaman dilimi, yaz-kış şeklinde altışar aylık dört döneme ayrılmıştır. Kullanılan değişkenlerin öncelikle Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk testleri ile normalliği kontrol edilmiş ve değişkenlerin normal dağılmadığı tespit edilmiştir. Normal dağılmayan değişkenler açısından baz alınan dönemler arasında bir farklılık olup olmadığı Kruskal-Wallis H testi yardımıyla ortaya konulmuştur. Kruskal-Wallis H test sonucunda ortaya çıkan farklılığın hangi dönemler arasında olduğu ise Tamhane’s T2 testi kullanılarak incelenmiştir. Kirletici madde seviyelerindeki değişim, Tamhane’s T2 testinden elde edilen bulgulardan hareketle değerlendirilmiştir.

Buna göre: SO₂ açısından dönemler arasında önemli bir farklılığın bulunmadığı; PM₁₀ değerlerinde %59-64'lük bir düşüş, O₃ değerlerinde ise %19-22'lik bir yükseliş olduğunu ortaya koyan Henao vd. (2021)'nin aksine PM₁₀'da sınırlı bir iyileşme, O₃'te ise genel bir düşüş yaşandığı tespit edilmiştir. Baysan vd. (2021)'ne ait Türkiye'yi konu alan çalışmada, NO₂ seviyelerinde %50'lik bir düşüş olduğunun ifade edilmesine karşılık, NO₂ seviyelerinin genel olarak yükseldiği görülmüştür. Tamhane's T2 testinden elde edilen sonuçlarda NO₂ ve O₃ kirleticilerinin birbiriyle zıt yönde hareket ettiği gözlemlenmiştir. Bu durumun NO₂ kirleticisinin, O₃ ile NOx'lerin reaksiyona girmesi sonucunda meydana gelmesinden, dolayısıyla da söz konusu iki maddenin birinde yaşanacak değişikliğinin diğerini doğrudan etkilemesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Nitekim Shareef vd. (2018) ile Carslaw (2020) tarafından yapılan çalışmalarda da elde edilen sonuçlar bu yargıyı desteklemektedir. NO₂ bağlamında, Baysan vd. (2021) tarafından yapılan çalışmanın sonuçları ile bu çalışmanın sonuçları arasındaki farklılığın nedeni olarak, Baysan vd.'nin analizlerini üç aylık dönem üzerinden yapmaları gösterilebilir. Daha önce de ifade edildiği üzere, kısa dönemi baz alan analizler, nispeten uzun bir zaman aralığını kapsayanlara göre hava kirletici değerleri açısından daha olumlu sonuçlar verebilmektedir. Ayrıca SO₂ dışındaki hava kirleticilerin mevsimsel değişimlerden de etkilendiği gözlemlenmiştir. Son olarak Covid-19 öncesi dönem ve Covid-19 dönemi ele alınarak seçilen iller hava kalitesine göre TOPSIS yöntemi ile sıralanmıştır. Elde edilen bulgulara göre Covid-19 döneminde hava kalitesinde en fazla iyileşmenin Bursa, Kocaeli ve Giresun; hava kalitesinde en çok kötüleşmenin ise Yalova, Konya ve Kırklareli illerinde yaşandığı ortaya konulmuştur. TOPSIS yönteminde kullanılan benzerlik indeksleri baz alındığında illerin hava kalitesinde genel itibarıyla bir iyileşme olduğu görülmektedir.

Çalışmada dört tane hava kirletici madde üzerinden analiz yapılmıştır. Bunların ikisinde (PM₁₀, O₃) düşüş, birinde (NO₂) artış meydana geldiği, diğerinde (SO₂) ise önemli bir değişiklik yaşanmadığı tespit edilmiştir. Söz konusu kirleticilerin temel emisyon kaynağını motorlu taşıtlar oluştursa da, katı yakıtlar ve enerji santralleri de diğer önemli salım kaynakları arasında yer almaktadır. Motorlu taşıt türlerindeki değişime ilişkin birtakım sayısal verilerin sunulduğu "Şekil 1" incelendiğinde, insanların toplu taşımadan uzaklaştığı, buna karşılık bireysel araç kullanımının arttığı görülmektedir. Bu durum, hava kalitesindeki iyileşmeyi sınırlayan bir faktör olarak değerlendirilebilir. Çünkü motorlu taşıtların hava kirletici maddelerin temel emisyon kaynaklarından biri olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda gerekli önlemlerin alınarak toplu taşımının yeniden yaygınlaştırılması, hava kalitesinde bir artışı da beraberinde getirecektir. Bununla birlikte evsel ısıtılarda kademeli şekilde kömür kullanımının tasfiye edilmesi ve yerine doğalgaz kullanımının yaygınlaştırılması bir başka öneri olarak sunulabilir.

Hava ölçüm istasyonlarında hava kirleticilere ilişkin verilerin düzensiz tutulması, ayrıca bazı illerde ölçümlerin yapılmaması, analizi hem örneklem hem de hava kirletici madde değişkenleri açısından sınırlandırmıştır. Ölçüm istasyonlarında gerekli düzenlemelerin ya-

pılması, gelecek çalışmalara daha geniş veri ve daha çok sayıda örneklem ile analiz yapma olanağı sağlayacaktır. Ayrıca nem, sıcaklık, yağış ve rüzgar gibi meteorolojik değişkenler, hava kirletici madde seviyeleri üzerinde bir etkiye sahiptir. Örneğin, Ouyang vd. (2015) Pekin’de yaptıkları gözlemler ve ölçümler sonucunda yağışın partikül madde kirliliğini azalttığını tespit etmişlerdir. Bu bağlamda gelecek çalışmalarda söz konusu değişkenlerin de dikkate alınması ve analizlerde son dönemde popüler olmaya başlayan yapay zeka yöntemlerinden faydalanılması elde edilen sonuçların, dolayısıyla da araştırmaların niteliğini artıracaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi’nin “*Etik Kurallara Uygunluk*” başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Çalışmanın giriş, analiz ve sonuç bölümleri her iki yazar tarafından üretilmiştir. Yazarların katkı oranı, birinci yazar için %50, ikinci yazar için %50 olarak değerlendirilebilir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek ve Teşekkür Beyanı

Makale için herhangi bir destek alınmamıştır.

KAYNAKÇA

- Amann, M., Forsberg, B., Hänninen, O., Krzyzanowski, M., Leeuw F. D., Liu, S. J., Mandin, C., Schneider, J., Schwarze, P., & Simpson, D. (2008). *Health Risks of Ozone from Long-Range Transboundary Air Pollution*, Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
- Anderson, J. O., Thundiyil, J. G., & Stolbach, A. (2012). Clearing the Air: A Review of the Effects of Particulate Matter Air Pollution on Human Health, *Journal of Medical Toxicology: Official Journal of the American College of Medical Toxicology*, 8(2), 166-175.
- Bălă, G. P., Râjnovceanu, R. M., Tudorache, E., Motișan, R., & Oancea, C. (2021). Air Pollution Exposure-The (In)visible Risk Factor for Respiratory Diseases, *Environmental Science and Pollution Research*, 28(16), 19615-19629.
- Başoğlu, A., & Akyazı, H. (2015). Çevresel Sorunların Makroekonomik Analizinde Çevreye Uyarlanmış IS-LM Modeli, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 37(2), 129-151.
- Baysan, C., Yavaş, S. P., & Çöl, M. (2021). Change in Air Pollution and Human Mobility Trends During COVID-19 Lockdown Measures in Turkey, *The Anatolian Journal of Family Medicine*, 4(2), 170-177.
- Benton, M., Batalova, J., Davidoff-Gore, S., & Schmidt, T. (2021). *COVID-19 and the State of Global Mobility in 2020*, Washington: Migration Policy Institute.
- Bilgili, M. Y. (2020). *Sürdürülebilir Yükseköğretim Kurumlarında Çevre Bilinci, Katı Atık ve Enerji Yönetimi Uygulamaları*, İstanbul: Ekin Basım Yayım Dağıtım.
- Bostan, S., Erdem, R., Öztürk, Y. E., Kılıç, T., & Yılmaz, A. (2020). The Effect of COVID-19 Pandemic on the Turkish Society, *Electronic Journal of General Medicine*, 17(6), 1-8.
- Bozkurt, B., Eğrilmez, S., Şengör, T., Yıldırım, Ö., & İrkeç, M. (2020). The COVID-19 Pandemic: Clinical Information for Ophthalmologists, *Turkish Journal of Ophthalmology*, 50(2), 59-63.
- Brandt, E. B., Beck, A. F., & Mersha, T. B. (2020). Air Pollution, Racial Disparities and COVID-19 Mortality, *Journal of Allergy and Clinical Immunology*, 146(1), 61-63.
- Cakir, B. (2020). COVID-19 in Turkey: Lessons Learned, *Journal of Epidemiology and Global Health*, <https://doi.org/10.2991/jegh.k.200520.001>.
- Carslaw, D. (2020). *Provisional Analysis of Welsh Air Quality Monitoring Data – Impacts of Covid-19*, Oxford: Ricardo Energy & Environment.
- Chen, S. J., & Hwang C. L. (1992). *Fuzzy Multiple Attribute Decision Making: Methods and Applications*, Berlin: Springer-Verlag.
- Çakmaklı, C., Demiralp, S., Yeşiltaş, S. & Yıldırım, M. A. (2021). An Evaluation of the Turkish Economy during Covid-19, *Centre for Applied Turkey Studies (CATS) Working Paper*, No. 01.
- Dağlı, E., Aydın, M. M., & Çoruk, E. (2021). Şehir İçi Ana Arterlerde COVID-19 Kısıtlamalarından Dolayı Trafik Akımlarında Meydana Gelen Değişimlerin İncelenmesi: Antalya Örneği, *Kent Araştırmaları Dergisi*, 12(34), 1199-1225.
- Donzelli, G., Cioni, L., Cancellieri, M., Llopis-Morales, A., & Suárez-Varela, M. M. (2021). Relations between Air Quality and Covid-19 Lockdown Measures in Valencia, Spain, *Environmental Research and Public Health*, 18(5), <https://doi.org/10.3390/ijerph18052296>.
- Dutheil, F., Baker, S.J., & Navel, V. (2020). COVID-19 as a Factor Influencing Air Pollution?, *Environmental Pollution*, <https://doi.org/10.1016/j.envpol.2020.114466>.
- Eroğlu, E. (2020). Covid-19'un Ekonomik Etkilerinin ve Pandemiyle Mücadele Sürecinde Alınan Ekonomik Tedbirlerin Değerlendirilmesi, *International Journal of Public Finance*, 5(2), 211-236.

- Ertürk, H. (2018). *Çevre Bilimleri*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Fattorini, D., & Regoli, F. (2020). Role of the Chronic Air Pollution Levels in the Covid-19 Outbreak Risk in Italy, *Environmental Pollution*, 264, <https://doi.org/10.1016/j.envpol.2020.114732>.
- Filonchik, M., Hurynovich, V., & Yan, H. (2021). Impact of Covid-19 Lockdown on Air Quality in the Poland, Eastern Europe, *Environmental Research*, 198, 110454, <https://doi.org/10.1016/j.envres.2020.110454>.
- Galeazzi, A., Cinelli, M., Bonaccorsi, G., Pierri, F., Schmidt, A.L., Scala, A., Pammolli, F., & Quattrociochi, W. (2021). Human Mobility in Response to COVID-19 in France, Italy and UK, *Scientific Reports*, 11(13141), <https://doi.org/10.1038/s41598-021-92399-2>.
- Grantz, D. A., Garner, J. H. B., & Johnson, D. W. (2003). Ecological Effects of Particulate Matter, *Environment International*, 29(2-3), 213-239.
- Heintzelman, A., Filippelli, G., & Lulla, V. (2021). Substantial Decreases in U.S. Cities' Ground-Based NO₂ Concentrations During COVID-19 from Reduced Transportation, *Sustainability*, 13(16), <https://doi.org/10.3390/su13169030>.
- Henao, J. J., Rendón, A. M., Hernández, K. S., Giraldo-Ramirez, P. A., Robledo, V., Posada-Marín, J. A., Bernal, N., Salazar, J. F., & Mejía, J. F. (2021). Differential Effects of the COVID-19 Lockdown and Regional Fire on the Air Quality of Medellín, Colombia, *Atmosphere*, 12(9), <https://doi.org/10.3390/atmos12091137>.
- Hwang C. L., & Yoon K. (1981). *Multiple Attribute Decision Making: Methods and Applications*, Berlin: Springer-Verlag.
- IMF. (2020). *Global Financial Stability Report: Bridge to Recovery - Chapter 1: Global Financial Stability Overview: Bridge to Recovery*, <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2020/10/13/global-financial-stability-report-october-2020#Chapter1> 01.03.2022 tarihinde erişilmiştir.
- IQAir. (2020). *World Air Quality Report-2020*. <https://www.iqair.com/world-most-polluted-cities/world-air-quality-report-2020-en.pdf> 19.09.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Keleş, R., & Hamamcı, C. (1998). *Çevrebilim*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, R., Hamamcı, C. & Çoban, A. (2015). *Çevre Politikası*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Lelieveld, J., Pozzer, A., Pöschl, U., Fnais, M., Haines, A. & Münzel, T. (2020). Loss of Life Expectancy from Air Pollution Compared to Other Risk Factors: A Worldwide Perspective, *Cardiovascular Research*, Cardiovascular Research, 116(11), 1910-1917.
- Martini, M., Gazzaniga, V., Bragazzi, N., & Barberis, I. (2019). The Spanish Influenza Pandemic: A Lesson from History 100 Years after 1918, *Journal of Preventive Medicine and Hygiene*, 60(1), <https://doi.org/10.15167/2421-4248/jpmh2019.60.1.1205>, E64-E70.
- McCann, J. E., Zajchowski, C. A. B., Hill, E. L., & Zhu, X. (2021). Air Pollution and Outdoor Recreation on Urban Trails: A Case Study of the Elizabeth River Trail, Norfolk, *Atmosphere*, 12(10), 1304. <https://doi.org/10.3390/atmos12101304>.
- Menut, L., Bessagnet, B., Siour, G., Mailler, S., Pennel, R., & Cholakian, A. (2020). Impact of Lockdown Measures to Combat Covid-19 on Air Quality Over Western Europe, *Science of the Total Environment*, 741, 140426, <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.140426>.
- Muhammad, S., Long, X., & Salman, M. (2020). COVID-19 Pandemic and Environmental Pollution: A Blessing in Disguise?, *Science of the Total Environment*, 728, <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.138820>.

- Ouyang, W., Guo, B., Cai, G., Li, Q., Han, S., Liu, B., & Liu, X. (2015). The Washing Effect of Precipitation on Particulate Matter and the Pollution Dynamics of Rainwater in Downtown Beijing, *Science of The Total Environment*, 505, 306-314.
- Ozaydin, O. & Ulengin, F. (2020). Impacts of COVID-19 on the Transport Sector and Measures as Well as Recommendations of Policies and Future Research: A Report on Turkey, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3686628>.
- Pan, S., Jung, J., Li, Z., Hou, X., Roy, A., Choi, Y., & Gao, H. O. (2020). Air Quality Implications of COVID-19 in California, *Sustainability*, 12(17), <https://doi.org/10.3390/su12177067>.
- Pepe, E., Bajardi, P., Gauvin, L., Privitera, F., Lake, B., Cattuto, C., & Tizzoni, M. (2020). COVID-19 Outbreak Response: a First Assessment of Mobility Changes in Italy Following National Lockdown, *Scientific Data*, <https://doi.org/10.1038/s41597-020-00575-2>.
- Potts, D., Marais, E. A., Boesch, H., Pope R. J., Lee, J., Drysdale, W., Chipperfield, M. P., Kerridge, B., Siddans, R., Moore, D. P., & Remedios, J. (2021). Diagnosing Air Quality Changes in the UK During the COVID-19 Lockdown Using TROPOMI and GEOS-Chem, *Environmental Research Letters*, 16(5), <https://doi.org/10.1088/1748-9326/abde5d>.
- Qiu, W., Rutherford, S., Mao, A., & Chu, C. (2017). The Pandemic and its Impacts, *Health, Culture and Society*, 9, 1-11.
- Sarpong, S. A., Donkoh, R. F., Konnuba, J. K. S., Ohene-Agyei, C., & Lee, Y. (2021). Analysis of PM2.5, PM10, and Total Suspended Particle Exposure in the Tema Metropolitan Area of Ghana, *Atmosphere*, 12(6), <https://doi.org/10.3390/atmos12060700>.
- Saunders-Hastings, P. R., & Krewski, D. (2016). Reviewing the History of Pandemic Influenza: Understanding Patterns of Emergence and Transmission, *Pathogens*, 5(4), 66, <https://doi.org/10.3390/pathogens5040066>.
- Shareef, M. M., Husain, T., & Alharbi, B. (2018). Analysis of Relationship Between O3, NO, and NO2 in Riyadh, Saudi Arabia, *Asian Journal of Atmospheric Environment*, 12(1), 17-29.
- Skirienė, A. K., & Stasiškienė, Ž. (2021). COVID-19 and Air Pollution: Measuring Pandemic Impact to Air Quality in Five European Countries, *Atmosphere*, 12(3), <https://doi.org/10.3390/atmos12030290>.
- Torkmahalleh, M. A., Akhmetvaliyeva, Z., Darvishi Omran, A., Darvish Omran, F., Kazemitabar, M., Naseri, M., ..., & Xie, S. (2021). Global Air Quality and Covid-19 Pandemic: Do We Breathe Cleaner Air?, *Aerosol and Air Quality Research*, 21(4), <https://doi.org/10.4209/aaqr.200567>.
- US EPA. (2013). *America's Children and the Environment*, Washington: EPA.
- US EPA. <https://www.epa.gov/criteria-air-pollutants> 17.09.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Ünal, H., & Aktuğ, M. (2022a). Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi Kapsamında Türkiye'de Çevre Kalitesinin Değerlendirilmesi, *İnsan & Toplum*, 12(1), 113-136, <https://doi.org/10.12658/M0647>.
- Ünal, H., & Aktuğ, M. (2022b). The Impact of Human Capital and Bio-capacity on the Environmental Quality: Evidence from G20 Countries, *Environmental Science and Pollution Research*, 1-11, <https://doi.org/10.1007/s11356-022-19122-0>.
- Voyvoda, E. & Yeldan, A. E. (2020). Impact of the COVID-19 Outbreak on Turkey's Economy and a Policy Alternative for Protecting Labor Incomes, *Political Economy Research Institute (PERI) Working Paper*, No. 518.
- WBG. (1998). *Pollution Prevention and Abatement Handbook*, Washington: World Bank Group.
- WHO. (1980). *Glossary on Air Pollution*, Copenhagen: WHO Regional Publications.

- WHO. (2016). *Ambient Air Pollution: A Global Assessment of Exposure and Burden of Disease*, Geneva: WHO Library Cataloguing in Publication Data. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/250141/9789241511353-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y> 02.03.2022 tarihinde erişilmiştir.
- WHO. (2018). *Fact Sheets on Sustainable Development Goals: Health Targets*, Copenhagen: The Regional Office for Europe of the World Health Organization.
- WHO. (2020a). WHO Director-General’s Opening Remarks at the Media Briefing on COVID-19 - 11 March 2020. <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-Covid-19---11-march-2020> 20.09.2021 tarihinde erişilmiştir.
- WHO. (2020b). *Turkey’s Response to Covid-19: First Impressions*, Ankara: The Regional Office for Europe of the World Health Organization.
- Wu, X., Nethery, R. C., Benjamin, M., Braun, D., & Dominici, F. (2020). Exposure to Air Pollution and COVID-19 Mortality in the United States: A Nationwide Cross-Sectional Study, *MedRxiv and BioRxiv*, <https://doi.org/10.1101/2020.04.05.20054502>.
- Xia, T., Zhu, Y., Mu, L., Zhang, Z. F., & Liu, S. (2016). Pulmonary Diseases Induced by Ambient Ultrafine and Engineered Nanoparticles in Twenty-First Century, *National Science Review*, 3(4), 416-429.
- Yıkıcı, A. (2021). Terörizmin Değişen Doğası: Eko-Terörizm ve Çevresel Terörizm, 20. Uluslararası Kamu Yönetimi Forumu Tam Metin Bildiri Kitabı, 1029-1039.
- Yıkıcı, A., Ünal, H., & Çolak, Ç. (2022). The Effect of Applied Public Policies in Struggle with Covid-19 on Air Pollution: An Empirical Analysis for The Marmara Region, Ö. Uğur & K. C. Doğan (Eds.), *Turkey in A Changing World Order Economics, Politics and Foreign Policy*, London: IJOPEC Publication, 121-138.
- Yildirimli, M., & Öztürk, Y. (2020). Covid-19 Industry Report Turkey, https://www.s-ge.com/sites/default/files/static/downloads/s-ge-20203-c5-covid-19_industry_report_turkey_20200707.pdf 28.02.2022 tarihinde erişilmiştir.
- Yoon K. P., & Hwang C. L. (1995). *Multiple Attribute Decision Making: An Introduction*, New York: Sage University Papers (Series: Quantitative Applications in the Social Sciences).
- Zalakeviciute, R., Vasquez, R., Bayas, D., Buenano, A., Mejia, D., Zegarra, R., Diaz, A., & Lamb, B. (2020). Drastic Improvements in Air Quality in Ecuador during the COVID-19 Outbreak. *Aerosol and Air Quality Research*, 20, 1783–1792. <https://doi.org/10.4209/aaqr.2020.05.0254>.
- Zhu, Y., Xie, J., Huang, F., & Cao, L. (2020). Association Between Short-term Exposure to Air Pollution and COVID-19 Infection: Evidence from China, *Science of The Total Environment*, 727, <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.138704>

BATI DÜŞÜNCE TARİHİNDE BİREYİ ÖNCELEYEN DÜŞÜNÜRLERDE SİVİL TOPLUM VE DEMOKRASİ*

CIVIL SOCIETY AND DEMOCRACY IN THE THINKERS WHO FOCUS ON THE INDIVIDUAL IN THE HISTORY OF WESTERN THOUGHT

Araştırma Makalesi
Research Paper

Tuba GÜN ÇİNĞİ**

Öz:

Sivil toplum ve demokrasi kavramlarına ilişkin tartışmalar Antik Yunana kadar uzanmaktadır. Bu kavramlar, tarihsel süreçte birlikte değerlendirilen kavramlar olmakla beraber sivil topluma atfedilen anlamlar sivil toplum ve demokrasi arasındaki ilişkiyi de zaman zaman tartışmalı kılmıştır. Tarih boyunca kimi düşünürler sivil toplumu devlet ve siyasal toplumla eş anlamlı olarak değerlendirmiş ve devletten ve politik alandan bağımsız bir sivil toplumun imkânını sorgulamışlardır. Bazı düşünürler sivil toplumu siyasal toplumun çıkarlarına hizmet eden bir yapı olarak değerlendirmişlerdir. Bu düşünürlerden farklı olarak, sivil toplumu devletten bağımsız bir demokrasi ve özgürlük alanı olarak gören ve bireysel özgürlükleri ön plana çıkaran düşünürler de vardır. Bu çalışmanın temel amacı, sivil toplum ve demokrasi arasındaki ilişkinin Batı düşüncesinde bireysel özgürlükleri ön plana çıkaran düşünürler nezdinde ele alınmasıdır. Locke, Montesquieu, Ferguson, Mill, Hayek ve Tocqueville bu çalışmanın odağındaki düşünürleri oluşturmaktadır. Bu düşünürler sivil topluma ve demokrasiye atfettikleri anlamlar nispetinde üç farklı başlık altında değerlendirilmişlerdir. Bu isimler, her ne kadar sivil toplum ve demokrasi kavramlarını yorumlama ve değerlendirme biçimleri ile farklılık gösterebilirler de bireyi devlete öncelikle ve bireysel özgürlükleri öne çıkarmaları bakımından ortaklaşmaktadır. Çalışma, sivil toplum ve demokrasi arasındaki ilişkiye tarihsel bir bakış sunması ve bunu yaparken bireyi öncelikle nispeten ortaklaşan düşünürlerin yaklaşımları arasındaki farklılıkları ortaya koyması açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Sivil Toplum, Demokrasi, Devlet, Birey.

Abstract:

Discussions on civil society and democracy concepts date back to Ancient Greece. These concepts have been evaluated together in the historical process, but the meanings attributed to civil society have made the relationship between civil society and democracy controversial. Some thinkers have seen civil society synonymous with the state and political society throughout history and questioned the possibility of civil society being independent of the state. Some thinkers have evaluated civil society as a structure that serves the interests of political society. Some thinkers have seen civil society as an area of democracy and freedom independent of the state and emphasize individual freedoms. This study aims to evaluate the approaches of thinkers who focus on the individual and individual freedoms in the history of Western thought to the concepts of civil society and democracy. Locke, Montesquieu, Ferguson, Mill, Hayek, and Tocqueville are the thinkers in the focus of this study. These thinkers have been evaluated under three different categories according to the

* Makale Geliş Tarihi: 07.02.2022

Makale Kabul Tarihi: 23.05.2022

** Arş. Gör. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, tguncingi@adiyaman.edu.tr, orcid.org/0000-0001-8412-7364

meanings they attribute to civil society and democracy. Although these thinkers differ in how they interpret the concepts of civil society and democracy, they are in common in that they emphasize individual freedoms. Therefore, the study is essential in revealing the differences between thinkers who prioritize the individual over the state.

Keywords: Civil Society, Democracy, State, Individual.

GİRİŞ

İlk olarak Batı’da ortaya çıkan ve kökenleri Antik Yunana dayanan sivil toplum kavramı oldukça tartışmalıdır (Giddens ve Sutton, 2014: 373). Esas olarak feodalitenin çöküşüyle birlikte Batı Avrupa’da, Roma ve erken Bizans’ta şehir hayatını düzenleyen hukuk kuralları çerçevesinde yeniden kullanılmaya başlanan sivil terimi, Roma Hukuku’nda şehir adabını ve şehir hayatının beraberinde getirdiği hak ve sorumlulukları ifade etmektedir (Mardin, 2015: 9). Batı’da yaşanan toplumsal, ekonomik ve politik gelişmelerle birlikte, 18. yüzyılın ortalarından itibaren, sivil toplum kavramı, özellikle demokrasi kavramıyla birlikte anılmaya başlamıştır. Sivil toplum kavramı gibi demokrasi kavramı da Antik Yunan’a referansla tanımlanmaktadır (Giddens ve Sutton, 2014: 385). Antik Çağ’da demokrasi, yurttaş egemenliğini ifade eden bir kavram olarak kullanılırken günümüzde, demokrasinin esas anlamına tekabül eden bir doğrudan demokrasiden söz etmek mümkün değildir. Aynı zamanda, Antik Çağ’da, demos olarak ifade edilen yurttaşlar, kadın ve kölelerin dışındaki vatandaşları kapsamaktadır (Marshall, 1999: 140). Bu anlamda, demosu oluşturan kitlenin ve bu kitlenin yönetime katılım biçiminin geçmişten günümüze farklılaştığı görülmektedir. Abraham Lincoln, demokrasiyi, “halkın halk tarafından halk için yönetimi” (Heywood, 2012: 170) olarak tanımlamıştır. Demokrasi, aynı zamanda, karşıt bir kamuoyunun ortaya çıkışını destekleyen, devlet ve sivil toplum arasında aracı olan özel bir siyasal rejim olarak da tanımlanmaktadır. Bu rejimin totaliter rejimlerden farklı olarak muhalif görüşlerin ortaya bulunduğu bir kamusal alana yer açtığı (Dacheux, 2012: 14) ifade edilmektedir. Dolayısıyla demokrasi, temsil ettiği kitle ve temsil biçimi değişse de sivil toplum kavramı üzerine inşa edilmek durumundadır.

Sivil toplum, yasal bir çerçevede toplumun öz örgütlülüğüne imkân veren ve bu çerçevede devlet- toplum ilişkisinin tanımlanmasına olanak sağlayan bir alan sunarken (Weigle & Butterfield, 1992: 3), demokratik devlet, hem sivil toplumun eylem sınırlarını belirlemekte hem de meşruiyetini sivil topluma dayandırmaktadır. Dolayısıyla devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkinin niteliği, demokrasinin niteliğiyle yakından alakalıdır ve sağlıklı bir demokratikleşme için sivil toplumun demokratik değerler üretebilecek bir güce sahip olması, devletin de sivil topluma nefes alma imkânı sunmasıyla kendi meşruiyetini sağlaması anlamında diyalektik bir ilişki söz konusudur. Sivil toplumun demokratikliğinin belirleyicisi ise, farklılıkların kamusal alanda hegemonik bir müdahaleye tabi olmadan birlikte yaşayabilmeleridir. Ancak sivil toplum, bünyesinde antidemokratik eğilim ve kuruluşları barındırma potansiyeline de sahip olduğu için, tek başına demokrasinin üreticisi ve göstergesi olamaz (Tosun, 2005: 128-132).

Özetle, sivil toplum ve demokrasi arasındaki ilişkinin temelinde, siyasal alanın sivil alan üzerindeki baskısını azaltma ideali vardır. Dolayısıyla sivil toplum ve demokrasiye ideal anlamda bir yaklaşım, bu kavramları zorunlu bir neden-sonuç ilişkisi içerisinde işlemektedir. Ancak sivil toplum alanındaki her kuruluş ve örgütün demokratik olmadığı veyahut devletin bir uzantısı olarak sivil alanda faaliyet yürüttüğü göz önünde tutulacak olursa sivil toplumun zorunlu olarak demokrasiyi güçlendireceği söylenemez. Aynı şekilde demokrasinin neliğine ve uygulanışına ilişkin tartışmalar da bu sistemin sivil toplumsal alanı ne derecede güçlendirdiğini tartışmaya açmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, sivil toplum ve demokrasi arasındaki ilişkinin Batı düşüncesinde bireysel özgürlükleri ön plana çıkaran düşünürler nezdinde ele alınmasıdır. Sivil toplum ve demokrasi kavramlarını nasıl tanımladıkları, bu düşünürlerin bireysel özgürlükler noktasında durdukları konumu netleştirmeleri açısından önemlidir. Dolayısıyla, bu düşünürlerin devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkide demokrasiyi nasıl konumlandıkları ve sivil toplum ve demokrasiye nasıl bir anlam, güç ve işlev attiklerini çalışmanın temel sorusunu oluşturmaktadır. Bu çerçevede çalışma kapsamına alınan düşünürler; John Locke, Montesquieu, Adam Ferguson, John Stuart Mill, Friedrich A. Hayek ve Alexis de Tocqueville'dir. Bu düşünürler, Batı düşünce tarihinde sivil toplum, özgürlükler ve demokrasi hususundaki görüşleriyle en çok öne çıkan, tartışılan ve bu alandaki tartışmalara temel teşkil eden kişiler olmaları ve devlet karşısında sivil özgürlükleri ve sivil toplumu öncelemeleri bakımından seçilmişlerdir. Bu çalışmada, söz konusu düşünürler, bireysel özgürlüklere, demokrasiye, sivil topluma ve siyasal topluma ilişkin düşünce ve değerlendirmeleri baz alınarak farklılık ve benzerlikleri üzerinden karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede üç temel başlık elde edilmiştir. İlk başlık, Locke ve Montesquieu'nun yer aldığı siyasal ve sınırlandırılmış sivil toplum ve demokrasi anlayışı başlığıdır. İkinci başlık olan diyalektik ve dışlayıcı sivil toplum ve demokrasi anlayışı başlığı altında, diğer iki başlık altında sıralanan isimlerden farklılaşan argümanları sebebiyle Ferguson yer almaktadır. Üçüncü ve sonuncu başlık olan bağımsız, eşitlikçi ve kapsayıcı sivil toplum ve demokrasi anlayışı başlığı ise Mill, Hayek ve Tocqueville'i kapsamaktadır.

Bu tartışma ile, literatürde oldukça önemli bir yer kaplayan bu bireyseldir düşünürlerle ilişkin bir kavrayış geliştirmek, bu düşünürlerin argümanlarını hangi kavramsal çerçeve üzerine kurduklarını ortaya koymak ve bu suretle aralarında makul bir karşılaştırma zemini yaratarak literatüre katkı sağlamak amaçlanmıştır.

1. SİYASAL VE SINIRLANDIRILMIŞ SİVİL TOPLUM VE DEMOKRASİ ANLAYIŞI

Bu başlık altında John Locke ve Montesquieu birlikte değerlendirilecektir. Locke ve Montesquieu, Hobbes (2013) ve Rousseau (2012)'dan farklı olarak doğa durumuna olumlu özellik atfetmeleri, siyasi iktidarların sivil özgürlükler lehine sınırlanması düşüncesine sahip olmaları ve kuvvetler ayrılığına vurgu yapmaları bakımından benzeşmektedirler. Ancak bu iki düşünür, sivil toplum ve özgürlükleri önceleyen diğer düşünürlerden de farklılaşmak-

taşırlar. Locke (2002), sivil toplumu, bireyin iktidarını kamuya bıraktığı bir siyasal toplum olarak tanımlamakta, özgürlük, barış ve düzenin sağlanması için devleti yani siyasal toplumu bir çözüm yolu olarak görmektedir. Bu çerçevede Locke siyasetten bağımsız bir sivil toplum düşüncesinden bahsetmemekte, sivil özgürlüklere imkân tanıyan bir siyasal toplum anlayışını savunmaktadır. Montesquieu (2014) ise bireysel özgürlükleri ve demokrasiyi öne çıkarmakla birlikte, bu özgürlükleri ve demokrasiyi tüm toplumlar için gerekli ve uygun görmemektedir. Özgürlüklerin belirli sınırları olması gerektiği ve aşırı eşitliğin demokrasiyi yozlaştırabileceği düşüncesine sahiptir. Bu iki düşünür, sivil toplumsal alanı ve demokratik yönetim biçimini sınırlandıran yaklaşımları bakımından ortak bir kategori altında değerlendirilmekle birlikte her biri sivil toplum ve demokrasi kavramına ilişkin farklı açıklamalara da sahiptir.

1.1. John Locke

Sivil toplum kavramı ilk olarak 1688’de Petition of Rights adı verilen haklar bildirgesinin yayınlanmasından sonra 1690’da John Locke tarafından Two Treatises of Government adlı yapıtında kullanılmıştır (Caniklioğlu, 2007: 15). Locke (2002: 25- 29), mükemmel bir özgürlük durumu olarak ifade ettiği doğa durumunun kısmi eksiklikleri olan bir barış durumu olduğunu ifade eder. Doğa durumunda, huzur ve güvenliğin korunması doğa yasalarının uygulanmasını, herkesin doğa kanunlarının uygulayıcısı olmasının yolunu açmaktadır. Ancak insanların sahip oldukları sevmeye, tutku ve intikam duyguları, onları olayların yargıçıları olmaları durumunda taraflı veya acımasız kılacağı için karışıklık ve düzensizlik kaçınılmaz olacaktır. Bu anlamda Locke’a göre devlet, bu güçlüklerin bir çözüm yolu olarak ortaya çıkmıştır.

Locke (2002: 31- 33), doğa durumunun bir savaş durumu olmadığını, hatta doğa durumuyla savaş durumu arasında tam bir zıtlık bulunduğunu ifade eder. Doğa durumu, otoriteyle donatılmış ortak bir yargının olmadığı, savaş durumu ise, meşru olmayan güç kullanımının olduğu bir durumdur. Hobbes (2013: 101-104)’un aksine Locke, doğa durumunu tam bir kargaşa ve savaş hali olarak değil, iyi niyet, yardım ve korumanın doğa yasaları temelinde uygulandığı bir eksik barış durumu olarak görmektedir. Locke (2002: 69- 76)’a göre insan, yaradılışı itibariyle onu topluma yönlendirecek güçlü bir eğilime sahiptir ve doğa durumundaki her bir toplumun farklı amaç, bağ ve sınırları vardır. Ortak bir yasa ve yargının var olduğu toplum ise sivil toplumdur. Birey, doğa yasasını terk edip iktidarını kamuya bıraktığında bir “siyasal ya da sivil toplum” ortaya çıkar. Bu anlamda Locke’un siyasal ve sivil toplumu bir ve aynı olarak değerlendirdiği görülmektedir.

Locke, hükümet biçimleri arasında bir ayrıma giderek; monarşinin sivil toplumla tam anlamıyla uyumsuz olduğunu, doğa durumundaki bireylerin büyük oranda kendi haklarını koruma özgürlüğü bulunduğu halde, monarşide bireylerin haklarını savunma özgürlüğünden de alıkonulmuş ve doğa durumundan daha aşağılayıcı bir duruma geçilmiş olduğunu belirtir. Doğa durumundan çıkışla birlikte, herkes toplum durumunun yasalarına tabi olmaktadır. Ancak monark, toplumda yaşadığı halde doğa durumunda olan tek kişidir ve insanlar

daha hafif tehlikelerden korunmak için böyle bir yönetimi daha güvenli de bulabilirler (Locke, 2002: 76- 79).

İnsanlar, siyasal iktidarlarını yasama organlarına geçici olarak devretmişlerse, otoniteyi elinde bulunduranların başarısız olmaları durumunda; yasamaya kendileri devam etmek (yani doğa durumuna dönüş), yeni bir yönetim oluşturmak veya eski yönetim altındaki başka kişilere bu hakkı devretmek gibi yollara başvurabilirler (Locke, 2002: 180-181). Locke, kendisi ile yakın dönemlerde yaşamış düşünürlerden olan Hobbes (2013)'un savunduğunun aksine, mutlak monarşiyi sivil toplumun gelişebileceği bir alan olarak görmemiş ve bu ikisi arasındaki uyumsuzluklara dikkat çekmiştir. Doğa durumunun mutlak monarşiden daha fazla özgürlükçü ve barışçı olduğuna, ancak insanların güvenlikleri uğruna bütün özgürlüklerini bir monarka devredebildiğine de dikkat çekmiştir. Monarşik olmayan bir siyasal toplumun başarısızlığı durumunda bireylerin yeni düzen ve yönetim biçimleri oluşturma potansiyeli, bunun bireylerin arzu ve rızasına bağlı olarak gerçekleşmesi demokratik bir etkinlik olarak okunabilir. Ancak, bu demokratik tutum sonucunda demokratik olmayan bir yönetim biçiminin tercihi de söz konusu olabilir. Bu anlamda Locke'un bireysel özgürlük vurgusu yaptığı ve monarşi karşıtı bir tutum benimsediği ifade edilebilir. Ancak Locke'un devleti toplumsal düzen ve barışın sağlanmasının çözümü olarak görmesi, sivil toplumu, sivil özgürlüklere imkân tanıyan bir siyasal alan olarak kurgulaması sınırlandırılmış ve siyasallaştırılmış bir sivil toplum anlayışına sahip olduğunu göstermektedir.

1.2. La Brède et de Montesquieu

Montesquieu, insanın yalnızca varlığının yapısından kaynaklanan ve toplumların kuruluşundan önce egemen olan kanunları, doğa kanunları olarak nitelendirmektedir. Doğa durumundaki insan kendisini zayıf gördüğü gibi eşitlik duygusu da zayıftır, bu sebeple de ilk doğa kanunu olarak barış karşımıza çıkmaktadır. Zayıflık duygusunun yanı sıra insanın ihtiyaçlarını karşılama ve dolayısıyla da toplum halinde yaşama istekleri diğer doğa kanunlarıdır (Montesquieu, 2014: 45-46). Montesquieu (2014: 45), Hobbes'un bu durumda, insanların birbirlerini boyunduruk altına alma isteği yönündeki yorumunu akla yatkın bulmadığını, toplum hayatından önce yaşayan insanlara birbirine saldırmak için bahane arayan bir özellik yüklediğinin farkında olmadığını ifade ederek Hobbes'u eleştirmiştir. Montesquieu (2014: 46)'ya göre, asıl savaş toplum halinde yaşamakla başlar, nitekim toplum halinde yaşayan insanlar zayıflık duygularını yitirirler ve aralarındaki eşitlik yok olur. Toplumda bütün bireyler güçlerinin farkına varmaya ve olası imkânları kendi yararına çevirmeye çalışırlar ki bu durum milletler için de geçerlidir ve savaş kaçınılmazdır. Bir toplumun hükümeteşsiz yaşamasının imkânsız olduğunu ifade eden Montesquieu (2014: 47), Rousseauvari bir tarzda, bütün özel kuvvetlerin birleşmesinin siyasal devleti, genel kuvveti meydana getirdiğini ifade eder. Bu genel kuvvet bir kişinin elinde olabileceği gibi birçok kişiye de verilebilir, ancak doğaya en uygun hükümet şekli söz konusu milletin özel yapısı ve menfaatlerine en uygun olan hükümet şeklidir.

Cumhuriyet, Saltanat ve İstibdat olmak üzere üç çeşit hükümet tespit eden Montesquieu (2014: 49), Aristo'dan beri kullanılan hükümetleri sınıflandırma tarzını yıkmış ve yeni bir sınıflandırmaya gitmiştir. Cumhuriyet yönetimini Roma ya da Atina, istibdatı doğu ülkelerindeki imparatorluklar ve saltanatı Roma'nın kalıntılarından ortaya çıkan devletler üzerinden okuyan Montesquieu, despotizmin Doğu'ya, demokrasinin ise Batı'ya ait kavramlar olarak görülmesine yol açan oryantalist bir bakış açısını ortaya koyan ilk isimlerdendir. Montesquieu (2014: 49), Cumhuriyette, yönetim yetkisinin milletin tümünün elinde olmasını demokrasi, bir kısmının elinde olmasını ise aristokrasi olarak tanımlamaktadır. Halkçı, demokratik bir devletin sahip olması gereken temel ilke de Rousseau (2012)'nin da Montesquieu'ya referansla ifade ettiği gibi fazilet yani erdemdir. Bu fazilet ise demokrasi sevgisidir. Ancak Montesquieu (2014: 65- 67), bunu ifade ederken olana değil, olması gerekene gönderme yapmaktadır.

Montesquieu (2014: 134)'ya göre demokrasi, temel ilkesi olan eşitlik ruhunun yitilmesiyle bozulabileceği gibi, insanların kendilerini yönetmek için seçtikleri kişilerle eşit olmak istemeleri ile yani aşırı eşitliğin benimsenmesiyle de bozulabilir. Yeryüzünün bazı bölgelerinde köleliğin var olmasında bir sakınca olmadığını, nitekim Asya gibi bölgelerde yaşayanlarda hali hazırda bir köle ruhu olduğunu ifade eden Montesquieu (2014: 245- 407), ılımlı bir yönetimin Hristiyanlığa, istibdati bir yönetimin ise İslam'a daha uygun olduğunu ifade etmiştir. Montesquieu'nun aşırı eşitliğin demokrasiyi yozlaştıracağı şeklindeki ifadeleri Aristo ve Platon'un görüşleriyle son derece benzer bir görünüm arz etmektedir. Aristo (2015), tüm vatandaşların eşit olmasının kıskançlık yaratacağını, Platon (2015) ise demokrasilerde eşitliğin köle- efendi, kadın- erkek arasında aşırıya kaçtığını ifade etmiştir. Montesquieu ise, eşitliği, demokrasiyi daha genel çerçevede bazı bölgeler için uygun görürken diğer bazı bölgeleri köleliğe, istibdati yönetimlere uygun görmüştür. Buradaki uygunluk Aristo (2015: 30)'nun "bazı şeyler doğaları gereği ayrıma uygundur." ifadesindeki anlamıyla bir uygunluktur. Bu anlamda Montesquieu'nun toplum halini, sivil toplum ve demokrasiyi bölgelere ve dinlere göre ayırıp kendince bir eşleştirme yaptığı söylenebilir.

Kanunların Ruhunda kuvvetler ayrılığına vurgu yapması, kanunların kanun koyucunun isteklerinden bağımsız olarak toplumların ruhuna uygun olması gereğine, demokratik yönetimlere erdem atfetmesine ve temsili bir Cumhuriyet modelini benimsemesine bağlı olarak Montesquieu'nun düşüncesi, nispeten liberal ve bireyi önceleyen bir yaklaşım biçimi olarak değerlendirilmiştir. Ancak, halkı kendini yönetecek yeterlilikte görmemesi ve doğrudan demokrasi anlayışı yerine temsili demokrasiye vurgu yapması, erdeme denk düşen demokrasiyi hiyerarşik bir yapıda ele alması, aşırı eşitliğin demokrasiyi yozlaştıracağını düşünmesi nedeniyle sınırlandırılmış bir sivil toplum ve demokrasi anlayışına sahip olduğu söylenebilir.

2. DİYALEKTİK VE DIŞLAYICI SİVİL TOPLUM VE DEMOKRASİ ANLAYIŞI

Ferguson, küçük yurttaş devletlerine özgü sivil toplum ile modern sivil toplum arasında karşılaştırma yapmış, modern sivil toplumda kamu sevgisinin yerini yozlaşmış bir kamusal ruhun aldığı belirtmiştir. Bu sebeple modern sivil toplumların kaçınılmaz olarak despotiz-

mi ortaya çıkaracağını savunmuştur. Ferguson ayrıca, demokratik sivil toplumu mülk sahibi erkekler üzerinden tanımlamış ve alt sınıfları olumsuzlamıştır. Bu noktalarda Ferguson bireyi önceleyen diğer düşünürlerden farklılaşmakta ve bazı toplumsal grupları dışlayan bir sivil toplum ve demokrasi anlayışını benimsemektedir.

2.1. Adam Ferguson

18. yüzyıl İskoç düşünürlerinden olan Adam Ferguson, 1767’de yazdığı Sivil Toplumun Tarihi adlı çalışmasında sivil toplum kavramını Antik Yunan düşünürleri ve sözleşmecî düşünürlerden farklı bir çerçevede kullanmıştır. İnsanların en çok toplum içinde mutlu ve özgür oldukları için ancak topluluk içinde bir anlam ifade ettiğini savunan (Keane, 1993: 59) Ferguson, bu sebeple doğa durumu üzerinde durmaz. Ona göre sivil toplum, daha kaba bir biçimden medenileşmiş daha zarif bir hale dönüşmüştür (Ferguson, 1782: 293). Ferguson (1782: 278), Klasik Yunan ve Roma’daki küçük yurttaş devletlerine özgü bir sivil toplum ile İngiltere’deki modern sivil toplumlar arasında karşılaştırmalı bir analiz yapmıştır. Ona göre Klasik Yunan ve Roma’nın küçük ölçekli kent devletlerinde “çıkar gözetmeyen bir kamu sevgisi” söz konusudur ve bu devletlerde yozlaşmaya büyük ölçüde rastlanmaz. Ancak modern sivil toplumlarda ticaret ve imalatın ilerlemesi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan rekabet koşulları, tüm toplumsal gruplar arasındaki iş bölümünün derinleşmesi, gruplar arasındaki karşılıklı bağımlılık duygusunu artırmış, toplum ruhunun yerini çıkarları peşinde lüks ve şöhret elde etmek için koşan sınıflar almıştır (Ferguson, 1782: 409; Keane, 1993: 56). Medenileşmeyle birlikte modern sivil toplumda, kamusal ruhta meydana gelen bu yozlaşma, despotik bir yönetime zemin hazırlamaktadır. Despotizm, yönetilenleri pasifleştirir, haklarından yoksun bırakan ve farklılığın yarattığı çatışma ruhuna tahammül göstermeyen oligarşik bir devlet biçimidir (Ferguson, 1782: 403; Keane, 1993: 57). Kimi zaman korku ve askeri güç aracılığıyla vatandaşlık haklarını ihlal eden despotizm, modern sivil toplum aracılığıyla ve merkezi bir devlet eliyle gerçekleştirilmektedir. Sivil toplumun kamu ruhunu tahrip ettiğini belirten Ferguson’a göre bu çelişkilerin ortadan kalkması ancak toplumsal örgütlenmelerin oluşturulması, güçlendirilmesi ve eylemde bulunması ile mümkündür (Keane, 1993: 56-59). Bu devlette sivil toplum, iktidarı güçlendirmektedir. Despotizmin kuraları, yozlaşmış olan halkı yönetmek amacıyla oluşturulmuştur (Ferguson, 1782: 403). Bu sebeple de “despotizm ile modern sivil toplum arasında derin bir yakınlık” söz konusudur (Keane, 1993: 57).

Ferguson (1782: 109-112), eski düşünürlerin devletin Demokratik, Aristokrat ve Despotik olmak üzere üç temel formunu baz alarak genellikle cumhuriyet üzerinde durduklarını ve Montesquieu’nun despotizm ve monarşi arasında yaptığı ayrımaya yer vermediklerini ifade etmektedir. Ferguson, bu üç yönetim biçiminin tanımlarını vermiş ve demokraside egemenlik makamının her vatandaşa açık olduğunu, erdem, uzlaşma ve eşitlik ve adalet sevgisi bulunduğunu ifade etmiştir. Ancak her ne kadar, herkese eşit iktidar hakkı tanınsa da bu yönetim biçiminde, devlet, esasında belirli kesimlerce yönetilmektedir. Bunun üzerinde de ticari eylemler ve mülkiyet etkilidir.

Peki, modern sivil toplum kendisinin yarattığı despotizme mahkûm mudur, bir çıkış var mıdır? Ferguson (1782: 476)'a göre yoksulluğun ve ticaretin önüne geçilmesi despotizmin yıkımını gerçekleştirecektir, ancak, bu mümkün görünmemektedir. Ona göre despotizm ancak, sivil toplumun ayrıcalıklı yurttaşlarının (mülk sahibi erkekler) yurttaş örgütlenmesini sağlaması ve anayasal bir monarşi altında daha alt gruplara liderlik yapabilme vasfını üst seviyeye çıkarma çabası ile mümkün olacaktır (Keane, 1993: 57). Keane (1993: 57-58), Ferguson'un kamusal ruha sahip monarşi aracılığıyla daha sivil bir toplum yaratma önerisinin, onun kadın cinsiyetine, kadınsılığa ve alt sınıflara karşı duyduğu korkudan ve cumhuriyet yönetimini beğenmemesinden kaynaklandığını ifade etmektedir.

Kısacası Ferguson, her ne kadar doğa durumu ve toplum durumu arasında bir ayrıma gitmemiş olsa da klasik bir sivil toplum ile modern sivil toplum ayrımı yapmış ve modern sivil toplumu, ticaret eylemi ve onun ortaya çıkardığı medenileşme pratikleri çerçevesinde, kamu ruhunu yozlaştıran bir bağlamda ele almıştır. Modern sivil toplumu, ticari faaliyetlerin egemen olduğu bir ticari toplum olarak gören Ferguson, bu ticari ilişkilerin de siyasal toplumu belirlediğini ifade ederek bir anlamda siyasal ve sivil toplumu Keane (1993: 54)'nin de ifade ettiği gibi; özdeş olan veyahut en azından olması gereken yapılar olarak görmüş ve modern sivil toplumu zarifleşen bir siyasal düzen tipi olarak tanımlamıştır. Bu anlamda kendinden önceki düşünürlerden farklı bir rota izlemiştir. Ancak modern sivil toplumun, demokratik bir toplumsal yapının diyalektik olarak zıddını doğuracağı yönündeki düşünceleri bakımından Aristo, Platon gibi kendinden önceki bazı düşünürlerle benzeşmektedir. Aynı şekilde sivil toplum olarak ifade ettiği bileşeni sürekli olarak mülk sahibi erkekler üzerinden tanımlaması ve kadınsılık ve alt sınıflara olumsuz özellikler atfetmesi (1782: 419, 422, 473) bakımından da Antik Yunan filozoflarının sivil toplum çerçevesine uymaktadır. Ancak Ferguson, medenileşmeyle birlikte modern sivil toplumsal düzeni ortaya çıkaran ilke ve kuralların bireysel özgürlük ve bağlılıkları aşındırdığını ifade etmiş, farklılıklara yer vermeyen, korku ve güç aracılığıyla vatandaşlık haklarını ihlal eden ve halkı pasifleştiren bir despotik devlet düzenine karşı durmuştur. Bu anlamda daha liberal ve birey temelli bir çizgide ele alınmaktadır.

3. BAĞIMSIZ, EŞİTLİKÇİ VE KAPSAYICI SİVİL TOPLUM VE DEMOKRASİ ANLAYIŞI

Mill, Hayek ve Tocqueville, devleti toplumsal barışın ve sivil toplumun varlığı için gerekli görmekle birlikte devletin müdahalesinin asgari düzeyde ve belirli kurallar çerçevesinde olması gereğine vurgu yapmışlardır. Sivil toplumu sağlıklı bir demokrasi ve yönetim biçimi için kaçınılmaz görmüşler; farklılıkları ve azınlık haklarını göz önünde bulunduran ve kimsenin dışarıda bırakılmadığı, tam katılımcı pratiklere dayanan bir yönetim biçimini savunmuşlardır. Bu isimler, sivil toplum ve demokrasi noktasındaki bu eşitlikçi ve kapsayıcı argümanları ve sivil toplumu bağımsız ve özgür bir alan olarak görmeleri bakımından aynı başlık altında sınıflandırılmışlardır.

3.1. John Stuart Mill

John Stuart Mill (2005: 14), kendi kendini yönetme ve halkın kendi üzerindeki iktidarı gibi ifadelerin artık bir gerçekliğe tekabül etmediğini ve iktidarın üzerinde kullanıldığı insanlarla onu kullananların daima aynı olmadığını ifade etmektedir. Ona göre kendi kendini yönetme, her bireyin kendi tarafından yönetilmesinden ziyade bütün diğer kimseler yani çoğunluk ya da kendilerini çoğunluk olarak kabul ettirmeyi başarmış olanlar tarafından yönetilmesidir. Bu da çoğunluğun diktatörlüğü olarak ifade edilebilecek ve kendisinden korunulması gereken bir kötülüktür (Mill, 2005: 15).

Amerika’da Demokrasi adlı çalışmayı okuduktan sonra Mill (2005: 178, 183), Tocqueville’i çağın Montesquieu’su olarak tanımlamış ve onun tek eksiğinin çoğunluğun zorbalığı/ diktatörlüğü dediği şeyi fazla soyut anlatması olduğunu ifade etmiştir. Mill (2005: 184), çoğunluğun diktatörlüğüne Amerika’dan çok sayıda örnek verdikten sonra, bu örneklerdeki temel kötülüğün, aşırılıkların kendisi değil, bir demokraside görülmesi, yürütmeden yardım alması ve “bunu onaylamayan seyircilerin duygusuz- alçakça ikiyüzlülüğüdür” der. Çünkü ona göre, çoğunluğun iktidar vekâletini zorbalık şeklinde uygulayan yerlerde, çoğu zaman en zorba hükümdarların dahi yaratamayacağı bir korku yaratılır. Ancak bu zorbalık ruhu, kuşkusuz ki buna karşı direnme ruhunu da getirecektir. Bireysellik ve özgürlüğe karşı baskıcı bir toplumda muhalefetin olmaması durumunda toplum, kaçınılmaz olarak dejenere olacaktır (Mill, 2005: 179- 180).

Mill (2005: 179), esasen, çoğunluk ilkesinden ziyade bu ilkenin mutlaklaştırılmasını tartışmaya açar ve çoğunluğun mutlak otoritesine tabiiyetin her zaman ve her yerde iyi olup olmadığı sorusunu sorar. Özgürlük kavramını sıklıkla vurgulayan Mill, bedenler üzerinde mutlak iktidara sahip olan bir iktidarın düşünceler üzerinde de bir iktidar talep etmeyeceğini, toplumsal baskı aracılığıyla kendisinden farklı olan düşünce ve duyguları kontrol altına alıp, kendisiyle uyumlu olmayan düşünceleri ortadan kaldırmayacağını varsaymanın olanaksız olduğunu savunur ve bunu bir kamuoyu despotizmi olarak tanımlar. Gücün çoğunlukta olmasını, diğer çözüm biçimlerinden daha az adaletsiz olduğu için savunur (2005: 179) ve “gerçek demokrasinin, yalnızca çoğunluğun değil herkesin fikrini gerektirdiğini” (Mill, 2005: 155) ifade eder. Mill (2005: 155)’e göre en iyi hükümet biçimi, yönetimin halkın içinden çıktığı ve halkın egemenlikte yalnızca söz sahibi değil, aktif olarak yer aldığı bir yönetim biçimidir.

Mill, toplumun bir sözleşme üzerine kurulmadığını ve toplumsal ödevler için bir sözleşme ortaya koymanın da gerekli olmadığını, ancak toplum halinde yaşayan, toplumun koruması altında olan bireylerin birbirlerine karşı sorumlu olduklarını ifade etmektedir. Bu çerçevede Mill (2005: 101-159), bireyin ve toplumun birey üzerindeki egemenliğinin, otoritesinin haklı sınırlarının nerede başlayıp bittiği sorusunu tartışmaya açmış ve kendi özgürlük tanımını ortaya koymuştur. Mill (2005: 24-25)’e göre özgürlük, “başkalarını mutluluklarından yoksun bırakmaya ya da onların mutluluğa ulaşma çabalarına engel olmaya kalkışmadığımız sürece, kendi iyiliğimizi kendi bildiğimiz yolda arama özgürlüğü-

dür.” Bireylerin doğasına adil bir olanak verilmesi anlamında çeşitli kişilerin farklı biçimde yaşamalarına izin vermek zorunludur ve adı her ne olursa olsun bireyselliği çökerten her şey istibdattır (Mill, 2005: 77-87). Ancak topluma ve üyelerine zarar verecek, bireysel özgürlüğü aşacak olan fiili eylemler toplum tarafından her türlü zorla yaptırımı da haklı olarak zorunlu kılacaktır (Mill, 2005: 102). Bu anlamda Mill’in özgürlük anlayışı, Etik Üzerine Dersler’in başlangıç sözü olarak “Dünyada hiçbir şey başkalarının hakkından daha kutsal değildir.” diyen Kant (1994)’ın özgürlük anlayışıyla belli noktalarda kesişmektedir.

Özetle Mill, doğrudan sivil topluma ilişkin herhangi bir vurgu yapmamış olmakla birlikte bireyselliğin, farklılıkların ve özgürlüğün ön planda olduğu bir sivil toplumu sağlıklı bir demokrasi ve toplumsal hayat için kaçınılmaz görmüştür. Farklılıkları, azınlık haklarını göz önünde bulunduran ve kimsenin dışarıda bırakılmadığı, tam katılımcı pratiklere dayanan bir hükümet biçimini savunmuştur. Her ne kadar toplumsal sözleşmecî düşünürlerden farklı olarak toplumun bir sözleşme üzerine kurulu olmadığını savunsa da bir toplum içinde yaşamının gerekliklerinin-belirli sınırlar çerçevesinde- yerine getirilmesinde haklı toplumsal yaptırımlardan söz etmiştir.

3.2. Friedrich August von Hayek

Hayek’in düşüncesinin temelinde, bireysel özgürlüğü savunan bir liberalizm anlayışı vardır. Bireysel ve politik özgürlük başta olmak üzere çeşitli özgürlük tanımları yapan Hayek (2011: 57-72)’e göre bireysel özgürlük, bireyin kendi iradesi üzerinde kendisinin karar verici olması ve “başkalarının keyfi iradesinden bağımsızlık” (Hayek, 2011: 59) anlamına gelmektedir. Hayek (2011: 58), Latince ve Grekçe’de sivil ve politik olanın aynı anlamda kullanılmasından kaynaklı bir karışıklığı önlemek amacıyla, bireysel özgürlük yerine sivil özgürlük (civil liberty) kavramını kullanmaktan kaçınmıştır. Siyasal özgürlük ise, bireylerin hükümet seçimlerine, yasama sürecine ve idarenin denetimine katılım özgürlüğü anlamında kullanılmaktadır (Hayek, 2011: 61).

Hayek (2011: 70; 2012: 54)’in liberalizm anlayışının temelinde, hepsi de negatif karakterli olan, özgürlük, adalet ve barış olmak üzere üç temel değer yer almaktadır. Ancak buradaki negatiflik, bir eksiklik anlamında değil, bu değerlerin var olmasının önündeki engelleyici müdahalelerin olduğu anlamındadır. Bu anlayışa göre zorlamaya maruz kalmayan insan özgürdür. Bu noktada Hayek (1994: 58-78), kendiliğinden doğan düzenden bahseder. Tasarlanarak imal edilmiş olan düzenler, daima bu düzeni üretenlerin amaçlarına hizmet ederler, ancak kendiliğinden düzende bu çerçevede bir amaç söz konusu değildir, ancak fonksiyonlarından söz edilebilir (Hayek, 1994: 59-60). Bu düzen, zorunlu olmasa da farklılıkları, çelişki ve rekabeti bünyesinde barındıran bir düzendir ve yine zorunluluk barındırmaksızın kendiliğinden doğan düzenin kuralları da kendiliğinden doğmuş olma özelliğine sahip olabilir. Ancak bu düzenin kuralları hukuk kuralları gibi bütünüyle tasarlanmış kurallar da olabilir (Hayek, 1994: 68-69).

Bu çerçevede kediliğinden doğan düzene ilişkin kurallar da bu düzenin içerimleri olan farklılıklarla uyumlu olmalıdır.

Hayek, özgürlük anlayışını Locke ve Kant'ın özgürlük anlayışlarına gönderme yaparak açıklamakta ve özgürlüğün ve baskı aracı olarak devletin ve hukukun sınırlarını çizmektedir. Özgürlük, ancak herkes için eşit olarak sağlandığı zaman gerçek anlamıyla mümkün olabilecektir. Kantçı bir ifadeyle özgürlük, ancak başkalarının özgürlüğüyle uyumlu olduğu sürece özgürlüktür (Kant, 2012: 52). Hayek (2012: 53-55), aynı şekilde John Locke'un "diğer herkesin keyfi iradesi kendisi üzerinde despotça hükmediyor iken, kim özgür olabilir ki?" ifadesinden de kalkarak hukuk himayesi altında bir özgürlük tanımı yapmış ve liberalizmle anarşizm farkını ortaya koymuştur.

Hayek (2011: 71-72)'e göre, bireyler üzerindeki zoru/ baskıyı önlemenin tek yolu, devlet tekeline bırakılması gereken zor kullanma tehdididir. Devlet, ancak zoru önleme amacıyla zora başvurabilir ki, bu zor da ancak daha önceden bilinen genel kurallar aracılığıyla sınırlandırılmış ve zararları en aza indirgenmiş olmalıdır. Ancak, baskıyı önlemesi devletin baskı kullanması için geçerli bir sebep değildir ve devlet güvenliği sağlamak gibi bahanelerle insanların özgürlük alanına müdahale etmemeli; zor, en son başvurulacak çare olmalıdır (Hayek, 2011: 210-214). Hayek, böyle bir iktidarın, kadir-i mutlak olması için hiçbir mantiki zorunluluk olmadığını (1994: 140), sadece bireyin amaçlarını gerçekleştirmesinin aracı olarak hizmet etmesi gereğini (2011: 52) vurgular. Burada Hayek, Mill'e gönderme yaparak onunla aynı doğrultuda, yalnızca belli sınırlar çerçevesinde bir müdahaleye izin veren, bireyin her türlü özgürlüğünü güvence altına alan, çoğunluğun değil herkesin özgürlüğüne dayanan bir anlayış benimsemektedir.

Hayek 19. yüzyılda anayasal hükümet mücadelesinde liberal ve demokrat hükümetlerin birbirinden ayırt edilemez derecede iç içe geçtiklerini, ancak zamanla merkezi olarak farklı vurgulara sahip olduklarının daha fazla ön plana çıktığını ifade etmiştir. Liberalizm, çoğunluğun iktidarı da dâhil olmak üzere devletin bütün yetkilerinin sınırlandırılması gereğini vurgularken, demokrasi, hükümeti kimin yöneteceği konusunda ilgilenebilir. Bu sebeple de "liberalizm, sınırlandırılmamış bir demokrasiyle bağdaşmaz." Ancak, demokrasinin, liberal ilkeleri terk etmesi durumunda da uzun vadede ayakta kalacağı Hayek (2012: 67-69)'e göre şüphelidir.

Kısacası Hayek, toplum sözleşmesi düşünürlerinden farklı olarak, tasarlanmış bir toplumsal düzen yerine kendiliğinden doğan bir toplumsal düzenden bahsetmekle birlikte, bu düşünürlerle paralel şekilde imal edilmiş olan hukuki kuralların gerekliliğine de vurgu yapmıştır. Ancak bu kuralların daha önce belirlenmiş ve öngörülebilir bir çerçeveye sınırlanmış olması gereğini ifade etmekte ve devletin her şeyi kuşatan sınırsız bir güç olarak okunmasına karşı çıkmaktadır.

Ayrıca Hayek'in kendiliğinden doğan düzen anlayışı bireysel özgürlükler bakımından da tartışmalı bir anlayıştır. Hayek'in bu düşüncesine karşın, özgürlüğün daha bi-

linçli bir talep ve mücadele ile kazanılıp korunabilecek bir durum olduğu (Yayla, 2012: 22) savunulmaktadır.

Hayek'in kendiliğinden doğan ve farklılık, rekabet ve çelişkilerin bir bütünü olarak resmettiği sivil toplum, bu yapıya uygun; sadece barış, adalet ve özgürlüğün korunması temelinde sınırlamalar getiren bir yönetim anlayışını benimsediği için çoğunluğun yönetimi olan, bazı grupları dışarıda bırakan demokrasiyle uyumsuzdur. Bu çerçevede Hayek'in liberalizminin, çoğunlukçu olmaktan ziyade çoğulcu bir demokrasi anlayışıyla belki daha uyum içerisinde olabileceği ifade edilebilir.

3.3. Alexis de Tocqueville

Modern anlamda sivil toplum anlayışı, Alexis de Tocqueville'in 19. yüzyıldaki sivil örgütler nitelemesine dayanmaktadır (Giddens & Sutton, 2014: 373). Tocqueville'in devlet ve sivil toplum konusundaki görüşleri Hegel'in antitezi sayılabilecek niteliktedir. Hegel (1991) sivil- toplum devlet ayrımında sivil topluma karşı devletin yanında yer alırken, Tocqueville, Mill'le aynı doğrultuda devlete karşı sivil toplumu savunmaktadır.

Tocqueville, 1835 yılında yazdığı Amerika'da Demokrasi adlı eserinde, Amerika'daki kurumları ve demokrasi anlayışını dönemin Avrupası'yla karşılaştırmalı olarak analiz etmiştir. Amerika'da demokrasinin gelişmesini çoğulcu bir toplumsal yapının örgütlenmesine ve sivil toplum alanının gelişmesine bağlayan Tocqueville (1994: 80-88), Amerika'da sivil hayatı şekillendiren gönüllü dernek ve örgütlerin çokluğuna, bunların örgütlenme ve toplanma pratiklerine dikkat çekmiştir. Ona göre bireyler tarafından kamusal ve resmi olarak kurulan bu örgütler sivil veya siyasi bir yapıya sahiptirler ve sivil toplum basın-yayın, dernekler, okullar gibi pek çok kurum ve kuruluşun toplamını ifade etmektedir.

Ancak Tocqueville, demokratik yönetimlerin de despotizm eğilimi taşıdığını, hatta sivil toplum tarafından seçilen siyasi kurum ve iktidarların giderek toplumsal yaşamı baskılayan ve özgürlükleri kısıtlayan bir devlet tipine evrilebileceğini ifade etmektedir. Sivil toplumun devlete verdiği iktidarın kendisine çevrilmesini engellemenin yolu ise Tocqueville (1994: 85, 98-99)'e göre, devletten bağımsız, örgütlü ve çoğulcu bir sivil toplum geliştirmek suretiyle devlet iktidarının önüne toplumsal engeller koymaktır. Örgütlenme, despotik bir hal almış devlete karşı oluşturulabilecek en iyi direnç biçimidir ve ancak sivil toplum alanında gerçekleşebilir.

Devlet despotizminin engellemesi; siyasi iktidarın farklı ellere dağıtılması ve devletin müdahalesinden uzak olan sivil birliklerin geliştirilmesine (Keane, 1994: 81) bağlıdır, aksi halde devlet otoritesinin merkezileşmesi özgürlükler açısından gittikçe büyüyen bir tehlike oluşturacaktır (Tocqueville, 1994: 83, 85).

Özetle, Tocqueville, merkezi bir otoritenin, sivil oluşumların varlıklarını devam ettirmek ve eşgüdüm sağlamak amacıyla gerekli olduğunu belirtmekle birlikte sivil toplumun olmadığı bir devletin despotizme dönüşebileceğini ve demokrasinin ancak devletten bağımsız bir sivil toplumla var olabileceğini ifade etmektedir (Keane, 1994: 82-83). Bu çerçevede

Ferguson, Mill, Hayek ve Tocqueville'in görüşleri arasında özgürlük ve demokrasi anlamında büyük benzerlikler olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Batı'da yaşanan toplumsal, ekonomik ve politik gelişmelerle birlikte 18. yüzyılın ortalarından itibaren, sivil toplum ve demokrasi kavramları birlikte anılmaya başlanmıştır. Sivil toplum, yasal bir çerçevede toplumun öz örgütlülüğüne imkân sunarken demokratik devlet de sivil toplumsal eylemin sınırlarını belirlemekle birlikte meşruiyetini sivil toplumdandırır. Dolayısıyla devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkinin niteliği demokrasinin niteliğiyle yakından ilişkilidir. Sivil toplumun etkinliği ve dolayısıyla demokratik bir toplumsal yapı sivil alan üzerindeki siyasal baskının azalması ile mümkündür. Ancak özellikle sivil toplum kavramı, tarihsel süreçte farklı bağlamlarda ve farklı anlamlara gelecek şekilde tanımlanmış ve değerlendirilmiştir. Bazı düşünürler, sivil toplumu siyasal toplumla eş anlamlı olarak değerlendirmiş ve devletten ve politik alandan bağımsız bir sivil toplumun mümkün olamayacağını savunmuşlardır. Bazı düşünürler sivil toplumu siyasal toplumun çıkarlarına hizmet eden bir yapı olarak değerlendirmişlerdir. Bu düşünürlerden farklı olarak, sivil toplumu devletten bağımsız bir demokrasi ve özgürlük alanı olarak gören ve bireysel özgürlükleri ön plana çıkaran düşünürler de vardır. Bu çalışmada, sivil toplum ve demokrasi kavramlarını yorumlayışlarında önemli farklılıklar olmasına rağmen Batı düşünce tarihinde bireye ve bireysel özgürlüklere ağırlık veren düşünürlerden Locke, Montesquieu, Ferguson, Mill, Hayek ve Tocqueville'in değerlendirmeleri ele alınmış ve bu düşünürler sivil toplum ve demokrasiye yükledikleri anlam ve işlevlere göre gruplandırılmıştır.

İlk grubu, siyasal ve sınırlandırılmış sivil toplum ve demokrasi anlayışı başlığı altında yer alan Locke ve Montesquieu oluşturmaktadır. Locke doğa durumunu mükemmel bir özgürlük durumu olarak görür, ancak ona göre toplumda özgürce ve barış içinde yaşayabilmek ve düzensizliklerin giderilmesi devleti ve siyasal toplumu gerekli kılmıştır. Ona göre sivil toplum, bireyin iktidarını kamuya bıraktığı, ortak yasa ve yargısı olan bir siyasal toplumdur. Locke devleti bir çözüm yolu ve düzen arayışının sonucu olarak görmüş ve sivil toplumu siyasal toplumla birlikte değerlendirmiştir. Ancak bireysel hak ve özgürlükleri ön planda tutarak monarşi gibi uygulamaların sivil toplumla uyumlu olmadığını vurgulamıştır. Montesquieu, her milletin yapısı ve menfaatlerinin farklı hükmetme şekillerini gerekli kıldığını belirtmiş ve demokrasiyi Batı toplumları için uygun bir yönetim biçimi olarak tanımlamıştır. Kuvvetler ayrılığına vurgu yapması, kanunların kanun koyucunun isteklerinden bağımsız olarak toplumların ruhuna uygun olması gereğine, demokratik yönetimlere erdem atfetmesine ve temsili bir cumhuriyet modelini benimsemesine bağlı olarak Montesquieu'nun düşüncesi, bireysel hak ve değerleri önceleyen bir yaklaşım biçimi olarak değerlendirilmektedir. Ancak Montesquieu her ne kadar demokrasinin Batı toplumları için gereğine ve kuvvetler ayrılığına değinse de her toplum için demokrasiyi ve eşitliği en iyi yönetim biçimi olarak görmemiş ve ayrıca yönetenler ve yönetilenler

arasındaki aşırı eşitliğin demokrasiye zarar vereceği savını dile getirmiştir. Bu iki düşünür, doğa durumuna olumlu özellik atfetmeleri, siyasi iktidarların sivil özgürlükler lehine sınırlandırılması düşüncesine sahip olmaları ve kuvvetler ayrılığına vurgu yapmalarının yanı sıra sivil toplumsal alanı ve demokratik yönetim biçimini belirli alanlarla sınırlandırmaları açısından benzeşmektedirler.

İkinci grubu, diyalektik ve dışlayıcı sivil toplum ve demokrasi anlayışı başlığı altında tek başına Ferguson temsil etmektedir. Ferguson, Yunan ve Roma devletlerindeki sivil toplum ile modern sivil toplumlar arasında karşılaştırma yaparak modern devletlerdeki ticaret ve rekabet koşullarının sivil toplumu yozlaştırdığını belirtmiştir. Modern sivil toplumların despotizme zemin hazırladığını ve iktidarları güçlendirdiğini belirtmiştir. Modern sivil toplumun bireysel özgürlük ve bağlılıkları aşındıran, farklılıklara yer vermeyen, korku ve güç aracılığıyla vatandaşlık haklarını ihlal eden ve halkı pasifleştiren düzenine karşı bir duruş sergilemiş ve çözümü yurttaş örgütlenmesinde görmüştür. Bu anlamda bireysel özgürlükleri ön plana çıkarmaktadır. Ancak demokratik sivil toplumu mülk sahibi erkekler üzerinden tanımlaması ve kadınları ve alt sınıfları olumsuzlaması bakımından dışlayıcı bir sivil toplum ve demokrasi anlayışını benimsemektedir.

Üçüncü ve son grubu ise bağımsız, eşitlikçi ve kapsayıcı sivil toplum ve demokrasi anlayışı başlığı altında Mill, Hayek ve Tocqueville oluşturmaktadır. Mill, doğrudan sivil topluma ilişkin bir vurgu yapmamış olmakla birlikte bireyselliğin, farklılıkların ve özgürlüğün ön planda olduğu bir sivil toplumu sağlıklı bir demokrasi ve toplumsal hayat için kaçınılmaz görmüştür. Farklılıkları, azınlık haklarını göz önünde bulunduran ve kimsenin dışarıda bırakılmadığı, tam katılımcı pratiklere dayanan bir hükümet biçimini savunmuştur. Bireyselliği çökerten her şeyi istibdat olarak niteleyen Mill, özgürlüğün sınırlarının başkalarına ve topluma zarar verdiği noktada çizilmesi gerektiğini ve bunun sağlanması için de yaptırımların olmasını haklı ve zorunlu görmüştür. Hayek'in düşüncesinin temelinde ise hem bireysel özgürlüğü hem de bireylerin yönetim ve yasama süreçlerine ve bunların denetimine özgürce katılımını ifade eden siyasal özgürlüğü savunan bir liberalizm anlayışı vardır. Hayek'e göre, devlet vatandaşlarının güvenliğini sağlamak için baskı ve denetim mekanizmalarına başvurabilir ancak bu denetimin sınırları önceden belirlenmiş kurallara bağlı olmalıdır. Devlet güvenliği sağlamak gibi bahanelerle insanların özgürlük alanına müdahale etmemelidir. Burada Hayek, Mill'e gönderme yaparak onunla aynı doğrultuda, yalnızca belli sınırlar çerçevesinde bir müdahaleye izin veren, bireyin her türlü özgürlüğünü güvence altına alan, çoğunluğun değil herkesin özgürlüğüne dayanan bir anlayış benimsemektedir. Ancak modern anlamda sivil toplum anlayışı, Tocqueville'in 19. yüzyıldaki sivil örgütler kavramsallaştırmasına dayanmaktadır. Tocqueville, demokrasinin gelişmesini sivil toplum alanının gelişmesine bağlamakta ve yönetimlerin despotizme evrilmemesi için devletten bağımsız, örgütlü ve çoğulcu bir sivil toplumun oluşturulması gereğine vurgu yapmaktadır. Tocqueville'a göre, merkezi bir otorite sivil oluşumların varlıklarını devam ettirmek için gereklidir, ancak demokrasiyi mümkün kılan devletten bağımsız bir sivil toplumdur. Bu başlık altında yer alan düşünürler, özgürlük ve demokrasi kavramlarını değerlendirme anlamın-

da önemli benzerlikler sergilemektedirler. Bu düşünürler, devleti toplumsal barışın ve sivil toplumun varlığı için gerekli görmekle birlikte devletin müdahalesinin asgari düzeyde ve belirli kurallar çerçevesinde olması gereğine vurgu yapmışlardır. Sivil toplumu sağlıklı bir demokrasi ve yönetim biçimi için kaçınılmaz görmüşler; farklılıkları, azınlık haklarını göz önünde bulunduran ve kimsenin dışarıda bırakılmadığı, tam katılımcı pratiklere dayanan bir hükümet biçimini savunmuşlardır.

Bu değerlendirmeler sivil toplum, demokrasi ve bireysel özgürlüklerin ne kadar geniş bir yelpazeden ve farklı bağlamlarda tartışıldığını göstermektedir. Bu hususta yaşanan dönemin toplumsal ve siyasi atmosferinin etkisi yadsınamaz. Bu araştırmaya konu olan düşünürlerin sivil toplum ve demokrasi vurguları, her ne kadar bireyi öne çıkarmış olsalar da ne kadar öne çıkardıkları, nerede sınırladıkları ve hangi bireye vurgu yaptıklarına göre büyük farklılıklar taşımaktadır. Literatürde yakın dönemde yer alan tartışmalar da sivil toplum kavramının üzerinde uzlaşmış bir tanımlı olmadığını ortaya koymaktadır. Kavram, hem mevcut durumu, sosyal gerçekliği betimleyen bir kavramsal araç olarak hem demokratikleşmeyle ilişkili bir ideal duruma, olması gerekene gönderme olarak kullanılmakta ve genellikle devlet karşıtlığı ve devlet dışılığı üzerinden, devletle ilişkisi bağlamında konumlandırılmaktadır. Küresel düzeyde toplumsal hareketlerin güçlenmesiyle 1990'lerden itibaren sivil toplum kavramı hem gündelik söylemde hem de akademik yazında gittikçe önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Toplumlardaki sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi dönüşümler özerk toplumsal alan tartışmalarını ve sivil toplum örgütleri (STÖ), hükümet dışı örgütler (NGOs) gibi sivil toplumla ilişkilendirilen kavramlaştırmaları beraberinde getirmiştir (Yeğen vd., 2009: 7). Üzerinde anlaşmaya varılmış net bir tanımlı bulunmamakla birlikte kavram yakın dönemde, devletin dışında yapılanan, öz örgütlülüğe sahip, herkese açık olan, yurttaşlık, gönüllülük, özgürlük, kamusal ve demokrasi gibi kavramlarla ilişkilendirilen ve toplumsal alanı geliştirme amacı taşıyan bir duruma/ideale gönderme yapmaktadır (Trentman, 2000: 3-8; Yeğen vd., 2009: 18). Dolayısıyla günümüzdeki anlamıyla sivil toplum tartışmaları, sivil olanın devletten ayrı konumlandırıldığı, yalnızca belli toplumları ve toplumsal grupları değil herkesi içine alan, toplumsal düzen ve özgürlüğün çözümünün devlet değil bağımsız ve güvence altındaki bir sivil toplumsal alanı işaret etmektedir. Bu noktada üçüncü kategori altında sınıflanan ve devletten bağımsız, eşitlikçi ve kapsayıcı bir sivil toplum anlayışını savunan düşünürler günümüz sivil toplum tartışmalarının temelini oluşturmaktadır. Bu başlık altında yer alan isimler, demokrasiyi çoğunluğun diktatörlüğü olarak görmekte ve sınırlandırılmamış demokrasinin gerçek bir özgürlük sağlamayacağına vurgu yapmaktadırlar. Yalnızca çoğunluğun değil herkesin aktif olarak yer aldığı bir yönetim biçimini olumlamakta, bireyselliğin, farklılıkların ve özgürlüğün ön planda olduğu ve kimsenin dışarıda bırakılmadığı bir sivil toplumu sağlıklı bir demokrasi ve toplumsal hayat için kaçınılmaz görmektedirler. Kısacası devletten bağımsız ve çoğunlukçu bir sivil toplum ve demokrasiyi savunmaktadırlar.

Günümüz toplumlarında bireysel hak ve özgürlüklerin gelişmesi adına, son grupta yer alan yazarların ifade ettiği gibi, sivil toplumsal alan, tüm toplumsal gruplara açık,

eşitlikçi, özgürlükçü ve tam katılımlı bir alan olarak kurgulanmalıdır. Ancak bu alanı devlet ve siyasal alanla karşıtlığı üzerinden ele almak veya devlet dışı bir konuma yerleştirmek yerine devletle ilişki içinde değerlendirmek daha anlamlı olacaktır. Nitekim sivil toplumsal alan her ne kadar devletten özerk merkezi, idari ve mali yapılanmalardan oluşsa da bu alan devletin hükmetme biçimini belirleyebilmekte ve devlet, meşruiyetini sivil toplumun etkinliğinden alabilmektedir. Sivil toplum aynı zamanda kamusal bir alandır ve devletle ilişkisini vatandaşlık üzerinden kurmaktadır. Demokrasilerin niteliği ve devamlılığı için sivil toplum oldukça hayati ve işlevsel bir konuma sahiptir. Devlet elbette toplumsal düzenin ve merkezîyetin sağlanması açısından hayati önemdedir, ancak Hayek’in de belirttiği gibi devlet, güvenlik adına özgürlükleri sınırlamamalı, bireylerin her türlü özgürlüğünü güvenceye almalıdır. Demokratik bir devlet kendi meşruiyetini sağlamak için güvenlik özgürlük dengesini iyi kurmalı ve özgürlüğün de güvenliğini sağlamalıdır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "*Etik Kurallara Uygunluk*" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Tek yazarlı ele alınan makale yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Aristoteles (2015). *Politika*, (Çev. Akderin F.), İstanbul: Say Yayınları.
- Dacheux, E. (2012). Kamusal Alan: Demokrasinin Anahtar Bir Kavramı, Eric Dacheux (Ed.), *Kamusal Alan*, içinde (13-27). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ferguson, A. (1782). *An Essay on the History of Civil Society*, London: T. Cadell.
- Giddens A. & Sutton, P. W. (2014). *Sosyolojide Temel Kavramlar*, (Çev. Esgin, A.), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Hayek, F. A. (1994). *Kanun, Yasama Faaliyeti ve Özgürlük*, (Çev. Yayla, A.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hayek, F. A. (2011). *The Constitution of Liberty*, Ronald Hamowy (Ed.), Chicago: The University of Chicago Press.
- Hayek, F. A. (2012). Liberalizm, Atilla Yayla (Ed.), *Hayek'in Liberalizm Anlayışı*, içinde (33-80). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Hegel, F. (1991). *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, (Çev. Karakaya, C.), İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Heywood, A. (2012). *Siyasetin Temel Kavramları*, (Çev. Özler, H.), Ankara: Adres Yayınları.
- Hobbes, T. (2013). *Leviathan*, (Çev. Lim, S.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kant, I. (1994). *Etik Üzerine Dersler I*, (Çev. Özügöl, O.), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Keane, J. (1994). *Demokrasi ve Sivil Toplum*, (Çev. Erdoğan, N.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Keane, J. (1993). *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*, (Çev. Köker, L., Çiğdem, A., Küçük, M., Akin, E., Bora, A. & Nur, A.), Ankara: Ayrıntı Yayınları.
- Locke, J. (2002). *Sivil Toplumda Devlet: Uygar Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, (Çev. Taşçı, S. & Akman, H.), İstanbul: Metropolis Yayınları.
- Mardin, Ş. (2015). Sivil Toplum. Mümtaz'er Türköne & Tuncay Önder (Ed.), *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, içinde (9-19). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev. Akınhay, O. & Kömürcü, D.), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mill, J. S. (2005). *Özgürlük Üstüne ve Seçme Yazılar*, (Çev. Ertan, A.), İstanbul: Belge Yayınları.
- Montesquieu (2014). *Kanunların Ruhu Üzerine*, (Çev. Baldaş, F.), İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Platon (2015). *Devlet*, (Çev. Ertunç, F.), İstanbul: Karmen Yayıncılık.
- Rousseau, J. J. (2012). *Toplum Sözleşmesi*, (Çev. Günyol, V.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tocqueville, A. (1994). *Amerika'da Demokrasi*, (Çev. Sezal, İ. & Dilber, F.), Ankara: Yetkin Yayınları.
- Tosun, G. E. (2005). Türkiye'de Devlet- Sivil Toplum İlişkisi ve Demokrasinin Pekişmesinin Önündeki Engeller, Lütfi Sunar (Ed.), *Sivil Toplum ve Demokrasi*, içinde (123-143). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Trentmann, F. (2000). *Paradoxes of Civil Society: New Perspectives on Modern German and British History*, New York: Berghahn Books.
- Weigle, M. A. & Butterfield, J. (1992). Civil society in Reforming Communist Regimes: The Logic of Emergence, *Comparative Politics*, 25(1), 1-23.
- Yayla, A. (2012). Hayek'in Fikir Dünyasında Liberalizm, Atilla Yayla (Ed.), *Hayek'in Liberalizm Anlayışı*, içinde (9-23). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Yeğen, M., Keyman, E. F., Tol, U. U., & Çalışkan, M. A. (2009). Türkiye'de Gönüllü Kuruluşlarda Sivil Toplum Kültürü (Proje No. 107K219). Ankara. <https://open.metu.edu.tr/bitstream/handle/11511/49724/T1RFNE5UVT0.pdf>

TÜRKİYE'DE İNTERNET KULLANIMININ MİKRO EKONOMİK ANALİZİ

MICROECONOMICS ANALYSIS OF INTERNET USAGE IN TURKEY*

Araştırma Makalesi
Research Paper

Zehra ABDİOĞLU**
Berat HARMAN***

Öz:

Bu çalışma Türkiye için bilgi ve iletişim teknolojisi kullanımını belirleyen demografik ve sosyo-ekonomik özellikleri araştırmaktadır. Bu amaçla 2019 yılına ilişkin bilgi ve iletişim teknolojileri kullanım anketinden yararlanılarak iki seçenekli logit modeli tahmin edilmiştir. Çalışmanın bulguları internet kullanım olasılığını etkileyen en önemli faktörlerin hane geliri, hane büyüklüğü, yaş, cinsiyet, eğitim durumu, coğrafik yerleşim yeri ve mesleki statü olduğunu göstermiştir. Bulgulara göre kişinin eğitim düzeyi arttıkça internet kullanım olasılığı artmaktadır. Hane geliri ve hanenin sahip olduğu bilişim ekipman sayısındaki artış internet kullanım olasılığını artırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilgi ve İletişim Teknolojileri, İki Seçenekli Logit, Sosyo-Ekonomik Faktörler.

Abstract:

This study investigates demographic and socio-economic characteristics that determine information and communication technology usage for Turkey. For this purpose, the binary logit model was estimated using the survey on information and communication technology usage in households for 2019. The findings of this study show that the most critical factors affecting the probability of internet usage are household income, household size, age, gender, educational attainment, geographic location and occupational status. According to the findings, the higher education levels the higher probability of internet usage. The rise in household income and the number of information equipment owned by the household increases the probability of internet usage.

Keywords: Information and Communication Technology, Binary Logit, Socio-Economic Factors.

* Makale Geliş Tarihi: 04.01.2022

Makale Kabul Tarihi: 18.03.2022

** Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, maras@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-1653-2840

*** Arş. Gör., Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, berat.harman@giresun.edu.tr, orcid.org/0000-0002-0780-6854

GİRİŞ

Bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT)'in yaygınlaşması bireylerin bilgiye erişimini kolaylaştırarak onun yaşamın sosyal, politik, ekonomik ve kültürel boyutlarına katılımını daha olanaklı hale getirmektedir. Bilgi teknolojileri maliyetleri düşürerek verimlilik artışlarına olanak sağlamaktadır. Daha da önemlisi BİT kullanımı firmaların çıktı kalitesini artırarak yeni ürünlerin veya mevcut ürünlerin üretiminde kolaylık, güncellik, kalite ve çeşitlilik imkânı tanır (Brynjolfsson ve Hitt, 2000: 45). BİT'in kullanımı bilgi akışı ve beceri yayılımı sağlayarak insan odaklı yaklaşımların gelişimini ve beşeri sermayenin verimliliğini artırmaktadır. BİT'in etkin kullanımı sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınma hedefine ulaşma imkânı sağlar.

BİT işletmeler, kamu yönetimi ve haneler gibi toplumun farklı kesimleri tarafından benimsenmedikçe yoksulluğun azaltılmasında ve sürdürülebilir kalkınma süreçlerinde hayati bir rol oynayamaz (Ziemba, 2016: 90). BİT'in kullanımı teknoloji ve altyapıya erişim ve yeniliklere ayak uydurmak için çeşitli becerilerin kazanımını gerekli kılmaktadır (Wirthmann, 2010: 312; Prieger, 2013: 496). Bilgisayar çağında bilgiyi elde etme, üretme ve sunma maliyeti azalırken, bilgi akışının miktarı ve hızı artmıştır. (Hall vd. 2003: 1). BİT bilginin üretilmesi, depolanması ve iletilmesinde ve ayrıca bilgi asimetrisinin neden olduğu piyasa başarısızlıklarının azaltılmasında önemli bir rol oynar (Biagi, 2013: 13).

BİT'deki gelişim küreselleşmeye ivme kazandırmıştır. Küreselleşen dünyada mesafe kavramı önemini kaybederek üretici ve tüketicilerin bir araya gelmesi kolaylaşmıştır. Teknolojik gelişmeler iletişim ve koordinasyon maliyetlerini düşürücü etkide bulunarak etkinlik ve verimlilik artışına yol açmıştır. “Mesafenin ölümü” ile karakterize edilen küresel bilgiye dayalı ekonomi ve evrensel elektronik ticaret vizyonları, dünya nüfusunun yarısının hiç telefon görüşmesi yapmadığı ve internete çok daha az eriştiği gerçeğiyle ölçülü bir biçimde değerlendirilmelidir (OECD, 1999: 20). BİT'e erişim ve kullanım açısından gerek ülkeler arasında ve gerekse de aynı ülkedeki bireyler arasında eşitsizlikler dikkat çekici boyuttadır. BİT'e erişim eşitsizliğini literatürdeki ifade ile sayısal uçurumu (digital divide) araştıran çok sayıda çalışma söz konusudur (OECD, 2001; Dasgupta vd., 2001; Dholakia, 2006; Vicente ve Lopez, 2011; Smith ve Graham, 2012; Zhang, 2013; Pantea ve Martens, 2013; Nishijima vd. 2017; Taşdemir ve Fındık, 2017; Braesemann vd., 2020). BİT'e erişimde özellikle kırsal ve kentsel alanlar arasında önemli farklılıklar mevcuttur. BİT'in kırsal alanlarda yaygın olarak erişilebilir hale geldiği yerlerde bile, kırsal ve kentsel alanlar arasında hala önemsenecek düzeyde bir farklılık vardır (Hall vd. 2003: 2; Braesemann vd. 2020: 2). BİT'e erişimde bir başka ön plana çıkan eşitsizlik kadın-erkek eşitsizliği olarak kendini göstermektedir. Küresel düzeyde kültürel farklılıklara rağmen erkekler ve kadınların BİT'i kullanım kalıplarında belirgin bir farklılık bulunmaktadır. Yüksek gelirli ülkelerde bile BİT'e erişim ve bu teknolojilerin kullanımı açısından cinsiyet farklılıkları mevcuttur (Liff ve Shepherd, 2004: 2; Dholakia, 2006: 232).

İnternet; bilgi toplama, eğitim ve öğretim, iletişim, ticaret, finans ve bankacılık, sosyal ve kültürel etkinlikler ve çeşitli boş zaman aktiviteleri de dâhil olmak üzere pek çok faaliyeti gerçekleştirmede en etkili bilgi iletişim araçlarından biridir. Mesafe kavramı söz konusu olmadığı için internet, yüz yüze yapılması mümkün olmayan tüm aktivitelerin yerine getirilmesinde aktif ve etkin kullanım olanağı sağlayan en önemli iletişim aracı olarak gösterilebilir. Özellikle internete ve diğer BİT’lere erişimin ne denli önemli olduğu Covid-19 salgınında bir kez daha ortaya çıktı.

İnternete erişim tarım sektöründe piyasa fiyatlarına, ürün bilgilerine ve sektörel araştırma sonuçlarına kolay erişim sağlayarak, tedarikçiler ve alıcılarla hızlı iletişim kurma imkânı yaratarak ve yazılım uygulamalarına erişimi olanaklı hale getirerek etkinlik ve verimliliğin artmasını garanti altına almaktadır (Gloy ve Akridge, 2000: 323; Adamides vd., 2013: 17). BİT’in gelişimi iletişim ve koordinasyon maliyetlerini azaltarak hizmet sektörünün gelişmesine katkı sağlamaktadır. BİT’e erişimin önemli düzeylerde olduğu bölgelerde firmalar destek hizmetlerine daha kolay erişebilmekte, BİT’e daha uygun bir iş modeli veya organizasyon oluşturarak ortak buluş veya yenilik ile BİT’i etkin bir şekilde kullanabilmektedirler. (Tanaka ve Okamoto, 2008: 266). Bilgisayarla bütünleşik imalat işte basitleştirme ve otomasyon sağlayarak verimlik artışı yaratır. Üretim tesislerinin kullanımını optimum hale getirir ve tam zamanında gerçekleştirilen uygulamalar ile üretim envanterlerine yapılan yatırımı azaltır. Bunun yanı sıra müşteri hizmetlerinde gelişme sağlayarak küresel pazarlarda daha etkin rekabet gücü kazandırır (Lawless, 2000: 2).

BİT’e ilişkin literatür gözden geçirildiğinde, BİT’in ülkelerin çeşitli makroekonomik göstergeleri üzerindeki etkisini araştıran panel veri yaklaşımlarını temel alan çalışmaların (Hassan, 2003; Driouchi vd., 2006; Yamak ve Koçak, 2007; Becchetti ve Giacomo, 2007; Nasab ve Aghaei, 2009; Wu, 2010; Güloğlu ve Tekin, 2012; Kaynak ve Arslan, 2012; Ahmed ve Ridzuan, 2013; Işık ve Kılınç, 2013; Artan vd., 2014; Algan vd., 2017) yanı sıra tek ülkeye ilişkin zaman serisi analizlerine dayalı çalışmaların (Hardy, 1980; Leff, 1984; Norton, 1992; Nadiri ve Nandi, 2003; Yeo, 2010; Sundac ve Krmpotic, 2011; İşcan, 2012; Türedi, 2013; Özkan ve Çelik, 2018; Bozkurt, 2015; Kumar vd., 2016; Yelkikalan vd., 2017; Gelgeç ve Hatırlı, 2018) sayısının da azımsanmayacak düzeyde olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra BİT’in gerek hane halkı ve gerekse de firmalar düzeyinde çeşitli demografik, sosyo-ekonomik ve kültürel boyutları kapsayacak biçimde mikro veri kullanılarak araştırıldığı gözlenmektedir (Wirthmann, 2010; Smith ve Graham, 2012; Adamides vd., 2013; Arıcıgil Çılan vd., 2013; Alkan vd., 2015; Ziamba, 2016; Selim ve Balyener, 2017; Taşdemir ve Fındık, 2017; Görgün Baran vd., 2017; Nishijima vd., 2017; Coşkun ve Bülbül, 2019).

Mikro veri kullanımı, çok sayıda faktörün ekonomik birimlerin davranışları üzerindeki etkisini ölçmeye olanak sağlar. Dolayısıyla mikro ekonomik analizler çerçevesinde elde edilen bulgular bilgi ve teknolojiyle ilgili olarak belirlenen hedeflere ulaşma noktasında politika yapıcılara değerli bilgiler sağlayacaktır. Bu çalışmada 2019 yılı Hane Halkı (HH) Bilgi ve İleti-

şim Teknolojileri Kullanımı mikro veri setinden yararlanılarak Türkiye’de internet kullanımını belirleyen sosyo-ekonomik ve demografik faktörlerin tespit edilmesi amaçlanmıştır. İnternet kullanım olasılığına etki eden değişkenler hem kadın/erkek hem de çeşitli yaş grupları ayrımında iki seçenekli lojistik regresyon yaklaşımıyla araştırılmıştır. HH’nin internet kullanım olasılığı hanelerin geliri, büyüklüğü, hanenin sahip olduğu bilişim ekipman sayısı, coğrafik bölge, hanede yaşayan ferdin cinsiyeti, yaşı, eğitim düzeyi, işteki durumu, mesleki sınıfı ve çalışmama nedeni gibi çok sayıda faktör göz önüne alınarak incelenmiştir.

Çalışmanın sonraki bölümlerinde öncelikle kullanılan veri seti ve yöntem tanıtılmıştır. Daha sonra analizler çerçevesinde edinilen bulgular sunularak genel değerlendirmelere yer verilmiştir.

1. VERİ SETİ

Çalışmada TÜİK tarafından sunulan 2019 yılı “Hane Halkı Bilgi ve İletişim Teknolojileri Kullanımı” mikro veri setinden yararlanılmıştır. Tablo 1’de mikro veri setinden derlenen değişkenlerin tanımlarına yer verilmiştir. Tablo 1’de ayrıca sürekli değişkenlerin ortalamaları, kesikli değişkenlerin ise frekans yüzdeleri sunulmuştur. HH’nin internet kullanım olasılığı üzerinde etkili olacağı belirlenen olası faktörler hanelerin geliri, büyüklüğü, hanenin sahip olduğu bilişim ekipman sayısı, coğrafik bölge, hanede yaşayan ferdin cinsiyeti, yaşı, eğitim düzeyi, işteki durumu, mesleki sınıfı ve çalışmama nedeni olarak seçilmiştir. Çalışmada TÜİK 2019 HH Bilgi ve İletişim Teknolojileri Kullanımı veri setinde yer alan İstatistiki Bölge Birimi Düzey1 bölge kodları kullanılmıştır. Bu kodların açıklamaları şu şekildedir: TR1 (İstanbul), TR2 (Batı Marmara), TR3 (Ege), TR4 (Doğu Marmara), TR5 (Batı Anadolu), TR6 (Akdeniz), TR7 (Orta Anadolu), TR8 (Batı Karadeniz), TR9 (Doğu Karadeniz), TRA (Kuzey Doğu Anadolu), TRB (Orta Doğu Anadolu), TRC (Güney Doğu Anadolu). Modellerde HH büyüklüğü ile internet kullanım olasılığı arasındaki olası bir doğrusal olmayan ilişkinin varlığının araştırılması amacıyla HH büyüklüğünün karesi de açıklayıcı değişken olarak kullanılmıştır.

Tablo 1: Değişken Tanımları

Açıklamalar		Frekans (%) [Ortalama]
Bağımlı Değişken		
HH internet kullanımı	Eğer internet erişimine sahip ve internet kullanıyorsa 1; değilse 0	0,9080; 1 ise 0,0920; 0 ise
Açıklayıcı Değişkenler		
LGELİR	Hanenin aylık net logaritmik kullanılabilir geliri	[8,0096]
Bilişim ekipman sayısı	Hanede bulunan bilişim ekipman sayısı	[2,2998]
HHB	Hane büyüklüğü	[4,1345]
HHB^2	HHB* HHB	[21,2265]

Tablo 1: (Devamı)

Açıklamalar		Frekans (%) [Ortalama]
Cinsiyet		
KADIN	Eğer kadınsa 1; değilse 0	0,5018
ERKEK	Eğer erkekse 1; değilse 0	0,4982
Yaş		
YAŞ_1624	Eğer 16-24 yaş arasında ise 1; değilse 0	0,1954
YAŞ_2544	Eğer 25-44 yaş arasında ise 1; değilse 0	0,4601
YAŞ_4565	Eğer 45-65 yaş arasında ise 1; değilse 0	0,3445
Bölge		
TR1	Eğer İstanbul ise 1; değilse 0	0,1961
TR2	Eğer Batı Marmara ise 1; değilse 0	0,0444
TR3	Eğer Ege Bölgesi ise 1; değilse 0	0,1331
TR4	Eğer Doğu Marmara Bölgesi ise 1, değilse 0	0,0998
TR5	Eğer Batı Anadolu ise 1; değilse 0	0,0999
TR6	Eğer Akdeniz Bölgesi ise 1; değilse 0	0,1252
TR7	Eğer Orta Anadolu ise 1; değilse 0	0,0486
TR8	Eğer Batı Karadeniz ise 1; değilse 0	0,0581
TR9	Eğer Doğu Karadeniz ise 1; değilse 0	0,0331
TRA	Eğer Kuzey Doğu Anadolu ise 1; değilse 0	0,0246
TRB	Eğer Orta Doğu Anadolu ise 1; değilse 0	0,0435
TRC	Eğer Güneydoğu Anadolu ise 1; değilse 0	0,0936
Eğitim durumu		
OKUMAMIŞ	Eğer bir okul bitirmediyse 1; değilse 0	0,1204
İLKOKUL	Eğer ilkokul mezunu ise 1; değilse 0	0,3011
ORTAOKUL	Eğer genel ortaokul/mesleki veya teknik ortaokul/ ilköğretim mezunu ise 1; değilse 0	0,1908
LİSE	Eğer genel lise/ mesleki veya teknik lise mezunu ise 1; değilse 0	0,2040
ÜNİVERSİTE	Eğer 2, 3 veya 4 yıllık yüksekokul/ fakülte mezunu ise 1; değilse 0	0,1588
LİSANSÜSTÜ	Eğer yüksek lisans veya doktora mezunu ise 1; değilse 0	0,0249

Tablo 1: (Devamı)

Açıklamalar		Frekans (%) [Ortalama]
Meslek sınıflaması		
PROFESYONEL	Eğer yönetici, profesyonel ve profesyonel yardımcısı ise 1; değilse 0	0,2004
TEKNİSYEN	Eğer teknisyen, büro hizmetinde çalışan, hizmet ve satış işçisi, nitelikli tarım, orman ve su ürünleri çalışanı, sanatkâr ve tesis ve makine operatörü ise 1; değilse 0	0,4889
NİTELİK GEREKTİRMEYEN	Eğer nitelik gerektirmeyen bir işte çalışıyorsa 1; değilse 0	0,3107
İşteki Durum		
ÜCRETLİ	Eğer ücretli, maaşlı veya yevmiyeli ise 1; değilse 0	0,7414
İŞVEREN	Eğer işveren ise 1; değilse 0,	0,0429
KENDİ HESABINA	Eğer kendi hesabına çalışıyorsa 1; değilse 0,	0,1530
ÜCRETSİZ	Eğer ücretsiz aile işçisi ise 1; değilse 0,	0,0627
Çalışmama Nedeni		
İŞARAMA	Eğer iş bulamamış veya işsiz olup iş arıyorsa 1; değilse 0	0,1100
EVİŞİ	Eğer ev işleriyle meşgulse 1; değilse 0	0,0056
MEVSİMLİK	Eğer mevsimlik çalışıyorsa 1; değilse 0	0,1545
EĞİTİM	Eğer eğitim/öğretime devam ettiği için çalışmıyorsa 1; değilse 0	0,5068
EMEKLİ	Eğer emekli veya işi bıraktığı için çalışmıyorsa 1; değilse 0	0,1745
HASTA	Eğer engelli veya hasta olduğu için çalışmıyorsa 1; değilse 0	0,0281
DİĞER	Eğer yaşlı, irat sahibi, ailevi ve kişisel nedenlerle çalışmıyorsa 1; değilse 0	0,0205

2. EKONOMETRİK YÖNTEM

Çalışmada lojistik regresyon analizi çerçevesinde HH internet kullanım olasılığına etkide bulunan değişkenler araştırılmıştır. Lojistik regresyon analizlerinde standart hatalar kompleks anket dizaynına göre düzeltilmiştir. Lojistik regresyon, bağımlı değişkenin nitel veri tipinde olduğu durumlarda, bağımlı değişken ile açıklayıcı değişkenler arasındaki ilişkiyi tanımlamak amacıyla kullanılmaktadır. İki seçenekli lojistik regresyon modeli, bağımlı değişkenin iki düzeyi olduğu durumda kullanılır (1, 0). Logit modeli kümülatif lojistik olasılık fonksiyonuna dayanır ve (1) numaralı denklemdeki gibi tanımlanır.

$$P_i = F(z_i) = F(\alpha + \beta X_i) = \frac{1}{1 + e^{-z_i}} = \frac{1}{1 + e^{-(\alpha + \beta X_i)}} \quad (1)$$

(1) numaralı denklemde P_i ; i. bireyin belirli bir tercihi yapma olasılığını gösterir. $P_i = \frac{1}{1+e^{-(\alpha+\beta X_i)}}$ eşitliğinin her iki yanını $(1+e^{-z_i})$ ile çarpılırsa $e^{z_i} = \frac{P_i}{1-P_i}$ eşitliğine ulaşılır. Eşitliğin her iki yanının logaritması alındığında $z_i = h\left(\frac{P_i}{1-P_i}\right) = L_i = \alpha + \beta X_i$ elde edilir.

Burada $P_i(1-P_i)$, bir olayı tercih etmenin tercih etmemeye oranı şeklinde tanımlanır ve bahis oranı olarak adlandırılır. L_i ’ye logit adı verilir ve L_i , bahis oranının logaritmasıdır. Logit modelinde P_i , 0’den 1’e giderken diğer bir ifadeyle z_i , $-\infty$ ’dan $+\infty$ ’a doğru değişirken logit L_i de $-\infty$ ’dan $+\infty$ ’a doğru değişir. Yani olasılıklar 0 ile 1 arasında yer alırken logitler bu şekilde sınırlı değildir.

Logit modelinde sabit terim bağımsız değişkenlerin sıfır olması durumunda logaritmik bahis oranı değerini verir. Eğim katsayıları ise, bağımsız değişkenlerdeki 1 birimlik değişmeye karşılık logaritmik bahis oranındaki değişmeyi ölçmektedir. Katsayı tahminlerine dayalı olarak bir olayın logaritmik bahis oranının yanı sıra olayın kendi olasılığını da tahmin etmek mümkündür. Logit modelinde olasılıktaki değişme oranı $\frac{dP_i}{dX} = \beta_j P_i(1-P_i)$ şeklinde hesaplanır. β_j ; j. açıklayıcı değişkenin katsayısını ve dP_i/dX ; X bağımsız değişkenindeki bir değişimin olayın gerçekleşme olasılığı üzerindeki marjinal etkisini ifade etmektedir. Çalışmada her bir bağımsız değişkene ilişkin marjinal etkiler bağımsız değişkenlerin örnek ortalamalarından yararlanılarak elde edilmiştir (Gujarati ve Porter, 1999: 569).

3. ANALİZ BULGULARI

Çalışmada HH internet kullanım olasılığının belirleyicileri öncelikle kadın ve erkekler için ayrı ayrı araştırılmıştır. Kadınlar için logit model bulguları Tablo 2’de yer almaktadır. Tablo 2’de alternatif 4 model kapsamında lojistik regresyon katsayı ve t istatistikleri ile marjinal etki katsayıları sunulmuştur. Tabloya göre kadının yaşadığı hanenin gelir düzeyindeki artış hanenin internet kullanım olasılığını önemli düzeyde artırmaktadır. Ayrıca hanenin sahip olduğu bilgisayar, tablet, cep telefonu, smart TV vb. bilişim ekipman sayısındaki artış internet kullanım gereksinimini artırmaktadır. Hanedeki kişi sayısını gösteren HH büyüklüğü arttıkça internet kullanım olasılığının arttığı, belirli bir hane büyüklüğünden sonra ise azaldığı tablodan izlenmektedir. Diğer bir ifadeyle hane büyüklüğü ile internet kullanma olasılığı arasında ters U şeklinde bir ilişki tespit edilmiştir. Özellikle 25-44 yaş grubundaki kadınlar ile 45-65 yaş grubundaki kadınların internet kullanma olasılığı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık söz konusudur. Aktif çalışma çağındaki 25-44 yaş grubunda bulunan kadınların interneti kullanma olasılığı 45-65 yaş grubundaki kadınlardan daha yüksektir. Güneydoğu Anadolu Bölgesiyle hemen hemen tüm bölgelerin internet kullanım olasılığı arasında anlamlı bir fark söz konusudur. En yüksek internet kullanım olasılığı İstanbul bölgesi için geçerlidir. Eğitim düzeyi arttıkça kadının internet kullanma olasılığının arttığı tablodan gözlenmektedir. Meslek grupları itibariyle nitelik gerektirmeyen bir işte çalışan kadın işgücünün internet kullanım olasılığı ile profesyonel ve teknisyen kadın işgücünün internet kullanım olasılığı arasında önemli bir fark tespit edilememiştir. İşteki duruma göre de internet kullanım olasılıkları arasında yine önemli bir farklılık tespit edilememiştir. Çalış-

mama nedeni olarak emekliliği ileri süren kadınların internet kullanım olasılığının yaşlı, irat sahibi, ailevi ve kişisel nedenlerle çalışmayan kadınlara göre anlamlı bir farklılık sergilediği tablodan izlenmektedir.

Tablo 2: HH İnternet Kullanımının Belirleyicileri: Kadın

Model/ Değişken	1		2		3		4	
	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki
SABİT	-11,7065 ^a (-16,57)		-10,6831 ^a (-16,72)		-10,6541 ^a (-16,65)		-10,6667 ^a (-15,79)	
HHB	0,8312 ^a (16,45)	0,0473	0,9357 ^a (17,47)	0,0517	0,9391 ^a (17,53)	0,0519	0,9119 ^a (19,96)	0,0501
HHBKARE	-0,0470 ^a (-11,16)	-0,0026	-0,0513 ^a (-11,80)	-0,0028	-0,0514 ^a (-11,87)	-0,0028	-0,0496 ^a (-11,36)	-0,0027
LGELİR	1,0391 ^a (10,51)	0,0592	0,8573 ^a (9,64)	0,0474	0,8525 ^a (9,57)	0,0471	0,8738 ^a (9,37)	0,0484
BİLİŞİM EKİPMAN SAYISI	1,5782 ^a (17,63)	0,0899	1,4303 ^a (17,02)	0,0791	1,4291 ^a (17,04)	0,0790	1,4342 ^a (16,81)	0,0789
Yaş								
YAŞ_1624	1,0337 ^a (7,60)	0,0589	0,2221 (1,42)	0,0122	0,2138 (1,37)	0,0118	0,1174 (0,74)	0,0028
YAŞ_2544	0,9827 ^a (11,50)	0,0560	0,5496 ^a (5,71)	0,0304	0,5312 ^a (5,45)	0,0294	0,5083 ^a (5,20)	0,0283
Bölge Sınıflaması								
TR1	1,2863 ^a (6,66)	0,0733	1,1120 ^a (5,80)	0,0615	1,1067 ^a (5,78)	0,0612	1,1346 ^a (5,80)	0,0628
TR2	0,4060 ^b (2,39)	0,0231	0,2061 (1,20)	0,0114	0,2099 (1,22)	0,0116	0,1969 (1,15)	0,0112
TR3	0,9061 ^a (6,17)	0,0516	0,7270 ^a (4,82)	0,0402	0,7261 ^a (4,82)	0,0401	0,7211 ^a (4,78)	0,0400
TR4	0,7872 ^a (4,70)	0,0448	0,6172 ^a (3,60)	0,0341	0,6132 ^a (3,58)	0,0339	0,5987 ^a (3,48)	0,0332
TR5	1,0258 ^a (6,24)	0,0584	0,8445 ^a (5,02)	0,0467	0,8461 ^a (5,03)	0,0468	0,8009 ^a (4,75)	0,0445
TR6	1,1485 ^a (7,61)	0,0654	1,0162 ^a (6,54)	0,0562	1,0098 ^a (6,51)	0,0558	0,9903 ^a (6,37)	0,0548
TR7	0,9536 ^a (5,69)	0,0543	0,8521 ^a (4,88)	0,0471	0,8559 ^a (4,90)	0,0473	0,8088 ^a (4,64)	0,0448
TR8	0,6455 ^a (4,43)	0,0368	0,5075 ^a (3,36)	0,0280	0,5185 ^a (3,44)	0,0286	0,5007 ^a (3,30)	0,0281
TR9	0,7003 ^a (4,15)	0,0399	0,5823 ^a (3,27)	0,0322	0,5852 ^a (3,28)	0,0323	0,5400 ^a (3,03)	0,0296
TRA	0,8699 ^a (5,31)	0,0496	0,8040 ^a (4,76)	0,0445	0,8094 ^a (4,80)	0,0447	0,7815 ^a (4,64)	0,0433
TRB	0,9757 ^a (6,22)	0,0556	1,0124 ^a (6,46)	0,0560	1,0177 ^a (6,50)	0,0563	0,9988 ^a (6,38)	0,0553

Tablo 2: (Devamı)

Model/ Değişken	1		2		3		4	
	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki
Eğitim Düzeyi								
İLKOKUL			0,5958 ^a (7,33)	0,0329	0,5894 ^a (7,23)	0,0326	0,5951 ^a (7,24)	0,0327
ORTAOKUL			1,1323 ^a (7,09)	0,0626	1,1296 ^a (7,09)	0,0625	1,1851 ^a (7,29)	0,0637
LİSE			1,4163 ^a (7,86)	0,0783	1,3983 ^a (7,75)	0,0773	1,5043 ^a (8,27)	0,0820
ÜNİVERSİTE			1,7071 ^a (5,87)	0,0944	1,6778 ^a (5,79)	0,0928	1,9311 ^a (6,53)	0,1072
LİSANSÜSTÜ			0,6685 (0,87)	0,0370	0,6352 (0,84)	0,0351	1,1795 (1,40)	0,0661
Meslek Sınıflandırması								
PROFESYONEL			1,1091 (1,55)	0,0613	0,9552 (1,30)	0,0528		
TEKNİSYEN			0,1533 (1,01)	0,0084	0,0570 (0,35)	0,0031		
İşteki durum								
ÜCRETLİ					0,2385 (1,26)	0,0131		
İŞVEREN					-0,1912 (-0,15)	-0,0105		
KENDİ HESABINA					0,1045 (0,34)	0,0057		
Çalışmama Nedeni								
İŞARAMA							0,5114 (1,25)	.0,0282
MEVSİMLİK							-0,7309 (-1,26)	-0,0403
EĞİTİM							0,3586 (1,17)	0,0198
EVIŞİ							0,0164 (0,17)	0,0009
EMEKLİ							-0,5457 ^a (-3,18)	-0,0301
HASTA							-0,3485 (-1,50)	-0,0192
F	70,75 ^a		56,05 ^a		49,95 ^a		48,15 ^a	
N	14922		14922		14922		14922	

Parantez içinde t istatistikleri verilmiştir. Referans değişkenler; YAŞ_4565, TRC, OKUMAMIŞ, NİTELİK GEREKTİRMEYEN, ÜCRETSİZ, DİĞER. a, p<0,01; b, p<0,05; c, p<0,10

Tablo 3'te erkekler için internet kullanma olasılığına etkide bulunan faktörlerin belirlenmesine yönelik lojistik regresyon bulguları sunulmuştur. Hane gelirinin ve hanenin sahip olduğu BİT'in sayısındaki artışın erkeklerin internet kullanım olasılığını önemli düzeyde artırdığı tablodan izlenmektedir. Hanedeki birey sayısı ile hanenin internet kullanım olasılığı arasında ters-U şeklinde bir ilişki tespit edilmiştir. İnternet kullanım olasılığının en yüksek olduğu yaş grubu 16-24 yaş grubudur. Marjinal etki katsayıları internet kullanımının en yüksek olduğu bölgenin İstanbul olduğunu göstermektedir. Üniversite mezunu olan erkeklerin internet kullanma olasılığı diğer tüm eğitim düzeylerine göre daha yüksektir. Meslek grupları itibarıyla nitelik gerektirmeyen bir işte çalışan erkek işgücü ile teknisyen erkek işgücünün internet kullanım olasılığı arasında önemli bir fark tespit edilmiştir. Ücretli ve kendi hesabına çalışan erkeklerin internet kullanma olasılığı daha yüksektir. Çalışmama nedeni olarak mevsimlik işçi, eğitim görmeye devam etme, emekli olma ve hasta olma durumlarını ileri süren erkeklerin internet kullanım olasılığının yaşlı, irat sahibi, ailevi ve kişisel nedenlerle çalışmayan erkeklere göre daha düşük olduğu tablodan gözlenmektedir.

Tablo 3: HH İnternet Kullanımının Belirleyicileri: Erkek

Model/ Değişken	1		2		3		4	
	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki
SABİT	-11,1867 ^a (-19,26)		-10,4580 ^a (-18,76)		-10,2453 ^a (-18,11)		-10,3440 ^a (-18,46)	
HHB	0,6755 ^a (12,23)	0,0345	0,7609 ^a (13,58)	0,0379	0,7527 ^a (13,46)	0,0371	0,7124 ^a (12,56)	0,0348
HHBKARE	-0,0381 ^a (-7,79)	-0,0019	-0,0419 ^a (-8,60)	-0,0020	-0,0409 ^a (-8,54)	-0,0020	-0,0392 ^a (-8,06)	-0,0019
LGELİR	1,0133 ^a (13,57)	0,0518	0,8396 (11,53)	0,0418	0,8000 ^a (10,86)	0,0394	0,9036 ^a (12,25)	0,0442
BİLİŞİM EKİPMAN SAYISI	1,6053 ^a (17,86)	0,0822	1,4542 ^a (16,78)	0,0724	1,4608 ^a (16,76)	0,0720	1,4714 ^a (16,62)	0,0720
Yaş								
YAŞ_1624	1,5135 ^a (10,34)	0,0775	0,9497 ^a (5,94)	0,0473	0,9450 ^a (5,85)	0,0466	0,8393 ^a (4,26)	0,0410
YAŞ_2544	1,2470 ^a (13,12)	0,0638	0,8569 ^a (8,57)	0,0427	0,6482 ^a (6,08)	0,0319	0,5457 ^a (4,92)	0,0267
Bölge Sınıflaması								
TR1	1,4520 ^a (6,95)	0,0743	1,4235 ^a (6,73)	0,0709	1,4377 ^a (6,69)	0,0709	1,5213 ^a (7,07)	0,0744
TR2	0,4448 ^b (2,50)	0,0227	0,3786 ^b (2,07)	0,0188	0,3987 ^b (2,15)	0,0196	0,4070 ^b (2,25)	0,0199
TR3	0,9368 ^a (5,99)	0,0479	0,9444 ^a (5,93)	0,0470	0,8939 ^a (5,59)	0,0440	0,9599 ^a (5,94)	0,0469
TR4	0,9424 ^a (5,45)	0,0482	1,0042 ^a (5,73)	0,0500	0,9504 ^a (5,33)	0,0468	1,0009 ^a (5,53)	0,0489

Tablo 3: (Devamı)

Model/ Değişken	1		2		3		4	
	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki
TR5	1,0621 ^a (6,01)	0,0543	0,9886 ^a (5,45)	0,0492	0,9871 ^a (5,41)	0,0486	1,0476 ^a (5,74)	0,0512
TR6	1,1652 ^a (7,46)	0,0596	1,1521 ^a (7,11)	0,0574	1,1143 ^a (6,90)	0,0549	1,1449 ^a (7,04)	0,0560
TR7	1,0459 ^a (5,71)	0,0535	0,9678 ^a (5,14)	0,0482	0,9955 ^a (5,23)	0,0491	1,0450 ^a (5,51)	0,0511
TR8	0,9111 ^a (5,76)	0,0466	0,8591 ^a (5,20)	0,0428	0,8832 ^a (5,31)	0,0435	0,9144 ^a (5,51)	0,0447
TR9	0,7296 ^a (4,03)	0,0373	0,7225 ^a (3,91)	0,0360	0,7262 ^a (3,93)	0,0358	0,8119 ^a (4,33)	0,0397
TRA	0,9436 ^a (5,59)	0,0483	0,9003 ^a (5,14)	0,0448	0,8667 ^a (4,95)	0,0427	0,8996 ^a (5,13)	0,0440
TRB	1,0067 ^a (5,93)	0,0515	0,9554 ^a (5,51)	0,0476	0,9429 ^a (5,46)	0,0465	0,9309 ^a (5,35)	0,0455
Eğitim Düzeyi								
İLKOKUL			0,3779 ^a (2,97)	0,0188	0,3283 ^b (2,57)	0,0161	0,3834 ^a (2,95)	0,0187
ORTAOKUL			0,9385 ^a (5,64)	0,0467	0,9009 ^a (5,42)	0,0444	0,9589 ^a (5,68)	0,0469
LİSE			1,1903 ^a (6,78)	0,0593	1,1690 ^a (6,62)	0,0576	1,2198 ^a (6,79)	0,0597
ÜNİVERSİTE			1,5405 ^a (6,28)	0,0767	1,5411 ^a (6,33)	0,0760	1,6059 ^a (6,62)	0,0786
LİSANSÜSTÜ			0,8160 (1,47)	0,0406	0,7910 (1,43)	0,0390	0,8319 (1,61)	0,0407
Meslek Sınıflandırması								
PROFESYONEL			0,5619 (1,41)	0,0280	0,1735 (0,43)	0,0085		
TEKNİSYEN			0,4539 ^a (4,57)	0,0226	0,1072 (0,86)	0,0052		
İşteki durum								
ÜCRETLİ					0,7484 ^a (6,57)	0,0369		
İŞVEREN					0,2236 (0,62)	0,0110		
KENDİHESABINA					0,4239 ^a (3,44)	0,0209		
Çalışmama Nedeni								
İŞARAMA							0,0773 (0,46)	0,0037

Tablo 3: (Devamı)

Model/ Değişken	1		2		3		4	
	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki
MEVSİMLİK							-1,0606 ^a (-2,80)	-0,0519
EĞİTİM							-0,6284 ^b (-2,41)	-0,0307
EVIŞİ							-0,2773 (-0,83)	-0,0135
EMEKLİ							-0,8925 ^a (-9,42)	-0,0436
HASTA							-0,6228 ^a (-2,93)	-0,0304
F	64,34 ^a		49,17 ^a		44,25 ^a		43,62 ^a	
N	13707		13707		13707		13707	

Parantez içinde t istatistikleri verilmiştir. Referans değişkenler; YAŞ_4565, TRC, OKUMAMIŞ, NİTELİK GEREKTİRMEYEN, ÜCRETSİZ, DİĞER. a, p<0,01; b, p<0,05; c, p<0,10

Tablo 4, Tablo 5 ve Tablo 6’da yaş gruplarının internet kullanım olasılıkları hanenin büyüklüğü, geliri, sahip olduğu bilişim ekipman sayısı, hanedeki fertlerin cinsiyeti, yerleşim yeri, eğitim düzeyi ve işgücü piyasasına ilişkin çeşitli faktörlere göre araştırılmıştır. Tablo 4’te 16-24 yaş grubuna ait lojistik regresyon bulguları yer almaktadır. 16-24 yaş grubu için hane büyüklüğünün internet kullanım olasılığı üzerinde anlamlı bir etkisi söz konusu değildir. Hanenin gelir düzeyindeki artış ve hanenin sahip olduğu bilişim ekipman sayısındaki artış ilgili yaş grubunda bulunan fertlerin internet kullanma olasılığını artırmaktadır. Her ne kadar %10 anlamlılık düzeyinde olsa da 16-24 yaş grubundaki kadınların erkeklere göre internet kullanım olasılığı daha düşüktür. Fertlerin eğitim düzeyi arttıkça internet kullanım olasılıkları artmaktadır. İlgili yaş grubunda fertlerin mensubu oldukları meslek sınıflaması bazında profesyonellere göre teknisyen ve nitelik gerektirmeyen meslek kollarında çalışanların internet kullanma olasılıkları daha düşüktür. Ücretli çalışanlar ile ücretsiz aile işçisi olanların internet kullanım olasılıkları işverenlerle önemli farklılık göstermektedir. Çalışmama nedeni olarak hastalık vb. durumlarını ileri süren 16-24 yaş grubundaki bireylerin internet kullanım olasılığının yaşlı, irat sahibi, ailevi ve kişisel nedenlerle çalışmayanlara göre daha düşük olduğu tablodan gözlenmektedir.

Tablo 4: HH İnternet Kullanımının Belirleyicileri: 16-24 Yaş Grubu

Model/ Değişken	1		2		3		4	
	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki
SABİT	-6,4936 ^a (-4,85)		-7,0314 ^a (-5,32)		-7,0438 ^a (-5,34)		-6,7791 ^a (-4,92)	
HHB	0,0561 (0,43)	0,0016	0,0820 (0,61)	0,0024	0,0848 (0,63)	0,0024	0,0874 (0,65)	0,0025

Tablo 4: (Devamı)

Model/ Değişken	1		2		3		4	
	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki
HHBKARE	-0,0043 (-0,49)	-0,0001	-0,0039 (-0,44)	-0,0001	-0,0040 (-0,45)	-0,0001	-0,0049 (-0,55)	-0,0001
LGELİR	0,9968 ^a (5,23)	0,0296	0,9584 ^a (5,22)	0,0282	0,9577 ^a (5,21)	0,0282	0,9697 ^a (5,17)	0,0282
BİLİŞİM EKİPMAN SAYISI	0,8556 ^a (4,98)	0,0254	0,7477 ^a (4,53)	.0,0220	0,7504 ^a (4,53)	0,0221	0,7226 ^a (4,30)	0,0210
KADIN	-0,3382 ^c (-1,88)	-0,0100	-0,2614 (-1,24)	-0,0077	-0,2586 (-1,22)	-0,0076	-0,3819 (-1,52)	-0,0111
Bölge Sınıflaması								
TR1	1,0641 ^b (2,11)	0,0316	0,9821 ^b (2,00)	0,0289	0,9867 ^b (2,02)	0,0290	0,9545 ^c (1,92)	0,0278
TR2	-0,2728 (-0,59)	-0,0081	-0,2409 (-0,53)	-0,0070	-0,2235 (-0,49)	-0,0065	-0,2754 (-0,61)	-0,0080
TR3	1,0564 ^a (2,60)	0,0314	1,0117 ^b (2,51)	0,0298	1,0049 ^b (2,50)	0,0295	1,1185 ^a (2,71)	0,0326
TR4	0,6643 (1,41)	0,0197	0,5504 (1,17)	0,0162	0,5518 (1,17)	0,0162	0,5265 (1,10)	0,0153
TR5	2,8448 ^a (2,81)	0,0847	2,7470 ^a (2,71)	0,0809	2,7417 ^a (2,71)	0,0807	2,7207 ^a (2,68)	0,0793
TR6	0,9965 ^a (2,88)	0,0296	1,0037 ^a (2,91)	0,0295	0,9951 ^a (2,89)	0,0293	1,0031 ^a (3,03)	0,0292
TR7	1,3991 ^a (3,20)	0,0416	1,3060 ^a (3,06)	0,0384	1,3067 ^a (3,04)	0,0384	1,3827 ^a (3,15)	0,0403
TR8	1,7245 ^a (3,15)	0,0513	1,5978 ^a (2,83)	0,0470	1,5879 ^a (2,77)	0,0467	1,5948 ^a (2,86)	0,0464
TR9	0,3335 (0,93)	0,0099	0,1746 (0,49)	0,0051	0,1811 (0,51)	0,0053	0,2054 (0,58)	0,0059
TRA	1,0898 ^a (3,50)	0,0324	1,0664 ^a (3,42)	0,0314	1,0603 ^a (3,38)	0,0312	1,0582 ^a (3,33)	0,0308
TRB	1,2309 ^a (4,02)	0,0366	1,3277 ^a (4,24)	0,0391	1,3157 ^a (4,20)	0,0387	1,310 ^a (4,11)	0,0382
Eğitim Düzeyi								
İLKOKUL			0,2352 (0,69)	0,0069	0,2319 (0,68)	0,0068	0,0637 (0,19)	0,0018
ORTAOKUL			0,7744 ^a (2,92)	0,0228	0,7733 ^a (2,92)	0,0227	0,5367 ^c (1,78)	0,0156
LİSE			1,2922 ^a (3,89)	0,0380	1,2954 ^a (3,90)	0,0381	1,0427 ^a (2,85)	0,0303
ÜNİVERSİTE			1,7997 ^a (2,88)	0,0530	1,7113 ^a (2,67)	0,0504	1,6281 ^b (2,44)	0,0474
LİSANSÜSTÜ			-	-	-	-	-	-

Tablo 4: (Devamı)

Model/ Değişken	1		2		3		4	
	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki
Meslek Sınıflandırması								
TEKNİSYEN			0,1064 (0,30)	0,0031	-0,9508 ^c (-1,87)		-0,0280	
NİTELİK GEREKTİRMEYEN			-0,0752 (-0,23)	-0,0022	-1,1272 ^b (-2,41)		-0,0332	
İşteki durum								
ÜCRETLİ					1,0249 ^b (2,47)		0,0301	
KENDİHESABINA					1,2728 (1,48)		0,0374	
ÜCRETSİZ					1,1723 ^b (2,08)		0,0345	
Çalışmama Nedeni								
İŞARAMA							-0,0920 (-0,26)	-0,0026
MEVSİMLİK							-0,5092 (-0,77)	-0,0148
EĞİTİM							0,0948 (0,32)	0,0027
EViŞİ							0,0378 (0,10)	0,0011
EMEKLİ							-1,8011 (-0,99)	-0,0525
HASTA							-1,7280 ^a (-3,27)	-0,0503
F	15,74 ^a		12,72 ^a		12,18 ^a		10,96 ^a	
N	4506		4492		4492		4492	
Parantez içinde t istatistikleri verilmiştir. Referans değişkenler; ERKEK, TRC, OKUMAMIŞ, PROFESYONEL, İŞVEREN, DİĞER. a, p<0,01; b, p<0,05; c, p<0,10								

Tablo 5'te 25-44 yaş grubunda yer alan aktif çalışma çağındaki bireylerin internet kullanma olasılıklarına etki eden değişkenleri tespit etmek amacıyla lojistik regresyon bulguları sunulmuştur. İlgili yaş grubunda gelir düzeyi ile hanenin sahip olduğu bilişim ekipman sayısındaki artışın internet kullanım olasılığını artırdığı gözlenmektedir. 25-44 yaş grubunda yer alan kadınların internet kullanım olasılığı aynı yaş grubunda bulunan erkeklerden önemli bir farklılık arz etmemektedir. Özellikle lise ve üniversite mezunlarının internet kullanımını açısından ön plana çıktığı dikkatleri çekmektedir. Bu yaş grubunda internet kullanımında meslek sınıflamaları ve işteki durum açısından istatistiksel olarak bir farklılık olmadığı belirlen-

miştir. Çalışmama nedeni olarak mevsimlik işçi, emeklilik ve hastalık vb. durumlarını ileri süren 25-44 yaş grubundaki bireylerin internet kullanım olasılığının yaşlı, irat sahibi, ailevi ve kişisel nedenlerle çalışmayanlara göre daha düşük olduğu tablodan gözlenmektedir.

Tablo 6’da 45-65 yaş grubu itibariyle lojistik regresyon bulguları sunulmuştur. Hane büyüklüğü ile internet kullanım olasılığı arasında ters-U şeklinde ilişki mevcuttur. Bu yaş grubunda da gelir düzeyindeki ve bilişim ekipman sayısındaki artış internet kullanım olasılığını artırmaktadır. 45-65 yaş grubunda bulunan kadınların internet kullanım olasılığı aynı yaş grubundaki erkeklerden daha fazladır. Bölgesel farklılıkların söz konusu olduğu tablodan gözlenmektedir. Bu yaş grubunda en yüksek marjinal etkinin lisansüstü eğitimine sahip olanlarda bulunduğu dikkatleri çekmektedir. Bu yaş grubunda internet kullanımında meslek sınıflamaları ve işteki durum açısından istatistiksel olarak bir farklılık olmadığı belirlenmiştir. Çalışmama nedeni olarak ev işi, emeklilik, hastalık vb. durumlarını ileri süren 45-65 yaş grubundaki bireylerin internet kullanım olasılığının yaşlı, irad sahibi, ailevi ve kişisel nedenlerle çalışmayanlara göre daha düşük olduğu tablodan gözlenmektedir.

Tablo 5: HH İnternet Kullanımının Belirleyicileri, 25-44 Yaş Grubu

Model/ Değişken	1		2		3		4	
	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki
SABİT	-7,8627 ^a (-9,60)		-7,8379 ^a (-10,36)		-7,8237 ^a (-10,51)		-7,6819 ^a (-9,98)	
HHB	0,1241 (1,52)	0,0039	0,1852 ^b (2,21)	0,0057	0,2072 ^b (2,48)	0,0064	0,1533 ^c (1,73)	0,0047
HHBKARE	-0,0043 (-0,65)	-0,0001	-0,0054 (-0,79)	-0,0001	-0,0064 (-0,94)	-0,0002	-0,0030 (-0,41)	-0,0001
LGELİR	0,9670 ^a (8,80)	0,0305	0,8519 ^a (8,05)	0,0264	0,8287 ^a (8,02)	0,0256	0,8469 ^a (8,04)	0,0261
BİLİŞİM EKİPMAN SAYISI	1,2978 ^a (10,79)	0,0410	1,1976 ^a (10,51)	0,0371	1,1899 ^a (10,64)	0,0368	1,1908 ^a (10,25)	0,0367
KADIN	-0,0342 (-0,31)	-0,0010	0,1744 (1,19)	0,0054	0,2536 ^c (1,69)	0,0078	-0,0948 (-0,58)	-0,0029
Bölge Sınıflaması								
TR1	1,5184 ^a (5,75)	0,0480	1,4259 ^a (5,43)	0,0442	1,4064 ^a (5,41)	0,0436	1,3780 ^a (5,23)	0,0424
TR2	0,4649 ^b (2,06)	0,0146	0,4259 ^c (1,84)	0,0132	0,4490 ^c (1,93)	0,0139	0,4142 ^c (1,81)	0,0127
TR3	1,0546 ^a (4,78)	0,0333	0,9832 ^a (4,38)	0,0305	0,9984 ^a (4,47)	0,0309	1,0169 ^a (4,46)	0,0313
TR4	1,4238 ^a (4,73)	0,0450	1,2721 ^a (4,26)	0,0394	1,2752 ^a (4,26)	0,0395	1,3037 ^a (4,30)	0,0402

Tablo 5: (Devamı)

Model/ Değişken	1		2		3		4	
	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki
TR5	1,1819 ^a (4,71)	0,0373	1,0484 ^a (4,05)	0,0325	1,0846 ^a (4,18)	0,0336	1,0383 ^a (4,09)	0,0320
TR6	1,5266 ^a (7,37)	0,0482	1,4057 ^a (6,61)	0,0436	1,4079 ^a (6,60)	0,0436	1,4153 ^a (6,55)	0,0436
TR7	1,4277 ^a (4,90)	0,0451	1,2725 ^a (4,29)	0,0394	1,3069 ^a (4,38)	0,0405	1,2945 ^a (4,39)	0,0399
TR8	1,5774 ^a (5,71)	0,0498	1,4600 ^a (5,20)	0,0453	1,5176 ^a (5,34)	0,0470	1,4922 ^a (5,31)	0,0460
TR9	0,7386 ^a (2,94)	0,0233	0,5310 ^b (2,03)	0,0164	0,5698 ^b (2,15)	0,0176	0,6481 ^b (2,37)	0,0199
TRA	0,9883 ^a (5,30)	0,0312	0,9591 ^a (5,01)	0,0297	0,9987 ^a (5,12)	0,0309	0,9224 ^a (4,74)	0,0284
TRB	1,0350 ^a (5,66)	0,0327	1,0235 ^a (5,60)	0,0317	1,0577 ^a (5,72)	0,0327	0,9938 ^a (5,40)	0,0306
Eğitim Düzeyi								
İLKOKUL			0,6281 ^a (4,02)	0,0194	0,6300 ^a (4,02)	0,0195	0,5869 ^a (3,70)	0,0180
ORTAOKUL			1,0351 ^a (4,99)	0,0321	1,0416 ^a (5,06)	0,0322	0,9690 ^a (4,64)	0,0298
LİSE			1,3537 ^a (6,04)	0,0420	1,3428 ^a (6,00)	0,0416	1,2582 ^a (5,52)	0,0387
ÜNİVERSİTE			1,3367 ^a (4,84)	0,0414	1,2450 ^a (4,35)	0,0386	1,2405 ^a (4,36)	0,0382
LİSANSÜSTÜ			0,6950 (1,35)	0,0215	0,6050 (1,10)	0,0187	0,6616 (1,26)	0,0204
Meslek Sınıflandırması								
TEKNİSYEN			-0,2036 (-1,15)	-0,0063	-0,5082 (-1,40)	-0,0157		
NİTELİK GEREKTİRMEYEN			0,0445 (0,26)	0,0013	-0,2891 (-0,75)	-0,0089		
İşteki durum								
ÜCRETLİ					0,5020 (1,44)	0,0155		
KENDİHESABINA					0,3299 (0,84)	0,0102		

Tablo 5: (Devamı)

Model/ Değişken	1		2		3		4	
	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki
ÜCRETSİZ					-0,1047 (-0,23)	-0,0032		
Çalışmama Nedeni								
İŞARAMA							0,1914 (0,93)	0,0059
MEVSİMLİK							-1,2323 ^a (-3,24)	-0,0379
EĞİTİM							-	-
EVIŞİ							0,4056 ^b (2,21)	0,0125
EMEKLİ							-1,6680 ^a (-3,08)	-0,0514
HASTA							-0,9137 ^a (-2,95)	-0,0281
F	33,12 ^a		27,42 ^a		23,94 ^a		24,32 ^a	
N	11804		11804		11804		11699	

Parantez içinde t istatistikleri verilmiştir. Referans değişkenler; ERKEK, TRC, OKUMAMIŞ, PROFESYONEL, İŞVEREN, DİĞER. a, p<0,01; b, p<0,05; c, p<0,10

Tablo 6: HH İnternet Kullanımının Belirleyicileri: 45-65 Yaş Grubu

Model/ Değişken	1		2		3		4	
	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki
SABİT	-11,1233 ^a (-15,68)		-10,6494 ^a (-15,82)		-10,6095 ^a (-15,54)		-10,4692 ^a (-14,84)	
HHB	0,9789 ^a (14,19)	0,0697	1,0891 ^a (15,14)	0,0752	1,0982 ^a (15,16)	0,0756	1,0710 ^a (15,02)	0,0739
HHBKARE	-0,0562 ^a (-8,50)	-0,0040	-0,0620 ^a (-9,32)	-0,0042	-0,0625 ^a (-9,30)	-0,0043	-0,0610 ^a (-9,31)	-0,0042
LGELİR	0,9744 ^a (10,03)	0,0694	0,8129 ^a (8,69)	0,0561	0,7974 ^a (8,38)	0,0549	0,8374 ^a (8,70)	0,0578
BİLİŞİM EKİPMAN SAYISI	1,7526 ^a (19,96)	0,1248	1,6087 ^a (19,31)	0,1111	1,6018 ^a (19,28)	0,1103	1,6116 ^a (19,28)	0,1112

Tablo 6: (Devamı)

Model/ Değişken	1		2		3		4	
	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki
KADIN	-0,0718 (-0,96)	-0,0051	0,2756 ^a (3,11)	0,0190	0,3516 ^a (3,70)	0,0242	0,2250 ^c (1,96)	0,0155
Bölge Sınıflaması								
TR1	1,0841 ^a (4,70)	0,0772	0,9781 ^a (4,18)	0,0675	0,9781 ^a (4,16)	0,0674	1,0124 ^a (4,30)	0,0699
TR2	0,1744 (0,94)	0,0124	-0,0394 (-0,20)	-0,0027	-0,0074 (-0,04)	-0,0005	-0,0277 (-0,14)	-0,0019
TR3	0,6163 ^a (3,61)	0,0439	0,4658 ^a (2,63)	0,0321	0,5023 ^a (2,82)	0,0346	0,4614 ^b (2,57)	0,0318
TR4	0,4277 ^b (2,27)	0,0304	0,3613 ^c (1,87)	0,0249	0,3721 ^c (1,92)	0,0256	0,3402 ^c (1,75)	0,0235
TR5	0,8534 ^a (4,48)	0,0608	0,6898 ^a (3,49)	0,0476	0,7025 ^a (3,55)	0,0484	0,6926 ^a (3,49)	0,0478
TR6	0,8621 ^a (4,87)	0,0614	0,7561 ^a (4,09)	0,0522	0,7557 ^a (4,09)	0,0520	0,7449 ^a (4,00)	0,0514
TR7	0,6347 ^a (3,12)	0,0452	0,5292 ^b (2,50)	0,0365	0,5512 ^a (2,60)	0,0379	0,5439 ^b (2,57)	0,0375
TR8	0,2156 (1,23)	0,0153	0,0477 (0,26)	0,0033	0,1157 (0,62)	0,0079	0,0799 (0,43)	0,0055
TR9	0,6129 ^b (3,18)	0,0436	0,5031 ^b (2,49)	0,0347	0,5421 ^a (2,66)	0,0373	0,4985 ^b (2,46)	0,0344
TRA	0,4765 ^b (2,51)	0,0339	0,3891 ^c (1,96)	0,0268	0,4200 ^b (2,10)	0,0289	0,3878 ^c (1,94)	0,0267
TRB	0,7168 ^a (3,79)	0,0510	0,6394 ^a (3,26)	0,0441	0,6775 ^a (3,43)	0,0466	0,6249 ^a (3,17)	0,0431
Eğitim Düzeyi								
İLKOKUL			0,4962 ^a (4,91)	0,0342	0,4864 ^a (4,81)	0,0335	0,4860 ^a (4,76)	0,0335
ORTAOKUL			1,3073 ^a (7,03)	0,0903	1,2928 ^a (6,96)	0,0891	1,3198 ^a (7,14)	0,0911
LİSE			1,2238 ^a (6,66)	0,0845	1,1950 ^a (6,49)	0,0823	1,2587 ^a (6,83)	0,0869
ÜNİVERSİTE			2,0284 ^a (6,08)	0,1401	1,9314 ^a (5,76)	0,1331	1,9940 ^a (6,06)	0,1377
LİSANSÜSTÜ			2,4105 ^c (1,86)	0,1665	2,0700 ^c (1,74)	0,1426	2,2484 ^c (1,72)	0,1552

Tablo 6: (Devamı)

Model/ Değişken	1		2		3		4	
	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki	Katsayı (t-ist)	Marjinal etki
Meslek Sınıflandırması								
TEKNİSYEN			0,4935 ^a (4,04)	0,0341	0,2199 (0,57)		0,0151	
NİTELİK GEREKTİRMEYEN			0,1050 (0,92)	0,0072	-0,2204 (-0,58)		-0,0151	
İşteki durum								
ÜCRETLİ					0,5650 (1,49)		0,0389	
KENDİ HESABINA					0,3111 (0,81)		0,0214	
ÜCRETSİZ					-0,1374 (-0,35)		-0,0094	
Çalışmama Nedeni								
İŞARAMA							0,1815 (0,58)	0,0125
MEVSİMLİK							-0,5751 (-0,91)	-0,0397
EĞİTİM							-	-
EVişi							-0,2574 ^b (-2,17)	-0,0177
EMEKLİ							-0,4372 ^a (-3,91)	-0,0301
HASTA							-0,5535 ^b (-2,55)	-0,0382
F	66,79 ^a		53,91 ^a		47,79 ^a		47,28 ^a	
N	10116		10116		10116		10109	
Parantez içinde t istatistikleri verilmiştir. Referans değişkenler; ERKEK, TRC, OKUMAMIŞ, PROFESYONEL, İŞVEREN, DİĞER. a, p<0,01; b, p<0,05; c, p<0,10								

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

BİT'in etkin kullanımı bilgiye erişimi kolaylaştırarak ve bilgi akışını hızlandırarak sürdürülebilir bir ekonomik büyüme ve kalkınmaya ışık tutar. Teknolojik yeteneklerin sürekli gelişim göstermesi ve maliyetlerin sürekli düşmesi BİT'in en çarpıcı özelliğidir. Günümüzde BİT'e olan ihtiyaç ve talep göz önüne alındığında toplumların BİT'e erişimi ve bu teknolojileri kullanımı yoğun bir biçimde araştırma konusu olmuştur. Makro düzeydeki çalışmalar BİT'in verimlilik artışı yaratarak ekonomik performansı artırdığını ve uzun dönem ekonomik büyümeye temel teşkil ettiğini göstermektedir. Mikro düzeydeki çalışmalar BİT kullanımının bireylerin becerilerini geliştirdiğini, firma düzeyinde maliyetleri azaltarak yüksek getirilere olanak sağladığını ortaya koymuştur. Mikro düzeydeki çalışmalar özellikle BİT'e erişim noktasında gelir, cinsiyet, yaş, yerleşim yeri vb. farklılıklar üzerinde durarak toplumun çeşitli kesimleri arasındaki dijital uçurumu gözler önüne sermeye çalışmışlardır. Çok sayıda sosyo-ekonomik ve demografik değişkeni temel alarak bu çalışmada Türkiye'de BİT kullanımına etkide bulunan faktörlerin belirlenmesi amaçlanmıştır. İnternet kullanımının belirleyicilerinin gerek cinsiyet ve gerekse de yaş grupları itibarıyla ayrı ayrı ele alındığı bu çalışmadan edinilen bulguların politika yapıcılara önemli bilgiler sağlayacağı görülmektedir.

Çalışmada HH internet kullanım olasılığına etkide bulunan değişkenler öncelikle cinsiyet ayrımında araştırılmıştır. Buna göre hem kadın hem de erkekler için gelir düzeyi ve hanedeki bilişim ekipman sayısı arttıkça internet kullanım olasılığının arttığı bulunmuştur. Hanenin büyüklüğü ile internet kullanım olasılığı arasında ters-U şeklinde bir ilişki gerek kadın gerekse de erkekler için mevcuttur. Eğitim düzeyi yükseldikçe kadın ve erkeklerin internet kullanım olasılığı yükselmektedir. Erkeklerde 16-24 yaş grubunun kadınlarda ise 25-44 yaş grubunun internet kullanım oranı daha yüksektir. Erkeklerde özellikle eğitim dönemini kapsayan 16-24 yaş grubu itibarıyla internet kullanımının yoğun olduğu dikkatleri çekmektedir. Kadınlarda ise aktif çalışma dönemini kapsayan 25-44 yaş grubunda internet kullanımının yaygın olduğu görülmektedir. Kadın işgücü için meslek grupları itibarıyla internet kullanım yoğunlukları arasında önemli fark göze çarpmazken erkek işgücü için teknik işlerle ilgilenen bireylerin internet kullanım olasılığının diğer meslek gruplarına göre nispeten daha yüksek olduğu belirlenmiştir. İnternete erişim açısından bölgesel farklılıkların söz konusu olduğu saptanmıştır. Şöyle ki ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan az gelişmiş doğu ve güneydoğu bölgelerinde ikamet eden hem kadın hem de erkeklerin internete erişim ve kullanım düzeylerinin daha gelişmiş bölgelerde ikamet edenlere göre düşük olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmada cinsiyet ayrımına göre yapılan analiz aynı zamanda yaş gruplarını temel alarak tekrarlanmıştır. Gerek eğitim süreçlerinin ağırlıklı olarak yer aldığı 16-24 yaş grubu, gerek aktif çalışma dönemini temsil eden 25-44 yaş grubu ve gerekse de ileri çalışma dönemini içeren 45-65 yaş grubu için gelir düzeyindeki ve bilişim ekipman sayısındaki artış internet kullanım olasılığını artırmaktadır. 16-24 yaş grubunda kadınların erkeklere göre daha düşük internet kullanım olasılığına sahip olduğu, 45-65 yaş grubunda ise tam tersi bir

durumun ortaya çıktığı dikkatleri çekmiştir. Eğitim düzeyi itibariyle 16-24 yaş grubunda internet kullanımının en yüksek düzeyde olduğu grup üniversite eğitimine sahip bireylerden oluşurken, 25-44 yaş grubunda lise ve üniversite mezunu olanların internet kullanım olasılıkları birbirine yakın bulunmuştur. 45-65 yaş aralığında ise en yüksek internet kullanımı lisansüstü grubunda gerçekleşmiştir. Meslek grupları itibariyle internet kullanım olasılıkları arasında sadece 16-24 yaş grubu itibariyle farklılık tespit edilmiştir. İlgili yaş grubunda profesyonellerle teknik işlerde çalışanlar ve nitelik gerektirmeyen meslekleri yürütenler arasında önemli farklılık bulunmuştur. Benzer bir bulgu işçilerin çalışma durumlarına göre de ortaya çıkmıştır. 25-44 ve 45-65 yaş grupları itibariyle işteki durum açısından internet kullanımı farklılık göstermemiştir.

BİT’in bireylerin becerilerini geliştirdiği ve verimlilik artışı sağladığı gerçeği göz önüne alındığında BİT’e erişimi ve bu teknolojilerin kullanımını teşvik etmek amacıyla bütçeden eğitime ayrılan payın artırılması bir kamu politikası stratejisi olarak ön plana çıkmaktadır. Nitekim eğitim düzeyi yükseldikçe ve hane geliri arttıkça bilgi iletişim teknolojilerine olan ilginin arttığı çalışma bulguları ile kanıtlanmıştır. Bu kapsamda hanelerde BİT kullanımına ilişkin yaygınlığı artırıcı düzeyde teşviklerin sağlanması önem arz etmektedir. Örneğin internet erişiminin yaygınlaşması amacıyla ev internet aboneliğinde vergi indirim, sübvansiyon vb. politikalar takip etmek ve internet bağlantılı BİT satın alma için çeşitli teşvikler sağlamak politika önerisi olarak sunulabilir. Bunun yanı sıra çalışmada hem coğrafik bölge, hem cinsiyet hem de yaş grubu itibariyle BİT’e erişim ve bu teknolojilerin kullanımı noktasında belirgin farklılıklar olduğu ortaya koyulmuştur. Dolayısıyla destekleyici politikalar ile hem BİT’in beşeri sermaye, maliyetler ve neticede ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisine ulaşmak kaçınılmaz hale gelecek hem de ülke içerisinde BİT’e erişim noktasında cinsiyet, yaş grubu ve yaşanan bölgeye göre ortaya çıkabilecek olası eşitsizliğin önüne geçilebilecektir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi’nin “*Etik Kurallara Uygunluk*” başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Makalenin tamamı her iki yazar tarafından ortak üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek ve Teşekkür Beyanı

Makale için herhangi bir destek alınmamıştır.

KAYNAKÇA

- Adamides, G., Stylianou, A., Kosmas, P. C., & Apostolopoulos, C. D. (2013). Factors Affecting PC and Internet Usage by the Rural Population of Cyprus, *Agricultural Economics Review*, 14, 16-36.
- Ahmed, E. M., & Ridzuan, R. (2013). The Impact of ICT on East Asian Economic Growth: Panel Estimation Approach, *Journal of the Knowledge Economy*, 4(4), 540-555.
- Algan, N., Özmen, M., & Karlılar, S. (2017). Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: G-20 Ülkeleri İçin Bir Analiz, *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 1-24.
- Alkan, Ö., Abar, H., & Karaaslan, A. (2015). Hanelerde Bulunan Bilişim Ekipmanları Sayısını Etkileyen Faktörlerin Poisson Regresyon Modeliyle Araştırılması, *Atatürk Üniversitesi 2. Ulusal Yönetim Bilişim Sistemleri Kongresi*, Erzurum, 8-12 Ekim.
- Aricigil Çılan, Ç., Taş, N., & Özdemir, M. (2013). Gizli Sınıf Analizi ile Türkiye’de Kişisel İnternet Kullanım Profiline Belirlenmesi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, EYİ 2013 Özel Sayısı, 403-418.
- Artan, S., Hayaloğlu, P., & Baltacı, N. (2014). Bilgi ve İletişim Teknolojilerindeki Gelişmelerin İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkisi: Geçiş Ekonomileri Örneği, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(1), 199-214.
- Becchetti, L., & Giacomo, S. D. (2007). The Unequalizing Effects of ICT on Economic Growth, *Metroeconomica*, 58(1), 155-194.
- Biagi, F. (2013). ICT and Productivity: A Review of the Literature. *JRC Technical Reports*, 9, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Bozkurt, C. (2015). Türkiye’de Bilgi-İletişim, Eğitim, Sağlık ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Ampirik Bir Yaklaşım, *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 3(2), 45-56.
- Braesemann, F., Lehdonvirta, V., & Kässä O. (2020). ICTs and the Urban-Rural Divide: Can Online Labour Platforms Bridge the Gap?, *Information, Communication & Society*, 1-21.
- Brynjolfsson, E., & Hitt, L. M. (2000). Beyond Computation: Information Technology, Organizational Transformation and Business Performance, *Journal of Economic Perspectives*, 14, 23-48.
- Coşkun, M., & Bülbül H. İ. (2019). Hane Halkı İnternet Hizmeti Sahipliğini Etkileyen Faktörlerin Karar Ağaçları İle İncelenmesi, *TÜBAV Bilim Dergisi*, 12(2), 1-17.
- Dasgupta, S., Lall, S., & Wheeler, D. (2001). Policy Reform, Economic Growth, and the Digital Divide: An Econometric Analysis, *Policy Research Working Paper Series*, 2567.
- Dholakia, R. R. (2006). Gender and IT in the Household: Evolving Patterns of Internet Use in the United States, *The Information Society*, 22, 231-240.
- Driouchi, A., Azelmad, E. M., & Anders, G. C. (2006). An Econometric Analysis of the Role of Knowledge in Economic Performance, *The Journal of Technology Transfer*, 31(2), 241-255.
- Gelgeç, G., & Hatırlı S. A. (2018). Bilgi Ekonomisi ve Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1), 97-122.
- Gloy, B. A., & Akridge, J. T. (2000). Computer and Internet Adoption on Large US Farms, *The International Food and Agribusiness Management Review*, 3(3), 323-338.
- Görgün Baran, A., Koçak Kurt, Ş., & Serdar Tekeli, E. (2017). Yaşlıların Dijital Teknolojileri Kullanım Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 45, 1-23.
- Gujarati, D. N., & Porter, D. C. (1999). *Essentials of Econometrics*, Singapore: McGraw-Hill.

- Güloğlu, B., & Tekin, R. B. (2012). A Panel Causality Analysis of the Relationship among Research and Development, Innovation and Economic Growth in High-Income OECD Countries, *Eurasian Economic Review*, 2(1), 32-47.
- Hall, L., Dunkelberger, J., Ferreira, W. Prevatt, J. W., & Martin, N. (2003). Diffusion-Adoption of Personal Computers and the internet in Farm Business Decisions: Southeastern Beef and Peanut Farmers, *Journal of Extension*, 41(3), 1-10.
- Hardy, A. (1980). The Role of the Telephone in Economic Development, *Telecommunication Policy*, 4(4), 278-286.
- Hassan, M. K. (2003). FDI, Information Technology and Economic Growth in the MENA Region, *Economic Research Forum 10th Annual Conference*, Morocco, 16-18 December.
- Işık, N., & Kılınç, E. C. (2013). Bilgi Ekonomisi ve İktisadi Büyüme: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama, *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(26), 21-54.
- İşcan, E. (2012). The Impact of Information and Communication Technology on Economic Growth: Turkish Case, *International Journal of Ebusiness and Egovernment Studies*, 4(2), 17-26.
- Kaynak, S., & Arslan, İ. (2012). In the Context of the Knowledge Economy of Parameters: Econometrics Analysis of the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) Economies, *African Journal of Business Management*, 6(12), 4454-4461.
- Kumar, R. R., Stauvermann, P. J., & Samitas, A. (2016). The Effects of ICT on Output Per Worker: A Study of the Chinese Economy, *Telecommunications Policy*, 40(2-3), 102-115.
- Lawless, G. (2000). Informatin Technology (IT) for Manufacturing: Where has it been, Where is it Heading, *Journal of Industrial Technology*, 16(4), 1-4.
- Leff, N. H. (1984). Externalities, Information Costs and Social Benefit-Cost Analysis for Economic Development: An Example from Telecommunication, *Economic Development and Cultural Change*, 32, 255-276.
- Liff, S., & Shepherd, A. (2004). An Evolving Gender Digital Divide?, *Oxford Internet Institute Internet Issue Brief*, 2, The University of Oxford, 1-17.
- Nadiri, M. I., & Nandi, B. (2003). *Telecommunications Infrastructure and Economic Development*, Edt. Gary Madden, in *Traditional Telecommunications Networks*, 1, 293-314.
- Nasab, E. H., & Aghaei, M., (2009). The Effect of ICT on Economic Growth: Further Evidence, *International Bulletin of Business Administration*, 5(2), 46-56.
- Nishijima, M., Ivanauskas, T. M., & Sarti, F. M. (2017). Evolution and Determinants of Digital Divide in Brazil (2005–2013), *Telecommunications Policy*, 41(1), 12-24.
- Norton, S.W. (1992). Transaction Costs, Telecommunications, and the Microeconomics of Macroeconomic Growth, *Economic Development and Cultural Change*, 41(1), 175-196.
- OECD (1999). *The Economic and Social Impact of Electronic Commerce: Preliminary Findings and Research Agenda*, Paris: OECD Publishing.
- OECD (2001). *Understanding the Digital Divide*, Paris: OECD Publishing.
- Pantea, S., & Martens, B. (2013). Has the Digital Divide been Reversed? Evidence from Five EU Countries, *JRC Digital Economy Working Paper*, 6, European Commission.
- Prieger, J. E. (2013). The Broad Band Digital Divide and the Economic Benefits of Mobile Broad Band for Rural Areas, *Telecommunications Policy*, 37, 483–502.
- Sayar Özkan, G., & Çelik, H. (2018). Bilgi İletişim Teknolojileri İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye İçin Bir Uygulama, *Uluslararası Ticaret ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 1-15.

- Selim, S., & Balyaner, İ. (2017). Türkiye’de Hanehalkının Sahip Olduğu Bilişim Teknolojileri Ürünleri Sayısını Belirleyen Faktörlerin Araştırılması: Bir Sayma Veri Modeli, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(22), 428-454.
- Smith, D. T., & Graham, R. (2012). Household Expenditures on Information and Communication Technologies: A Proposal for A Digital Practice Model, *Race, Gender & Class*, 161-178.
- Sundać, D., & Fatur Krmpotić, I. (2011). Knowledge Economy Factors and the Development of Knowledge-Based Economy, *Croatian Economic Survey*, (13), 105-141.
- Tanaka, H., & Okamoto, T. (2008). *Effects of Information Communication Technology on Urban and Rural Service Sectors: An Empirical Analysis of Japanese Economic Geography*, Edt. Oya, M., Uda, R. & Yasunobu, C., in *Towards Sustainable Society on Ubiquitous Networks*, Boston: Springer, 265-277.
- Taşdemir, B., & Fındık, D. (2017). Sayısal Bölünmenin Sosyo-Ekonomik Boyutu: Türkiye’de Yetişkinlerin Bilişim Teknolojileri Kullanım Becerileri ve Kültürel Sermaye İlişkisi, *Akdeniz İletişim Dergisi*, 39-59.
- Türedi, S. (2013). Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel Veri Analizi, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 4(7), 298-322.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2019). *2019 Hane Halkı Bilgi ve İletişim Teknolojileri Kullanımı Mikro Veri Seti*.
- Vicente, M. R., & López, A. J. (2011). Assessing the Regional Digital Divide across the European Union-27, *Telecommunications Policy*, 35(2011), 220-237.
- Wirthmann, A. (2010). Micro Data Analysis of Internet Use in Europe, *Statistika: Statistics and Economy Journal*, 47(4), 312-329.
- Wu, Y. (2010). Innovation and Economic Growth in China, *University of Western Australia Discussion Paper*, 10.10, Australia.
- Yamak, R., & Koçak, N. A. (2007). Bilgi Teknolojisi Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri: 1993-2005, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 2 (1), 1-10.
- Yelkikalan, N., Aydın, E., & Kurt, U. (2017). Impact on Economic Growth of Technological Progress in the Turkey Economy: Empirical Analysis on Political and Financial Stability Channel, *International Business Research*, 10(3), 80-90.
- Yeo, B. J. (2010). Driving the Knowledge Economy: Explaining the Impact of Regional Innovation Capacity on Economic Performance, *Contemporary Management Research*, 6(1), 71-86.
- Zhang, W. (2013). Income Disparity and Digital Divide: The Internet Consumption Model and Cross-Country Empirical Research, *Telecommunications Policy*, 37(6-7), 515-529.
- Ziemba, E. (2016). Factors Affecting the Adoption and Usage of ICTs within Polish Households, *Interdisciplinary Journal of Information, Knowledge, and Management*, 11, 89-113.

DOĞU AKDENİZ ENERJİ REKABETİNDE LİBYA*

LIBYA IN EASTERN MEDITERRANEAN ENERGY COMPETITION

Araştırma Makalesi
Research Paper

Derya SÜRMEİOĞLU PARLAR**

Öz:

Sahip olduğu önemli miktardaki enerji rezervleriyle Doğu Akdeniz, 2000'li yıllarla beraber bölgesel ve küresel aktörlerin ilgilendiği coğrafya özelliği taşımıştır. 2011 Arap Baharı'yla beklenen istikrarı yakalamayan Libya da kırılganlığını aşarak ülke içi istikrarı arttırmak ve bu şekilde uluslararası alandaki etkinliğini tekrar kazanmak üzere Akdeniz bölgesindeki kaynak rekabetine dahil olmuştur. Çok sayıda farklı grubun çatışma içinde olduğu Libya'da öne çıkan Trablus ve Tobruk merkezli yönetimler dış destek üzerinden ülkedeki konularını güçlendirmeye çalışmaktadır. Özellikle BM tarafından meşru kabul edilen o dönemin Trablus merkezli Ulusal Mutabakat Hükümeti'nin Doğu Akdeniz deniz yetki alanlarını belirlemek üzere 2019 yılında Türkiye ile antlaşma imzalamasıyla Libya, bölgedeki enerji rekabetinin önemli bileşenlerinden biri haline gelmiştir. Libya'nın sürece dahil olması Doğu Akdeniz'deki enerji denklemini önemli ölçüde etkilediği kadar Libya'nın siyasi geleceğini de belirleyen bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Çalışmada Libya'nın Doğu Akdeniz enerji kaynaklarının önemli aktörlerinden birini oluşturma süreci, Libya'nın söz konusu politikalarının bölgedeki enerji rekabetine etkisi ve Libya'ya yansımaları ele alınmaktadır. Araştırmanın amacı Libya'nın Doğu Akdeniz enerji politikalarını ve söz konusu politikaların ülkeye olası etkilerini ortaya koymaktır. Libya'nın Doğu Akdeniz enerji rekabetine dahil olması Doğu Akdeniz'deki rekabeti derinleştirmiştir. Diğer taraftan Ulusal Mutabakat Hükümeti'nin Doğu Akdeniz politikaları gerek ülke içi aktörler gerekse Libya'daki yabancı güçler arasındaki ilişkileri ve doğal olarak ülkenin siyasi görünümünü doğrudan etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Akdeniz, Enerji Rekabeti, Libya, Türkiye-Libya İşbirliği.

Abstract:

With its significant amount of energy reserves, Eastern Mediterranean has become a geography that regional and global actors are interested in since the 2000s. Libya, which did not achieve the expected stability with the 2011 Arab Spring, overcame its fragility and became involved in the resource competition in the Mediterranean region in order to increase domestic stability and thus regain its influence in the international arena. Tripoli and Tobruk-based administrations, which stand out in Libya, where many different groups are in conflict, are trying to strengthen their position in the country through foreign support. Libya has become one of the important components of the energy competition in the region, especially when the Tripoli-based Government of National Accord at that time, which was considered legitimate by the UN, signed an agreement with Turkey in 2019 to determine the Eastern Mediterranean maritime jurisdiction areas. Libya's involvement in the process has emerged as a factor that determines the political future of Libya, as well as significantly affecting the energy equation in the Eastern Mediterranean. In the study, the process of creating one of the important actors of Libya's Eastern Mediterranean energy resources, the effect of Libya's aforementioned policies on the energy competition in the region and their reflections on Libya are discussed. The aim of the research is to reveal Libya's Eastern Mediterranean energy policies and the possible effects of these policies on the country. The inclusion of Libya in the Eastern Mediterranean energy competition has deepened the competition in the Eastern Mediterranean. On the other hand, the Eastern Mediterranean policies of the Government of National Reconciliation directly affected the relations between both domestic actors and foreign powers in Libya, and naturally the political outlook of the country.

Keywords: Eastern Mediterranean, Energy Competition, Libya, Turkey-Libya Cooperation.

* Makale Geliş Tarihi: 07.02.2022

Makale Kabul Tarihi: 23.05.2022

** Doktor Öğretim Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, deryasurmelioglu@nevsehir.edu.tr, orcid.org/0000-0002-0236-6001

GİRİŞ

21. yüzyılda önemli miktarda enerji kaynaklarını içinde barındırdığının ortaya çıkmasıyla Doğu Akdeniz, başta bölge ülkeleri olmak üzere dünya enerji politikalarında öne çıkan devletlerin yakından ilgilendiği coğrafyalardan biri olmuştur. Özellikle bölgedeki enerji kaynaklarının paylaşımı ve taşınması konusunda Akdeniz'e kıyısı olan Mısır, İsrail, Lübnan, GKRY ve Yunanistan arasında işbirliği kendini göstermiştir. 2000'li yılların başlarında söz konusu ülkeler enerji kaynaklarının kullanımını mümkün kılmak üzere aralarında münhasır ekonomik bölge (MEB) anlaşmaları imzalamış, bölgedeki enerji kaynaklarının ortak taşınmasını öngören EastMed projesi konusunda anlaşmıştır. GKRY, Yunanistan, İsrail, İtalya, Ürdün, Filistin ve Mısır arasında Doğu Akdeniz enerji kaynaklarının çıkarılmasından tüketimine kadar her alanda işbirliği öngören Doğu Akdeniz Gaz Forumu oluşturulmuştur. Enerji kaynaklarına ilişkin politikalarda Türkiye ve KKTC'nin haklarının göz ardı edilmesi karşısında Türkiye bölgeye yönelik aktif bir politikaya yönelmiştir. Ankara, deniz alanlarına ilişkin KKTC ve Libya ile anlaşma imzalamış, bu kapsamda bölgede doğal gaz arama faaliyetlerine girişmiştir.

2011 Arap Baharı'nın etkilediği ülkelere biri olan Libya, Kaddafi sonrası dönemde henüz istikrar bulamayan ülkelere biri olarak uluslararası alandaki yerini almıştır. Arap Baharı sonrasında Libya, ülkeye ilişkin birbirinden farklı çıkarları bulunan değişik grupların çatışma içinde olduğu iç savaşa sürüklenmiştir. 2014 yılında kendini gösteren iç savaşa paralel Libya yönetimi, Tobruk'ta etkili olan Libya Ulusal Ordusu'nun desteklediği Temsilciler Meclisine bağlı yönetim ile Trablus'ta etkili olan 2015 Libya Siyasi Anlaşmasıyla oluşturulan, BM tarafından meşru kabul edilen Ulusal Mutabakat Hükümeti (UMH) şeklinde fiili olarak ikiye bölünmüştür. Dış aktörler tarafından ciddi destek alan söz konusu iki kesim ülkenin tümünde tek başına denetim kurmaya çalışmaktadır. Çatışmanın sürdüğü böyle bir ortamda Libya, dış politika olarak çevresinde cereyan eden uluslararası gelişmelerin dışında kalmış, uluslararası politikada oyun kurucu olma özelliğini kısmen yitirmiştir. Aksine Libya, başarısız devlet olarak dış aktörlerin yön verdiği ve şekillendirdiği bir ülke niteliği kazanmıştır.

Akdeniz ülkesi olarak Libya, 2011 Arap Baharı'nın etkisiyle Doğu Akdeniz'de enerji kaynaklarının paylaşımına ilişkin gelişmelerin dışında kalmıştır. 2019'da ülkenin doğusunu kontrol eden, Mısır ve Rusya gibi ülkelerin destek verdiği Hafter liderliğindeki Libya Ulusal Ordusu'nun Trablus'u ele geçirmek üzere saldırıya geçmesi, burada etkili olan UMH'yi zor durumda bırakmıştır. Bu ortamda UMH, Türkiye ile Doğu Akdeniz'de işbirliği kararı almıştır. İşbirliği çerçevesinde Kasım 2019'da Libya ile Türkiye arasında Akdeniz'de deniz yetki alanlarının belirlenmesi ile askeri ve güvenlik alanlarında işbirliği öngören iki anlaşma imzalanmıştır. UMH, adımıyla Doğu Akdeniz enerji rekabetinin aktörlerinden biri haline gelmiştir. Türkiye-Libya işbirliği, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki gücünü olumlu yönde etkilediği gibi UMH'nin de Libya içindeki konumunu güçlendirmiştir. Söz konusu işbirliğini bölgedeki enerji çıkarlarına ciddi tehdit olarak algılayan başta Yunanistan, GKRY, İsrail ve Mısır ile Libya'daki kazançları riske giren diğer ülkeler Libya-Türkiye mutabakatına tepki göstermiştir.

UMH'nin Doğu Akdeniz'deki enerji çatışmasına dahil olması bölgedeki enerji politikaları kadar Libya'nın istikrarını şekillendiren konulardan birini oluşturmuştur. Küresel ve bölgesel aktörler Doğu Akdeniz enerji çıkarlarını gerçekleştirmek üzere ülkenin siyasi geleceğini doğrudan etkileyecek şekilde Libya üzerinden politikalar geliştirmektedir. Libya'nın Doğu Akdeniz enerji rekabetindeki yerinin ele alındığı çalışmada, öncelikle Doğu Akdeniz'de enerji rekabeti, rekabetin nedenleri ve aktörleri kısaca incelenmektedir. Ardından Libya'nın bölgedeki enerji çatışmalarına dahil olma süreci ve nedeni, bu kapsamda Doğu Akdeniz'de Türkiye-Libya işbirliği ile Libya'nın Doğu Akdeniz enerji aktörlerinden biri haline gelmesinin bölgedeki enerji politikalarına ve Libya'nın iç politikasına etkisi araştırılmaktadır.

1. DOĞU AKDENİZ'DE ENERJİ SORUNU

Enerji talebinin küresel ölçekte artması söz konusu kaynakların bulunduğu deniz alanlarının önemini arttırmıştır (Yüksel ve Baran, 2020: 546-547). Önemli miktarda enerji rezervlerinin bulunduğu ispatlanan Akdeniz, bu şekilde uluslararası enerji politikalarının öne çıktığı bölge özelliği kazanmıştır. Bölgedeki hidrokarbon rezervlerinin büyük çoğunluğunun da Akdeniz havzasının doğusunda yer alması Doğu Akdeniz'in jeopolitik görünümü değiştirerek bölgesel işbirliği kadar deniz alanlarına ilişkin uyumsuzlukları yoğunlaştırmıştır (Ercan ve Kılınç, 2020: 17; Mitchell, 2020). Enerji arama çalışmaları sonucunda özellikle İsrail, Filistin, GKRY ve Mısır kıyılarında doğal gaz ve petrol kaynakları keşfedilmiştir (Arıdemir ve Allı, 2019: 193). Doğu Akdeniz'de 122 trilyon metreküplük hidrokarbon rezervi olduğu düşünülmektedir (Ercan ve Kılınç, 2020: 20). Bölge, tespit edilen enerji rezervleri, söz konusu kaynakları ruhsatlandırma girişimleri, sıvılaştırılmış doğal gaz, boru hattı projeleri ile başta kıyıdaş ülkeler olmak üzere uluslararası toplumun yakından ilgilendiği coğrafya niteliğine dönüşmüştür (Ediger, 2012: 74). Bölgede bulunan yeni ve önemli miktardaki enerji kaynakları, söz konusu kaynakların kullanım hakkı, ticari rotaları, taşınması gibi konularda stratejik işbirliği doğurduğu gibi ciddi sorunlara da yol açmıştır (Proedrou: 2021: 1). Kısacası Ortadoğu ve Afrika hakimiyeti dolayısıyla öne çıkan Doğu Akdeniz, enerji nakil hatları üzerinde yer alması ve önemli enerji kaynaklarına sahip olması ile uluslararası nite-likte egemenlik mücadelesinin parçası haline gelmiştir (Algür, 2020: 56).

Doğu Akdeniz'de keşfedilen enerji kaynakları, söz konusu rezervlerin kıyı ülkelerinden hangisinin deniz yetki alanlarında bulunduğu ve bu kaynaklardan kimin yararlanma hakkının olduğu şeklindeki sorunları doğurmuştur (Kakışım, 2020: 211). Bölgedeki deniz alanlarına ilişkin sorunların temelinde kıyı ülkelerin üzerinde anlaşamadıkları kıta sahanlığı ve MEB alanları bulunmaktadır (Avan, 2020: 88). Özellikle 2000'li yıllarla beraber kendini gösteren deniz yetki alanlarının sınırlandırılması anlaşmaları, enerji arama faaliyetleri ve bu konudaki anlaşmazlıklar Doğu Akdeniz'i uluslararası gündeme taşımıştır (Kütükçü ve Kaya, 2016: 82). Bölge, Mısır, İsrail, Türkiye, Yunanistan, GKRY, KKTC, Fransa ve İtalya gibi Akdeniz ülkeleri yanında enerji şirketleri, ABD, AB ve Rusya gibi bölge dışı aktörlerin ilgilendiği coğrafya özelliği taşımıştır (Proedrou: 2021: 1-2). BM Deniz Hukuku

Sözleşmesi'ne göre bölgeye kıyısı olan Türkiye, KKTC, Mısır, Lübnan, Suriye, Filistin, İsrail ve GKRY'nin Doğu Akdeniz'deki yataklar üzerinde egemen hakları bulunduğundan (Altun, 2020: 12) söz konusu ülkelerle Yunanistan, deniz yetki alanlarının belirlenmesi konusunda önemli aktörler olarak bu süreçte aktif rol almaktadır (Arıdemir ve Allı, 2019: 194; Işık, 2019; Acer, 2020b: 14).

Türkiye, enerjide kendine yeten bir ülke konumu kazanmak, bölgesel enerji merkezi haline gelmek ve bölgedeki etkisini devam ettirmek amacıyla Akdeniz'deki enerji kaynaklarıyla yakından ilgilenmektedir (Harunoğulları, 2020: 471; Mahmoud, 2020). Doğu Akdeniz'de en uzun kıyıya sahip ülke olarak Türkiye, bölgedeki egemenlik hakları ve Kıbrıs Türklerinin buradaki hak ve menfaatlerini korumayı hedefleyerek bu uzantıda kimi bölge ülkeleriyle deniz yetki anlaşmaları imzalamış, deniz kuvvetleri eşliğinde araştırma ve sondaj gemilerini bölgeye göndermiştir (Avan, 2020: 88). İsrail, bölge kaynaklarıyla enerji bağımlılığında kurtulmayı, enerji nakil hatları projesiyle AB'ye enerji satmayı ve askeri kuvvetleriyle bölgede hakimiyet kurarak kaynaklarının güvenliğini sağlamayı hedeflemektedir (Harunoğulları, 2020: 470). Mısır ise enerji ithalatçısı ülke konumundan ihracatçı konuma geçmek amacıyla bölgedeki enerji kaynaklarıyla yakından ilgilenmektedir. Yunanistan ve GKRY enerji güvenliği, ekonomik kazanç dışında Türkiye karşısında siyasi kazanç elde etmek üzere Doğu Akdeniz'de etkin politikaya yönelmiştir. Bu amaçlarla söz konusu ülkeler bölgede önem kazanan deniz yetki alanlarını aralarında yaptıkları anlaşmalarla belirlemeye çalışmaktadır (Şen, 2020).

Bölgenin önde gelen ülkeleri yasal hakları olarak gördükleri enerji kaynakları konusunda araştırma yapmaktadır (Mahmoud, 2020). Bu amaçla bölge ülkeleri özellikle 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'ni dayanak göstererek kendi deniz yetki alanlarını belirlemeye çalışmaktadır. Kıyı devletleri, deniz yetki alanlarını tek taraflı ve ikili anlaşmalar yoluyla belirlemektedir (Kütükçü ve Kaya, 2016: 82). Mısır 12 mil genişliğinde karasuları, 200 millik kıta sahanlığı ilan ederken 2003 yılında Suriye, 12 deniz mili genişliğinde karasuları, 24 deniz mili bitişik bölge ve 200 deniz mili MEB ilan etmiştir (Alper, 2020: 33). Enerji konusundaki stratejik önemini arttırmayı hedefleyen GKRY de ilan ettiği MEB alanlarında diğer kıyıdaş ülkeler gibi doğal kaynak arama ve işletme ruhsatları vermiştir (Acer, 2019: 10). Yunanistan kendi çıkarları dahilinde bölgede MEB alanları oluşturma gayreti içindedir. Türkiye de 21 Eylül 2011'de KKTC ile kıta sahanlığı anlaşması yapmıştır (Arıdemir ve Allı, 2019: 197).

Doğu Akdeniz'in uluslararası hukukun kıyıdaş ülkelere tanıdığı azami MEB ve kıta sahanlığı alanını karşılayacak büyüklükte olmaması ve bölgede adaların yer alması, buradaki deniz alanlarına ilişkin kıyı devletleri arasında birbiriyle çatışan iddiaların doğmasına yol açmıştır (Avan, 2020: 90). GKRY'nin KKTC'yi hiçe sayarak bölgede tek taraflı olarak Mısır, Lübnan ve İsrail ile MEB sınırlandırma anlaşması yapması ve arama faaliyetlerine başlaması Ankara başta olmak üzere MEB ilan eden diğer devletler arasında bir takım diplomatik krizlere yol açmıştır (Kedikli ve Çalağan, 2017: 121; Arıdemir ve Allı, 2019: 195). Böylece deniz yetki alanlarına ilişkin kıyıdaş devletlerden özellikle Türkiye, Yunanistan,

KKTC ve GKRY'nin karşılıklı hak iddiaları 21. yüzyılla birlikte bölgedeki rekabeti arttırmıştır (Yüksel ve Baran, 2020: 522).

Mısır, İsrail ve Kıbrıs Adası ile Filistin açıklarında bulunan doğal gaz Kahire, Tel-Aviv ve Rum yönetimi arasında işbirliği yaratmıştır (Bowlus, 2020). Yunanistan'ın da dahil olduğu ittifakın temelinde Ortadoğu'da olduğu gibi Akdeniz'de de enerji kaynaklarını kontrol etmek, yeni ticaret yolları ve boru hatları inşa ederek bölgesel nüfuzu arttırmak hedefi yer almaktadır (Domazeti, 2019). Söz konusu ülkelerin özellikle Türkiye ve KKTC'nin haklarını göz ardı ederek enerji işbirliğine gitmeleri iki tarafı bölgede karşı karşıya getirmiştir. ABD ve AB'nin de desteğini alan GKRY, Yunanistan, Mısır ve İsrail'in Türkiye ve KKTC'nin hukuki haklarını ihlal edecek şekilde bölge enerji kaynakları konusunda işbirliğine gitmeleri Doğu Akdeniz'de çatışmaya yol açmıştır (Yaşar, 2019; Ercan ve Kılınc, 2020: 19). Yunanistan, Rum Yönetimi, Mısır ve İsrail aralarındaki sınır anlaşmalarıyla uluslararası hukuka aykırı şekilde Türkiye'nin MEB alanını ihlal etmiş, Kıbrıslı Türklerin haklarını görmezden gelmiştir (Şen, 2020).

Bölgenin enerji potansiyeli, MEB ve kaynakları araştırma hakkının kime ait olduğu gibi konular özellikle Yunanistan, Türkiye ve GKRY arasında rekabet yaratmaktadır (Bowlus, 2020). Enerji sorunlarının başında özellikle GKRY'nin 2000'li yıllarla beraber bölgede yürüttüğü enerji politikaları gelmektedir (Alper, 2020: 32-33). Kıbrıs adasının tek temsilcisi iddiasındaki GKRY'nin, Türkiye ve KKTC haricindeki diğer kıyıdaş devletlerle deniz sınırlandırma antlaşmalar yapması ve ilan ettiği söz konusu bölgelerde araştırma ve işletme hakkı olduğu varsayımıyla uluslararası petrol arama şirketlerine imtiyaz vermesi Doğu Akdeniz'deki sınırlandırma uyuşmazlıklarının temelinde yatan önemli nedenlerden birini oluşturmaktadır (Özkan, 2018: 62). Kıbrıs'taki siyasi sorunlar çözülmeden ve KKTC ile bir uzlaşma sağlanmadan (Arıdemir ve Allı, 2019: 195), 2004'te Kıbrıs Cumhuriyeti adına 200 millik MEB ilan eden GKRY, deniz alanına ilişkin tezini destekleyecek şekilde ortay hat yöntemiyle 2003'te Mısır, 2007'de Lübnan, 2010'da İsrail ve Suriye ile MEB sınırlandırması, petrol ve doğal gaz arama antlaşması imzalamıştır (Alper, 2020: 32-33; Acer, 2019: 10; Harunoğulları, 2020: 469; Arıdemir ve Allı, 2019: 196). Türkiye, özellikle Kıbrıs etrafındaki deniz alanlarında hakları bulunduğunu, GKRY ile Mısır arasında sınırlandırılan deniz alanlarına kıyısı olduğunu ve bu nedenle söz konusu alanlarda hukuki hakları bulunduğunu savunmaktadır (Özkan, 2018: 66).

GKRY'nin bölgede MEB alanı ilanı ve bu alanda hidrokarbon arama faaliyetleri, Türkiye'nin ve KKTC'nin Kıbrıs'taki deniz alanlarına ilişkin mevcut haklarını dikkate almadığı, GKRY'nin tek başına bütün Kıbrıs'ı temsil etme yetkisi bulunmadığı gerekçesiyle özellikle Türkiye ve KKTC'nin tepkisine yol açmıştır (Yaycı, 2012: 17). Rum yönetiminin Kıbrıs'ın güneyinde ilan ettiği petrol arama ruhsatlarının bir kısmı egemenlik haklarının ihlali olacak şekilde Türkiye'nin kıta sahanlığı ve ilan edebileceği MEB alanları ile çakışmaktadır (Yaycı, 2012: 32; Altun, 2020: 12; Avan, 2020: 88; Arıdemir ve Allı, 2019: 196). GKRY'nin belirlediği MEB alanlarında hidrokarbon enerji arama faaliyetlerini başlatması karşısında Ankara, 21 Eylül 2011 tarihinde KKTC ile Kıbrıs'ın kuzeyi

ile Türkiye arasında kalan bölge için kıta sahanlığı sınırlandırma anlaşması imzalamıştır (Yaycı, 2012: 34).

Türkiye'nin bölgede deniz yetki alanlarının belirlenmesi konusunda öne sürdüğü hukuki dayanakları, ana karanın kıyı projeksiyonunun adalarla kesilmeyeceği, iki ana kara arasındaki ortay hattın ters tarafında kalan adaların karasuları dışında deniz yetki alanının olamayacağı, deniz yetki alanlarının belirlenmesinde kıyı uzunluklarının ve yönlerinin önemli olduğu, Yunanistan ve GKRY'nin Türkiye ve diğer bölge ülkelerinin haklarını ihlal ettiği, bölgedeki başta adalar ve Doğu Akdeniz'in dar bir alanı oluşturması dolayısıyla kıta sahanlığı/MEB sınırlandırmasının eşit uzaklık ilkesine göre değil hakkaniyete göre yapılması gerektiği, bölgedeki adaların konumları, uzunluklarının kısa olması ve ana karaların kıta sahanlığını kesmesi durumunda sadece karasularına sahip olabileceği, GKRY ve Yunanistan'ın bölgede deniz yetki sınırlandırma girişimlerinin Türkiye'nin haklarının ihlali anlamı taşıdığı, Kıbrıs meselesi çözülmeden Rum tarafının tüm Kıbrıs adına uluslararası antlaşmalara giremeyeceği şeklindedir (Altun, 2020: 24-25).

Türkiye, hukuksal olarak Kıbrıs'ın nihai statüsü belirlenmeden GKRY'nin yalnızca 12 millik bir MEB ilan edebileceğini savunmaktadır (Bowlus, 2020). Türkiye, deniz yetki alanlarının hakkaniyeti esas alan anlaşmalarla belirlenmesi gerektiğini ve Kıbrıs'ın tamamını temsil eden bir otorite bulunmadığından GKRY'nin Kıbrıs Türk tarafını dışarda bırakan sınırlandırma anlaşmalarının ve bu yöndeki yasalarının hukuksal dayanaktan yoksun olduğunu iddia etmektedir (Özkan, 2018: 66; Kırval ve Özkan, 2021: 91). GKRY'nin KKTC'nin onayı olmaksızın diğer kıyı ülkeleriyle antlaşmalar imzalamasını Türkiye ve KKTC, BM Deniz Hukuku Sözleşmesi gereğince Kıbrıs'ın münhasır ekonomik bölge haklarının ihlali anlamı taşıdığını savunmuştur (Örnek ve Mızrak, 2016: 22). Türkiye'nin iddialarının aksine GKRY ve Yunanistan, uluslararası hukuku dayanak göstererek bölgedeki tüm adaların kendilerine ait kıta sahanlığına ve MEB'e sahip olacağını savunmaktadır (Altun, 2020: 12).

Yunanistan özellikle Doğu Akdeniz'e bakan Girit, Kaşot, Kerpe ve Rodos gibi Yunan adalarının ve Meis Adası'nın deniz yetki alanlarının belirlenmesinde diğer ülkelerle eşit statüde değerlendirilmesini ve böylece sınırın bu adalarla diğer ülkeler arasında eşit uzaklık ilkesine göre belirlenmesi gerektiğini savunmaktadır (Acer, 2020b: 18; Yaycı, 2012: 19; Altun, 2020: 28). Yunan adalarının ilgili kıyı kabul edilip sınırlandırmanın buna göre yapılması durumunda Türkiye'ye sadece Antalya Körfezi ve çevresinden oluşan dar bir deniz alanıyla sınırlandırılmış olacaktır (Çetin, 2020; Yaycı, 2012: 20). Türkiye, adaların hakkaniyetle sınırlandırmaya zarar vermesi durumunda bunlara kıta sahanlığı ve MEB yaratma bakımından ana karalara kıyasla sınırlı, hatta bazı durumlarda hiç etki verilmeyeceği iddiasıyla, eşit uzaklık yerine uluslararası hukuk ve uluslararası yargı içtihadına dayanarak hakkaniyet çerçevesinde sınırlandırılmasını istemektedir (Altun, 2020: 20). Diğer taraftan Türkiye, yarı kapalı Doğu Akdeniz'de kıta sahanlığı ve MEB alanlarının, uluslararası hukukun öngördüğü şekilde bölge ül-

keleri arasında, tüm hak ve çıkarların gözetilerek yapılmasını savunmaktadır (Örnek ve Mızrak, 2016: 20).

8 Mayıs 2018'de Yunanistan, İsrail ve GKRY arasında deniz altından geçecek EastMed adlı doğalgaz boru hattının inşası konusunda anlaşma sağlanması diğer bir çatışma alanı olarak kendini göstermektedir (Deutsche Welle, 6 Ocak 2020; Cohen, 2020; Bowlus, 2020). Boru hattıyla İsrail ve Kıbrıs Rum sularından Girit Adasına oradan Yunanistan anakarasına ve İtalya aracılığıyla Avrupa'ya gaz taşınması hedeflenmektedir (Proedrou, 2021: 8; Baker, Gumrukcu ve Kambas, 2019). 15 Ocak 2019'da GKRY, Yunanistan, İsrail, İtalya, Ürdün, Filistin ve Mısır bölge enerji rezervlerinin ticari potansiyelini arttıracak şekilde üretim, tüketim ve pazarlanmasında işbirliği öngören Doğu Akdeniz Gaz Forumunu oluşturmuşlardır (Mitchell, 2020; Ercan ve Kılınç, 2020: 23, Acer, 2020b: 18). Söz konusu forum enerji keşfi konusunda işbirliği sağlamak üzere Doğu Akdeniz çevresinde doğalgaz üreten ülkelerin ittifakı anlamı taşımış olup enerji sektöründe AB ile ortaklık kurmayı hedeflemektedir (Mahmoud, 2020). Süveyş Kanalı'nın açıldığı 1975 yılından beri enerji kaynakları konusunda işbirliği yapan Mısır ve İsrail'in (Bowlus, 2020) 2020'de Akdeniz'de Yunanistan ile ortak askeri operasyona dahil olması da söz konusu ülkeler arasındaki işbirliğini ortaya koymaktadır (Tanchum, 2020).

EastMed Boru Hattı projesi, Akdeniz bölgesinin hidrokarbon kaynaklarından Türkiye'yi dışarda bırakmanın bir çabası olarak değerlendirilmektedir (Cohen, 2020). Yunanistan bölgedeki enerjiyi Avrupa'ya taşımada Türkiye'yi dışarda bırakmayı hedeflemektedir (Işık, 2019). Özellikle Türkiye enerji transferi konusunda önemli geçiş ülkesi konumunu burada da sürdürmek istemektedir (Arıdemir ve Allı, 2019: 193). Enerji koridoru olmayı hedefleyen Türkiye, doğal olarak kendisinin dahil edilmediği EastMed hattına karşı çıkmıştır. Doğu Akdeniz Gaz Forumuna da Türkiye'nin dahil edilmemesi sorunun diğer bir ayağını oluşturmaktadır. Bu şartlar karşısında Türkiye konumunu güçlendirmek için bölgede arama ve sondaj çalışmalarına başlamıştır (Bowlus, 2020). Türkiye çıkarlarını gerçekleştirmek üzere KKTC dışında bölgeye komşu olan Libya ile 2019 yılında deniz alanlarının sınırlandırılmasına ilişkin antlaşma imzalamıştır. Böylece Libya da Doğu Akdeniz enerji rekabetine dahil olmuştur.

Enerji hakimiyetini hem enerji güvenliği hem de dış politika açısından etkili bir araç olarak gören küresel güçler de bu yeni rekabet alanında yerini almaya çalışmaktadır. Sahip olduğu enerji kaynakları kadar bölge enerji kaynaklarının transferinde öne çıkan Doğu Akdeniz, Ortadoğu ve Kuzey Afrika enerji kaynakları üzerinde etkin olmak isteyen küresel güçlerin hakimiyet kurmak istediği coğrafya özelliği taşımaktadır (Kedikli ve Çalağan, 2017: 121; Harunoğulları, 2020: 466). Söz konusu coğrafyada ABD, Rusya, AB ve Çin gibi küresel güçlerin çıkarları çatışmaktadır (Kedikli ve Çalağan, 2017: 125). Enerji politikalarını gerçekleştirmeye çalışan ülkeler askeri güçleriyle de burada varlık göstermeye çalışmış, bölge dışı aktörler bölge ülkeleriyle enerji ve askeri işbirliği antlaşmaları yapmıştır (Harunoğulları, 2020: 466).

Bölgede Yunanistan ve GKRY ile paralel hareket eden AB, artan enerji talebini karşılamak, enerji arz kaynaklarını çeşitlendirmek ve Rusya doğal gazına bağımlılığı azaltmak için özellikle 2006'dan itibaren bölgeye yönelik hukuki, siyasi ve ekonomik ilgisini arttırmıştır (Harunoğulları, 2020: 467; Ercan ve Kılınc, 2020: 18). Diğer taraftan Libya krizi, mülteci sorunu ve bölgede artan terör faaliyetleri gibi etkenler Doğu Akdeniz'i Fransa ve İtalya öncelikli olmak üzere Avrupalılar için güvenlik meselesine dönüştürmüştür (Yaşar, 2019). Bu süreçte GKRY ve Yunanistan da AB'nin desteğini almak için ilan ettikleri kıta sahanlığı ve MEB alanlarını üyesi oldukları Birlik'in dış sınırı olarak göstermeye çabalamaktadır (Altun, 2020: 12). GKRY ve Yunanistan'ın hak iddia ettiği deniz alanlarının Türkiye'nin hak talebinde bulunduğu alanlarla çakışması AB'nin bölgedeki anlaşmazlıkta aktif yer almasına yol açmıştır (Avan, 2020: 105). AB, bir taraftan bölgedeki deniz yetki alanlarının müzakere yoluyla uluslararası hukuka uygun ve iyi komşuluk ilişkileri ilkelerine dayalı olarak belirlenmesini savunurken diğer taraftan GKRY ve Yunanistan'ın bölgedeki tek taraflı girişimlerini de desteklemektedir (Altun, 2020: 26).

2010 yılında AB üyeleri Yunanistan ve GKRY'nin tezlerini koşulsuz desteklemiş, bu uzantıda Türkiye'nin haklarını gasp eden, Kıbrıs'ın MEB'ini belirleyen ve Yunan resmi tezlerini içeren Sevilla haritasını benimsemiştir (Avan, 2020: 104). AB, GKRY'nin deniz alanlarını parsellere ayırıp söz konusu bölgelerde hidrokarbon aramak üzere şirketlere ruhsat vermesini desteklemektedir (Örnek ve Mızrak, 2016: 15). AB, GKRY'nin Kıbrıs'ın tamamını temsil ediyormuş gibi 2003, 2007 ve 2010 yıllarında bölge ülkeleriyle yaptığı anlaşmalara ve Yunanistan'ın Libya ile anlaşmadan bölgede tek taraflı deniz yetki alanları belirlemesine göz yummuştur (Altun, 2020: 28). Diğer taraftan AB, Türkiye'nin kıta sahanlığı ilan ettiği ancak GKRY ve Yunanistan'ın da hak iddiasında bulunduğu deniz alanlarında Ankara'nın gerçekleştireceği her türlü faaliyeti üye ülkelerin egemenlik haklarına saldırı olarak nitelendireceğini belirtmiştir (Avan, 2020: 104; Altun, 2020: 26).

Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki faaliyetleri ve deniz güçlerinin bölgede yer alması karşısında AB, Ankara'ya yönelik yaptırım kararı almaktan çekinmemiştir (Avan, 2020: 105). Bu uzantıda AB, 2019 yılında Türkiye'nin Kıbrıs açıklarında doğal gaz arama faaliyetlerinin uluslararası hukukun ihlali olduğu gerekçesiyle Ankara'ya yönelik katılım öncesi yardımlarda kesinti, ekonomi ve ticari ilişkilere ilişkin kurumsal ve üst düzey diyalogun ve taraflar arasında devam eden havacılık anlaşması müzakerelerinin askıya alınmasını, Avrupa Yatırım Bankası'ndan Türkiye'ye verilecek kredi desteğinin gözden geçirilmesini öngören yaptırım kararı almıştır (Deutsche Welle, 15 Temmuz 2019). Aynı zamanda AB, bir taraftan Avrupalı şirketlerin arama faaliyetleriyle burada yer alırken diğer taraftan İsrail ve Mısır enerji bölgelerini Kıbrıs ve Avrupa anakarasına bağlayacak yeni boru hattı projesini desteklemektedir (Bowlus, 2020). AB, bölgedeki enerji kaynaklarıyla özellikle GKRY'yi Birlik'in enerji talebini karşılayacak önemli devlet olarak görmekte (Kedikli ve Çalağan, 2017: 134), burada mevcut Mısır-İsrail işbirliğine destek vermektedir (Domazeti, 2019).

Rusya'ya olan enerji bağımlılığını sonlandırmaya yönelik AB'nin bölge enerji politikalarından rahatsız olan Moskova (Kedikli ve Çalağan, 2017: 134), bölge kaynakları üzerinde güçlü kontrol kurmak istemekte, yeni boru hattı projeleri oluşturarak buradaki doğal gaz projelerinde pay almak istemektedir (Harunoğulları, 2020: 466). Rusya, ABD ve ortağı Suudi Arabistan'ın petrol fiyatları üzerinden Rusya'nın ekonomisine darbe girişimini engellemek için enerji alanında tekel olmanın araçlarından biri olarak da Doğu Akdeniz'deki enerji kaynaklarını hedeflemektedir (Ercan ve Kılınç, 2020: 19). Avrupa pazarındaki konumunu devam ettirmek için Doğu Akdeniz'deki ticari çıkarını korumayı amaçlayan Rusya (Bowlus, 2020), bölge ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye çalışmaktadır (Ercan ve Kılınç, 2020: 19). İsrail ile ilişkilerini geliştirme gayreti içinde olan Rusya (Kedikli ve Çalağan, 2017: 134), özellikle İsrail gazının Avrupa'da Rus Gazprom ile rekabet etme olasılığına karşı burayla yakından ilgilenmektedir (Cohen, 2020). Rusya, Suriye üzerinden de Ortadoğu'da ve özelde Doğu Akdeniz'de nüfuzunu arttırarak bölgedeki egemenliğini pekiştirecek, buradaki enerji kaynaklarına hakim olacak ve bölgedeki ticaret yolları üzerinde kontrol kuracaktır (Ercan ve Kılınç, 2020: 18). Rus şirketleri yoluyla da Mısır ve Lübnan enerji yataklarında etkin olan Rusya, Türkiye'yi de burada doğal müttefiki olarak görmektedir (Bowlus, 2020).

Doğu Akdeniz, bölgedeki çıkarları açısından ABD için stratejik bir coğrafya niteliği taşımaktadır (Ercan ve Kılınç, 2020: 18). Özellikle Rusya ve İran'ın Akdeniz havzasında genişleyen etkisi karşısında ABD diğer bir küresel güç olarak Doğu Akdeniz'e ilgisini arttırmıştır (Yaşar, 2019). GKRY'nin kaynakların işletilmesini ABD'li Exxon Mobile ile Noble Şirketine vermesi ve bölgedeki askeri varlığı ABD'yi Doğu Akdeniz enerji sorununun önemli taraflarından biri haline getirmiştir (Örnek ve Mızrak, 2016: 15). Avrupa'nın enerji güvenliği açısından önemli gördüğü Akdeniz'deki yeni enerji denklemine GKRY'nin tezlerini destekleyen ABD, Kıbrıs'taki enerji kaynaklarını kontrol altına almak için Annan Planının hayat bulması ve Kıbrıs'ın bir bütün olarak AB'ye girmesi için çabalamıştır (Örnek ve Mızrak, 2016: 16). Doğu Akdeniz'deki mevcudiyetini güçlendirmek amacıyla Güvenlik ve Enerji Ortaklığı yasa tasarısı dahilinde İsrail, GKRY ve Yunanistan ile işbirliğine ağırlık vermektedir (Ercan ve Kılınç, 2020: 20). ABD özellikle geleneksel müttefiki İsrail'in enerji kaynaklarının geliştirilmesiyle ilgilenmekte (Harunoğulları, 2020: 466), bölgede faaliyet gösteren ABD şirketleri üzerinden etkinliğini arttırmaya çalışmaktadır (Yorulmaz, 2020: 8; Kedikli ve Çalağan, 2017: 134). Hükümet destekli ve çoğunluğu Batı menşeli uluslararası enerji şirketleri de bölgede etkin olmaktadır (Bowlus, 2020). İtalyan Eni, BP, Alman Shell, Fransız Total, Koreli Kogas, ABD'li Exxon Mobil ve Noble, Rus Rosneft ve Novatek öne çıkan şirketlerdir (Bowlus, 2020; Yorulmaz, 2020: 8).

Sonuç olarak Doğu Akdeniz'de bulunan enerji kaynakları devletlerin bölge politikalarını doğrudan etkilemektedir (Ercan ve Kılınç, 2020: 22). Yunanistan, GKRY, KKTC, İsrail, Mısır ve Türkiye, egemenlik hakları, güç dengesi, ittifaklar, toprak gibi çeşitli amaçlarla

bölgede jeopolitik mücadele içine girmişken ABD, Fransa, İtalya ekonomik ve jeopolitik hedeflerle bu sürece dahil olmuştur (Proedrou, 2021: 2). AB'nin enerji kaynaklarına olan talebi, ABD'nin bölge kontrolünü elinde tutma amacı, İsrail'in kaynaklardan pay alma isteği, Yunanistan'ın Türkiye aleyhi yaklaşımı, Türkiye'nin buradaki çıkarlarını koruma çabası bölgenin istikrarını etkileyecek önemli gelişmeler olarak kendini göstermektedir (Harunoğulları, 2020: 466). Doğu Akdeniz meselesi artık genel bir Akdeniz meselesine dönüşerek büyük güçlerin dahil olduğu yeni bir rekabet alanı haline gelmiştir (Çelikipala, 2020a). Bu uzantıda Doğu Akdeniz'de enerji kaynaklı ilişkiler Arap-İsrail, Kıbrıs ve Suriye krizleri açısından yeni bir dönemi başlatmakta, bölge dışı ve bölge ülkelerinin buradaki politika ve yaklaşımları söz konusu bölgede yeni siyasi ve askeri oluşumlara yol açmaktadır (Harunoğulları, 2020: 465-466). Aynı rekabet 2011 yılından beri siyasi istikrarsızlıkla karşı karşıya olan Libya'ya da etkilemeye başlamıştır. Libya'nın ülke içi hedefleri doğrultusunda özellikle 2019 yılıyla beraber Akdeniz'deki enerji rekabetine dahil olması bölgedeki gelişmeler kadar Libya'nın siyasi geleceğini etkilemiştir.

2. LİBYA BÖLGE ENERJİ SORUNUNA NEDEN DAHİL OLDU?

2011 Arap Baharı sonrası siyasi istikrarsızlığa sürüklenen Libya'da 2014 seçimleri çözüm üretememiştir. Farklı iç aktörlerin rekabeti içinde olan Libya'da ülke yönetimi ikiye bölünmüştür (Fund For Peace, 2020: 27). BM tarafından tanınan Trablus merkezli UMH ve Hafter'in önderliğinde Libya Ulusal Ordusu tarafından desteklenen Tobruk merkezli Temsilciler Meclisi şeklinde iki farklı yapı ve bunlara bağlı küresel ve bölgesel güçler tarafından desteklenen vekil güçler bulunmaktadır (Devecioğlu, 2019). Tobruk yönetimi Mısır, Suudi Arabistan, Rusya, Fransa, Yunanistan tarafından destek görürken (Yorulmaz, 2020: 6) Türkiye ve Katar UMH'yi desteklemektedir. 2020 yılında taraflar arasındaki kalıcı ateşkesin ardından Trablus ve Tobruk merkezli yönetimleri bir araya getiren geçici Ulusal Birlik Hükümetine rağmen ülkede tam bir istikrar sağlanamamıştır. Libya'da öne çıkan bu iki yapı ülke içindeki pozisyonlarını sağlamlaştırmak üzere ülke dışı aktörlerin desteğini elde etmeye çalışmaktadır. Doğu Akdeniz'in enerji aktörlerinden özellikle Mısır ve Türkiye, Libya'nın siyasi geleceğinde öne çıkmaya çalışmaktadır. Mısır, Hafter'e destek verirken Türkiye, UMH'yi desteklemektedir (Deutsche Welle, 6 Ocak 2020).

Libya'daki krizin bir ayağını ülkenin kendi enerji kaynakları oluştururken diğer boyutunu Doğu Akdeniz'deki enerji kaynaklarının hakimiyeti oluşturmaktadır (Domazeti, 2019). Doğu Akdeniz'de enerji kaynaklarının keşfi bölge dışı ülkeler ile söz konusu coğrafyaya kıyaslı olan Suriye, Türkiye, Mısır, KKTC, GKRY, İsrail, Lübnan, Filistin dışında Libya'ya da ilgilendirmektedir (Harunoğulları, 2020: 468). 2014 seçimleri ardından iç savaşa sürüklenen Libya, dış politikada oyun kurucu ülke olma özelliğini kısmen yitirmiştir. Yaşadığı iç savaş nedeniyle Akdeniz ülkesi Libya, bölgedeki enerji politikalarına gereken ağırlığı verememiştir. Ancak 2019 yılıyla beraber Libya, özellikle iç politika gerekçeleriyle Doğu Akdeniz enerji rekabetinin bir parçası haline gelmiştir. Diğer taraftan bölge ve bölge dışı ak-

törler Libya üzerinden Doğu Akdeniz enerji kaynaklarına yönelik hedeflerine ulaşmaya çalışmaktadır. Libya'daki güç mücadelesini Doğu Akdeniz enerji rekabetinin bir devamı olarak görmek de mümkündür (Gümüş, 2020). Bölgesel rekabetin önde gelen güçleri Libya siyasi krizinin taraflarını bölge çıkarları çerçevesinde etkilemeye çalışmaktadır (Yaşar, 2019). Yunanistan, GKRY ve Mısır gibi bölge ülkeleri Libya'nın içinde bulunduğu siyasi krizden yararlanarak Doğu Akdeniz enerji jeopolitiğini istedikleri şekilde yönlendirmek üzere aralarında sınırlandırma anlaşmaları yapmış ve ortaya çıkardıkları fiili durumu Libya'ya kabul ettirmek istemiştir (Tuna, 2020: 84).

Yunanistan, özellikle Türkiye'nin deniz alanlarını oldukça sınırlayacak şekilde bölgedeki enerji kaynaklarından yararlanmaya çalışmaktadır. Diğer kıyıdaş ülkelerle deniz sınırlarını Girit, Kaşot, Kerpe, Rodos ve Meis hattını temel alarak 'ortay hat'a dayalı yapmak isteyen Yunanistan, bu amaçla Mısır ve Libya ile müzakereler yapmış; ancak istediği sonucu alamamıştır (Yaycı, 2020: 34; Harunoğulları, 2020: 469). Ancak Yunanistan, iç savaşı fırsat bilerek Libya'nın Akdeniz'deki uluslararası hukuktan doğan haklarını ihlal edecek şekilde tek taraflı olarak Girit adasında 39 bin kilometrekarelik alanı karasuyu ilan etmiştir (Işık, 2019; Devocioğlu, 2019). Yunanistan ile Libya'nın İyon Denizi'nden Doğu Akdeniz'e doğru uzanan alanda hakları bulunmaktadır (Arıdemir ve Allı, 2019: 195). Kaddafi döneminde Libya, Girit üzerinden uygulamaya çalıştığı deniz alanlarına ilişkin girişimleri konusunda Yunanistan'ı uyarmıştır (Devocioğlu, 2019). Yunanistan, Girit Adası kıyılarını esas alarak Libya ile MEB anlaşması yapmak isterken Libya, ülkedeki iç savaş ortamı nedeniyle girişimde bulunmamıştır (Arıdemir ve Allı, 2019: 195).

Hafter'i destekleyen Mısır, ulusal çıkarları gereği Libya'da egemenlik kurmayı hedeflemektedir. Söz konusu egemenlik Mısır'ın Doğu Akdeniz'de rekabet içinde olduğu Türkiye'ye karşı da elini güçlendirmiş olacaktır. Hafter'e açıktan siyasi, askeri ve ekonomik destek sağlayan BAE'nin İsrail yapımı hava savunma sistemini Libya'ya sevk etmesi Libya'da tarafsız olduğunu öne süren İsrail'i de dolaylı olarak Libya'daki çatışmalara dahil etmiştir (Askeroğlu, 2020). Doğal olarak İsrail, Doğu Akdeniz'de işbirliği yaptığı Mısır gibi ülkelerin Libya'daki politikalarını destekleyecektir. Hafter'in amaçlarından biri de Libya'nın Akdeniz'de Mısır ve İsrail'in başını çektiği ittifakın yanında yer almasını sağlamaktır (Domazeti, 2019). Özellikle Suriye üzerinden bölgedeki nüfuzunu hissettiren Rusya, önemli hedeflerinden birini oluşturan Doğu Akdeniz'de etkinliğini arttırmak için Libya'da Hafter'i desteklemektedir (Domazeti, 2019). Türkiye, Doğu Akdeniz'deki çıkarlarını korumak için Libya'nın batısında etkili olan UMH'nin iktidarını sürdürmesinde yarar görmektedir (Şen, 2020). Libya, Türkiye için Doğu Akdeniz'deki enerji kaynaklarının paylaşımı ve deniz sınırlarının belirlenmesi açısından stratejik önem taşımaktadır (Tuna, 2020: 85).

İç savaş nedeniyle bölgedeki gelişmelere kısmen uzak kalan Libya, özellikle Türkiye'nin girişimiyle bölgesel çıkarlarını korumak adına adımlar atmıştır. Libya, Doğu Akdeniz'deki gelişmelerin geleceğine etki eden ana konulardan biri haline gelmiştir (Çelikpala, 2020b). Yunanistan'ın bölgedeki adaları esas alarak diğer kıyı ülkelerle yetki paylaşımı yapma giri-

şimi Libya'nın bölgedeki kazanımlarını azaltacak bir faktör olarak durmaktadır. Söz konusu girişimi engelleyecek ve Libya'daki konumunu güçlendirecek şekilde Trablus merkezli hükümet Doğu Akdeniz'de Türkiye ile işbirliği yaparak bölgede daha aktif bir politikaya yönelmiştir. Diğer taraftan Tobruk merkezli yönetim UMH karşısındaki gücünü arttıracak şekilde Doğu Akdeniz'de Türkiye'nin karşısında yer alan Mısır, Yunanistan, GKRY ve İsrail'in tarafında pozisyonunu belirlemiştir.

2.1. Doğu Akdeniz'de Libya-Türkiye İşbirliği

Doğu Akdeniz enerji oyununda Türkiye, siyasi istikrar arayışında olan diğer Akdeniz ülkesi Libya ile beraber hareket ederek bölgedeki çıkarlarını gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Özellikle Türkiye bölgedeki gücünü arttırmak amacıyla uluslararası alanda meşru kabul edilen Trablus merkezli hükümetle 2019'da anlaşma imzalayıp söz konusu anlaşmayı BM'ye onaylatmıştır (Kırval ve Özkan, 2021: 97). Farklı çıkar gruplarının siyasi ve askeri rekabeti haline gelen Libya ise Doğu Akdeniz enerji rekabetine Türkiye ile işbirliği üzerinden dahil olarak ülkedeki çıkmazı sonlandırmayı hedeflemiştir. Libya'nın bu süreçteki öncelikli amacı ülke içi istikrarsızlığa çözüm üretmektedir. Doğu Akdeniz ülkelerinin enerji alanında Ankara'yı dışarda tutma politikaları, 2019 yılına kadar Libya iç savaşının dışında kalmaya çalışan Türkiye'nin Libya'nın etkin aktörlerinden biri haline gelmesine zemin hazırlamıştır (Kakışım, 2020: 211). Türkiye Doğu Akdeniz'de kendi haklarını göz ardı eden ittifak girişimlerini engellemek amacıyla Libya ile ilişkilerini geliştirme gayreti içine girmiştir (Tuna, 2020: 79). Türkiye Trablus'taki hükümetle ilişkilerini geliştirerek enerji kaynaklarına ilişkin tartışmalarda Doğu Akdeniz'de daha fazla nüfuz sağlamayı ve GKRY, İsrail ve Mısır'ın Ankara'yı dışarda tutan EastMed Boru Hattı projesini bloke etmeyi hedeflemiştir (Barkey ve Bureau, 2019; Cohen, 2020).

Kısacası Libya'nın Doğu Akdeniz rekabetindeki jeopolitik konumu Türkiye'nin söz konusu ülkeyle işbirliği yapmasının nedeni olarak kendini göstermektedir (Deutsche Welle, 6 Ocak 2020). Doğu Akdeniz'deki faaliyetler karşısında Türkiye, Libya ile deniz alanlarının sınırlandırılması ve güvenlik gibi konuları içeren işbirliği anlaşması imzalayarak söz konusu ülkedeki UMH'yle ilişkilerini pekiştirmiştir (Mahmoud, 2020). Libya da 2019'da Türkiye ile Akdeniz'de deniz yetki alanlarının belirlenmesine ilişkin anlaşmaya taraf olarak Doğu Akdeniz'deki enerji rekabetine dahil oldu. Türkiye-Libya arasında deniz sınırlandırma anlaşmaları Kaddafi döneminde de gündeme gelmiş olmakla beraber Arap Baharı süreci sekteye uğratmıştır (Yaycı, 2020: 36). Özellikle ülkenin doğusunda etkili olan Libya Ulusal Ordusu'nun, o dönem batıda mevcut UMH'yi hedef alan saldırılarının yoğunlaştığı bir dönemde Trablus merkezli yönetim Türkiye ile Doğu Akdeniz'de işbirliğine yönelmiştir. UMH, Doğu Akdeniz'in diğer aktörlerinin tepkisine yol açacak şekilde 2019 Kasım ayında deniz alanlarının sınırlandırılması ile askeri ve güvenlik işbirliği konularında Türkiye'yle anlaşma imzalamıştır. Deniz alanlarının sınırlandırılmasına ilişkin anlaşma, Libya'da UMH'nin Türkiye tarafından tanınmasının karşılığı olarak da okunabilmektedir (Barkey ve Bureau, 2019). Bu şe-

kilde Doğu Akdeniz rekabetine dahil olan Trablus yönetimi, Tobruk merkezli yönetim karşısında siyasi ve askeri gücünü arttırmıştır.

2.1.1. Libya-Türkiye Mutabakatı

BM tarafından meşru kabul edilen Libya UMH Başkanı Fayez el-Saraç resmi davetli olarak Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyaret sırasında, 27 Kasım 2019'da iki ülke arasında güvenlik ve askeri iş birliğinin hukuki zeminini oluşturacak "Güvenlik ve Askeri İşbirliği Mutabakat Muhtırası" ile iki ülkenin uluslararası hukuk haklarını korumak üzere "Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası" imzalanmıştır (Yüksel ve Baran, 2020: 519; Barkey ve Bureau, 2019; Çelikpala, 2020a; Altun, 2020: 4; Harunoğulları, 2020: 475). Anlaşma, Libya Ulusal Mutabakat Başkanlık Konseyi'nde 6 Aralık 2019'da onaylanarak Libya iç hukukunda (Yaycı, 2020: 36), onaylama işlemlerinin ardından 7 Aralık 2019'da da Türkiye'de yürürlüğe girmiştir (Acer, 2020a: 1). Deniz sınırlarına ilişkin anlaşmada adaların otomatik olarak kıta sahanlığı ve MEB yaratamaması, hakça ve adil sınırlandırma, cephe uzunluklarının dikkate alınması ve Türkiye'nin kıyısız projeksiyonunun kesilmemesi şeklindeki uluslararası deniz hukuku ilkeleri dikkate alınmıştır (Çetin, 2020).

Deniz alanlarına ilişkin anlaşmada birinin MEB'inde başlayıp diğer tarafın MEB'ine uzanan alanda doğal kaynakların işletilmesine yönelik olası anlaşmalarda işbirliği yapılabileceği ve iki ülkeden birisinin MEB sınırlandırılması konusunda üçüncü devletle görüşmesi durumunda nihai bir antlaşmadan önce karşılıklı müzakere yapılacağı öngörülmüştür (Acer, 2019: 12). Güvenlik ve Askeri İşbirliği Mutabakatı ise güvenlik, askeri eğitim ve öğretim, terörizmle ve yasa dışı göçle mücadele, lojistik gibi konularda taraflar arasında işbirliğini içermektedir (T.C. Resmi Gazete, 26 Aralık 2019, sayı: 30990). Anlaşma, Trablus'un onayıyla Türkiye'nin Libya kıta sahanlığında arama ve sondaj yapmasına, MEB alanlarında ortak arama faaliyetlerine imkan tanımaktadır (Çelikpala, 2020b). Türkiye, Ocak 2020'de Libya ile yeni deniz yetki sınırlarına yakın bölgede doğalgaz arama gemileri yerleştirmiştir (Bowlus, 2020).

2019 tarihli mutabakat muhtırası, Türkiye ve Libya'yı Akdeniz'de stratejik ortağa dönüştürmüştür (Işık, 2019). Türkiye, anlaşma ile Doğu Akdeniz enerji rekabetinde önemli bir kazanç elde etmiştir (Kırval ve Özkan, 2021: 89). Anlaşma özellikle Yunanistan ve Rum yönetiminin Türkiye'yi bölgede çevreleme ve izole etme hamlelerine cevap oluşturarak Ankara'nın bölgedeki kıta sahanlığının batı sınırları çizilip BM nezdinde kayda geçirilmiş ve böylece bölgedeki haklarını koruma altına almıştır (Çetin, 2020). Türkiye, Libya ile işbirliği yaparak Doğu Akdeniz'deki doğal gaz faaliyetlerini yasal zemine taşımış, özellikle kendisinin buradaki enerji faaliyetlerine Yunanistan ve GKRY'nin engel olmasının önüne geçmiştir (Kakışım, 2020: 211). Söz konusu anlaşma ileride yapılabilecek ve hakkaniyete uygun olmayan sınırlandırma anlaşmalarını zorlaştırırken muhtemel anlaşmalar Türkiye ile Libya'nın kendi alanları olarak belirledikleri deniz yetki alanlarına kaçınılmaz olarak tecavüz anlamı taşıyacak ve bu durum yeni çatışmalara yol açacaktır (Acer, 2019: 13).

Libya'nın böylesi bir memorandumda yer almasının en büyük nedeni güvenlik olmakla beraber (Baker, Gumrukcu ve Kambas, 2019) deniz alanlarına ilişkin Yunanistan'la yapacağı olası bir anlaşmayla kıyaslandığında mutabakat, Libya'nın Akdeniz'deki kazanımını fazlasıyla arttırmaktadır. Libya, Yunanistan'la yapacağı olası anlaşmaya kıyasla 16 bin 700 km² daha fazla bir deniz alanı elde etmiş olmaktadır (Yaycı, 2020: 37; Harunoğulları, 2020: 475). Türkiye ile paraf edilen antlaşma hükümlerini Libya'nın Yunanistan ile yapacağı anlaşmalara da uygulanmasını Atina'dan talep etmesini mümkün kılarak ülkenin asgari 39 bin km² daha deniz alanı kazanmasını sağlayacaktır (Yaycı, 2020: 37). Diğer taraftan mutabakat, Libya ile Yunanistan arasında 2004'te başlayan deniz yetki alanlarını sınırlandırma müzakereleri iç savaşla kesintiye uğradıktan sonra tek taraflı olarak Atina'nın, Girit'in güneyinde enerji ruhsat sahaları ilan etmesine bir cevap oluşturmuştur (Çetin, 2020).

Mutabakat bölgedeki enerji rekabetini yeni bir boyuta taşımıştır. Deniz yetki anlaşması, Doğu Akdeniz'deki dengeleri değiştiren bir unsur olarak hukuki ve siyasi önemli sonuçlar doğurmuştur (Acer, 2019: 13; Şen, 2020). Anlaşma, Rum yönetimi, Yunanistan, Mısır ve İsrail gibi bölge ülkelerinin bölgedeki paylaşım planlarına ciddi engel oluşturmuştur (Tuna, 2020: 84). Anlaşmayla Türkiye ve Libya, Atina'nın bölgedeki adaları esas alan oldukça geniş kapsamlı deniz yetki alanları iddialarını tanımadığını ortaya koymuş, Yunanistan ile GKRY arasında yer alan kendi yetki alanlarıyla çakışan iddiaları yok saymıştır (Yüksel ve Baran, 2020: 523). Türkiye'nin bölgedeki hukuki yaklaşımı güçlenmiş, Ankara'nın tezlerini savunacak şekilde Yunanistan'ın adalara deniz yetki alanı vermemesi gerektiği Libya tarafından genel kabul görmüştür (Acer, 2019: 13). Libya-Türkiye anlaşmasıyla Mısır-İsrail ve Yunanistan-Rum kesimi arasındaki hatta karşılık Türkiye-Libya hattı oluşmuştur (Işık, 2019). Türkiye-Libya arasında belirlenen deniz şeridi Yunanistan ile GKRY-Mısır arasında bir kalkan oluşturmuş (Yaycı, 2020: 36; Yılmaz ve Ertürk, 2020: 18), bölgede Yunanistan-Mısır ve Yunanistan-GKRY arasında sınırlandırma anlaşması yapılmasının önüne geçilmiştir (Yaycı, 2020: 36; Ercan ve Kılınç, 2020: 22).

Mısır, İsrail, GKRY, Yunanistan ve İtalya tarafından desteklenen ve Türkiye'yi plan dışında tutan EastMed gaz boru hattının yolunu Türkiye, Libya ile yaptığı MEB anlaşmasıyla kesmiştir (Harunoğulları, 2020: 468). Yunanistan, Rum yönetimi, Mısır ve İsrail Türkiye'nin onayını almadan gaz transferi hatları ve gaz keşif çalışmaları yapamayacak duruma gelmiştir (Cohen, 2020). Yunanistan, Mısır ve GKRY'nin Türkiye aleyhine Libya ile bir yetki sınırlandırma antlaşması yapması da bu anlaşma ile engellenmiştir (Acer, 2019: 13). Mutabakat, Yunanistan'ın adaların kıta sahanlığı ve MEB'i üzerinden deniz yetki alanına sahip olabileceği tezi zayıflatılarak diğer devletlerle yapılacak anlaşmalara emsal oluşturabilecektir (Arıdemir ve Allı, 2019: 195). Sayılan nedenlerden dolayı bölgenin aktörleri, Doğu Akdeniz'de Türkiye ile birlikte hareket etmesi nedeniyle Libya'ya tepki göstermiştir. Mutabakat sonrasında Batılı ülkeler ve GKRY, Yunanistan, İsrail, Mısır gibi bölge ülkeleri girişimi sert bir şekilde eleştirmiş, anlaşmanın uluslararası deniz hukukunun ihlali anlamı taşıdığını savunmuş (Ercan ve Kılınç, 2020: 24; Baker, Gumrukcu ve Kambas, 2019; Co-

hen, 2020), böylece UMH söz konusu aktörlerle karşı karşıya kalmıştır (Kakışım, 2020: 211-212; Şen, 2020).

Mutabakata, GKRY ve özellikle Girit ve Rodos adalarının kıta sahanlığını göz ardı ettiğini belirten Yunanistan karşı çıkmıştır (Avan, 2020: 16; Barkey ve Bureau, 2019). GKRY, bölgedeki egemenlik alanlarının ihlaline yol açtığı ve Yunanistan, bölgedeki adalarının deniz alanlarını göz ardı ettiği için karşı çıkmıştır (BBC News Türkçe, 6 Aralık 2019). GKRY ve Yunanistan, anlaşmayı Doğu Akdeniz doğal gazının işletilmesi projelerini geçersiz kılacak şekilde bölgedeki kaynaklara el konulmasını ve rakiplerinin istikrarsızlaşmasını hedefleyen bir girişim olarak nitelendirmiştir (Baker, Gumrukcu ve Kambas, 2019; VOA, 25 Aralık 2019). Yunanistan'ın BM'ye gönderdiği mektupta, Türkiye ile Libya'nın örtüşen deniz alanları ve ortak sınırları bulunmadığından iki ülkenin deniz yetki anlaşması yapmalarını sağlayacak hukuksal temelin olmadığı, anlaşmanın bölgedeki Yunan adalarının deniz yetki alanlarını belirleme haklarını ihlal ettiği iddia edilmiş, söz konusu anlaşmanın 2015 Libya Siyasi Anlaşmasının da ihlali olduğunu savunmuştur (UN General Assembly, 2020: A/74/706). Böylece Yunanistan, Türkiye-Libya deniz sınırlandırma anlaşmasının uluslararası deniz hukuku kurallarını ihlal ettiğini savunmuştur (Acer, 2020b: 16).

Türkiye, bölgenin en uzun anakara kıyısına sahip olduğunu, anlaşmanın uluslararası deniz hukukunun öngördüğü hakkaniyet ilkesi çerçevesinde yapıldığını, deniz yetki alanlarının hakça yapılması gerektiğini, anlaşmanın uluslararası hukuka tam olarak uygun olduğunu ve kıyı projeksiyonunun adalarla kesilemeyeceğini, iki anakara arasındaki ortay hattın ters tarafında kalan adaların karasuları dışında deniz yetki alanlarına sahip olamayacağını, kıyı uzunlukları ve yönlerinin hesaba katılacağını, diğer taraftan BM tarafından meşru kabul edilen UMH ile yapıldığından Türkiye-Libya mutabakatının uluslararası hukuka uygun olduğunu savunmuştur (BBC News Türkçe, 6 Aralık 2019). Ağustos 2020'de Yunanistan ile Mısır arasında Türkiye-Libya Anlaşmasının öngördüğü sınırları göz ardı eden ve amacı söz konusu anlaşmayı geçersiz kılmak olan MEB anlaşması imzalamıştır (Kırval ve Özkan, 2021: 100-101; Acer, 2020b: 13, 17). Yunanistan halen deniz alanlarına ilişkin Türkiye-Libya anlaşmasının iptal edilmesini ve ülkede bulunan yabancı askerlerin ülkeyi terk etmesini Libya-AB ilişkilerinin gelişmesinin ön koşulu olarak Libya'nın önüne getirmektedir (Euronews, 6 Nisan 2021).

Mutabakata gaz ihraç etme kapasitelerine bir tehdit olarak algılayan Mısır anlaşmanın hukuk dışı olduğunu ilan ederken İsrail, söz konusu girişimin bölgede barış ve istikrarı tehlikeye atacağını vurgulamıştır (VOA, 25 Aralık 2019; Baker, Gumrukcu ve Kambas, 2019). Özellikle Mısır, Türkiye'nin Libya'da daha aktif olmasına yol açacak 2019 Türkiye-Libya anlaşmalarına tepki olarak Yunanistan ile 2020 yılında MEB anlaşması imzalamıştır (Acer, 2020b: 16). Güvenlik ve askeri işbirliği anlaşmasına daha fazla tepki gösteren Mısır, Türkiye'nin Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti ile geliştirdiği yakın ilişkiden rahatsız olmuştur (Acer, 2020b: 16-17). Mısır da BM'ye sunduğu mektupta, Türkiye-Libya mutabakatının el-Saraç hükümetinin tek başına uluslararası taahhütlere

girmesini engelleyen ve BM Güvenlik Konseyi'nin onayladığı 2015 Libya Siyasi Anlaşmasını ihlal ettiğini; askeri işbirliği anlaşmasının da BM Güvenlik Konseyi'nin Libya'ya yönelik kararlarının ihlali anlamı taşıdığını savunmuştur (UN General Assembly, 2019: A/74/628). Anlaşmadan sonra Mısır, Libya'ya yakın kuzeybatı kıyılarında doğalgaz aramalarında bulunmak üzere Chevron, ExxonMobil, France's Total, BP ve Shell ile anlaşma yaptığını duyurmuştur (Mahmoud, 2020).

İsrail, Levant bölgesinden Kıbrıs, Girit, Yunanistan ve Avrupa'ya uzanacak boru hattı inşasının Türkiye'nin tek taraflı eylemleriyle engellenemeyeceğini savunmuştur (Cohen, 2020). 7-9 milyar dolar değerindeki boru hattı, anlaşmayla Türkiye-Libya arasında ön görülen MEB bölgelerinden geçmek zorunda kalmaktadır (Baker, Gumrukcu ve Kambas, 2019). İsrail-GKRY ortak arama timi İsrail doğalgaz keşif gemisi Kıbrıs sularına hareket etmiştir (Cohen, 2020). ABD ile Rusya da mutabakata tepki göstermiş, ABD anlaşmayı yararsız ve provakatif olarak nitelendirmiştir (BBC News Türkçe, 6 Aralık 2019). AB de mutabakatın üçüncü devletlerin egemenlik haklarını göz ardı ettiğini, deniz hukukuna aykırılık oluşturduğunu, bu nedenle üçüncü taraflar açısından hukuki sonuçlarının bulunmadığını belirtmiştir (Avan, 2020: 107; Altun, 2020: 26). Türkiye ise usulüne uygun imzalanan Türkiye-Libya mutabakatının hukuka uygunluğu konusunda bir uluslararası mahkeme olmayan AB'nin karar merci olamayacağını açıkça belirtmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2019).

2.2. Libya'nın Doğu Akdeniz Enerji Politikalarının Ülkeye Yansımaları

İstikrar arayışında olan Libya, ülkedeki siyasi çıkmazı sonlandırmak ve Akdeniz'deki çıkarlarını gerçekleştirmek üzere UMH'nin aktif politikalarıyla Doğu Akdeniz enerji rekabetine dahil olmuştur. Yukarıda da ifade edildiği üzere 2020 ateşkesine kadar Hafter liderliğindeki Tobruk ve el-Saraç liderliğindeki Trablus yönetimi arasındaki siyasi ve askeri çekişme ülkenin geleceğini ciddi tehlikeye atmıştır. Özellikle 2019 yılında Hafter liderliğindeki Libya Ulusal Ordusu'nun Trablus saldırısı karşısında ülkede iç savaş kendini yeniden göstermiştir (Çelikpala, 2020b). Rusya'nın desteğiyle bölgede önemli avantaj sağlayan Hafter (Barkey ve Bureau, 2019), Libya'da UMH'nin konumunu tehlikeye sokmuştur (Tuna, 2020: 84). Trablus saldırısının gerçekleştiği ve UMH'nin zor durumda kaldığı dönemde BM tarafından meşru kabul edilmesinin de verdiği meşruiyet gücüne dayanan Trablus yönetimi, Türkiye ile Doğu Akdeniz'de işbirliği kararı almıştır.

Deniz yetki anlaşması dışında UMH ile Türkiye arasında silah ve askeri destek öngören askeri teknik anlaşması imzalanması Libya'da yeni bir süreç başlatmıştır (Askeroğlu, 2020). UMH, Doğu Akdeniz'de tarafını Türkiye'den yana kullanma karşılığında özellikle Hafter karşısında kendi ülkesindeki konumunu muhafaza etmek konusunda Ankara'dan daha fazla destek elde etmiştir. Deniz yetki alanları dışında iki ülke arasında güvenlik ve askeri işbirliği anlaşmasının da paraf edilmesi bunun açık kanıtıdır. Türkiye anlaşma ile el-Saraç hükümetine askeri ve gerekli diğer yardımları yapma sözü vermiştir (Baker, Gumrukcu ve Kambas,

2019). UMH, Türkiye ile imzaladığı Güvenlik ve Askeri İşbirliği Anlaşmasına da dayanarak Mart 2020’de Hafter’e karşı Barış Fırtınası Operasyonu başlatmıştır (Domazeti, 2020). Türkiye, siyasi sürece dönüşü sağlamak ve UMH’yi güçlendirmek üzere UMH’nin talebi üzerine Libya’ya asker görme kararı almıştır (Cohen, 2020). Böylece anlaşma Libya’da UMH’yi güvence altına alarak söz konusu hükümetin gücünü arttırmıştır (Gümüş, 2020; Işık, 2019; Tuna, 2020: 84). Süreç uluslararası toplumun girişimiyle taraflar arasında kalıcı ateşkes imzalanması ve iki tarafın yer aldığı yeni bir hükümetin kurulmasıyla (Ulusal Birlik Hükümeti) sonuçlanmıştır. Bu şekilde iki ülke arasındaki Doğu Akdeniz işbirliği, UMH’nin Libya’daki siyasi gücünü arttırmış ve ülkede iç savaştan diplomatik çözüm çabalarına dönüşü hızlandırmıştır.

Türkiye çıkarları ile Mısır, Fransa, Rusya ve BAE’nin çıkarları 2019 Deniz Mutabakatıyla Libya’da rekabet içine girmiştir (Mitchell, 2020). UMH’nin Doğu Akdeniz’deki adımı Hafter’e destek veren, aynı zamanda bölgedeki enerji rekabetinin de aktörlerinden başta Mısır olmak üzere dış güçlerin Libya ve Akdeniz çıkarlarına tehdit oluşturmuştur. Mısır, GKRY ve İsrail Doğu Akdeniz’de Libya ile yüzleşmek zorunda kalmıştır (Yılmaz ve Ertürk, 2020: 21). Bu amaçla da Türkiye’nin kazanımlarını engellemek için söz konusu ülkeler ile destekledikleri Hafter anlaşmaya karşı çıkmış, UMH’nin çökmesi ve Libya’nın tamamının Hafter’in yönetimine geçmesi için operasyon başlatılmış ve dış aktörler operasyona destek vermiştir (Tuna, 2020: 85; Yılmaz ve Ertürk, 2020: 21). UMH Başkanı el-Saraç Türkiye ile imzaladığı anlaşmalar dolayısıyla Tobruk merkezli parlamento tarafından vatana ihanetle suçlanmış (Deutsche Welle, 6 Ocak 2020), Temsilciler Meclisi anlaşmayı reddetmiştir (Baker, Gumrukcu ve Kambas, 2019). Tobruk yönetimi, düşman ülke olarak nitelendirdiği Türkiye’nin Libya’nın içişlerine karıştığını iddia etmiştir (Yorulmaz, 2020: 6). Trablus’u hakimiyeti altına alarak ülkede tam denetim kurmayı hedefleyen ve BAE finansörlüğünde İsrail-Mısır işbirliğinin var ettiği bir aktör olarak Hafter, Akdeniz’de Türkiye karşıtı kampa dahil edecek şekilde Libya’yı Mısır ve İsrail işbirliğinin uzantısı yapmak istemektedir (Işık, 2019). Böylece Libya’daki bölünmüşlük Doğu Akdeniz rekabeti üzerinden derinleşerek ülkenin başarısız durumunu daha da artırmaktadır.

Türkiye’nin Doğu Akdeniz rekabetinde elini güçlendirmek için Libya’da daha aktif bir politika içine girmesi söz konusu ülkede etkin olmaya çalışan diğer aktörlerin Libya stratejilerini etkilemiştir. Doğu Akdeniz’de Libya-Türkiye işbirliği, bölgedeki rekabeti Libya’ya kaydırmıştır. Türkiye’nin UHM’ye askeri, ekonomik ve siyasi desteği bölge ülkelerinin tepkisini çekmiştir (Tuna, 2020: 84). Rusya, BAE, Fransa, Mısır, İsrail ve Yunanistan iç savaş döneminde doğrudan ya da dolaylı olarak Hafter’e destek sağlayan ülkeler olmuşlardır. Türkiye-Libya Akdeniz işbirliğine karşı çıkan kimi ülkeler Libya’daki askeri ve siyasi gelişmeleri etkileyecek şekilde UMH karşısında Hafter’e destek vermektedir (Yılmaz ve Ertürk, 2020: 21). Özellikle Mısır, İsrail ve Yunanistan, Libya kaynaklı Akdeniz’deki enerji gelişmelerini tersine çevirmek üzere bulunduğu kırılganlıktan yararlanarak söz konusu ülkenin iç politikasına daha fazla müdahil olacaktır. Yu-

nanistan ve GKRY, Türkiye-Libya arasındaki anlaşmayı geçersiz kılmak için Libya'da Hafter'i destekleyebilecektir (Yaycı, 2020: 37). Yunanistan, Türkiye-UMH arasındaki deniz sınırlandırma anlaşmasını protesto etmek için Libya'nın Yunanistan Büyükelçisi Muhammed Menfi'yi istenmeyen kişi ilan ederek sınır dışı etmişti (Deutsche Welle, 5 Şubat 2021).

Mısır, Libya'nın özerkliğini güçlendirmek konusunda Tobruk ile aynı politik amaçları paylaşmaktadır (Bağcı ve Erduramaz, 2018: 44). Türkiye-UMH anlaşması, Libya'nın deniz sularını kontrol etmek amacıyla da taşıyan Mısır'ın Hafter'e desteğine darbe anlamı taşımıştır (Yılmaz ve Ertürk, 2020: 19). Mısır, gerek Doğu Akdeniz'de gerekse Libya'da çıkarlarını tehlikeye atan gelişmeleri engellemek üzere Hafter üzerinden UMH'ye baskıyı arttırmıştır. Kahire yönetimi Libya meclisinin onayı olmadan Libya hükümetinin uluslararası anlaşma imzalamayacağını, bu nedenle Libya-Türkiye mutabakatının 2015 Libya Siyasi Anlaşmasının ihlali olduğunu iddia etmiştir (Mahmoud, 2020). Akdeniz'deki çıkarları çatışan Türkiye ve Mısır, Akdeniz rekabetini Libya üzerinden devam ettirmiştir. Hafter liderliğindeki Tobruk merkezli hükümeti, hem UMH'nin nüfuzunu genişletmeyi engellemek hem de Mısır'ın Akdeniz'deki çıkarlarına hizmet etmek için mutabakata karşı çıkmaktadır. Türkiye de Akdeniz çıkarlarına zarar verecek şekilde kendisine muhalif kesimin Libya'da tek başına iktidara gelmesine karşı çıkacaktır. 2019 mutabakatından sonra Trablus ve Tobruk yönetimleri arasında çatışmaların yoğunlaşmasını Mısır ile Türkiye'nin Doğu Akdeniz enerji rekabetlerinin Libya'ya yansımaları olarak değerlendirmek mümkündür.

ABD, söz konusu anlaşmanın yararsız ve provakatif olduğunu, gerginliği arttıracığını belirtmiş, Rusya tarafları daha ileri adımlar atma konusunda uyarılmış, anlaşmanın Libya'daki krizi daha da sıkıntıya sokacağını vurgulamıştır (BBC News Türkçe, 6 Aralık 2019). Doğu Akdeniz'de Yunanistan ve GKRY'yi destekleyen ABD ve AB, söz konusu bölgedeki enerji çıkarları kapsamında Libya'da Hafter güçlerine destek vermektedir (Yorulmaz, 2020: 6). Rusya, Libya çıkarları dolayısıyla Türkiye'nin UMH ile işbirliğine karşı çıkmıştır. Enerji politikaları konusunda Doğu Akdeniz'de Türkiye-Rusya arasında işbirliği bulunmasına rağmen Moskova, Libya Ulusal Ordusu'na destek verdiği için Türkiye-Libya Mutabakatı'na karşı çıkmıştır (Yorulmaz, 2020: 9; Cohen, 2020; Baker, Gumrukcu ve Kambas, 2019; VOA, 25 Aralık 2019). Avrupa'ya en yakın, en çok enerji üreten bölge ülkesi olarak Libya, Rusya'nın Akdeniz'deki konumunu güçlendirmesi, Libya'nın enerji kaynaklarının üretim ve Avrupa'ya taşınmasında Rusya'yı kontrol sahibi yapması, buradaki nüfuzuyla Doğu Akdeniz'de kullanılacak stratejik limanlar elde etmesi, Akdeniz'de güçlü olabilmek için ülkede askeri üs inşa edebilmesi, eski ekonomik ve ticari imtiyazlarını geri kazanabilmesi açısından stratejik önem taşımaktadır (Suyundikov, 2020). Bu nedenle Hafter'i riski atacak bölgedeki gelişmelere karşı çıkmaktadır. Libya Ulusal Ordusu'nu destekleyen Fransa da aynı kaygıyla Türkiye-Libya mutabakatına tepki göstermiştir (Barkey ve Bureau, 2019). Fransa, Türkiye'nin Libya'daki nüfuzunu kırmak amacıyla Doğu Akdeniz enerji rekabetinde Türkiye karşıtı ittifaka destek vermektedir (Çelikkpala, 2020a). Türkiye'nin Libya ile

işbirliğine girmesi İtalya'yı Libya hükümetine yakınlaştırmıştır (Harunoğulları, 2020: 468). Bu gelişmeler Doğu Akdeniz gazında daha geniş yeni işbirliği olasılığını arttırmaktadır (Bowlus, 2020).

Libya'nın batısında etkili olan UMH'nin Doğu Akdeniz girişimleri hem Doğu Akdeniz'de hem de Libya'da çıkarı bulunan ülkelerin strateji ve politikalarını doğrudan etkilemiştir. Özellikle Tobruk yönetimine destek veren başta Mısır olmak üzere Rusya, Fransa, Yunanistan, İsrail gibi ülkeler Libya'daki çıkarlarını devam ettirmek üzere UMH'nin Doğu Akdeniz politikalarına karşı çıkmış, Hafter'e siyasi ve askeri desteklerini arttırmışlardır. Bu durum Libya'daki çatışmaları yoğunlaştırmıştır. UMH, Türkiye ile işbirliğinin de yarattığı güçle Hafter karşısında gücünü arttırmıştır. Çatışmaların yoğunlaştığı söz konusu ortamda, uluslararası toplumun artan arabuluculuk faaliyetlerinin de etkisiyle, Trablus ve Tobruk yönetimleri arasında kalıcı ateşkes imzalanmış, müzakereler sonucunda farklı grupların yer aldığı Ulusal Birlik Hükümeti oluşturulmuştur.

SONUÇ

2011'den beri başarısız bir devlet olarak kendini daha fazla hissettiren ve Arap Baharı'nın ardından gelen iç savaşı nedeniyle bölgedeki gelişmelere etki edemeyen Libya, kıyısı olduğu Akdeniz'deki olası kazanımlarını arttırmak dışında uluslararası alanda etkinliğini arttırmak ve ülke istikrarına katkı sunmak üzere Doğu Akdeniz'de 2000'li yıllarla beraber kendini göstermeye başlayan enerji rekabetine BM tarafından meşru kabul edilen UMH üzerinden dahil olmuştur. Farklı grupların mücadele ettiği Libya'da öne çıkan önemli aktörlerden UMH, uluslararası meşruiyetini güçlendirerek ülke içi hedeflerini gerçekleştirmek üzere Akdeniz enerji rekabetinin bir parçası haline gelmiştir. Doğu Akdeniz'de daha aktif politikaya yönelen UMH, Mısır, Rusya, BAE gibi dış güçlerin desteğine dayanan Hafter liderliğindeki Tobruk merkezli yapı karşısındaki pozisyonunu güçlendirmeyi hedeflemiştir. UMH, özellikle Hafter liderliğindeki Libya Ulusal Ordusu'nun ülkenin batısına yönelik askeri baskıyı arttırdığı bir dönemde Doğu Akdeniz'de aktif politikaya yönelmiştir.

Libya, Doğu Akdeniz enerji rekabetinde Mısır, İsrail, GKRY ve Yunanistan arasında geliştirilen enerji işbirliğine hukuki hakları göz ardı edildiği için karşı çıkan Türkiye'nin yanında yer almıştır. İki ülke arasında bölgede işbirliği öngören 2019 tarihli mutabakat kabul edilmiştir. Deniz yetki alanlarının belirlendiği, enerji kaynakları konusunda işbirliğinin öngörüldüğü anlaşma, Mısır, İsrail, GKRY ve Yunanistan'ın çıkarlarını riske atmakta, söz konusu ülkelerin bölgede öngördüğü politikaların tamamen gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Anlaşma ile Türkiye'nin bölgedeki konumu da güçlenmiştir. Libya böylece Akdeniz'in kimi ülkelerinin diğer kıyıdaş devletlerin çıkarlarını hiçe sayan tek taraflı girişimlerine karşı çıkmak konusunda etkili bir duruş sergilemiştir. Libya'nın Türkiye ile deniz yetki anlaşması imzalaması bunu ortaya koymaktadır.

Libya’da farklı aktörler etkinlik kurmaya çalışırken bunlardan ülkenin batısında etkili olan ve uluslararası toplum tarafından meşru kabul UMH ile ülkenin doğusunda etkinlik kuran Hafter destekli Temsilciler Meclisi ülke yönetimi konusunda rekabet içinde olup, güçlerini arttırmak için dış aktörlerden destek almaya çalışmaktadır. Libya’da UMH’nin Türkiye ile anlaşma imzalayarak Akdeniz’deki mevcut enerji rekabetine dahil olmasını da bu uzantıda değerlendirmek mümkündür. İki ülke arasında deniz sınırlarına ilişkin mutabakatla beraber askeri ve güvenlik işbirliğini öngören anlaşmanın da imzalanması bu durumu doğrulamaktadır. UMH’nin Doğu Akdeniz adımı Libya içindeki bölünmüşlüğü derinleştirmektedir. UMH, Türkiye ile işbirliği yaparak Tobruk merkezli yönetim karşısında askeri ve siyasi gücünü arttırmaya çalışmaktadır. UMH’nin meşruiyetine meydan okuyan Tobruk yönetimi özellikle destek aldığı Mısır’ın Doğu Akdeniz çıkarlarına hizmet edecek şekilde anlaşmaya karşı çıkmıştır. Anlaşma sonrasında ülkedeki iç çatışmalar daha da yoğunlaşmış; ancak tezat şekilde Libya’da tarafların kalıcı ateşkesiyle ortak yönetim konusunda anlaşmaları bir dönem doğmuştur. Bu durum Türkiye-UMH işbirliğinin Trablus yönetiminin Tobruk yönetimi karşısındaki pozisyonunu güçlendirerek taraflar arasındaki kalıcı ateşkes sürecine katkı sunduğunu ortaya koymaktadır.

Doğu Akdeniz enerji kaynakları konusunda öne çıkan aktörler, Libya üzerinden bölgedeki doğal kaynak çıkarlarını gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Özellikle Doğu Akdeniz rekabeti Mısır ve Türkiye’nin Libya’daki rekabetini derinleştirmektedir. Doğu Akdeniz’deki hedeflerini de göz önünde tutan Türkiye, Libya’da daha aktif bir politika takip etmektedir. Türkiye, Libya içindeki konumunu güçlendirecek şekilde iç savaşın sona ermesinde daha aktif rol alarak ülkenin içinde bulunduğu çıkmazın sonlanmasında etkili olmaya çalışmaktadır. Akdeniz enerji rekabetinde Türkiye’nin karşısında yer alan ve Tobruk yönetimine verdiği destekle Libya’da aktif olan özellikle Mısır, Libya-Türkiye Mutabakatını geçersiz kılmak için Hafter’in ülkedeki gücünü arttıracak şekilde söz konusu devlete müdahalesini arttırmaktadır.

İsrail, Yunanistan ve söz konusu ülkelere destek veren diğer devletler Libya’nın Akdeniz’deki pozisyonunu değiştirmek için Libya siyasetine daha fazla müdahale etmektedir. Bu yöndeki müdahalelerin kısa vadede ülkenin içinde bulunduğu istikrarsızlığı derinleştirebileceği Libya-Türkiye arasında imzalanan anlaşmalardan sonra ülkedeki çatışmaların yoğunlaşmasıyla görülmüştür. Ancak ülkedeki siyasi çıkmazın uzun vadede dış güçlerin çıkarına zarar vermesi, Libya’da yarışan taraflar arasında uzlaşmayı mümkün kılacak uluslararası diplomatik adımların yoğunlaşmasını da sağlamıştır. Süreç ülkede çatışma halinde olan taraflar arasında 2020’de kalıcı ateşkesin sağlanmasını beraberinde getirmiştir. Ancak söz konusu durumun ülkede henüz istikrar sağlamadığı Aralık 2021’de öngörülen Libya seçimlerinin ertelenmesiyle ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak Libya’daki askeri ve siyasi gücünü arttırmak amacıyla BM tarafından meşru kabul edilen Trablus merkezli yönetimin (UMH) Doğu Akdeniz politikaları, hem bölgedeki hem de Libya’daki gelişmeleri doğrudan etkilemiştir. Özellikle bölge ülkelerinin Doğu Akdeniz’deki çıkarlarını Libya üzerinden gerçekleştirme girişimi, söz konusu ülkenin siyasi geleceğini yönlendiren önemli faktörlerden biri olarak durmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "*Etik Kurallara Uygunluk*" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Tek yazarlı ele alınan makale yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- AB'den Türkiye'ye Dört Başlıkta Yaptırım (2019, 15 Temmuz). *Deutsche Welle*, <https://www.dw.com/tr/abden-t%C3%BCrkiye-d%C3%B6rt-ba%C5%9Fl%C4%B1kta-yapt%C4%B1r%C4%B1m/a-49601764>
- Acer, Y. (2019). Doğu Akdeniz'de Deniz Yetki Alanları ve Türkiye-Libya Mutabakatı. *SETA Analiz*, 301, 1-15.
- Acer, Y. (2020a). Türkiye-Libya Deniz Sınırı Antlaşması'nın Birleşmiş Milletler Tarafından Tecilinin Önemi, *SETA: Perspektif*, 298, 1-5.
- Acer, Y. (2020b). Doğu Akdeniz'de Yunanistan-Mısır Deniz Sınırı Antlaşması ve Türkiye, *Adalet Dergisi*, 65, 13-26.
- Algür, B. (2020). Kıbrıs ve Doğu Akdeniz'deki Son Uluslararası Gelişmeler Işığında Değişen Türkiye, ABD ve NATO Politikaları, *Anadolu Strateji Dergisi*, 2(2), 55-70.
- Alper, G. (2020). Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Doğu Akdeniz'deki Münhasır Ekonomik Bölge İlanları ve Sınırlandırmaları: Türkiye'nin Güvenliği ve KKTC Üzerindeki Etkileri, *Anadolu Strateji Dergisi*, 2(2), 29-42.
- Altun, F. (2020). *Doğu Akdeniz Denkleminde Stratejik Adım: Türkiye-Libya Mutabakatı*. İstanbul: Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları.
- Avan, E. A. (2020). Doğu Akdeniz Yetki Alanları Sorunu: Türkiye'nin Politikası ve AB'nin Yaklaşımı, *Avrasya Etüdleri*, 26(58), 87-112.
- Arıdemir, H. & Allı, Ç. (2019). Doğu Akdeniz Bölgesindeki Münhasır Ekonomik Bölge Tartışmalarının Analizi, *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 4(10), 188-202.
- Askeroglu, S. (2020). Libya: Akdeniz'de Türkiye'ye Karşı İttifak Çabaları. *İRAM*, <https://iramcenter.org/libya-akdenizde-turkiyeye-karsi-ittifak-cabalari/>
- Bağcı, H. & Erdurmaz, S. (2017). Libya and Turkey's Expansion Policy in Africa, *e-journal of International Relations*, 8(2), 38-52.
- Baker, L., Gumrukcu, T., & Kambas, M. (2019, December 25). Turkey-Libya Maritime Deal Rattles East Mediterranean. *Reuters*, 25.12.2019, <https://www.reuters.com/article/us-turkey-libya-eastmed-tensions-explain-idUSKBN1YT0JK>
- Barkey, H. J. & Bureau, S. (2019, December 10). Turkey-Libya Mediterranean Deal is About Energy and Extending Ankara's Influence. *Euractiv*, <https://www.euractiv.com/section/energy/opinion/turkey-libya-mediterranean-deal-is-about-energy-and-extending-ankaras-influence/>.
- Bowlus, J. V. (2020, May). Eastern Mediterranean Gas: Testing the Field. *European Council on Foreign Relations*, ECFR/322, https://ecfr.eu/special/eastern_med/gas_fields
- Cohen, A. (2000, January 8). Turkey-Libya Maritime Deal Upsets Mediterranean Energy Plan. *Forbes*, <https://www.forbes.com/sites/arielcohen/2020/01/08/turkey-libya-maritime-deal-upsets-mediterranean-energy-plan/?sh=5c1621df6bee>
- Çelikpala, M. (2020a, 10 Temmuz). Akdeniz'de Libya Düğümü. *Perspektif*, <https://www.perspektif.online/akdenizde-libya-dugumu/>
- Çelikpala, M. (2020b, 13 Temmuz). Libya'da Sahada Kazanılan Masada Nasıl Korunur ve Geliştirilir? *Fikir Turu*, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/libyada-sahada-kazanilan-masada-nasil-korunur-ve-gelistirilir/>

- Çetin, Ş. (2020, 27 Kasım). Türkiye-Libya Arasındaki Deniz Yetki Alanları Anlaşması, Doğu Akdeniz’de Dengeleri Değiştirdi. *AA*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-libya-arasindaki-deniz-yetki-alanlari-anlasmasi-dogu-akdenizde-dengeleri-degistirdi/2057661>
- Devecioğlu, K. (2019, 25 Temmuz). Doğu Akdeniz Bağlamında Libya Krizi. *AFAM*, <https://afam.org.tr/dogu-akdeniz-baglaminda-libya-krizi/>
- Doğu Akdeniz: Türkiye-Libya Anlaşması Bölgede Dengeleri Nasıl Etkiler? (2019, 6 Aralık). *BBC News Türkçe*, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50682215>
- Domazeti, R. (2019, 28 Ocak). Akdeniz Enerji Denkleminde Libya Krizi ve Türkiye. *İNSAMER*, https://insamer.com/tr/akdeniz-enerji-denkleminde-libya-krizi-ve-turkiye_1945.html
- Ediger, V. Ş., Devlen, B. & McDonald, D. B. (2012). Levant’ta Büyük Oyun: Doğu Akdeniz’in Enerji Jeopolitiği. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 9(33), 73-92.
- Ercan, M. & Kılınc, M. C. (2020). Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Ortadoğu Merkezli Doğu Akdeniz Politikaları Kıbrıs Çatışması ve Libya Mutabakatı. *Anadolu Strateji Dergisi*, 2, 15-28.
- Gümüş, N. T. (2020, 30 Mayıs). Libya’da Neler Oluyor. *Hürriyet*, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/nilgun-tekdifan-gumus/libyada-neler-oluyor-41527835>
- Harunoğulları, M. (2020). Doğu Akdeniz Enerji Havzası: Bölge Üzerinde Yaşanan Uluslararası Anlaşmazlık ve Rekabet, *International Journal of Geography and Geography Education*, 42, 455-481.
- Işık, M. (2019, 27 Aralık). Doğu Akdeniz Enerji Denkleminde Libya’da Taraflar ve Savaşlar. *Stratejik Düşünce Enstitüsü*, <https://www.sde.org.tr/mithat-isik/genel/dogu-akdeniz-enerji-denkleminde-libyada-taraflar-ve-savaslar-kose-yazisi-14471>
- İç Savaştan Enerji Oyununa: Libya’daki Denklem (2020, 6 Ocak). *Deutsche Welle*, <https://www.dw.com/tr/i%C3%A7-sava%C5%9Ftan-enerji-oyununa-libyadaki-denklemler/a-51907387>
- Kakışım, C. (2020). Tarihsel Perspektiften Hareketle Irak, Suriye ve Libya’da Yaşanan Enerji Savaşlarının Analizi, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 8(1), 191-228.
- Kedikli, U. & Çalağan, Ö. (2017). Enerji Alanında Bir Rekabet Sahası Olarak Doğu Akdeniz’in Önemi, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 1, 120-138.
- Kırval, L. & Özkan, A. (2021). The Delimitation Dispute of the Maritime Jurisdiction Areas in the Eastern Mediterranean: Turkish Perspective Based on the Equitable Principles, *The Turkish Yearbook of International Relations*, 52, 85-112.
- Kütükçü, M. A. & Kaya, İ. S. (2016). Uluslararası Deniz Hukuku Kapsamında Doğu Akdeniz’deki Petrol ve Doğalgaz Kaynakları ile Türkiye’nin Hukuki Durumu, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 6(2/1), 81-96.
- Libya’da Geçici Birlik Hükümeti Seçildi (2021, 5 Şubat). *Deutsche Welle*, <https://www.dw.com/tr/libyada-ge%C3%A7ici-birlik-h%C3%BCk%C3%BCmeti-se%C3%A7ildi/a-56473875>
- Mahmoud, R. (2020, March 19). Egypt and Turkey’s Energy Face-off in the Mediterranean. *Al-Monitor*, <https://www.al-monitor.com/originals/2020/03/egypt-agreement-drilling-gas-mediterranean-turkey-libya.html>
- Mitchell, G. (2020). The Eastern Mediterranean Gas Forum: Cooperation in the Shadow of Competition. *The Israeli Institute for Regional Foreign Policies*, <https://mitvim.org.il/en/publication/the-eastern-mediterranean-gas-forum-cooperation-in-the-shadow-of-competition/>

- Örnek, S. & Mızrak, B. (2016). Bir Güvenlik Sorunu Olarak Kıbrıs'ın Enerji Kaynakları ve Uluslararası Aktörlerin Politikaları, *Bilge Strateji*, 8(15), 13-32.
- Özkan, A. (2018, 10-12 Ekim). Uluslararası Deniz Hukuku Açısından Doğu Akdeniz MEB Uyuşmazlığı. İ. Ediz, Y. Turan, E. Ayaşlı ve T. İ. Duman (Ed.), *IV. Middle East Congress on Politics and Society Proceedings Book*, içinde (54-76), Sakarya: ORMER.
- Proedrou, F. (2021). A Geopolitical Account of The Eastern Mediterranean Conundrum: Sovereignty, Balance of Power and Energy security Considerations, *Cambridge Review of International Affairs*, 1-18.
- Suyundikov, S. (2020, 25 Eylül). Rusya'nın Libya Politikası. *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/rusya-slav-arastirmalari-merkezi/rusya-nin-libya-politikasi>
- Şen, B. (2020, 14 Eylül). Türkiye-Libya Deniz Yetki Sınırı Anlaşması ve Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki Pozisyonu. *TASAM*, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/56676/turkiye-libya_deniz_yetki_siniri_anlasmasi_ve_turkiyenin_dogu_akdenizdeki_pozisyonu
- Tanchum, M. (2020, August 18). How Did the Eastern Mediterranean Become the Eye of a Geopolitical Storm? *Foreign Policy*, <https://foreignpolicy.com/2020/08/18/eastern-mediterranean-greece-turkey-warship-geopolitical-showdown/>
- The Fund For Peace (2020). *Fragile States Index Annual Report 2020*, USA: The Fund For Peace.
- Tuna, F. (2020). Türk Dış Politikasında Realist Yaklaşım: Türkiye'nin Doğu Akdeniz ve Libya Politikası, *Uluslararası Hukuk ve Sosyal Bilim Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 74-87.
- UN General Assembly (2020, February 19). Letter Dated 14 February 2020 from the Permanent Representative of Greece to the United Nations Addressed to the Secretary-General. *A/74/706*.
- UN General Assembly (2019, December 24). Note Verbale Dated 24 December 2019 from the Permanent Mission of Egypt to the United Nations Addressed to the Secretary-General. *A/74/628*.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (2019, 13 Aralık). Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hami Aksoy'un Avrupa Birliği Konseyi'nin Ülkemizle İlgili İfadeleri Hakkındaki Soruya Cevabı. *SC76*, http://www.mfa.gov.tr/sc_-76_-avrupa-birligi-konseyi-nin-ulkemizle-iligili-ifadeleri-hk-sc.tr.mfa
- Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Libya Devleti Ulusal Mutabakat Hükümeti Arasında Güvenlik ve Askeri İş Birliği Mutabakat Muhtırası (2019, 26 Aralık). *Resmi Gazete (Sayı: 30990)*, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/12/20191226-3.pdf>
- Türkiye-Libya Anlaşması Doğu Akdeniz'de Dengeleri Değiştirdi Mi? (2019, 25 Aralık). *VOA*, <https://www.amerikaninsesi.com/a/t%C3%BCrkiye-libya-anla%C5%9Fmas%C4%B1-do%C4%9F-akdeniz-de-dengeleri-nas%C4%B1l-de%C4%9Fi%C5%9Firdi-5220085.html>
- Yaşar, N. T. (2019, 27 Aralık). Libya Krizi ve Akdeniz'de Derin Jeopolitik Dönüşüm. *AA*, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/libya-krizi-ve-akdeniz-de-derin-jeopolitik-donusum/1685395>
- Yaycı, C. (2012). Doğu Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Paylaşılması Sorunu ve Türkiye, *Bilge Strateji*, 4(6), 1-70.
- Yaycı, C. (2020). Türkiye-Libya Arasında İmzalanın Münhasır Ekonomik Bölge Anlaşması'nın Sonuç ve Etkileri, *Kriter*, 34-37.

- Yılmaz, S. & Ertürk, M. (2020). Oil Geopolitics of Libya and Turkey, *International Journal of Arts and Commerce*, 9(8), 11-26.
- Yorulmaz, R. (2020). Impact of The Memorandum With Libya Upon The Eastern Mediterranean Equation, *ORSAM*, 105, 1-10.
- Yunanistan Başbakan'ı Libya'da: Türkiye İle Yapılan Anlaşma İptal Edilmeli (2021, 6 Nisan). *Euronews*, <https://tr.euronews.com/2021/04/06/yunanistan-basbakan-libya-da-turkiye-ile-yap-lan-anlasma-iptal-edilmeli>
- Yüksel, C. & Baran, D. (2020). Uluslararası Hukukta Doğu Akdeniz Krizi ve Türkiye ile Libya Arasındaki Deniz Yetki Alanlarını Sınırlandırma Mutabakatının Değerlendirilmesi, *Public and Private International Law Bulletin*, 40(1), 519-556.

COVID-19 DÖNEMİNDE BİR İŞTE TUTMA POLİTİKASI OLARAK UYGULANAN KISA SÜRELİ ÇALIŞMA SİSTEMİ: ALMANYA (KURZARBEIT SİSTEM) DENEYİMİ*

SHORT-TIME WORK SYSTEM APPLIED AS A JOB RETENTION POLICY IN DURING COVID-19: GERMANY EXPERIENCE (KURZARBEIT SYSTEM)

Araştırma Makalesi
Research Paper

Ali İhsan ÇELEN**

Öz:

En çok belirsizlik özelliği ile ön plana çıkan COVID-19 pandemisinin en önemli sonuçlarından birini şüphesiz artan işsizlik oranları oluşturmuştur. Bu durum esnek istihdam politikalarının önem kazanmasına yol açmıştır. Zorlayıcı sebebe bağlı olarak şekillenen ve kısa süreli çalışma programları ile ön plana çıkan bu politikalar, pandemi döneminde en fazla tercih edilen ve çoğunlukla Avrupa'da uygulanan politikalar olma özelliği ile ön plana çıkmıştır. Avrupa modeli olarak da adlandırılan bu politikalar bütününün en başarılı örneklerinden birini, 2008 krizinin etkilerini başarıyla absorbe eden ve işsizlik oranlarını kontrol altında tutmada önemli rol oynayan kurzarbeit sistemi oluşturmaktadır. Alman kısa süreli çalışma modeli olarak da tanımlanabilen bu sistem sonrasında, tüm dünyada popüler bir hal almış ve tanınmıştır. Buna göre yapılan çalışmanın amacını pandemi döneminde önemli bir işte tutma politikası olarak uygulanan kurzarbeit sistemin; 2008-2009 küresel mali kriz döneminde gösterdiği başarılı tecrübesi ile COVID-19 dönemindeki performansının kıyaslanması ve pandemi sonrası toparlanma politikalarında üstlenebileceği misyonların sorgulanması oluşturulmaktadır. Yapılan çalışma nitel araştırma yöntemi kapsamında örnek olay çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak geniş kapsamlı ve önemli oranda devlet desteği ile şekillenen kurzarbeit sistem, küresel kriz döneminde olduğu gibi COVID-19 döneminde de Almanya'da işsizlik oranlarını kontrol altında tutmada büyük rol oynamış ve başarılı bir sınav vermiştir. Ayrıca pandemi sürecinde genişletilerek uygulanan sistem, pandemi sonrası toparlanma politikaları için de önemli argümanlar sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, İşte Tutma, Kısa Süreli Çalışma (KSÇ), Almanya, Kurzarbeit Sistem.

Abstract:

Undoubtedly, one of the most important results of the COVID-19 pandemic, which stands out with its uncertainty feature, is the increasing unemployment rates. This situation has led to the importance of flexible employment policies. These policies, which were shaped due to compelling reasons and came to the forefront with short-term work programs, came to the forefront as the most preferred and mostly implemented in Europe during the pandemic period. One of the most successful examples of these policies, also called the European model, is the kurzarbeit system, which successfully absorbed the effects of the 2008 crisis and played an important role in keeping unemployment rates under control. This system, which can also be defined as the German short-term working model, became popular and famous all over the world. Accordingly, the aims of the study are as follows: The kurzarbeit system, which was implemented as an important job retention policy during the pandemic period; Comparison

* Makale Geliş Tarihi: 15.03.2022

Makale Kabul Tarihi: 20.05.2022

** Doktor Öğretim Üyesi, Ordu Üniversitesi, alihsancelen@gmail.com, orcid.org/0000-0002-8009-3432

of its successful experience during the 2008-2009 global financial crisis and its performance in the period of COVID-19. And questioning the missions it can undertake in post-pandemic recovery policies. The research was carried out within the framework of case study within the scope of qualitative research method. As a result, the kurzarbeit system, which was shaped by extensive and significant government support, played a major role in keeping unemployment rates under control in Germany during the COVID-19 period as well as during the global crisis. and passed the exam successfully. In addition, the system, which has been expanded and applied during the pandemic process, offers important arguments for post-pandemic recovery policies.

Keywords: COVID-19, Job Retention, Short-Term Working (STW), Germany, Kurzarbeit System.

GİRİŞ

2019 yılının son çeyreğinde Çin'in Hubei eyaletine bağlı Wuhan şehrinde görülen yeni koronavirüs (SARS-CoV-2), sonrasında tüm dünyaya hızlı bir şekilde yayılmış ve 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından pandemi olarak kabul edilmiştir. Özellikle virüsün bulaş etkisini azaltmaya yönelik uygulanan; kısıtlamalar, sosyal izolasyon ve karantina politikaları başta olmak üzere uygulanan diğer önlemler pandemiye zamanla bir halk sağlığı krizi olmasının ötesinde bir ekonomik ve sosyal krize dönüştürmüştür. Bu kapsamda pandeminin en önemli sonuçlarından birini artan işsizlik oranları oluşturmuştur. Temelde işsizlik sorunu birçok sosyal politika sorununun ana kaynağı olması açısından ülkeler nezdinde her zaman önemini korumuştur. Ancak küresel pandeminin hem gelişmekte olan ülkelerde hem de gelişmiş ülkelerde işsizlik oranlarını arttıran etkisi bu kapsamda uygulanan istihdam politikalarını daha da önemli hale getirmiştir.

İşsizlikle mücadelede kullanılan işgücü piyasası politikaları temelde pasif ve aktif istihdam politikaları olmak üzere iki farklı şekilde ifade edilebilir. Pasif istihdam politikaları işsizlik sigortası başta olmak üzere ücret garanti fonu uygulamaları, işsizlik yardımları, tazminatlar şeklinde uygulanmaktadır. Aktif istihdam politikaları ise istihdam edilebilirliği artırma, istihdamın sonlandırılmasını önleme, yeni istihdam alanları oluşturma ve mevcut işyerlerinde istihdamı artırma amaçlı uygulanabilmektedir. Buna göre bir aktif istihdam politikası olarak istihdamın sonlandırılmasını önlemeye yönelik uygulanan işte tutma politikaları (job retention); işten çıkarmanın çalışan için yol açabileceği geçim sıkıntısı, yoksulluk, stres vb. sorunları, işveren için özellikle kalifiye işgücü kaybı, kriz sürecinde ve sonunda oluşabilecek para ve zaman kayıpları ve hükümetler için yeni sosyal politika sorunlarının oluşması ve var olan sorunların derinleşmesi etkilerini en aza indirme amaçlarıyla pandemi döneminde uygulanan istihdam politikalarının başında yer almıştır. Özellikle ekonomik, sektörel, bölgesel kriz dönemlerinde ve zorlayıcı sebepler (yangın, deprem, sel, salgın hastalık vb.) nedeniyle ekonomik faaliyetlerin kısmen veya tamamen durması dönemlerinde sıklıkla başvurulan bu kapsamdaki politikalar, COVID-19'un sonuçları açısından zorlayıcı sebep kapsamında uygulanmıştır.

Öte yandan işte tutma politikaları pandemi döneminde Avrupa genelinde yaygın olarak uygulanan politikalar olma yönüyle ön plana çıkmıştır. Modern zamanın en büyük refah deneyi olarak adlandırılan bu gelişme, 19 aylık dönemde benzeri görülmemiş bir düzeyde

sınav vermiştir. ABD’de uygulanan (çoğunlukla işsizlik sonrası oluşan etkiyi yayma amaçlı uygulanan işsizlik yardımı) stratejilerden çok farklı özellikler taşıyan işte tutma politikaları, çalışanları işlerinde destekleme (önleyici yaklaşım) rolü ile ön plana çıkmıştır. Bu kapsamda uygulanan politikalar özellikle çalışanlar için faydayı arttırmıştır. Hatta bu gelişme hangi modelin daha optimal olduğu yönündeki tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu durumu Peterson Uluslararası Ekonomi Enstitüsü Başkanı Adam Posen, “elimizdeki kanıtların çoğu, artan işgücü piyasası karmaşasının insanların refahına zararlı olduğu yönünde” ve “Avrupa yaklaşımının çok daha iyi olduğuna bahse girerim” şeklinde yorumlamıştır (Look, Pickert ve Pogkas, 2021). Buna göre Amerikan modeline kıyasla çok daha başarılı bulunan Avrupa modelinin özünü kısa süreli çalışma sistemi oluşturmaktadır. Avrupa modeli kısa süreli çalışma sisteminin ana örneğini ise 2008 krizinin etkilerini başarıyla absorbe eden ve diğer uygulamalara kıyasla çok daha kapsamlı olma özelliği taşıyan kurzarbeit sistem oluşturmaktadır. Alman kısa süreli çalışma modeli olarak da tanımlanabilen kurzarbeit sistem, özellikle 2008-2009 küresel mali kriz sırasında işsizlik oranlarını mucizevi bir şekilde kontrol altında tuttuğu için tüm dünyada popüler bir hal almış ve tanınmıştır. Bu dönemde Almanya’da işsizlik oranı 2009’da (GSYİH %5,6 azalmasına rağmen) kısmen bir artış göstermiştir. Sistem, kriz döneminde bir yandan firmalara özellikle vasıflı çalışanlarını elde tutma avantajı sağlarken bir yandan da işten çıkarılan çalışanların toparlanma döneminde hemen işe alınmalarını sağlamıştır. Diğer bir ifade ile işgücü piyasası sürtünmelerini en aza indirmiştir. Aynı şekilde pandeminin işgücü piyasalarındaki yıkıcı etkisini düzenlemeye yönelik sistem, özellikle Euro bölgesinde önemli bir örnek haline gelmiş ve diğer ülkelere de model alınarak (Pandey, 2020) uygulanmıştır.

Bu kapsamda yapılan çalışmada öncelikle işte tutma politikalarının kavramsal çerçevesi ele alınmıştır. Ardından COVID-19 döneminde özellikle Avrupa’da uygulanan işte tutma politikaları örneklendirilmiştir. İkinci bölümde çalışmanın asıl konusu olan ve başarılı bir kısa süreli çalışma stratejisi olarak uygulanan kurzarbeit sistemi, Almanya işgücü piyasası çerçevesinde etraflıca değerlendirilmiştir. Aynı bölümde 2008 krizinin etkilerini başarılı bir şekilde absorbe eden sistemin başarısı COVID-19 dönemi için de karşılaştırılmalı olarak değerlendirilmiştir. Son olarak üçüncü bölümde hem COVID-19 döneminde hem de sonrasında da yürütülecek olan politikalar açısından kurzarbeit sisteminin potansiyeli sorgulanmıştır.

1. İŞTE TUTMA POLİTİKALARININ GENEL ÇERÇEVESİ, KAVRAMSAL BOYUTU VE ÖRNEKLERİ

Günümüze kadar yaşanan ekonomik krizler dünya çapında milyonlarca insan için özellikle de az varlıkları ve az tasarrufları ile gelir şoklarına karşı savunmasız olan yoksullar için önemli zorluklara yol açmıştır. Bu nedenle krizleri önlemeye, yönetmeye ve krizlerden kurtulmaya yardımcı olacak, büyümeyi hızlandıran ve halkın geçim kaynaklarını iyileştiren daha iyi bir politika çerçevesine her zaman ihtiyaç duyulmuştur. Ancak dünya COVID-19 pandemisinden kurtulmak gibi anıtsal bir görevle karşı karşıya olduğundan bu politika çerçevesine olan ihtiyaç, her zamankinden daha önemli hale gelmiştir. Uygulanan büyüme stra-

tejilerinin beklentileri karşılayıp karşılamayacağı önemli bir sorun alanını oluştururken cevabın, daha çok işgücü piyasalarının nasıl uyum sağladığına dair temel anlayış ve uygulanan politikaların kalitesi ile ortaya çıkacağı beklenmektedir (Silva, Sousa ve Robertson, 2021: 1). Bu kapsamda yaşanan krizin doğası şu özellikler (Eliana vd., 2020: 4-5) çerçevesinde tanımlanmaktadır:

- COVID-19 sadece bir sağlık krizi değil aynı zamanda ekonomik dolayısıyla bir istihdam krizidir.
- Bir sağlık krizi hızla bir işgücü piyasası krizine dönüşmüş dolayısıyla hem işgücü arzı hem de işgücü talebi bu durumdan derinlemesine etkilenmiştir.
- Ekonomi üzerindeki etkiler kısa sürede yaygınlaşmakla birlikte dezavatajlı denilebilecek kırılgan gruplar (gençler, kadınlar, engelliler, yaşlılar vb.) krizin etkilerini daha derin hissetmişlerdir.
- Pandemi sürdüğünden hissedilen şokların nasıl devam edeceği ve etkilerinin ne olacağı tam olarak bilinmemektedir. Bu noktada hükümetlerin bu sürece nasıl tepki vereceği, düşüş ve toparlanma arasındaki sürecin uzunluğu ve sosyal mesafe önlemlerinin ne kadar süreceği kör noktaları oluşturmaktadır.
- Krizin istihdam üzerindeki şiddetli etkilerine karşılık geliştirilen politikalar eğer hızlı ve kapsamlı değilse uzun vadeli etkilerin risk oluşturabilme potansiyeli oldukça yüksektir.

Özellikle pandeminin ilk dönemlerinde COVID-19 ile nasıl başa çıkılacağı ile ilgili, bastırma ve sürü bağışıklığı olmak üzere iki politika ön plana çıkmıştır. Bastırma politikası; COVID-19'un patlamasından milyonların etkileneceği dolayısıyla ölümlerin artacağı ve bunun kabul edilemez olduğu görüşüne dayanmaktadır. Bu nedenle mümkün olduğu kadar yayılmasını engelleyerek virüsün gündemden çıkmasını sağlamak gerekmektedir. Sürü bağışıklığı politikası ise COVID-19'u bastırmaya çalışmak boşunadır ve bastırma politikası ekonomik olarak yıkıcı etkiler taşımaktadır. Aynı şekilde bastırma politikasının etkileri geçicidir. Diğer bir ifade ile karantina önlemleri gevşetilir gevşetilmez virüs yeniden patlayacaktır. Aslında belirtilen sayılardan daha fazla insan enfekte olmuştur ancak ölüm oranları oldukça düşüktür (Ford, 2020). Her iki politika çerçevesinde uygulanan önlemler her ne kadar sağlık için gerekli ve yerinde olsa da ekonomik alanda etkileri kaçınılmaz olmuştur. Bu kapsamda ILO'nun verilerine göre 2020 yılında dünya genelinde 255 milyon tam süreli çalışma saati kaybı yaşanmıştır. Bu rakam tam süreli çalışma saati toplamının %8,8'ine denk gelmektedir. Aynı şekilde istihdam kaybı 114 milyon civarında gerçekleşmiştir. Bunun 33 milyonu işten çıkarma şeklinde gerçekleşirken geri kalan 81 milyonu inaktif olma durumu ile açıklanmaktadır. Küresel işgücü gelir kaybı ise 3,7 trilyon doları bulmuştur (ILO, 2021: 1). Bu tablo hükümetlerce uygulanan gevşeme ve aşılama politikaları ile sonrasında ülkeler bazında farklı düzeylerde kısmen düzelmiştir. Ancak en başından beri belirsizlik kavramı ile iç içe tanımlanan pandemi, 2022'nin ilk ayları itibari ile de önemini korumakta, ekonomik ve sosyal etkilerini halen hissettirmek-

tedir. Özellikle oluşan yeni varyantlar ve aşılama takvimleri, sürecin en temel dinamikleri haline gelmiştir.

1.1. İşte Tutma Politikalarının Kavramsal Boyutu

Literatürde işte tutma (job retention) kavramı daha çok istihdamda tutma (employment retention), istihdamı koruma (employment protection), iş istikrarı (job stability), kariyer gelişimi (career advancement) vb. kavramlar ile birlikte ele alınmakta ve istihdamın sürdürülebilirliği (employment sustainability) çerçevesinde değerlendirilmektedir. İstihdamın sürdürülebilirliği ise doğası gereği dinamik bir süreci ifade ettiğinden daha çok istikrar, tutma/kalma, ilerleme ve kendi kendine yeterlilik hedefleri ile şekillenmektedir (Tablo 1).

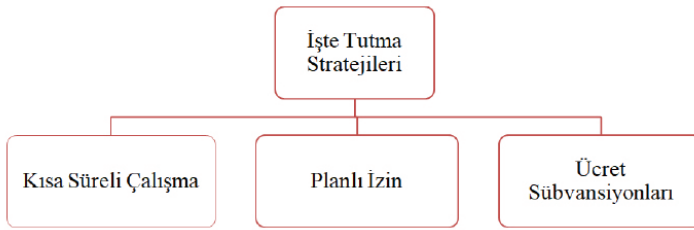
Tablo 1: İstihdamın Sürdürülebilirliği: Politika Hedefleri

Hedef	İş Odaklı	İstihdam Odaklı
İstikrar	İş süresini maksimize etmek	İşsiz (özellikle gelişimsel olmayan faaliyetlerde) dönemleri en aza indirmek
Tutma/Kalma	<i>Koşullardaki değişikliklerin görev süresi üzerindeki etkisini en aza indirmek</i>	<i>Uyarlanabilirliği üst düzeye çıkarmak</i>
İlerleme	İşyerinde/işletmede terfiyi teşvik etmek	İstihdam ilerlemesini ve kariyer gelişimini teşvik etmek
Kendi kendine yeterlilik	Ücreti ve transfer sonrası geliri en üst düzeye çıkarmak	Bireysel ücret artışını üst düzeye çıkarmak

Kaynak: Walker ve Kellard, 2001: 10.

İşte tutma politikaları işverenler ve hükümetler tarafından farklı şekillerde ve farklı amaçlarla uygulanabilmektedir. Bu kapsamda işverenler tarafından tutma stratejileri; kariyer gelişimi, yönetici koçluğu, nesiller arası motivasyon, oryantasyon, çalışma güvencesi vb. birçok farklı amaç çerçevesinde uygulanmaktadır. Aynı şekilde işverenler tarafından uygulanan tutma stratejileri (retention strategies); esnek çalışma programları sunma, uzaktan çalışma fırsatı sunma, iş yükünü dengelemek için sorumlulukları yeniden tahsis etme, geç kalma, devamsızlık, işe gelmeme politikalarında gevşeme, ücretli izin politikasını genişletme, hastalık izni politikalarında gevşeme vb. programlar çerçevesinde uygulanmaktadır. Aynı şekilde yüksek performanslı çalışanlar ile diğerleri arasında bir ayırımı yapılmasını ve sadık/değerli işgücünün korunmasını esas alan bu yaklaşım, çalışan devrini de kontrol altında tutmaktadır (The Economist, 2008: 5-6). Hükümetler tarafından ise işte tutma politikaları, sosyal politikalar çerçevesinde uygulanmaktadır. Özellikle pandemi döneminde birçok OECD ülkesinde uygulanan işte tutma politikaları, COVID-19'un istihdam başta olmak üzere diğer yansımalarını kapsayan temel sosyal politika araçlarından biri haline gelmiştir. Mayıs 2020'ye kadar OECD ülkeleri genelinde 2008-2009 küresel mali krizi döneminin 10 katı olan 50 milyondan fazla işi destekleyen istihdamda tutma programları, bir yandan firmaların işgücü maliyetlerini azaltırken diğer yandan ça-

İşma saatleri azaltılan işçilerin gelirlerini desteklemiştir. Dolayısıyla bir yandan ticari faaliyetlerinde geçici bir düşüş yaşayan firmaların işleri korunurken diğer yandan çalışanlar istihdamda tutulmuştur. Bu süreçte uygulanan işte tutma politikalarından bazıları şu şekildedir: Özel kısmi çalışma (special partial work), özel kısa süreli çalışma (special short-term work), ikinci meslek ile birleştirme (combination of second job), esnek izinli çalışma (flexible furlough), geniş ve yüksek ücret sübvansiyonları (extension&higher government wage subsidy), mesleki eğitim programlarının genişletilmesi ve sübvansiyonu (extension&subsidized vocational training programme) (OECD, 2020: 2; ISSA, 2020). Buna göre Almanya’da uygulanan kurzarbeit sistemi ise en çok kısa süreli çalışma, uygulanan planlı izin ve ücret sübvansiyonları çerçevesinde oldukça kapsamlı olma özelliği ile ön plana çıkmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1: İşte Tutma Stratejileri

Kaynak: Müller, 2021: 1’den uyarlanmıştır.

Kısa süreli çalışma, planlı izin ve ücret sübvansiyonu şeklinde uygulanan işte tutma stratejileri temelde; işçiler ve şirketler arasındaki bağların ve çalışan gelir bağlarının korunması amacıyla uygulanmaktadır. Buna göre kısa süreli çalışma; çalışılmayan saatleri finanse etmek için şirketlere destek sağlama amaçlı uygulanırken planlı izin; çalışılmayan saatler için fayda sağlama amaçlı uygulanmaktadır. Ücret sübvansiyonu ile de belirli süreli çalışanların çalışma sürelerinin azaltılıp azaltılmadığına bakılmaksızın şirketlere sübvansiyon sağlanmaktadır. Aynı şekilde *Kısa Süreli Çalışma (KSC)*, (*short-time work scheme*) planlarının temel amacını; şirketlere ekonomik zorluk zamanlarında çalışanlarını elde tutmak için destek sağlamak oluşturmaktadır. Şirket, çalışılmayan sürelerin ücretleri için maddi destek almaktadır. Tam bir işten uzaklaştırma da dahil olmak üzere çalışma süresinin azaltılmasının kapsamı değişebilmektedir. *Planlı İzin (PI)*, (*furlough scheme*) ise kısaca geçici işsizlik olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenle kısmi veya tam çalışma süresinin askıya alındığı süre boyunca mali destek, doğrudan işçiye ödenmektedir. Aynı şekilde uygulanan bir PI’nin amacı şirketlerin işgücünü (kısmen) geçici olarak işten çıkararak ücret faturalarının azalması sağlanmaktadır. İşçi bu süreçte bir yandan işverenle bağlarını korurken bir yandan da alternatif iş aramaya hazır bulunmaktadır. Mevcut işsizlik sigortası sistemine entegre edilen PI’ler yeni işe geçişi kolaylaştıran bir araç olma özelliği de göstermektedir. Son olarak *Ücret Sübvansiyonu (ÜS)* (*wage subsidy scheme*) ile şirketlerin ücret faturaları sübvansiyonla edilmekte böylece istihdam korunmaktadır. Bu amaçla

geçici mali zorluk içinde olan bir şirket, çalışanlarının çalışma sürelerini azaltsın ya da azaltmasın çalışan başına mali destek almaktadır. Dolayısıyla çalışanlar maaşlarını almaya devam etmektedirler (Müller, 2021: 1; Drahoukoupil ve Müller, 2021: 10; Keenan ve Lydon, 2020: 1). Görüldüğü üzere önemli bir işte tutma politikası olarak uygulanan KŞÇ; çalışma, izin ve sübvansiyon boyutlarıyla işveren, çalışan ve hükümetlere önemli avantajlar sağlamaktadır.

1.2. COVID-19 Döneminde Uygulanan İşte Tutma Politikaları ve Ülke Örnekleri

Mart 2020’de başlayan sosyal güvenlik önlemleri, pandemi sürecinde uygulanan sosyal politikaların ilk aşamasını oluşturmuştur. İkinci aşaması ise Haziran-Temmuz 2020’de daha düşük enfeksiyon oranları ile acil durum önlemlerinin geçici olarak uzatılması ve uyarlanmasından oluşmaktadır. İkinci dönemde finansman politikalarını yeniden dikkate alan bazı ülkeler bir yandan yardım politikalarındaki cömertliği azaltırken bir yandan da en çok etkilenen sektörlerle odaklanarak daha düzenli yardım politikalarını tercih etmişlerdir. Ancak pandeminin ikinci dalgası hükümetlerin geçici politikalarını bir kez daha genişletmesini gerekli kılmıştır. Bu kapsamda da daha fazla genelleştirmelere, esnekliğe ve erişime izin verilmiştir. Aynı zamanda basitleştirilmiş idari süreçler, dezavantajlı grupların genişletilmiş tanımları, mevcut yararlarla yapılan eklemeler ve yaygınlaştırılan düzenlemeler bu kapsamda etkili olmuştur. Üçüncü aşama olarak görülen Ocak 2021’den sonra istihdamı koruma politikalarının genişletilmesinin yanı sıra yıl sonuna doğru özel uygulamaların kademeli olarak kaldırılması öngörülmüştür (OECD, 2020: 2).

Öte yandan bu süreçte dünya nüfusunun ancak %15’i (Afrika’da yalnızca %2’si) COVID-19 ile ilgili en az bir nakit ödeme sisteminden faydalandırılmıştır. 271’den fazla sosyal yardım programı da pandemiye yanıt verecek şekilde tanıtılmış, genişletilmiş ve uygulanmıştır. Buna göre örneğin: (Eliana vd., 2020: 19; OECD 2020; Mosley, 2020: 14-15; ISSA 2020):

- Arjantin, Ermenistan, Avusturalya ve Türkiye’de genellikle mevcut programlara, bir defaya mahsus ek ödemeler sağlanmıştır.
- Kolombiya ve Endonezya’da nakit transferi politikaları uygulanmıştır.
- Çin’de daha geniş ve kapsamlı fayda seviyeleri tanımlanmıştır.
- Brezilya’da mevcut nakit planlarının kapsamı genişletilmiştir.
- Birleşik Krallık ve İtalya’da faydalanma koşulları askıya alınarak programların çevikliği sağlanmıştır.
- Hong-Kong ve Singapur’da tüm vatandaşlara evrensel tek seferlik nakit ödemeleri yapılmıştır.
- İtalya’da KOBİ’lere yönelik merkezi garanti fonu, kredi moratoryumu, işletmeler için 7 milyar euro değerinde paket, işsizlik fonu için 4 milyar euro destek fonu kabul edilmiştir.

- Hollanda'da ciro kaybı yaşayan şirketler için acil durum fonu, tahsilat ve vergi faizinde geçici indirim sağlanmıştır.
- İspanya'da işsizlik ödeneği ön ödemesi, bankaların işletmeleri desteklemesi, işten çıkarma yerine işsizlik ödeneği, kredi ve finansman sağlama programlarına yer verilmiştir.
- Birleşik Krallık'ta ise işletmeler için 20 milyar sterlin değerinde fon, ücret maliyetlerinin karşılanması ile işte tutma, alternatif istihdam olanakları ve KOBİ desteği, yıllık haklarının kullanılması, gönüllük izinleri programlarına yer verilmiştir.

Öte yandan Fransa'da ilk olarak Mart 2020'de *kısmi işsizlik* için düzenlenen özel hükümlerin 2021 ortasına kadar uzatılması kararı alınmıştır. Kapsamı da günlük veya saatlik çalışanlar gibi diğer çalışanları da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Öncelikle firmaların özel esnek çalışma yöntemlerini kullanabilmeleri için yaşanan kriz, mücbir sebep olarak tanımlanmıştır. Ciddi mali zorluklarla karşı karşıya kalan işletmelerde izinli çalışanları desteklemek şeklinde yıllardır uygulanan bu kamu fonu politikası orijinal adıyla *activité partielle* şeklinde ifade edilmektedir. *Kısmi çalışma, kısmi faaliyet veya teknik işsizlik* kavramları ile birlikte tanımlanan bu programın ana amacını ise belirli bir süre içinde işverenin çalışanlarına ücretleri/maaşları oranında bir meblağ ödemesi oluşturmaktadır. Bu nedenle devlet, işverene bir ödenek sunarak işten çıkarmaların önüne geçmiştir. COVID-19 döneminde bu program hızlandırılmış bir onay süreci ile genişletilmiş ve daha cömert hale getirilmiştir. Ardından programa başvurma şartları hafifletirilmiş ve uygulama süresi 12 aya kadar uzatılmıştır (OECD 2020; French-property.com 2020).

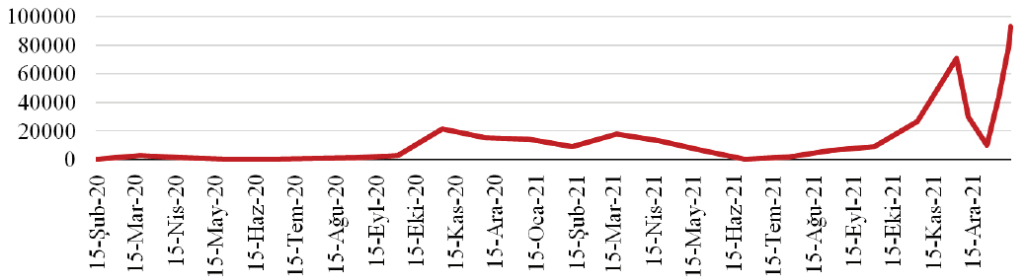
Bu kapsamda uygulanan izin programlarının maliyeti; İngiltere'de 77,4 milyar euro (GSYİH'nin %3,2), Almanya'da 40,2 milyar euro (GSYİH'nin %1,2), Fransa'da 35,5 milyar euro (GSYİH'nin %1,6), İtalya'da 24,2 milyar euro (GSYİH'nin %1,5) ve İspanya'da 18,8 milyar euro (GSYİH'nin %1,7) şeklinde gerçekleşmiştir. Avrupa'nın ilk beş ekonomisinde (Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya ve İspanya) uygulanan izin programları ile Nisan 2020'de 32 milyon iş desteklenmiştir. Bu nedenle politika uygulayan ekonomiler güçlü bir toparlanmanın temelini oluşturan üretken kapasiteyi korumayı başarmışlardır (Look, Pickert ve Pogkas 2021). Aynı şekilde gerek küresel bazda gerek Avrupa'da kısa vadeli önlemlerden elde edilen faydaların uzun vadeli düşünülmesi (ve uyarlanabilir olması), sürecin belirsizlik faktörü ile şekillendiğinin en önemli göstergesi olmuştur. Ayrıca uygulanan en dikkat çekici stratejilerden birini çalışanların yeniden vasıflandırılmalarına yönelik programlar oluşturmaktadır (OECD, 2020).

2. COVID-19 DÖNEMİNDE ALMANYA VE KURZARBEİT SİSTEMİ

Almanya özellikle pandeminin ilk dönemlerinde salgını başarıyla yöneten ülkelerin başında gelmiştir. Ekim 2020 dönemine kadar devam eden bu süreç günlük vaka sayılarına da yansımıştır. Nitekim bahsedilen döneme kadar günlük vaka sayıları 3 bin bandını aşmamış-

tır. 2020 yılının sonlarına doğru günlük vaka sayılarında artışlar görülmüş ve Aralık ayında 20 bin bandını aşmıştır. Şubat 2021 dönemine kadar azalma eğilimde olan vaka sayıları 4 bin düzeyine gerilemiş ancak sonrasında tekrar bir artış eğilimine girerek Nisan 2021’de 20 bin bandını aşmıştır. Haziran 2021 dönemine kadar önemli oranda kontrol altına alınan günlük vaka sayıları bu dönemde binlerin altında seyretmiştir. Ağustos 2021 itibariyle tekrar artış sürecine giren günlük vakalar sürekli artarak Kasım ayında 70 bin bandını aşmış sonrasında kısmen bir düşüş eğilimine girerek Aralık ayında 20 bin bandının altına inmiştir. Ancak sonrasında etkili olan varyantlar ile tekrar artan günlük vaka sayıları 13 Ocak 2021’de pik yaparak pandeminin başından bu yana görülen en yüksek seviye olan 90 binin üzerinde gerçekleşmiştir (Grafik 1).

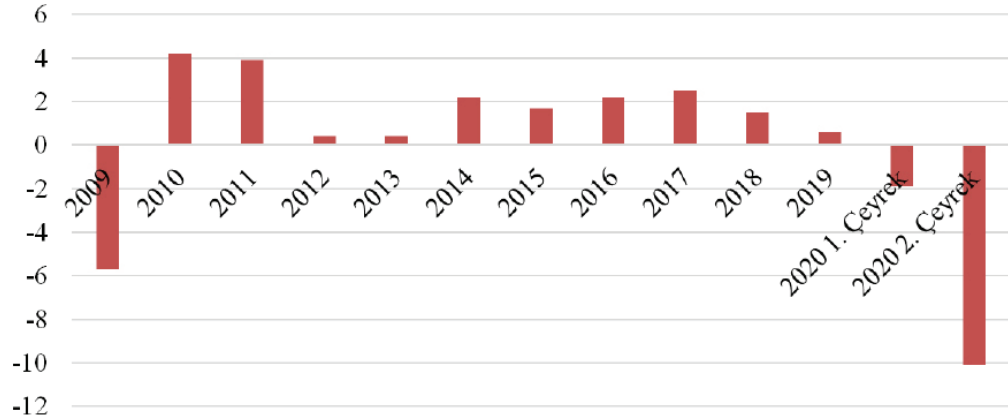
Grafik 1: Günlük Vaka Sayıları

Kaynak: worldometer, 2022.

Aynı şekilde pandemi döneminde günlük ölüm oranları dalgalı bir seyir izlemiştir. Mart 2020 dönemi itibariyle artmaya başlayan ölüm oranları Nisan ayında 300 bandına ulaşmıştır. Sonrasında kontrol altına alınan günlük ölüm oranları Haziran-Eylül döneminde yok denecek kadar düşük seviyede gerçekleşmiştir. Sonrasında hızlı bir artma eğilimine giren ölüm oranları, 2020 yılının sonlarında bin bandını aşmıştır. Takip eden dönemde düşüş aşamasına giren ölüm oranları 2021 yılının ilk 6 ayında sürekli düşmüştür. Temmuz-Eylül döneminde önemli derecede kontrol altında tutulan günlük ölüm oranları sonrasında, tekrar yükselme eğilimine girerek Kasım-Aralık döneminde 400-500 civarında gerçekleşmiştir. 2022'nin ilk aylarında ise günlük vaka sayılarının patlamasına karşın ölüm oranları 200 bandının altına seyretmiştir (worldometer, 2022).

Bu kapsamda ülkeler bazında pandemi döneminde görülen vaka ve ölüm sayıları yürütülecek olan kısıtlamalarda önemli rol oynamıştır. Uygulanan kısıtlamaların en önemli yansımaları ise şüphesiz sağlık alanında olduğu kadar ekonomik ve sosyal alanda görülmüştür. Bu durum Alman ekonomisi için de geçerlidir. 10 yıllık bir genişlemenin ardından Alman ekonomisi, COVID-19 salgınına kontrol altına almayı hedefleyen önlemler nedeniyle 2020 yılında daralmıştır. Özellikle 2020 yılının ikinci çeyreğinde GSYİH’da görülen daralma %10’unun üzerinde gerçekleşmiştir. Bu yönüyle yaşanan daralma 2009 yılında görülen %5,7 düzeyindeki daralmayı aşmıştır (Grafik 2).

Grafik 2: Bir Önceki Yıla Göre GSYİH'deki Değişim

Kaynak: DESTATIS, 2021.

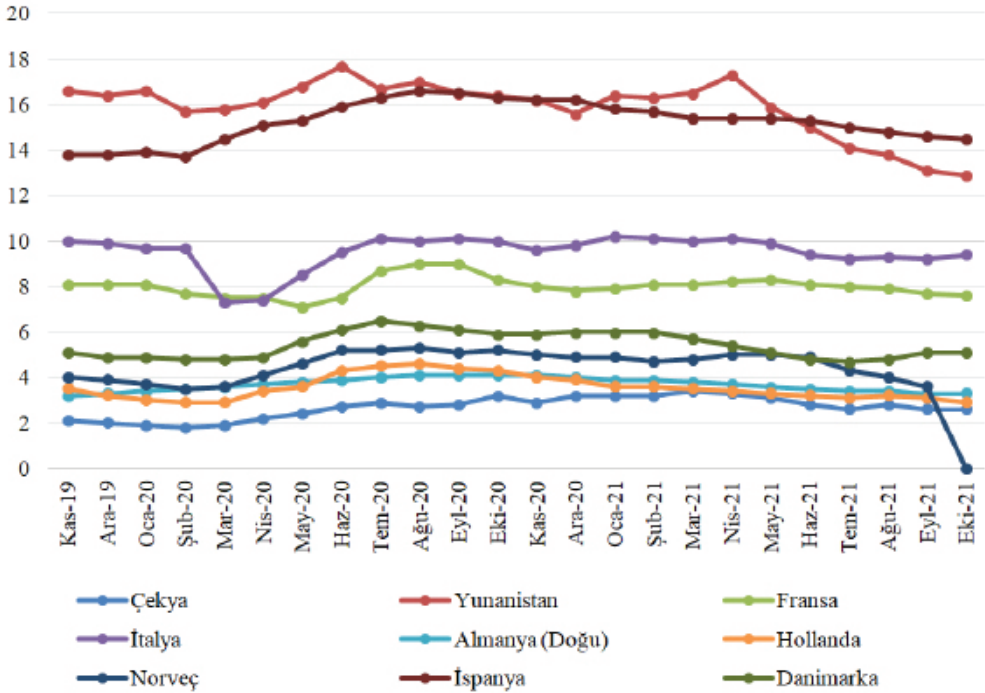
Aynı şekilde imalat faaliyetleri, tedarik zinciri kesintileri nedeniyle %10,4 azalmıştır. Gıda dışı perakende, ağırlama ve diğer temas yoğun hizmetlerde ve yurtdışı seyahatlerde güçlü bir düşüş yaşanmıştır. Özel sektör yatırımlarında yaşanan düşüşün kamu yatırımlarında devam eden büyümeye ağır basması brüt sermaye oluşumunu %3,5 azaltmıştır. 2009 yılından bu yana ilk kez 2020’de mal ve hizmet ihracatı sırasıyla %9,9 ve %8,6 azalmıştır. İşsizliğin kontrol altında tutulmasında özellikle KSÇ uygulamaları etkili olmuş ve istihdam 2020 yılında sadece %1,1 azalmış ücret artışları ise durma noktasına gelmiştir (-%0,4). İstihdam ve gelir desteği uygulamaları gelirlerde hafif bir artışa yol açmış, tüketim düşmüş dolayısıyla tasarruf, benzeri görülmemiş bir oranda (%16,3) artmıştır (UNDP, 2020; OECD, 2021a; DW, 2020). Konu ile ilgili Federal Çalışma Bakanı Hubertus Heil şu açıklamalarda bulunmuştur (BMAS, 2020): “*Pandemi bir anda hepimizi vurdu. Artık krizden eskisinden daha güçlü çıkılmalı ve geleceğe daha iyi hazırlanmalıyız. Güçlü ekonomiye sahip bir Avrupa istiyorsak aynı zamanda sosyal bir Avrupa için de çalışmamız gerektiği konusu önemli bir ders olmalı. Krizin üstesinden gelmemize yardımcı olan; yeniliği, ilerlemeyi ve yaratıcılığı teşvik eden en önemli faktör büyüme ve sosyal güvenliğin birleşimidir. Bu nedenle iyi çalışma koşullarının yanı sıra yoksulluk ve sosyal dışlanmaya karşı daha iyi koruma sağlamak istiyoruz...AB’deki herkesin hayatını güvenli ve onurlu bir şekilde yaşamasını istiyoruz. Aynı zamanda önümüzdeki birkaç ay boyunca yarının iş dünyasını tasarlamak ve dünya çapında insana yakışır işi teşvik etmek çok önemli bir görev olacak*”. Buna göre Heil, gerek pandemi döneminde gerek pandemiden sonra özellikle toparlanma sürecinde ekonomik politikalar kadar sosyal politikaların önemi vurgulamıştır.

2.1. COVID-19 Döneminde Alman İşgücü Piyasası

Pandeminin şüphesiz en önemli ekonomik ve sosyal sonuçlarından birini artan işsizlik oranları oluşturmuştur. Nitekim Euro bölgesinde (19 ülke) Kasım 2019’da %7,5

olan işsizlik oranı Ağustos-Eylül 2020 döneminde %8,6'ya yükselmiştir. Pandemi öncesi işsizlik düzeyine ancak ekim 2021 döneminde ulaşılmıştır. Aynı AB geneli (27 ülke) için de geçerlidir. Pandemi öncesinde %6,6 olan işsizlik oranı Ağustos-Eylül 2020 döneminde %7,7'ye kadar yükselmiştir. Pandemi öncesi orana ise ancak Kasım 2021'de yaklaşılmıştır. Pandemi sürecinde en çarpıcı işsizlik artışı ise ABD'de yaşanmıştır. Pandemi öncesinde %3,6 olan işsizlik oranı Nisan 2020'de %14,8'e kadar yükselmiştir. Ekim 2021 itibariyle %4,6 düzeyinde seyreden işsizlik oranı henüz pandemi öncesi orana ulaşamamıştır. İşsizlik oranlarının oldukça düşük seyrettiği Japonya'da ise pandemi öncesinde %2,2 düzeyinde olan işsizlik oranı Ekim 2020'de %3,1'e kadar yükselmiştir. Ekim 2021 itibariyle bu oran %2,7'ye gerilemiş ancak henüz pandemi öncesi düzeye gerilememiştir (EUROSTAT, 2021). Aynı şekilde işsizlik oranları seçilmiş AB üyesi ülkeler bazında da ele alındığında 2020 yılının Nisan ayında işsizlik oranlarının artmaya başladığı görülmektedir. Çoğunlukla 2020 yılının 3. çeyreğinde işsizlik oranları pik yapmıştır (Grafik 3).

Grafik 3: COVID-19 Döneminde Seçilmiş AB Ülkelerinde Mevsimsel Etkilerden Arındırılmış (Uyumlaştırılmış) İşsizlik Oranları

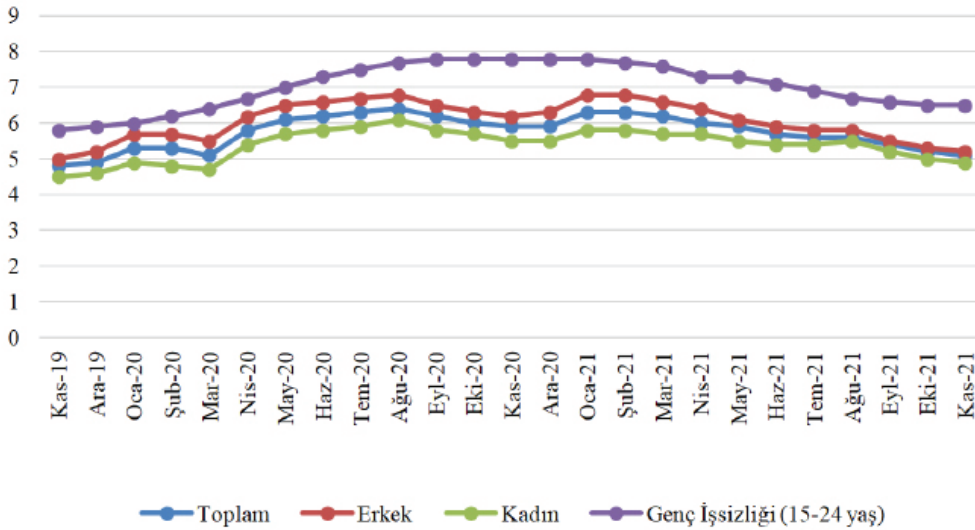
Kaynak: EUROSTAT, 2021.

2020 yılının 3. çeyreğinde Fransa'da işsizlik oranı %9'a kadar yükselirken aynı dönemde İtalya'da %10,1'e kadar, İngiltere'de %4,9'a kadar, Doğu Almanya'da %4,1'e kadar, Hollanda'da %4,6'ya kadar, Norveç'te %5,3'e kadar, İspanya'da %16,6'ya kadar,

Danimarka'da %6,5'e kadar yükselmiştir. Bu dönemden farklı olarak Yunanistan'da 2020 yılı Haziran ayında işsizlik oranı %17,7'ye ve Çekya'da Mart 2021'de %3,4'e yükselerek pik yapmıştır. Ekim 2021 dönemi itibariyle de Yunanistan, Fransa, İtalya, Doğu Almanya, Hollanda, Norveç ve Danimarka pandemi öncesinde var olan işsizlik düzeylerine ulaşmışlardır. İspanya'da ise halen pandemi öncesindeki oranın üstünde seyretmektedir. (EUROSTAT, 2021).

Öte yandan Almanya'da (Doğu-Batı) pandemi öncesinde %4,8 düzeyinde olan işsizlik oranı 2020 Ağustos ayına kadar sürekli artmış ve bu ayda işsizlik %6,4 olarak gerçekleşerek pik yapmıştır. Sonrasında yaşanan kısmi bir düşüşün ardından 2021 yılının ilk çeyreğinde %6,3 düzeyine kadar artmıştır. Aynı şekilde erkeklerde yaşanan işsizlik oranı pandemi öncesinde %5 düzeyinde iken bu oran 2020'nin 3. çeyreğinde %6,8'e kadar yükselmiştir. Sonrasında yaşanan kısmi bir düşüşün ardından 2021 yılının ilk çeyreğinde tekrar yükselerek %6,8 olarak gerçekleşmiştir. Pandemi öncesinde %4,5 düzeyinde olan kadın işsizliği ise 2020 yılının ilk çeyreğinde %6,1 ile pik yapmıştır. Sonrasında yaşanan kısmi bir düşüşün ardından 2021 yılının ilk çeyreğinde tekrar aynı seviyeye yükselmiştir. Aynı şekilde genç işsizliğinde de 2020 yılının son çeyreği ile 2021 yılının ilk çeyreği belirleyici olmuştur. Pandemi öncesinde %5,8 düzeyinde olan genç işsizliği bu dönemde %7,8 seviyesine kadar yükselmiştir. 2021 yılının 2. çeyreğinden itibaren toplamda, cinsiyet bazında ve genç işsizliğinde toparlanmalar devam etmiştir. Ancak 2021 yılının kasım ayı itibariyle bahsedilen kategorilerdeki işsizlik oranlarında pandemi öncesi düzeye henüz ulaşamamıştır (Grafik 4).

Grafik 4: COVID-19 Döneminde Almanya'da İşsizlik Oranları (Cinsiyet/Genç Nüfus)

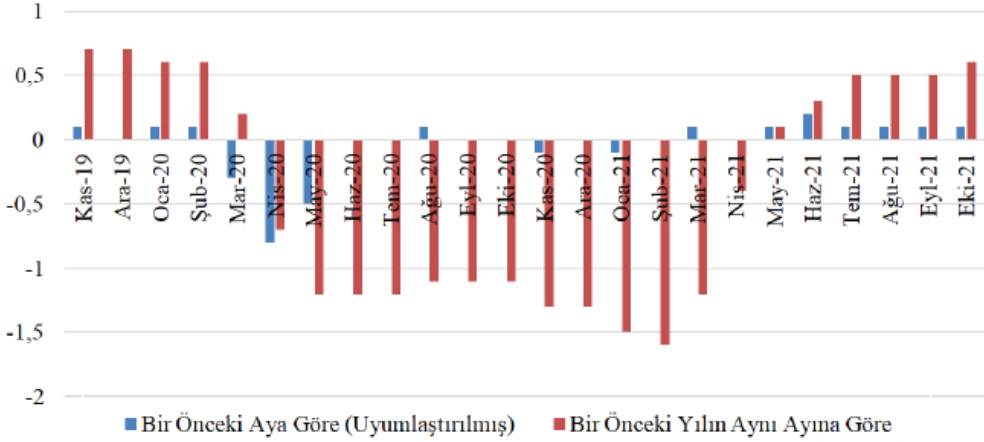

Kaynak: (EUROSTAT, 2021)

Aynı şekilde istihdamdaki değişimler bir önceki yılın aynı ayı ile kıyaslandığında da görülmektedir. Buna göre pandemi döneminde Almanya'da istihdamdaki ilk düşüş 2020 yılı

nın nisan ayında görülmüştür. Bu düşüş 2021 yılının Nisan ayına kadar sürmüştür. En fazla düşüşler 2021 yılının ilk çeyreğinde yaşanmıştır (Grafik 5).

Grafik 5: COVID-19 Döneminde İstihdamda Değişmeler

Kaynak: (EUROSTAT, 2021)

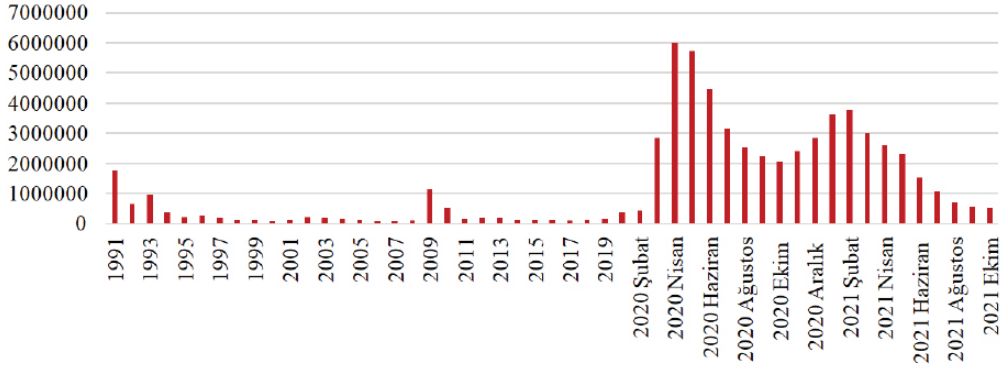
Ekim 2020 ile karşılaştırıldığında, istihdam edilen kişi sayısı Ekim 2021’de %0,6 (+268.000) artarak bir önceki yılın aynı dönemine göre art arda 6. kez artış göstermiştir. Şubat 2021’de yıllık değişim oranı ise -%1,6 olarak gerçekleşmiştir. Mayıs 2021’e kadar hesaplanan yıllık bu olumlu gelişme esas olarak, pandemiye kontrol altına almak için alınan önlemlerin ekonomi üzerindeki güçlü bir etki oluşturmaya başladığı 2020 baharında istihdam edilen kişi sayısındaki (yıllık bazda gerçekleşen) keskin düşüş ile açıklanmıştır. Bununla birlikte 2021 yazından itibaren bu etkinin ötesinde gerçekleşen yükseliş eğilimi belirginleşmiştir (DESTATIS, 2021).

Öte yandan Almanya’da pandemi döneminde yaşanan işsizlik sadece işten çıkarmalar ile değil aynı zamanda firmaların azalan işe alım faaliyetleri nedeniyle de artış göstermiştir. Örneğin yeni işçilere olan talep Nisan-Mayıs 2020 döneminde kelimenin tam anlamıyla çökmüştür. Oteller, restoranlar, perakende ve diğer hizmet sektörleri hatta bir dereceye kadar sağlık ve lojistik sektörlerinde işsizlik riskleri yüksek seyretmiştir. Kamu, finans, eğitim ve tarım sektörleri daha az etkilenmiştir. Bunun yanında 2015’ten itibaren Almanya’ya gelen son insani yardım göçmenlerinin işgücü piyasasına entegrasyonun zorlaşması bu süreci etkilemiştir. Krizden önce likidite sorunu yaşayan firmaların yüksek iflas riski karşılaşmaları, belirli süreli iş sözleşmeleri ile çalışanların, geçici taşeron işçilerin, marjinal yarı zamanlı çalışanların, serbest meslek sahiplerinin ve serbest çalışanların en savunmasız grupları oluşturmaları (Eichhorst ve Rinne, 2021) işsizlik sorunu ve etkilerini yaygınlaştırmıştır.

Yaşanan bu gelişmelere paralel olarak Almanya’da; avans ödemelerinin ayarlanması ve vergi cezalarının askıya alınması, vergiler ve sosyal güvenlik ödemelerinde sağla-

nan muafiyetler, ekonomi istikrar fonu, serbest meslek sahipleri ve işletmeler için acil yardım fonu, kısa çalışma ödeneği mevzuatının genişletilmesi vb. politikalara ağırlık verilmiştir. Şirketler, serbest meslek sahipleri ve serbest çalışanların avans ödemelerinin gelir ve kurumlar vergisine göre ayarlanabilmesi, vadesi geçmiş vergi borçlarının icrasından yıl sonuna kadar feragat edilmesi, çalışanlara (1500 euroya kadar) verilen ikramiyelerin vergi ve sosyal güvenlik ödemelerinden muaf tutulması, Federal hükümetin borçlar için 400 milyar euro devlet garantisi sağlaması, doğrudan devlet yatırımları için 100 milyar euro ve KfW'den (Alman Kalkınma Bankası) fon sağlamak için 100 milyar eurodan oluşan büyük ölçekli bir istikrar fonu başlatması esas alınmıştır. Bunun yanında toplamda 600 milyar euroya varan bir bütçe ile likidite darboğazının giderilmesi, sermaye piyasasında finansmanın yeniden desteklenmesi ve şirketlerin sermaye tabanının güçlendirilmesi, küçük işletmeler, serbest meslek sahipleri ve serbest çalışanlar için likidite sağlamak amacıyla Federal hükümet acil yardım bağlamında 3 ay boyunca toplamda 50 milyar euro ödeme sağlanması politikaları dikkate alınmıştır. Özellikle işsizliğin kontrol altında tutulması amacıyla; işgücünün en az %10'unun etkilendiği şirketleri kapsayan kısa çalışma ödeneklerine erişimi kolaylaştırmak için mevzuatın genişletilmesi esas alınmıştır. Mevzuatın genişletilmesinin gerekliliğini Federal Ekonomi Bakanı Peter Altmaier; *amacımız bu süreçte mümkün olduğu kadar hiçbir şirketin kalıcı bir zarar görmemesini sağlamaktır* şeklinde ifade etmiştir. Federal Çalışma Bakanı Hubertus Heil ise; *kısa çalışma ödeneğinden faydalanmanın daha kolay ve hızlı hale getirilmesi ile sosyal güvenlik hizmeti sağlamanın güçleneceğine* dikkat çekmiştir. Bu kapsamda 10 Mart 2020'de yasa tasarısı ve 13 Mart 2020 tarihinde düzenleme, *Yapısal Değişimde Daha İleri Eğitimin Teşvik Edilmesi ve Eğitim Desteğinin Daha da Geliştirilmesi Hakkında Kanun* ile parlamentoda kabul edilmiştir (Mavers ve Kamann, 2021; BMAS, 2021).

Bu kapsamda pandemi döneminde işsizlik rakamlarını kontrol altında tutan en önemli stratejiler kapsamlı finans yönüyle ön plana çıkan KSC çerçevesinde şekillenmiştir. KSC'nin etkin bir strateji olarak kullanımı 90'lı yılların başına kadar dayanmaktadır. Ancak stratejinin daha öncesinde 2008 krizinin etkilerini en aza indirme amacıyla uygulanması ve sonucunda önemli başarılar elde edilmesi stratejyi, COVID-19'un ekonomik ve sosyal alandaki olumsuz etkileri dikkate alındığında tekrar önemli hale getirmiştir. Bu kapsamda 90'lı yılların başında yaklaşık 2 milyon çalışan KSC kapsamında yer almıştır. Bu sayı 2009 yılında 1 milyon düzeyinin kısmen üstünde gerçekleşmiştir. Pandemi döneminde bu rakam 6 milyon düzeyine ulaşmıştır (Grafik 6).

Grafik 6: Almanya'da Kısa Süreli Çalışanların Sayısı (1991-2020 yıl/2020-2021 ay)

Kaynak: Statista, 2021.

Nitekim vakaların en fazla arttığı, işsizliğin kısmen yükseldiği ve istihdamın nispeten daraldığı 2020 ve 2021 yıllarının ilk çeyreklerinde KŞÇ kapsamında yer alan çalışan sayısı artmıştır. Pandemi öncesinde yarım milyon düzeyinde olan kısa süreli çalışan sayısı 2020 yılının Nisan ayında 6 milyona ulaşmıştır. 2020 yılının sonlarına doğru 3 milyon düzeyine gerileyen kısa süreli çalışan sayısı, 2021 Şubat ayında tekrar yükselerek 4 milyon düzeyine yükselmiştir. 2021 yılı ekim ayı itibariyle kısa süreli çalışan sayısı tekrar yarım milyon düzeyine gerilemiştir. Diğer bir ifade ile pandeminin yol açtığı işsizlik tehlikesinde KŞÇ (kurzarbeit sistem) Almanya'da can simidi özelliği taşımıştır.

2.2. Bir İşte Tutma Politikası Olarak Kurzarbeit Sistemi

2.2.1. Kurzarbeit Sistemi Nedir? Nasıl İşler?

Alman KŞÇ sistemi; bir işyerinin bazı işçileri işten çıkarırken geri kalanını tam zamanlı çalıştırmaya devam etmesi yerine tüm işçileri üç veya dört günlük bir işte çalıştırdığı dolayısıyla kısa vadeli durgunluğa karşı uygulanan bir önlem olarak tanımlanmaktadır. Sistemin tazminat ve mesleki eğitim (emek istifleme) olmak üzere iki temel yönü bulunmaktadır (IMF, 2020b).¹ Diğer bir ifade ile sistem hem kısa dönemli hem de uzun dönemli amaçlar çerçevesinde işlemektedir. Kısa dönemli amaçlar geçici hedefler çerçevesinde özellikle dönemlik durgunluğa bağlı negatif etkinin (çalışan-işveren-devlet) massedilmesi dikkate alınırken uzun dönemli amaçlar işgücüne yatırım diğer bir ifade ile emek istifleme ön plana çıkmaktadır. Temelde mesleki eğitim ve becerilerin geliştirilmesi politikaları ile gerçekleşen bu durum, çalışma sürelerinin kısaltılması ile elde edilen artı zamanın değerlendirilmesi ile gerçekleşen mesleki eğitim ve becerilerin geliştirilmesi sadece COVID-19

¹ Aynı şekilde iş ilişkilerinde uygulanan; iş sözleşmesinin feshi durumunda uyulması gereken bildirim sürelerinin uzunluğu, kıdem tazminatı, haksız fesih sonrası işe iade veya tazminat, belirli süreli iş sözleşmeleri, ilk sözleşme sonrasında yenilemeler ve/veya uzatmalar, özel istihdam büroları ile ilgili düzenlemeler, geçici statüde çalışanlar ile tam süreli çalışanlar arasında öngörülen eşit muameleler, toplu işten çıkarma ile ilgili düzenlemeler, fesih öncesi çözüm mekanizmaları vb. yöntemler de Alman iş hukuku kaynaklarında belirtilen diğer işte tutma politikalarındandır (L&E Global, 2021).

sonrası toparlanmanın değil aynı zamanda dijitalleşme, iklim değişikliği, demografik zorluk vb. kaynaklı yapısal değişimlere uyum sağlamanın temel anahtarı olarak da görülmektedir (Hanushek, Woessmann ve Zhang, 2011: 28; Carter, 2020; Ateş, 2021: 17-18; Sander ve Wasseram, 2020).

Sistem özellikle derin durgunluk dönemlerinde bir yandan işçilerin gelirini korurken bir yandan da toplam talebi desteklemektedir. Aynı zamanda işçiler işlerini kaybetmediklerinden ihtiyatlı olarak tasarruf etme konusunda daha az teşvike sahiptirler. Şirketler ise şirkete özgü insan sermayesini koruma, işten ayrılma, yeniden işe alma maliyetleri ve eğitim sürecinden kaçındıkları için sağladığı faydalar nedeniyle sistemi desteklemektedirler. Bu kapsamda *Kurzarbeit* sistemi açısından değerlendirildiğinde Almanya, 2009 yılında GSYİH’de 6 puanlık bir daralma yaşamasına rağmen istihdamda düşüş yaşamayan tek G7 ülkesi olmuştur. Buna göre COVID-19 döneminde *Kurzarbeit* sistemi için öngörülen süre 21 aya kadar uzatılmıştır. Aynı zamanda sistem toplam istihdamın yaklaşık %2’si olan geçici çalışanları kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Öte yandan yaşanan krizin işgücü piyasaları üzerindeki derin etkilerinin sadece *Kurzarbeit* sistemi ile aşılabileceği mümkün görülmemiştir. Bu kapsamda 2008 krizine göre pandeminin daha fazla sektörü etkilemesi ve *Kurzarbeit* sisteminin hizmet sektöründe çalışan marjinal çalışanların sosyal güvenlik primi ödemeleri dolayısıyla sistemin dışında kalmaları hükümetin özellikle savunmasız kesimlere yönelik gelir desteği programlarına ağırlık vermesi gereğinin önemini ön plana çıkarmıştır (IMF, 2020b; OECD, 2020). Bu açıdan *kurzarbeit* sistemi bir ülkenin veya şirketin çalışanlarının işten çıkmasını engellemenin iyi yolu olarak görülmektedir.

Bu kapsamda Almanya’da ekonomik ve konjonktürel nedenlere bağlı döngüsel kısa çalışma ödeneği, mevsimlik kısa çalışma ödeneği ve transfer kısa çalışma ödeneği olmak üzere üç temel kısa çalışma ödeneği türü uygulanmaktadır. Buna göre *döngüsel kısa çalışma ödeneği*; ücret kaybıyla birlikte geçici olarak önemli bir iş kaybı olması ve belirli kişisel ve şirket gereksinimlerinin karşılanması durumunda ekonomik ve döngüsel nedenlerle verilmektedir. Aynı şekilde *mevsimlik kısa çalışma ödeneği*; sadece inşaat sektöründeki şirketlere ekonomik olarak kayıplara neden olan iş kaybı durumlarında (genelde aralık-mart döneminde) mevsimlik olarak verilmektedir. *Transfer kısa çalışma ödeneği* ise; işten çıkarmaları önlemek ve çalışanların bir transfer şirketinde istihdamı sırasında işe yerleştirme beklentilerini iyileştirmek için personel azaltılmasını gerektiren bir yeniden yapılandırma sürecinde uygulanmaktadır. Bu kapsamda COVID-19 döneminde Almanya’da yaygınlaşan kısa süreli çalışma ödeneği daha çok ekonomik ve konjonktürel nedenlerle (döngüsel) uygulanan kısa süreli çalışmayı karşılamaktadır. Bu döneme özgü özel kısa süreli çalışma kuralları Mart 2020’de tanıtılmış, Nisan ve Eylül 2020’de değiştirilmiştir. Mart 2020’de yeni kurallar esas alınarak programa erişim kolaylaştırılmış ve geçici taşeron işçilerini de kapsayacak şekilde içerik genişletilmiştir. Nisan 2020’de öngörülen değişiklik ile ödeneğin seviyesi artırılmış Eylül 2020’de ise program 24 aya kadar uzatılmıştır (Müller, 2021; OECD, 2020).

2.2.2. Sistemin 2008 Krizi Sınavı

1900'lü yılların başından itibaren olan *Kurzarbeit sistemi* (Eurofound, 2010: 1) 2008 krizinde Lehman Brothers'ın çöküşünden sonra popülerlik kazanmıştır. Bu durum OECD profesörü Alexander Hijzen tarafından *küresel mali krize gerçek bir katkı* olarak değerlendirilmiştir (Chazan ve Milne, 2020). Buna göre 2008 krizinde ABD işgücü piyasası dramatik bir düşüş yaşarken Alman işgücü piyasası etkilenmemiş diğer bir ifade ile istihdam edilen işçi sayısı sabit kalmıştır. Özellikle Alman GSYİH'sının 2009 yılında ABD'den daha fazla düşüş göstermesi bu durumu daha da şaşırtıcı hale getirmiştir (-%4,7'ye -%2,7). Bu tablonun ortaya çıkmasında ileri sürülen en etkin nedenlerin başında *kurzarbeit sistemi*² gelmektedir. Bunun yanında sisteme ek olarak uygulanan ılımlı ücret politikalarının da önemli rol oynadığı ifade edilmektedir. Nitekim 1974 ve 2008 kriz dönemleri; çıktı miktarlarının ve kişi başına çalışma saatlerinin azalması bakımından bir benzerlik göstermektedir. Ancak istihdam oranları 1974 krizinde düşerken 2008 krizinde aşağı yukarı sabit kalmıştır (Gartner ve Merkl, 2011; ISSA, 2010: 2-4). Bu süreçte KŞÇ'nin faydaları arasında; işsizlikteki artışın yumuşatılması, işçiler için büyük işsizliğin maliyetlerinden kaçınarak anında ödeme yapılması ve uygun iş eşleşmelerini sürdürerek orta vadede kazançlar sağlanması gösterilmiştir. Nitekim 2008 krizinde 1,5 milyondan fazla işçi, KŞÇ kapsamına dahil edilmiştir (Effenberger, Koelle ve Barker, 2020).³

Bu tür gelişmeler için tasarlanmış, denenmiş ve test edilmiş bir politika aracı olan *kurzarbeit* sisteminin kitlesel işsizliği sıkı bir şekilde uzak tutacağı inancı, sistemin diğer birçok ülke tarafından kopyalanmasına yol açmıştır. Bu durum ekonomistler tarafından Almanya'nın en başarılı ihracatlarından biri olarak tanımlanmıştır. 2008-2009 krizinden sonra Alman işgücü piyasasının bu denli hızlı toparlanmasının en önemli gerekçelerinden biri olarak gösterilen sistem, en başta güçlü refah devleti gelenekleriyle ön plana çıkan Danimarka, İsveç ve Norveç tarafından uygulamaya konulmuştur. Sonrasında ise İngiltere, benzer bir programı uygulamaya koymuştur (Chazan ve Milne, 2020; ILO, 2011: 81; ISSA, 2010: 2-4). Sisteminin bu başarısı öncelikle ülkeye özgü özellikler temelinde ele alınmaktadır. Bunun yanında kısa çalışma ödeneği (*kurzarbeitergeld*) uygulamasının çok sayıda çalışana bünyesinde barındırabilmesi (Brenke, Rinne ve Zimmermann, 2011) ve *mesleki eğitime güçlü bir bağlılık* içinde işlemesi bu noktada önemli rol oynamaktadır.

Ayrıca şirketlerin işgücü becerilerini geliştirmeye yönelik yatırımlarını arttırmaları sürecin en dikkat çekici özelliklerinden birini oluştururken kriz dönemlerinde KOBİ'lerin

² 2008-2009 kriz döneminde Almanya'da krize karşı önemli bir argüman olarak kullanılan *kurzarbeit sistemi*, özellikle Avrupa Sosyalist Partileri tarafından sadece krize karşı kullanılan bir önlem politikası olarak görülmemektedir. Diğer bir ifade ile sistem, klasik kapitalist politikaların devamını sağlayan bir hayatta kalma programı olarak görülmektedir. Bu yaklaşım özellikle 1989 sonrası değişimin eski Doğu Bloku ekonomilerine getirdiği dinamizm çerçevesinde geliştirilen Andre Gorz'un canlı-ölü kapitalizm iddiasından hareketle şekillenmiştir. Özetle ölü olan bir ekonomik sistem reforma tabi tutularak canlandırılmaya çalışılmaktadır (Evans, 2010).

³ 2020 yılında bu rakam 6 milyon civarında gerçekleşmiştir.

gelir elde etmede zorlanmaları bazı sorunlara yol açabilmektedir. Diğer bir ifade ile talep daralması ile karşılaşan firmaların ne kadar süre dayanacağı sorusu bu noktada belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla bu durum doğrudan finansman transferlerinin gerekli olduğunu ön plana çıkarmaktadır. Nitekim COVID-19 pandemisinin küresel mali krizden çok daha ölümcül bir ekonomik bir krize dönüşme riski, sistemin başarısını uzun vadede (Chazan ve Milne, 2020) tehdit eden faktörlerin başında gelmektedir. Bu nedenle 2008 krizi döneminde oldukça başarılı bir sınav veren sistemin günümüz pandemisinde aynı etkiyi oluşturması konusuna şüpheyle bakılmaktadır. Ayrıca atipik çalışanların sayısal çokluğu ve pandemiden en fazla etkilenen grubun vasıfsız çalışanlar grubu olması bu sorunu daha da belirgin hale getirmektedir. Aynı şekilde sistemin çok fazla hükümet desteği gerektirmesi dolayısıyla yüksek oranda borca sahip ülkelerin uzun dönemli uygulamalara sıcak bakmamaları bir diğer önemli noktayı oluşturmaktadır. Bu kapsamda özellikle perakende, seyahat, konaklama, eğlence gibi sektörler 2021 yılında yüksek risk kapsamında değerlendirilmektedir (Pandey, 2020).

Sonuç olarak Almanya, 2008 küresel krizinin etkilerini en aza indirebilmek adına, hükümetin geçici sıkıntı içinde olan şirketlerde çalışma saatleri azalan çalışanlar için ücret ödemelerini sübvans ettiği köklü (KSC) programını esas almıştır. Bu süreçte şirketler, ekonomik veya olağanüstü olaylar nedeniyle KSC'yi otomatik bir dengeleme mekanizması olarak kullanmışlardır (Effenberger, Koelle ve Barker, 2020). Özellikle işsizliği kontrol altında tutmada etkili olan diğer bir ifade ile etkinliği 2008 krizinde test edilen sistem, ekonomik ve sosyal krizin kaçınılmaz olduğu küresel pandemi sürecinde de dengeleme rolü ile ön plana çıkmıştır.

2.2.3. Sistemin COVID-19 Pandemi Sınava

Almanya'da COVID-19 salgını; kısa süreli çalışma programlarına dolayısıyla işleri korumayı ve kurtarmayı amaçlayan devlet destekli iş paylaşım programlarına olan ilgiyi arttırmıştır. Bu kapsamda Almanya'da uygulanan ve bir kısa çalışma programı olan *Kurzarbeit sistemi*; genel olarak bu tür programların temel standardı olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde işverenlerin çalışanlarını işten çıkarmak yerine çalışma saatlerini azaltarak uygulanan bir sosyal sigorta sistemi olarak da tanımlanan kurzarbeit sisteminde hükümet, ağırlıklı olarak çocuklu işçiler için %60'lık bir değişim oranı sağlamıştır. Diğer bir ifade ile işçi çalıştığı saatler için tam ücret alırken çalışmadığı saatler için ücretinin %60'ını almıştır. Kesintisiz (en fazla 6 aylık periyodlarla) süren bu sistem aynı zamanda her yönüyle mükemmel bir kriz yönetim aracı olarak görülmüş (IMF, 2020) ve boyutları 2008 krizine kıyasla genişletilerek uygulanmıştır. Bu genişleme çoğunlukla başka işe girme kısıtlamalarının kısmen kaldırılmasının yanı sıra sözleşmeli çalışanlar ve çırakların da sistemine dahil edilmesi yönünde gerçekleşmiştir. Ayrıca bu genişleme; istisna, uygunluk şartları, süre, destek seviyesi, destek sınırı, devlet ve işveren desteği, toplu pazarlık ve eğitim boyutlarında da görülmüştür (Tablo 2).

Tablo 2: COVID-19 Döneminde Kurzarbeit Sistemin Boyutları

Boyutları	Kapsamı
İstisna	Sosyal sigorta kapsamında olmayan serbest meslek sahipleri ve marjinal çalışanlar. Aylık 450 eurodan az veya yılda 3 aydan az istihdam edilen mini işler. Normalde hariç tutulan taşeron işçiler Mart 2020'de yapılan düzenlemeler ile dahil edilmiştir.
Uygunluk	Ekonomik nedenler veya kaçınılmaz bir olay nedeniyle ücret/maaş kaybı ve bunun yanında çalışma saati kaybının yaşanması, işletmedeki işgücünün en az 1/3 kaybı her durumda aylık brüt ücretlerin %10'undan daha fazla yaşanan kayıp, KŞÇ'nin toplu sözleşmeye, eser sözleşmesine veya bireysel iş sözleşmesine dayanması, iş konseyinin bir iş sözleşmesinde KŞÇ kullanımını kabul etmek zorunda olması gerekirken çalışma sürelerinin tüm çalışanlar için eşit olarak azaltılması gerekmemektedir.
Süre	Normal süre 12 aydır. Ancak 2020 Eylül ayında kabul edilen mevzuat ile 24 aya çıkarılmıştır.
Destek Seviyesi	Normal programda net ücretin %60'ı, en az bir çocuğu olan için net ücretin %67'sidir. 23 Nisan 2020'de ödeneğin artırılmasına yönelik çıkarılan mevzuat ile KŞÇ (sırasıyla) 3. ay %60-%67, 4-6. ay arasında %70-%77, 7-12. ay arasında %70-%77, 7-12. ay arasında %80-87 uygulanmıştır. KŞÇ sırasında kazanılan ücretler için işveren ve çalışan birlikte SGK primi ödemeye devam etmektedir.
Destek Sınırı	KŞÇ ödeneği çalışma süresinin azaltılması nedeniyle kaybedilen net ücretin bir yüzdesi olduğundan KŞÇ ödeneğinin miktarı: Orijinal brüt ücret, KŞÇ nedeniyle kaybedilen ücreti belirlenemeyen çalışma sürelerinin azaltılması, vergi dilimi, çalışanın çocuğunun olup olmadığı, KŞÇ'nin süresi, yaşanan bölge şartlarına göre değişkenlik göstermektedir.
Devlet ve İşveren Desteği	Eyalet/Federal İstihdam Bürosu KŞÇ ödeneğinin %100'ünü karşılamaktadır. İşveren sadece ödenen süre için destek sağlamaktadır.
Toplu Pazarlığın Rolü	KŞÇ'nin uygulanmaya konulması bir toplu sözleşmeye veya bir iş sözleşmesine dayalı olmalıdır. 17 Mart 2020'den bu yana sendikalar ve işverenler arasında yasal KŞÇ ödeneğini tamamlayan sektör düzeyinde çeşitli toplu sözleşmeler imzalanmıştır.
Eğitim	Eylül 2020'de kabul edilen mevzuat mesleki eğitim için de bir teşvik içermektedir. 31 Haziran 2021'den sonra devlet yalnızca çalışanların eğitimi için işten izin alınması durumunda sosyal güvenlik katkı paylarının %100'ünü karşılamayı taahhüt etmiştir. Aksi takdirde devlet %50'sini karşılayacaktır. Bunun yanında yasa, KŞÇ sırasında eğitimi desteklemek için 31 Temmuz 2023'e kadar sınırlı özel bir sübvansiyon planı içermektedir.

Kaynak: Müller, 2021; Drahokoupil ve Müller, 2021'den derlenerek hazırlanmıştır.

Her ne kadar sistemin COVID-19 döneminde ne kadar iyi performans göstereceği belirsiz bir noktayı oluştursa da ekonominin sektörel anlamda stabil kalması durumunda nispeten daha hızlı bir toparlanın gerçekleşeceği beklenmektedir (Effenberger, Koelle ve Barker, 2020). Bu beklenti sistemin daha fazla sosyal politika sorununun oluşmasını önleme çerçevesinde şekillenmektedir. Nitekim Almanya'nın önde gelen ekonomik araştırma kuruluşlarından biri olan ZEW Enstitü Başkanı Achim Wambach konu ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunmuştur: *“İnsanların işlerini kaybetmelerine izin vermenin parasal maliyeti çok daha fazla olduğundan izin sistemleri ile onları destekleme fırsatı buluyorsunuz. Şirketleri istikrara kavuşturuyorsunuz ve işçilerini ellerinde tutmalarına yardımcı oluyorsunuz. Böylece her iki taraf işgücü piyasası sürüşmeleri ile uğraşmak zorunda kalmıyor”* (Look, Pickert ve Pogkas, 2021). Diğer bir ifade ile KŞÇ'nin ekonomik maliyeti kurtarılan

işler ile kıyaslandığında genellikle düşük bulunmaktadır. Örneğin; 2008 krizinde yaklaşık yarım milyon işi kurtarmanın kuruma maliyeti 2009 yılında 4,6 milyar euro ve 2010 yılında 3,1 milyar euro olmuştur. COVID-19 döneminde ise Nisan 2020 döneminde 6 milyon işçi dikkate alındığında GSYİH'nın yaklaşık %2'sine denk gelmektedir.⁴ Bunun yanında KSC ile hükümetin işsiz kalanlara iş bulabilmek için katlanacağı maliyetlerden de kurtulduğuna dikkat çekilmektedir (Effenberger, Koelle ve Barker, 2020). Diğer bir ifade ile sistemin COVID-19 döneminde yeni sosyal politika sorunlarının önlenmesinin yanı sıra mevcut sorunların daha da derinleşmemesi noktasında etkili olacağı beklenmektedir. 2017 yılında yapılan bir çalışma (Cooper, Meyer ve Schoot, 2017), KSC'nin ekonomik gerilemenin iş-gücü piyasası üzerindeki olumsuz etkilerini ve iş kayıplarını azalttığını ortaya koyarak bu durumu destekler bir nitelik taşımaktadır. Bu sonuç özellikle işe alımlar ve işten çıkarmalar yoluyla marjdaki ayarlamalar, iş-işçi arama sürtünmeleri ve işe alma maliyetleri faktörleri ile açıklanmıştır. Bunu yanında kısa vadede krizin etkilerini en aza indiren KSC'nin orta ve uzun vadede daha az üretken firmalarda emeğin yeniden dağılımını etkileyerek verimliliği düşürme tehlikesinin olduğu da dile getirilmiştir. Ancak sistemin iş güvencesine verdiği önem ve sağladığı çok yönlü avantajlar bu konuyu önemsiz kılmaktadır. Nitekim ülkeler KSC'yi kolaylaştıran yasalar ile şirketlere, COVID-19 sırasında işten çıkarmalardan kaçınmaları için yardım sağlanmaktadır. Bir bakıma hükümet-işveren-işçi üçlüsü kazan-kazan ilişkisi çerçevesinde buluşmaktadır (Pusch ve Braeckeler-Kogel, 2021). Buna göre Alman deneyimi; yerleşik, esnek ve hızlı bir KSC programının; ekonomik krizin işgücü piyasaları üzerindeki negatif etkilerini azaltmaya yardımcı olabileceğini, gerileme kısa süreli olduğunda uygulanabilir iş eşleşmelerini kurtarabileceğini ve firmalar için oldukça maliyetli görülen işten çıkarma ve işe alma süreçlerinde önemli yararlar sağlayabileceğini göstermiştir. Bu durum COVID-19'un etkileri açısından değerlendirildiğinde yakın bir gelecekte daha net olarak görülecektir (Effenberger, Koelle ve Barker, 2020; Weisbach, 2020). Nitekim ekonominin nerdeyse durma noktasına geldiği Mart-Nisan 2020'de 10 milyon işçinin bu sisteme dahil edilmesi bu açıdan önemli bir referans oluşturmaktadır (Pandey, 2020).

3. COVID-19 DÖNEMİ VE SONRASINDA TOPARLANMA: İŞTE TUTMA POLİTİKALARI VE KURZARBEİT SİSTEMİN POTANSİYELİ

2021 yılının ikinci yarısında aşı destekli toparlanma ve ekonomik faaliyetlerin kısıtlı hareketliliği adaptasyon sürecinin temelini oluşturmuştur. Ancak aşı destekli yürütülen politikaların yüksek belirsizlik şartları altında şekillenmesi ekonomik ve sosyal bazı endişeleri de beraberinde getirmiştir. Yenilenme riski taşıyan dalgalar ve görülen varyantlar bu endişeleri daha da arttırmış ve arttırmaktadır (IMF, 2020). Bu kapsamda hükümetler er ya da geç yaşanan sağlık krizini kontrol altına almayı başarsalar bile yaşanan krizin işgücü piyasaları üzerindeki etkilerinin bir süre daha devam edeceği beklentilerini öne sürmektedirler. Özellikle ekonomik toparlanmaların büyük olasılıkla dijital ekonomiye olan eğilimde gerçek-

⁴ Mayıs 2020'de ABD'de GSYİH'nın %5'i, Nisan 2020'de İsrail'de GSYİH'nın %3'ünden biraz fazla gerçekleşmiştir.

leşmesi ve bunun da işgücü piyasalarının dönüşümünü hızlandıracağı öngörülerini pandemi dönemi ve sonrası için geliştirilecek ve uygulanacak olan politikalar açısından büyük önem taşımaktadır. Nitekim COVID-19 webinar serisinin 7. Etkinliği olan ve 28 Nisan 2020’de gerçekleştirilen *COVID-19 Krizinin Kayıtlı Sektör Çalışanları Üzerindeki Potansiyel Etkileri: Sosyal Koruma ve İstihdam Mücadeleleri* adlı web seminerinde pandemi döneminde hükümetler tarafından uygulanan stratejiler temelde iki yönlü değerlendirilmiştir (Bergthaller, 2020):

- Halihazırda var olan önlemleri sağlamlaştırma ve yeni kriz dalgalarına hazırlıklı olma amaçlı politikalar,
- Sosyal sigorta ve işgücü piyasalarına yönelik genişletilmiş programların ve sistemlerin hızlı bir şekilde uygulanmasını sağlama amaçlı politikalar kapsamında;
 - Daha yüksek miktarlarda destek yönlü politikalar,
 - Erişimi kolaylaştırma ve uygunluk kriterlerini gevşetme ve yararlanıcılara ulaşma yönlü politikalar,
 - Mevcut önlemleri diğer tamamlayıcı hizmetlerle ilişkilendirme yönlü politikalar.

Buna göre COVID-19 pandemisinin hızlı bir şekilde ekonomik ve sosyal krize dönüşmesi ve buna hazırlıksız yakalanan hükümetler; var olan politikaları sağlamlaştırma, önleme, uygulamaları kolaylaştırma, geniş çaplı destek, yararlanıcılara daha hızlı ulaşma ve tamamlama politikaları çerçevesinde rollerini arttırmışlardır. Özellikle pandeminin geniş bir belirsizlik çerçevesinde ilerlemesi ve farklı boyutlarda hemen hemen bütün nüfus gruplarını etkilemesi hızlı ve kapsamlı politikaların uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Bu durum her ne kadar sağlık konusu başta olmak üzere ekonomik, sosyal ve siyasi zeminde önemli dezavantajlara yol açsa da krizler ile mücadele kapsamında hükümetlere önemli tecrübeler kazandırmıştır. Nitekim 21. yüzyılın başından itibaren temelde belirsizlik özelliği çerçevesinde şekillenen (küreselleşme, dijital dönüşüm, iklim vb. konularda yaşanan) gelişmeler hükümetler için esnek, hızlı ve kapsamlı politikaları önemli hale getirmiştir. Bu noktada yaşanan pandeminin, bir yandan bu sürece olumlu katkılar sağlama bir yandan da yaşanması beklenen eğilimler çerçevesinde belirleyici olma potansiyelleri ön plana çıkmaktadır.

Bu kapsamda COVID-19 sonrası Alman işgücü piyasasında beklenen eğilimler, istihdam politikaları başta olmak üzere diğer sosyal politikaların uygulanmasında büyük önem taşımaktadır. Nitekim Alman işgücü piyasasında; istihdam konusunda takip edilen uzun ve oldukça istikrarlı bir yoldan ayrılmaların yaşanması, işgücü piyasalarındaki dijitalleşmenin hızlanması ve evden çalışmanın en gerçekçi sonuç olarak görülmesi, sağlık sektöründe ve eğitimde dijitalleşme devam ettikçe bu sektörlerde çalışanlar için beceri ihtiyaçlarının değişmesi, otomobil üreticileri ve tedarikçileri için devam eden dönüşümün krizden önce beklenenden daha hızlı ilerlemesi ve çevrimiçi perakende biçimlerinde (e-ticaret) ekstra bir artışın olması beklenmektedir. Ayrıca pandemi sonrasında firmalar genellikle dış kaynak ve offshoring içeren maliyet tasarrufu sağlayan girişimlere daha fazla güvenebileceği, göç ve AB hareketliliğine yönelik kısıtlamaların işgücü piyasasının işleyişi üzerinde kalıcı bir

etkiye sahip olabileceği, AB'ye üye ülkelere gelen göçmenlerin Alman işgücü arzını arttıracığı bu durumun uzun yıllar öncesine kıyasla daha fazla işsizlik yardımı ve diğer yardım alan kişi sayısını arttıracığı dolayısıyla demografik zorlukların artacağı, çok geniş hedefli ve çok cömert devlet sübvansiyonlarından (devlet bütçesine fazla yük oluşturma potansiyeli sebebiyle) kaçınılacağı, pandeminin devam eden dönüşüm sürecini hızlandıran bir katalizör görevi göreceği, kısa süreli çalışmanın aktif işgücü piyasası politikaları araçlarıyla daha da güçlendirilmesi gerektiği öngörülmektedir. Bunun yanında Alman ekonomisinin AB ve küresel ekonomiyi istikrara kavuşturma yeteneği ile şekilleneceği ve bu durumun büyük ölçüde mal ve hizmete yönelik dış talebe, güvenilir ve verimli küresel değer zincirlerine ve serbest işgücü hareketliliğine dayanmasından kaynaklanacağı ileri sürülmektedir (Eichhorst ve Rinne, 2021). Bu çerçevede Almanya'nın işgücü piyasalarındaki yaralarını en aza indirerek, savunmasız grupları koruyarak ve ayakta kalan firmaları işlerinde kalmasını sağlayarak ekonomiyi sürdürülebilir bir iyileşme yakalaması gerektiği önemle vurgulanmaktadır. Buna göre kalıcı bir toparlanma için dikkat çekilen noktalar şu şekilde özetlenmektedir (Dao ve Mineshima, 2021).

- Ülkenin güçlü ve erken devreye giren halk sağlığı yanıtı Avrupa'daki en düşük ölüm oranlarından birinin gerçekleşmesinde büyük rol oynamıştır. Bunun yanında sınırlama önlemleri özellikle temas yoğun sektörlerde ve ticari faaliyetlerde önemli düşüşlere yol açmıştır. Nisan 2020'den sonra sınırlamaların kaldırılması ile yaşanan ekonomik toparlanma sonbaharda yeni bir dalga ile sekteye uğramıştır. Bugüne kadar pandemiye yönetmede nispeten başarılı sayılan Almanya'da ekonomik şok dalgası bir bakıma helen sürmektedir.
- Maliye politikasının sürdürülebilir bir toparlanma için sağlam kanıtlar bulunana kadar destekleyici olması gerektiği vurgulanmaktadır. Örneğin sağlık harcamalarının artması, kurzarbeit sisteminin genişletilmesi, işsizlik ödeneği süresinin uzatılması, firmalara likidite sağlanması ve kredi koşullarının gevşetilmesi yoluyla hanelere ve işletmelere destek sağlanması önemli görülmektedir. Bu kapsamda Haziran 2020'de KDV indirimi yoluyla iç talebi destekleme, KOBİ'lere verilen desteğin artırılması, yeşil yatırım, dijital altyapı ve sağlık hizmetlerine yönelik kamu harcamalarının artırılması politikalarına ağırlık verilmiştir.
- Her ne kadar kurzarbeit sistemi işleri korumada kritik bir rol oynasa da tek başına işgücü piyasası şokunu tam olarak çözebilecek bir yapıda yeterli görülmemektedir. Özellikle kadın işçiler, genç işçiler ve yaşlı işçiler gibi savunmasız grupların korunmasının ve işgücü piyasasına yeniden entegrasyonlarının ancak işe alım teşvikleri, genişletilmiş bir sosyal güvenlik ağı, hızlandırılmış eğitim vb. programları ile desteklendiğinde mümkün görülmektedir.
- İyileşme döneminde kurumsal borçlulara verilen desteğin aşamalı olarak dengeli bir politika çerçevesinde kaldırılması gerektiği vurgulanmaktadır. Örneğin iflas erteleme, borç verme koşullarının gevşetilmesi vb. politikalar etkili görülmektedir.

- Bankacılık sektörü her ne kadar genel anlamda dirençli görülse de sermaye indirimi ve temettü ödemelerindeki kısıtlamaların toparlanmanın sürdürülebilir olduğu kanıtlanana kadar yürürlükte kalması gerektiği belirtilmektedir. Örneğin orta vadede pandemi nedeniyle şiddetlenen ve uzun süredir devam eden karlılık zayıflıkları bankaların yeniden yapılanma çabalarını gerekli kılmıştır.

Aynı şekilde COVID-19 sonrası için; ticarete devam edebilmeleri ve müşterilere uzaktan hizmet verebilmeleri için küçük işletmelerin e-ticaret potansiyellerinin geliştirilmesi benzer şekilde küçük işletmeler için düşük işlem maliyeti ve finansal hizmetlerle bağlantı sağlayan (mobil-çevrimiçi) ödeme sistemlerinin geliştirilmesi, internet bağlantısı için indirimli ve sübvansiyonlu tarifelerin uygulanması, izinli işçiler için çevrimiçi eğitimlerin düzenlenmesi, kriz sonrası işyeri güvenliğini sağlamak için özel kuralların hazırlanması ve daha sıkı uygulanması konuları ön plana çıkarılmaktadır. Bu kapsamda özellikle yardım sağlamak için hükümetlerin; bir yandan gelir kaybeden bireylerin harcama kapasitelerini desteklerken diğer yandan iflas eden, likiditesi olmayan veya her ikisini de yaşayan firmaların işçilerine ödeme yapmaya devam etmelerini ve kriz geçtikten sonra büyük bir hasar olmadan yeniden üretime başlamalarını desteklemeleri gerektiği vurgulanmaktadır. Bu çerçevede özellikle devlet desteğinin yoksullar ve savunmasızlar için gelir desteği niteliğinde olabileceği ve bu nedenle geliştirilen politikaların hedefli uygulanabileceği belirtilmektedir. Aynı şekilde COVID-19 Nesli (yeni mezunlar, ilk kez iş arayanlar, bu kriz döneminde işlerini kaybedenler vb.) için; pandeminin uzun vadeli iz bırakma etkilerinden kaçınma noktasında istihdam edilebilirliğin desteklenmesi ve işçileri elde tutmaya yönelik sübvansiyonlarla iş yaratma, daha geniş tabanlı destekten kaçınarak üretken işleri sürdürme ve iş yaratma konusunda en yetenekli firmalara öncelik verme politikaları ön plana çıkmaktadır (Eliana ve Diğerleri, 2020). Bu kapsamda örneğin İngiltere’de de; sıfır tabanlı yatırımların iş yaratma potansiyeline ve ilişkin sonuçlarına göre istihdamın ana eksen haline getirilmesi, istihdam yaratma ve sürdürülebilirliği amaçlayan kurtarma politikaları ve yatırımları tasarlamak için ekonomik kanıtlardan yararlanılması, kanıt tabanını genişletme, sağlam bir izleme ve değerlendirme sağlanması, krizde yerinden edilenler ve devam eden teknolojik değişim ve sıfır karbon geçişi nedeniyle yerinden edilecekler için hedeflenen yeniden beceri kazandırma programlarının hayata geçirilmesi ve genişletilmiş politikalar ile kurumlar ve düzenlenmelerle stratejik yatırımlara eşlik etme politikaları öncelikli görülmektedir (Unsworth ve Diğerleri, 2020: 19).

Bu kapsamda toparlanma sürecinde; pandeminin özellikle dezavantajlı gruplar üzerindeki etkilerinin kalıcı olmamasını sağlamak amacıyla yerinden edilmiş işçilerin hızlı bir şekilde işlerine geri dönmelerini sağlama, Kamu İstihdam Hizmetleri (KİH), özel istihdam hizmetleri ve diğer aktif önlemler için yapılan harcamaları arttırma, e-hizmet sunan KİH’lerin kişisel etkileşime girmeden hizmet vermelerini sağlama ve Aktif İstihdam Politikaları (AİP) kapasitesini koruma, işgücünün, küçülen sektörlerden büyüyen sektörlere kaymasını sağlama ve bunun kadınlar, gençler, düşük vasıflı işçiler ve diğer eşitsizliklere yol açan durumları kapsayacak şekilde genişletme, AİP için otomatik mali uyum meka-

nizmaları geliştirme ve bunu ileriye dönük değişkenlere uyumlu hale getirme, artan fonların aktif AİP politikalarına aktarılması ve istihdam hizmetlerinin kurumsal yapılara uyarlanması, tüm paydaşlar arasında daha iyi işbirliği ve koordinasyonun sağlanması, kamu ve özel istihdam hizmetlerinin orta ve uzun vadeli stratejilere doğru uzatılması, dijitalleşme ve otomasyon dahil olmak üzere daha yalın ve daha verimli KİH'lerin uygulanması ve yakın gelecekte de bu kapsamdaki politikaların göz ardı edilmemesi, istihdam hizmetlerinin mümkün olduğunca dış sağlayıcılara ihale edilmesi ve bu kapsamdaki kapasitelerinin artırılması, paydaşlar arasında daha iyi işbirliği kanallarının oluşturulması, AİP'lerin esnek organizasyonel ve düzenleyici çerçeveleri etkin görülen politikalar arasındadır (OECD, 2021b; OECD, 2021a). Ayrıca bu politikaların yenilikçi, sürdürülebilir, kapsayıcı ve birey merkezli olması gerektiği belirtilmekte ve *döngüsel ekonomik (circular economy)* yaklaşım gözardı edilmeyerek hükümetler, işletmeler, uluslararası kuruluşlar, sivil toplumlar ve diğer paydaşlar ile oluşturulacak somut taahhütlerin etkin olması gerektiği vurgulanmaktadır (UNECE, 2021). Bu kapsamda özellikle OECD; dayanıklılık ve sürdürülebilirlik oluşturmaya yönelik politikaların, iyileşme ve geçişlerde bireyleri desteklemeye yönelik politikaların ve yeniden tahsisi kolaylaştırmaya ve üretkenliği arttırmaya yönelik politikaların (OECD, 2021c) önemini vurgularken ILO; kapsayıcı, sürdürülebilir ve dayanıklı, insan merkezli bir toparlanmayı ilerletmek için acil ekonomik kalkınma ve istihdam, bütün çalışanların korunması, küresel sosyal koruma ve sosyal diyalog başlıkları üzerinde durmaktadır (ILO, 2021; ILO, 2020).

SONUÇ

Temelde belirsizlik özelliği ile özdeşleşen COVID-19 pandemi süreci esnek politikaları, hükümetlerce en fazla tercih edilen politikalar haline getirmiştir. Bu durum ekonomik ve sosyal açıdan değerlendirildiğinde, işsizlik sorununa karşı uygulanan istihdam stratejileri için de geçerlidir. Nitekim zorlayıcı sebeplere bağlı olarak sıklıkla başvurulmuş esnek tabanlı işte tutma politikaları, pandemi döneminde en fazla rağbet edilen istihdam politikaları olmuştur. Temelde kısa süreli çalışma kapsamında uygulanan işte tutma politikaları, çalışanların işlerini kaybetmelerine izin veren ancak etkiyi yayma amacıyla uygulanan işsizlik yardımlarını esas alan ABD modelinin aksine en fazla Almanya başta olmak üzere Fransa, İngiltere, İtalya, İspanya ve diğer Avrupa ülkelerinde uygulanmıştır. Bu politikalar ile hükümetler, ekonomileri için güçlü bir toparlanmanın temelini oluşturan üretken kapasitenin korunması ve işsizlik oranlarının kontrol altında tutulması noktasında önemli avantajlar elde etmişlerdir.

Öte yandan pandemi döneminde ülkeler bazında görülen vaka ve ölüm sayıları, yürütülecek olan halk sağlığı önlemlerinin uygulanmasında dolayısıyla ekonomik ve sosyal faaliyet boyutlarının belirlenmesinde etkili olmuştur. Nitekim Almanya'da 2020 yılının ikinci çeyreğinde GSYİH'da görülen daralma; imalat faaliyetlerinde, gıda dışı perakende, ağırlama ve diğer temas yoğun hizmetlerde, yurt dışı seyahatlerde ve özel sektör yatırımlarında yaşanan daralmalar nedeniyle %10'unun üzerinde gerçekleşmiştir. 2009 yılında gerçekleşen

%5,7'lik daralma ile kıyaslandığında bu tablo ayrı bir önem taşımaktadır. GSYİH'da yaşanan daralmalara rağmen işsizlik, özellikle işte tutma politikaları kapsamında uygulanan kısa süreli çalışma stratejileri ile kontrol altında tutulmuş ve 2020 yılında istihdam sadece %1,1 azalmıştır. 2021 Nisan ayı itibarıyla istihdam oranları tekrar artmaya başlamıştır. Pandemi öncesinde %4,8 düzeyinde olan işsizlik oranı Ağustos 2020 yılında %6,4 olarak gerçekleşerek pik yapmıştır. Mayıs 2021 itibarı ile düşmeye başlayan işsizlik oranları 2021 yılı sonlarına doğru %5,1 olarak gerçekleşmiştir. Bu süreçte uygulanan KŞÇ (kurzarbeit sistem) politikaları daha çok ekonomik ve konjonktürel nedenlere bağlı olarak şekillenmiştir. 2008 krizinin etkilerini absorbe etme noktasında oldukça başarılı olan sistem, COVID-19'un etkilerine karşı geliştirilen politikalara da ilham kaynağı olmuştur. 2008 krizinde 1,5 milyondan fazla çalışanı bünyesinde barındıran ve böylelikle tasarlanmış, denenmiş ve test edilmiş olan sistem, 2020 yılında 6 milyon civarında bir çalışan kitlesini korumuştur. Bu yönüyle sistem; kitlesel işsizliğin kontrol altında tutulmasında, Alman ekonomisinin hızlı toparlanmasında, toparlanma için gerekli üretim kapasitesinin korunmasında, iç ve dış değişkenlere bağlı olarak gereken esnekliğin sağlanmasında (en az 2008 krizi döneminde olduğu kadar) önemli rol oynamıştır.

Aynı şekilde pandemi döneminde özellikle dijitalleşmenin hızlanması, evde çalışmanın yaygınlaşması, beceri ihtiyaçlarının beklenenden çok daha hızlı değişmesi, maliyet tasarrufu sağlayan girişimlerin önem kazanması, göç hareketliliklerinin artması, farklılaşan demografik zorluklar, devlet sübvansiyonlarına olan ihtiyacın artması, pandeminin, değişim sürecinin katalizörü olma yönü kurzarbeit sisteminin kapsamını genişletmiştir. Bu kapsamda; hükümetin istihdam politikaları maliyetlerinden kurtulması, işgücü piyasası sürtünmelerinin en aza inmesi, işverenlerin kalifiye elemanlarını elde tutmasının önünü açması, işi kaybetmenin parasal maliyetini en aza indirmesi, taraflar arasında otomatik bir denge mekanizması misyonu üstlenmesi, daha hızlı ekonomik toparlanma için üretim kapasitesini koruması, sosyal politika sorunlarının derinleşmesini önlemesi, konjonktüre bağlı olarak çok sayıda çalışanı bünyesinde barındırması, mesleki eğitime güçlü bir bağlılık içinde işlemesi, şirketlerin işgücü becerilerine geliştirmeye yönelik yatırımlarını tetiklemesi özellikleri sistemin güçlü yönlerini oluşturmuştur.

Sistemin bu kapsamdaki güçlü yönleri pandemi dönemi ekonomik ve sosyal politikalara temel oluşturduğu gibi toparlanma sürecinde beklenen eğilimler çerçevesinde geliştirilecek olan politikalara da temel oluşturma potansiyeli taşımakta ve önemli argümanlar sunmaktadır. Nitekim 21. yy'ın başından itibaren temelde belirsizlik özelliği çerçevesinde şekillenen küreselleşme, dijital dönüşüm, iklim değişiklikleri vb. konularda yaşanan gelişmelerde olduğu gibi pandemi; esnek, hızlı ve kapsamlı politikaları daha da önemli hale getirmiştir. Bu durum Alman ekonomisinin gerek AB ekonomisini gerek küresel ekonomiyi istikrara kavuşturma yeteneği ile birleştiğinde çok daha önemli hale gelmektedir. Bu açıdan kurzarbeit sistemi, özellikle toparlanma sürecinde ekonomik sürdürülebilirliğin sağlanması noktasında önemli bir strateji olarak görülmelidir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "*Etik Kurallara Uygunluk*" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Tek yazarlı ele alınan makale yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Ateş, S. (2021). Impact of Short Time Work on the Labour Life: Turkey's Case During COVID-19 Pandemic and Lessons to be Drawn From German Experience. *A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University*. Ankara: <https://open.metu.edu.tr/bitstream/handle/11511/94262/10400842-MS-Sevgi%20Ate%20C5%9F.pdf> (12.12.2021).
- Bergthaller, M. (2020). Impacts of the COVID-19 Crisis on Formal Sector Workers: (Potential) Social Protection and Employment Responses, <https://socialprotection.org/discover/blog/impacts-covid-19-crisis-formal-sector-workers-potential-social-protection-and> (12.11.2021).
- BMAS (2020). Hubertus Heil: “We Want All People in the EU to be able to Live Their Lives with Security and Dignity”, <https://www.bmas.de/EN/Services/Press/recent-publications/2020/federal-minister-heil-security-dignity-for-all-eu.html> (05.12.2021).
- Brenke, K., Rinne, U., & Zimmermann, K. F. (2011). *Short-Time Work: The German Answer to the Great Recession*, Bonn: The Institute for the Study of Labor (IZA), Discussion Paper: 5780.
- Carter, A. (2020). Kurzarbeit: What Workers in Germany Need to Know, <https://www.iamexpat.de/career/employment-news/kurzarbeit-what-workers-germany-need-know> (01.02.2022).
- Chazan, G., & Milne, R. (2020). Kurzarbeit: A German Export Most of Europe Wants to Buy, <https://www.imf.org/en/News/Articles/2020/06/11/na061120-kurzarbeit-germanys-short-time-work-benefit> (05.12.2021).
- Cooper, R., Meyer, M., & Schoot, I. (2017). The Employment and Output Effects of Short-Time Work in Germany, <https://nber.org/papers/w23688> (10.01.2022).
- Dao, M. C., & Mineshima, A. (2021). Germany's Post-COVID-19 Recovery in Five Charts, <https://www.imf.org/en/News/Articles/2021/01/15/na011921-germanys-post-covid19-recovery-in-five-charts> (10.01.2022).
- DESTATIS (2021, Ocak 2). Economic Impacts: Statistic Related to COVID-19, <https://www.destatis.de/EN/Themes/Cross-Section/Corona/Economy/context-economy.html#gdp> (20.01.2022).
- Drahokoupil, J., & Müller, T. (2021). *Job Retention Schemes in Europe: A Lifeline During the COVID-19 Pandemic*. Brussels: ETUI (European Trade Union Institute).
- DW (2020). Coronavirus Leads to Record Drop in German GDP, <https://www.dw.com/en/coronavirus-leads-to-record-drop-in-german-gdp/a-54374430> (10.11.2021).
- Effenberger, A., Koelle, M., & Barker, A. (2020). Germany's Short-Time Work Scheme: Can its Post Success be Replicated? <https://oecdecoscope.blog/2020/06/24/germanys-short-time-work-scheme-can-its-past-success-be-replicated/> (Erişim Tarihi: 10.01.2022).
- Eichhorst, W., & Rinne, U. (2021). *Crisis Response Monitoring: Germany Country Report December-2020*, Bonn: IZA Publications.
- Eliana, C., Farole, T., Gentilini, U., Morgandi, M., Packard, T., Santos, I., & Weber, M. (2020). *Managing the Employment Impacts of the COVID-19 Crisis: Policy Options for Relief and Restructuring*, Washington DC: The Worldbank.
- Eurofound (2010). Germany: Short-Time Working Allowance, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.431.946&rep=rep1&type=pdf> (10.09.2021).
- EUROSTAT (2021). Unemployment Statistics, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/database> (10.01.2022).
- Evans, G. (2010). Kurzarbeit; “Living-Death Capitalism” on the Future of the Left, <https://www.thefreelibrary.com/Kurzarbeit%2C+%22living-dead+capitalism%2C%22+and+the+future+of+the+left-a0287868529> (10.03.2022).

- Ford, S. (2020). Is it True that the Second Wave of COVID-19 is Coming to the US Soon and It would Be much Deadlier the Current One? How can They Predict the Second Wave Coming? <https://www.quora.com/profile/Stephen-Ford-67> (05.02.2022).
- French-property.com (2020). COVID-19 in France-Job Retention Scheme, https://www.french-property.com/news/french_business/covid_19_employees_wage_support (10.01.2022).
- Gartner, H., & Merkl, C. (2011). The Roots of German Miracle, <https://voxeu.org/article/roots-german-miracle> (02.03.2022).
- Hanushek, E. A., Woessmann, L., & Zhang, L. (2011). *General Education, Vocational Education and Labor Market Outcomes Over the Life-Cycle*, Cambridge: NBER Publications.
- ILO (2011). *Studies on Growth with Equity: A Job Centered Approach (Germany)*, Geneva: ILO Publications.
- ILO (2020). A Policy Framework for Tackling the Economic and Social Impact of the COVID-19 Crisis: Policy Brief, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_745337.pdf (10.01.2022).
- ILO (2021). ILO Monitor: COVID-19 and the World of Work. Seventh Edition Updated Estimates and Analysis, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_767028.pdf (02.02.2022).
- IMF (2020). World Economic Reports, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO> (20.01.2022).
- IMF (2020b). Kurzarbeit: Germany's Short-Time Work Benefit, <https://www.imf.org/en/News/Articles/2020/06/11/na061120-kurzarbeit-germanys-short-time-work-benefit> (20.11.2021).
- ISSA (2010). *Crisis Country Case Study: Germany*, Geneva: International Social Security Association (ISSA).
- ISSA (2020). Meeting the Employment Challenges of the Second Wave of COVID-19: The Case of Europe, <https://ww1.issa.int/analysis/meeting-employment-challenges-second-wave-covid-19-case-europe> (20.11.2021).
- Keenan, E., & Lydon, R. (2020). *Wage Subsidies and Job Retention*, Dublin: Central Bank of Ireland.
- L&E Global (2021). Employment Law Overview: Germany 2021-2022, www.leglobal.org.
- Look, C., Pickert, R., & Pogkas, D. (2021). Europe's Giant Job saving Experiment Pays off in Pandemic, <https://www.bloomberg.com/graphics/2021-furlough-jobs-unemployment-europe-united-states/> (20.11.2021).
- Mavers, G., & Kamann, J. (2021). Germany: Employment, Labour Laws and Regulation, <https://iclg.com/practice-areas/employment-and-labour-laws-and-regulations/germany>, (20.09.2021).
- MERCER (2021). *The New Shape of Work is Flexibility for All*, <https://www.mercer.com/our-thinking/career/the-new-shape-of-work-is-flexibility-for-all-global.html> (02.01.2022).
- Mosley, H. (2020). European Network of Public Employment Service: Short-Time Work Schemes in the EU, file:///C:/Users/test/Downloads/Study%20report%20-%20Short-time%20work%20schemes%20in%20the%20EU%20(1).pdf (20.01.2022).
- Müller, T. (2021). Job Retention Schemes in Europe: Germany. *ETUI Working Papers*, https://etui.org/sites/default/files/2021-09/Job%20retention%20schemes%20in%20Europe%20-%20Germany_2021.pdf (20.01.2022).
- OECD (2020). Job Retention Schemes During the COVID-19 Lockdown and Beyond, https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=135_135415-6bardplc5q&title=Job-retention-schemes-during-the-COVID-19-lockdown-and-beyond (20.01.2022).

- OECD (2021a). Germany Economic Snapshot, <https://www.oecd.org/economy/germany-economic-snapshot/> (20.01.2022).
- OECD (2021b). Economic Recovery Policy Reforms 2021 Going for Growth: Shaping a Vibrant Recovery, https://www.oecd-ilibrary.org/economics/economic-policy-reforms-2021_3c796721-en (20.01.2022).
- OECD (2021c). Scaling up Policies That Connect People with Jobs in the Recovery from COVID-19, https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/scaling-up-policies-that-connect-people-with-jobs-in-the-recovery-from-covid-19_a91d2087-en (15.01.2022).
- Pandey, A. (2020). German Short-Time Work Cushions Unemployment Rate, <https://www.dw.com/en/german-short-time-work-cushions-unemployment-rate/a-54009453> (20.02.2022).
- Pusch, T., & Braeckeler-Kogel, V. (2021). *Employment law Overview: Germany 2021-2022*, Brussels: L&G GLOBAL.
- Sander, C., & Wasseram, D. (2020). The German Parliament Passes an Act for a Limited Improvement of the Regulations for Short-Time Work in a Crisis.
- Silva, J., Liliانا D. Sousa, T. G., & Robertson, R. (2021). *Employment in Crisis: The Path to Better Jobs in a Post-COVID-19 Latin America*, Washington DC: The Worldbank.
- Statista (2021). Number of Short-Time Workers in Germany Annually from 1991 to 2021 and Montly from January 2020 to September 2021, <https://www.statista.com/statistics/1221113/short-time-worker-numbers-germany/> (20.01.2022).
- The Economist (2008). *Talent Wars: The Struggle for Tomorrow's Workforce*, http://graphics.eiu.com/upload/sap_talent.pdf (20.11.2021).
- UNDP (2020). COVID-19: Germany Doubles its Support to UNDP's Flexible Core Funding, <https://www.undp.org> (20.11.2021).
- UNECE (2021). Joint Efforts for the Circular Economy will Drive a Sustainable COVID-19 Recovery and Boost Climate Action UNECE, <https://unece.org/circular-economy/news/joint-efforts-circular-economy-will-drive-sustainable-covid-19-recovery-and> (20.01.2022).
- Unsworth, S., Andres, P., Cecchinato, G., Mealy, P., Taylor, C., & Valero, A. (2020). *Jobs for a Strong and Sustainable Recovery from COVID-19*, London: The Centre for Economic Performance.
- Walker, R., & Kellard, K. (2001). *Staying in Work: Policy Overview*, Centre for Research in Social Policy Loughborough University Research Report: 265, Department for Education and Employment.
- Weisbach, A. (2020). Germany is using a familiar Weapon to Prevent Massive Layoffs, <https://www.cnbc.com/2020/04/03/kurzarbeit-germany-is-using-a-familiar-weapon-to-prevent-layoffs.html> (20.01.2022).
- worldometer (2022). Coronavirus Cases: Germany, <https://www.worldometers.info/coronavirus/country/germany/> (20.01.2022).

AFGANİSTAN'DA TALİBAN İKTİDARI DÖNEMLERİ (1996-2001 ve 2021 SONRASI) ve AFGANİSTAN DIŞ POLİTİKASI*

PERIODS OF TALIBAN POWER IN AFGHANISTAN (1996-2001 and 2021 to PRESENT) AFGHANISTAN FOREIGN POLICY

Araştırma Makalesi
Research Paper

İskender KARAKAYA**
Mohammad İshak NAZARI***

Öz:

Afganistan sahip olduğu stratejik konumu açısından tarih boyunca büyük güçlerin ve bölgesel aktörlerin ilgi alanı olmuştur. Afganistan tarihi "işgal, iç savaş ve siyasi istikrarsızlıklar" gibi çatışma ve kargaşa dönemlerinin sıklıkla görüldüğü süreçleri içermektedir. Sovyetler Birliği'nin (SSCB) Afganistan'ı işgali sonrası başlayan "iç savaş" ve dış faktörlerin de etkisi ile 1994 yılında Taliban örgütü ortaya çıkmış, kısa sürede neredeyse bütün ülkeye hâkim olmuş ve 2001'de ABD'nin Afganistan'a müdahalesi ile iktidarı kaybetmiştir. 2001 sonrası Afganistan'daki gücünü yeniden kazanan Taliban örgütü, kısa süreli "geri çekilme dönemi" sonrası ABD ve müttefikleri ile mücadeleye girişmiştir. Taliban örgütü, ABD ve NATO güçleri arasında yirmi yıl süren mücadele sonrası, 2021'de Afganistan'da tekrar iktidara gelmiştir. Bu çalışmada Taliban örgütünün Afganistan'daki 1996-2001 ve 2021 sonrası iktidar dönemleri incelenmektedir. Bu çalışmanın amacı Taliban örgütünün dış politikasını analiz etmektir. Bu makalenin temel hipotezi, Taliban örgütünün ortaya çıkışı, kısa sürede ülke yönetimini ele geçirmesi ve son yirmi yıldır Afganistan'daki etkinliğini kaybetmemesinin temel nedeninin "dış faktörler olduğu kadar ülke içindeki siyasi istikrarsızlığın ve iktidar mücadelesinin yarattığı otorite boşluğunun da olduğu" argümanıdır. Bu açıdan Taliban iktidarının bir önceki döneme göre dış politika yaklaşımının değişip değişmediği incelenecek ve Taliban örgütünü daha önce resmen tanımayan ve mesafeli duran devletlerin 2021 sonrası yeni dönemde politikalarının değişip değişmediği sorgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Taliban, SSCB, ABD, NATO.

Abstract:

Afghanistan has always been an area of interest for great powers and regional actors in terms of its strategic location. The history of Afghanistan includes processes such as "occupation, civil war and political instability" where periods of conflict and turmoil are frequent. With the "civil war" that started after the Soviet Union's (SSRU) invasion of Afghanistan and the influence of external factors, the Taliban organization emerged in 1994, dominated almost the whole country in a short time and lost power in 2001 with the US intervention in Afghanistan. The Taliban organization, which regained its power in Afghanistan after 2001, started a struggle with the USA and its allies after a short period of "withdrawal". The Taliban organization came to power again in Afghanistan in 2021, after twenty years of struggle between the US and NATO forces. In this study, the power periods of the Taliban organization in Afg-

* Makale Geliş Tarihi: 20.03.2022
Makale Kabul Tarihi: 06.06.2022

** Doktor Öğretim Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, iskenderkarakaya@gmail.com, orcid.org/0000-0002-6285-4568

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, meshaqn@gmail.com, orcid.org/0000-0003-3700-821X

hanistan after 1996-2001 and 2021 are examined. The aim of this study is to analyze the foreign policy of the Taliban organization. The main hypothesis of this article is the argument that “the main reason for the emergence of the Taliban organization, taking over the country in a short time and not losing its effectiveness in Afghanistan for the last two decades is not only external factors, but also the political instability in the country and the authority vacuum created by the power struggle”. In this respect, it will be examined whether the foreign policy approach of the Taliban government has changed compared to the previous period, and it will be questioned whether the policies of the states that did not formally recognize the Taliban organization and remained distant in the new period after 2021 have changed.

Keywords: Afghanistan, Taliban, USSR, USA, NATO.

GİRİŞ

Dış politika konusu, Birinci Dünya Savaşı sonrası akademik alanda yoğun olarak çalışılmıştır. Dış politika alanında İkinci Dünya Savaşı sonrası yapılan çalışmalar daha da hız kazanarak uluslararası ilişkiler disiplini “dış politika” konusunu bütün boyutları ile ele almıştır (Kürkçüoğlu, 1980: 309-310). Dış politika kavramı ile ilgili uzmanların üzerinde anlaşıldığı ortak bir tanım yoktur. Bu yüzden dış politika ile ilgili birçok farklı tanım bulunmaktadır. Örneğin; Christopher’a göre dış politika “uluslararası ilişkilerde bağımsız bir aktör olan devlet tarafından yürütülen resmi ve harici ilişkilerin toplamı” olarak tanımlanmıştır (Kaya, 2015: 9). Sönmezoğlu ise dış politika kavramını, “devletin dış dünya ile olan siyasi, ekonomi, hukuki vb. tüm tutumlarını içermekle ile daha çok siyasal ilişkiler kapsamında” kullanmaktadır (Sönmezoğlu, 2005: 222). Dış politika kavramının yanında günümüzde kullanılan bir diğer kavram olan “diplomasi” kavramı ise aslında tarih öncesi döneme kadar giden uzun bir geçmişe sahiptir. Diplomasi kavramının, Yunancada “diploma” sözcüğünün kökeninden geldiği bilinmektedir. Yunan ve Roma’da resmi belgelerin (diplomaların) düzenlenmesi, muhafazası, yapılan antlaşmaların değerlendirilmesi gibi işlevlerle daha dar bir kapsamda da kullanılmıştır. Görüşme sanatı olarak da ifade edilen diplomasinin, tarihteki erken dönem toplulukları arasındaki anlaşmazlıklarda ve ilişkilerin sürdürülmesinde bir araç olarak kullanıldığı görülmektedir. Ancak daha sonra devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte diplomasi kavramı kurumsal bir nitelik kazanmıştır (Acar, 2006: 419). Özetle, diplomasi devletlerin dış politikalarında uyguladıkları bir siyaset yönetim süreci olarak ifade edilebilir. Bir başka deyişle diplomasi “devletler arasındaki ilişkilerin barışçıl yollarla yürütülmesi” olarak da tanımlanabilir (Abdurrahmanlı ve Bağış, 2021: 141-142).

Dış politika ve diplomasinin bütün örneklerinin görüldüğü Afganistan, 19. yüzyıl boyunca Britanya ile SSCB arasındaki “Büyük Oyunda” tampon bölge olarak kabul edilmiştir. Afganistan’ın bağımsız bir dış politika izlemesi ancak 1919 yılında bağımsızlığını kazanmasıyla mümkün olmuştur. İki savaş arası dönemde ve Soğuk Savaş Döneminde farklı çatışma, kriz ve darbe süreçleri geçiren Afganistan’da, SSCB işgali (1979-1989) yaşanmış sonraki süreçte Afganistan İç Savaşı (1992-1996) sonrası Birinci Taliban İktidarı Dönemi (1996-2001) görülmüş, sonrasında NATO ve uluslararası koalisyon tarafından işgal süreci (2001-2021) yaşanmış ve Ağustos 2021’de Taliban tekrardan iktidara gelmiştir. Bu çalışmada, Taliban’ın ortaya çıkışı ve kısa sürede ülke yönetimini ele geçirmesinin ve son yirmi

yıldır etkinliğini kaybetmemesinin nedeninin “dış faktörlerin olduğu kadar ülke içindeki siyasi istikrarsızlığın, iktidar mücadelesinin yarattığı otorite boşluğunun olduğu” hipotezi öne sürülmektedir. Bu açıdan Taliban iktidarının dış politika ve diplomasi anlayışının değişip değişmediği bu çalışmada incelenmiştir. İlaveten Taliban’ı daha önce resmen tanımayan ve mesafeli duran devletlerin yeni Taliban iktidarına karşı politikalarının değişip değişmediği ele alınmıştır. Makalenin birinci bölümünde, Soğuk Savaş dönemi Afganistan siyasal gelişmeleri ele alınmıştır. İkinci bölümde ise 1994 sonrası Taliban’ın kurulması ve Taliban’ın iç ve dış politikası üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde ise, ABD ve uluslararası koalisyonun Afganistan’ı işgali (2001-2021) siyasi gelişmeler ışığında incelenmiştir.

1. 19. YÜZYILDAN SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNİN SONUNA KADAR AFGANİSTAN TARİHİ VE SİYASAL GELİŞMELER

1.1. Emanullah Han Döneminden 1973 Afganistan Cumhuriyeti’nin İlanına Afganistan Tarihi

Afganistan, 19. yüzyıl boyunca İngiltere ve Rusya arasında görülen “Büyük Oyun”da tampon bölge olarak kabul edilmiştir. 1919 yılında Emanullah Han’ın tahta çıkışı ile İngilizler ve Afganlılar arasında “Üçüncü İngiliz-Afgan Savaşı” başlamış ve İngilizlerin yenilgisi sonucu Kral Emanullah Han, Ravalpindi Antlaşması’nı imzalayarak, 1919 yılında ülkenin bağımsızlığını ilan etmiştir. Genç, aydın ve reformcu bir kişiliğe sahip olan Emanullah Han, hızlı bir şekilde, yeni bir reform hareketi başlatarak gerek devlet yönetiminde gerekse de kültürel ve sosyal alanda yeni reformları uygulamaya koymuştur. Ancak bu girişimler, geleneksel yaşam tarzını benimseyen halkın ve din adamlarının tepkisini çekmiş ve 1929 yılında başlayan ayaklanmalar sonucu Emanullah Han, ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır (Batoor, 2018: 16). Emanullah Han’ın ülkeyi terk etmesiyle yönetimi ele geçiren Baçe-Sakav lakabıyla tanınan Habibullah Kelekâni, dokuz ay gibi kısa bir süre iktidarda kalmış, fakat bu kargaşayı fırsat bilen Muhammed Nadir Şah iktidarı ele geçirerek ülkede istikrarı sağlamıştır. Ancak, Muhammed Nadir Şah’ın 1933 yılında öldürülmesiyle yerine oğlu Muhammed Zahir Şah geçmiştir.

Muhammed Zahir Şah, 1933 yılında küçük yaşta tahta çıkmış ve 1973 yılına kadar, kırk yıl iktidarda kalmıştır. Ancak, Muhammed Zahir Şah devlet işleri ile pek ilgilenmemiş ve devleti onun adına amcaları yönetmiştir (Oğuz, 2001: 69). Afganistan’da bu dönemde başbakanlık görevini, 1933-1946 yılları arasında Muhammed Haşim Han, 1946-1953 yılları arasında ise Şah Mahmut Han yürütmüştür. 1953 yılında Şah Mahmut Han’ın sağlık sebepleriyle istifa etmesi üzerine yerine Muhammed Zahir Şah’ın kuzeni Serdar Muhammed Davud Han geçmiştir (Salihi, 2014: 10). Serdar Muhammed Davud Han’ın başbakanlığı döneminde SSCB-Afganistan ilişkilerinde tekrar yakınlaşma görülmüştür. Bu yakınlaşma sürecinde ABD’nin etkisi büyük olmuştur. 1954 yılında Serdar Muhammed Davud Han’ın ABD’den istediği askeri ve ekonomik içerikli yardım ve anlaşma taleplerinin reddedilmesi üzerine, yüzünü SSCB’ye çeviren Afganistan yönetimi kısa sürede SSCB’den olumlu cevap almış, iki ülke arasında karşılıklı ziyaretler başlamış ve 3,5 milyon dolar civarında bir kredi

sağlamıştır. Buna ilaveten yüz milyon dolar askeri ve ekonomik yardım da elde edilerek, iki ülke arasındaki ilişkiler iyice geliştirilmiştir (Oğuz, 2001: 73). Serdar Muhammed Davud Han'ın başbakanlığı döneminde ilk kez uygulamaya konan “beş yıllık kalkınma planı” ile ülkenin altyapı hizmetlerine yatırım yapılmıştır. Bununla birlikte, Afganistan ordusuna özel bir önem veren Serdar Muhammed Davud Han, askerlik görevini zorunlu hale getirmiştir. Ancak, Serdar Muhammed Davud Han, tarafsız bir dış politika izlemesine rağmen, o dönem Pakistan'da Peştunların yaşadığı “Peştunistan bölgesinin” Afganistan'a ait olduğunu öne sürmüş ve iki ülke arasındaki sınır anlaşmazlığını gündeme getirerek, konuyu uluslararası bir mesele haline getirmiştir. Afganistan yönetimi, Pakistan'ı destekleyen ABD ve İngiltere'ye karşılık, SSCB ve Hindistan ile yakınlaşmış ve iş birliği arayışında olmuştur. Bütün bu gelişmeler neticesinde Muhammed Zahir Şah ile Serdar Muhammed Davud Han arasındaki görüş ayrılıkları artmış ve bu süreç Serdar Muhammed Davud Han'ın görevinden uzaklaştırılmasıyla sonuçlanmıştır (Özcan, 2005: 516).

1963 yılında Serdar Muhammed Davud Han'ın başbakanlıktan ayrılması sonrası 1964 yılında Muhammed Zahir Şah tarafından yeni bir “demokratikleşme programı” ilan edilmiştir. Bu program çerçevesinde yeni bir anayasa kabul edilerek, 1965 yılında parlamento seçimleri yapılmış, halka basın ve düşünce özgürlüğünün yanı sıra siyasi parti kurma hakkı da tanınmıştır. İlk siyasi parti olarak 1965 yılında Afganistan Demokratik Halk Partisi (ADHP) kurulmuştur (Oğuz, 2021: 176). Ancak ilan edilen bu demokrasi programı bekleneni vermemiştir. Yeni kabul edilen anayasanın bir maddesinde “kraliyet ailesinin kabinde veya herhangi bir yüksek makamda vazife alamayacağını” vurgulanmasını, bir kraliyet ailesi mensubu olarak kendisine yapılan bir haksızlık olarak gören Serdar Muhammed Davud Han, iktidarı ele geçirme planları yapmış, nihayet Muhammed Zahir Şah'ın İtalya ziyareti ile 17 Temmuz 1973'te Serdar Muhammed Davud Han'a bağlı ordu birlikleri ve subayların başkentteki kraliyet köşkünün ve önemli stratejik noktadaki radyo ve televizyon gibi merkezleri ele geçirmesiyle kansız bir şekilde iktidarı ele geçirmiştir. Darbe sonrası Serdar Muhammed Davud Han, Kabil'deki radyo istasyonundan yaptığı bir konuşmayla, krallık rejiminin kaldırıldığını ve cumhuriyet rejimin kurulduğunu ilan etmiştir (Oğuz, 2001: 86).

1.2. SSCB'nin Afganistan İşgali Öncesi Afganistan'daki Siyasi Durum

Cumhuriyetin ilk yıllarında SSCB ile eskisi gibi çok yakın ilişkiler kuran Serdar Muhammed Davud Han ilk kabinesinde, ağırlıklı olarak Afganistan Demokratik Halk Partisine (ADHP) yer vererek on üç bakandan yedisini ADHP üyelerinden atamıştır (Suhbet, 2020: 9). Serdar Muhammed Davud Han iktidarının ilk yıllarında Pakistan ve İran'a karşı SSCB ile hareket etmiş ve 1974 yılında SSCB'nin, Asya kıtası için öngördüğü ‘Kolektif Güvenlik Planı’na onay vererek iki komşu ülkeye karşı düşmanca bir tavır ortaya koymuştur. Ancak, 1977 yılında kabul edilen yeni bir anayasa ile Serdar Muhammed Davud Han, yeni kabine üyelerini bizzat kendi seçerek oluşturmuş ve önceki kabinde ağırlıklı olarak yer verilen ADHP üyelerinin hiçbirine yeni kabinde yer vermemiştir. Ayrıca yeni anayasada tek bir siyasi partinin faaliyetlerine izin verilerek, ülkede Serdar Muhammed Davud Han'ın

merkez komite üyelerini bizzat kendisinin seçtiği ve aynı zamanda kurucusu olduğu Ulusal Devrimci Parti'nin faaliyetlerine sürdürmesine izin verilmiştir (Oğuz, 2001: 88). Serdar Muhammed Davud Han'ın ilerleyen dönemde SSCB'den uzaklaşarak arasına mesafe koyması, bununla da kalmayıp SSCB yanlısı Halk ve Parçam parti üyelerini yönetimden tamamen uzaklaştırarak, SSCB'nin istemediği ülkelerle yakın ilişkiler kurup dış politikada değişikliğe gitmesi, özellikle İran ve Pakistan'la arasını düzelterek dostane ilişkiler kurması, SSCB'yi rahatsız etmiştir. Bu yüzden 1965 yılında Halk ve Perçem olarak ikiye ayrılan ADHP, 1977 yılında tekrar birleşmişlerdir. Bu birleşmenin tek amacı, SSCB'nin talimatıyla Serdar Muhammed Davud Han iktidarını devirmektir (Talaash, 2015: 84).

Serdar Muhammed Davud Han, son döneminde SSCB'den uzaklaşarak özellikle Batı ve İslam dünyasıyla yakın ilişkiler geliştirmeye başlamış ve birçok Ortadoğu ülkesine ziyaretlerde bulunmuştur. Davud Han'ın ziyareti sırasında darbe hazırlıklarına başlayan muhalefet (Halk ve Perçem) nihayet 1978 yılında hazırlıklarını tamamlayarak, 27 Nisan 1978'de Başkanlık Sarayı'nı ele geçirmiş, Serdar Muhammed Davud Han, bütün aile fertleriyle birlikte öldürülmüştür (Özcan, 2005: 17). 27 Nisan 1978 Darbesi sonrası Afganistan Demokratik Cumhuriyeti ilan edilmiştir (Batoor, 2018: 24). Afganistan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla hapiste olan Nur Muhammed Taraki, cumhurbaşkanlığına getirilmiş ve SSCB, yeni yönetime her türlü ekonomik ve askeri yardım ile askeri danışmanlar göndermiştir. Yeni hükümetin kurulmasıyla Nur Muhammed Taraki bağlantısız bir dış politika izleyeceğini ilan ederek, SSCB ile yaptığı iyi komşuluk, dostluk ve iş birliği antlaşmasını imzalamış ve Afganistan hızlı bir şekilde SSCB etkisine girmeye başlamıştır (Sander, 1989: 417).

SSCB, Afganistan'a doğrudan bir askeri müdahalede bulunmaya her zaman karşı çıkmıştır. Ancak, diğer taraftan kazanılmış bir ülkeyi kaybetmemek ve ABD'nin bölgeye yerleşmesi endişesi, SSCB açısından büyük bir güvenlik tehdidi olarak görülmüştür. İlaveten SSCB, tarihsel olarak sıcak denizlere inme politikasını bu dönemde de sürdürmüş, Basra Körfezi'ne olan coğrafi yakınlığını, bölge üzerinde ve bölgedeki enerji kaynakları üzerinde etkinlik sağlamak için kullanmak istemiştir. 1978 yılında Başbakan Yardımcısı Hafızullah Emin, SSCB'yi teşvik ederek İran ve Pakistan topraklarının belli bir bölümünün işgal edilmesi gerektiği tezini savunmuş ve "Afganistan'ın sınırları Umman Körfezi kıyılarına ve Hint okyanusuna kadar ulaşmalıdır, kendi gözümüzle denizi görmek istiyoruz" fikrini dile getirmiştir (Han, 2011: 65). Cumhurbaşkanı Nur Muhammed Taraki'nin sonunu getiren olay ise, Küba'nın başkenti Havana'da yapılan Bağlantısızlar Hareketi Konferansı sonrası geri dönüşünde Moskova'ya uğramasıyla başlamıştır. SSCB, Nur Muhammed Taraki'ye, Hafızullah Emin'e karşı daha dikkatli olması gerektiği konusunda uyarmıştır. Bunun üzerine Nur Muhammed Taraki'nin ilk işi, Hafızullah Emin'i ortadan kaldırma isteği olmuştur. Ancak Hafızullah Emin'in ordu ve polis teşkilatında kendine sadık adamlarının olması, ona karşı kurulan suikast girişiminin istihbaratının alınması ile suikasttan kurtulmuş ve suikast girişimini düzenleyen Nur Muhammed Taraki'yi ortadan kaldırarak iktidarı tamamen ele geçirmiştir. Bütün bu yaşanan olaylardan sonra SSCB'ye karşı güvenini yitiren Hafızullah Emin, Batı ile yakınlaşma sürecini başlatmış, ABD ve komşu ülkelerle ilişkileri geliştirme-

ye yönelik adımlar atmış, ancak ülke içerisinde giderek artan çatışma ortamı, Afganistan'ı yavaş yavaş iç savaşa doğru götürmüştür. Hafızullah Emin'in, ABD ve Pakistan'a yaklaşmasını engellemek isteyen SSCB yetkilileri, 1979 yılında Afganistan'a ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaretin müzakere amaçlı olduğu açıklanmıştır. Ancak asıl amacın Afganistan hükümetinin mücahitlere karşı olan mücadelesinde beş bin SSCB askerinin Afganistan'a yollanması teklif edilmiş, ancak Hafızullah Emin bu teklifi reddederek, ABD ile yakınlaşma siyasetine devam etmek istemiş bu gelişme de SSCB'yi hayal kırıklığına uğratmıştır. Böylece SSCB, kazanılmış bir ülkeyi kaybetmemek için Hafızullah Emin'i ortadan kaldırmaya yönelik birkaç suikast girişiminde bulunmuşsa da bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bütün bu gelişmelerin sonucunda, 24 Aralık 1979 tarihinde SSCB askerlerinin Afganistan'a girilmesiyle işgal süreci başlamış, Darul Aman Sarayı'na yapılan bir operasyonla Hafızullah Emin ele geçirilerek öldürmüştür. Böylece Afganistan, SSCB tarafından işgal edilerek yıllarca devam edecek olan ve 1989'da SSCB'nin Afganistan'dan çekilmesi ile sonuçlanacak mücadele süreci başlamıştır (Salihi, 2014: 36-38).

1.3. SSCB'nin Afganistan'ı İşgali (1979-1989) ve SSCB'nin Afganistan'dan Çekilmesi Sonrası Afganistan İç Savaşı (1992-1996)

1.3.1. SSCB'nin Afganistan'ı İşgali (1979-1989)

SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmesiyle birlikte, ülke doğrudan SSCB kontrolüne geçmiş ve sürgünde olan Babrak Karmal, Sovyet ordusuyla birlikte ülkeye geri dönerek Afganistan'ın yeni cumhurbaşkanı olmuştur. Babrak Karmal, hem Cumhurbaşkanı hem de Demokratik Halk Partisi Genel Sekreteri olarak yeni hükümette, Perçemlerin yanı sıra, muhalif grupların üyelerine ve komünist olmayan eski bürokratlara da yer vererek siyasi tabanını genişletme yoluna gitmiştir (Oğuz, 2001: 147). Ancak, SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmesi uluslararası toplum tarafından büyük tepki görmüştür. ABD işgale yanıt olarak, önce meşru olmayan Afgan hükümetiyle resmi ilişki kurmayacağını açıklamış, ardından ABD'nin Afganistan büyükelçiliğini kapatmış ve SSCB'ye karşı birçok konuda ambargo uygulamaya başlamıştır. Bu çerçevede SSCB'nin New York'taki konsolosluğu kapatılarak ve bazı ekonomik, kültürel faaliyetler iptal edilerek birçok alanda uluslararası ambargo uygulanmıştır (Salihi, 2014: 41). Bunlara ek olarak ABD, 1979 yılında imzalanan SALT-II Antlaşmasının ABD Senatosu'nda onaylanmasını ertelemiş ve bazı tarım ürünlerinin satılmasını da yasaklamıştır. Uluslararası toplum SSCB'nin bu hareketini "bağımsız bir ülkenin işgali" olarak nitelendirirken; SSCB 1978 yılında iki ülke arasında imzalanan İyi Komşuluk, Dostluk ve İş Birliği Antlaşması'na uygun olarak Afgan hükümetinin resmi daveti üzerine geldiklerini ileri sürmüş, uluslararası alanda meşruiyet arayışında olmuştur (Sander, 1989: 419).

SSCB'nin Afganistan'ı işgali sonrası iktidara gelen Babrak Karmal, eski komünist yönetiminin yaptığı hataları tekrarlamamak için yeni bir program ilan ederek "eski siyasi tutukluları serbest bırakmış, tüm insanlık dışı uygulamaların yasaklanması, İslam'ın kutsal kurallarına, vicdan ve düşünce özgürlüğüne, aile birliğinin korunması ile halkın özel

mülkiyet haklarına saygı gösterilmesi, bireysel ve toplumsal güvenlikle ülkede barışın ve istikrarın sağlanması için sağlıklı ortamın oluşturulması, ilerici parti, derneklerin kurulmasıyla basın ve gösteri özgürlüğü ile her türlü özel haklara dokunulmazlığı, devlet desteğiyle aydınların ve öğrencilerin gelişmesine katkı sağlamayı hedefleyerek” halk desteğini almayı amaçlamıştır (Oğuz, 2001: 149).

Babrak Karmal, bir taraftan halkın desteğini almak için yeni reformları uygulamaya koyarken, diğer taraftan da bu çabalarını boşa çıkaracak girişimlerde bulunmuştur. Afganistan'ı “Sovyetleştirme” programını başlatarak, devletin önemli ve kilit makamları Rusların yönetimine bırakılırken, diğer taraftan hükümet, parti, ekonomik, eğitim ve dernekler gibi birçok kurum yeniden düzenlenmiştir. Böylece bütün kurum ve kuruluşlar SSCB sistemine uygun hale getirilmiştir. Bütün bu reform çabaları sürerken ülkede SSCB'ye ve hükümete karşı küçük çaplı saldırılar ve çatışmalar baş göstermiştir.

İlk ayaklanma Kabil'de esnafın ve memurların grev ilan etmesiyle başlamış ve ardından 1980'de öğrencilerin gerçekleştirdiği, “kanlı olay” olarak tabir edilen yürüyüşle iyice büyümüştür. Kısa sürede ülkenin her yanına yayılan ayaklanma, şiddete dönüşerek SSCB güçleri ve radikal direniş örgütleri arasında çatışmaya doğru evrilmiş ve ülkedeki bütün muhalif grupların birleşmesiyle SSCB ordusuna karşı milli mücadele başlamıştır. SSCB güçleri ile Afgan halkı arasındaki bu mücadelede, “farklı etnik yapı, mezhep ve ideolojiler” baskın olsa da İslami (din) temelli bir direnişin ön plana çıkmış olması ve bütün farklılıkları bir kenara bırakarak “Cihat” anlayışını savunması bakımından önemli olmuştur (Büyükbaş, 2006: 49). “Mücahitler” olarak adlandırılan İslami direniş gruplarının, SSCB'ye karşı mücadeleye başlamasıyla, 1984 yılında Bagram Üssü'ne gerçekleştirilen saldırıda SSCB'ye ciddi zararlar vermişlerdir. Bununla birlikte Mücahitler, sadece SSCB'ye karşı değil aynı zamanda Afgan hükümeti ve ordusuna da sızarak, gerekli istihbarat bilgileri sağlamış ve bu çerçevede SSCB'nin, Penşir Vadisi'ne yaptığı saldırıda başarısız olmasına neden olmuşlardır. Mücahitler, vur-kaç taktikleri kullanarak SSCB'ye büyük kayıplar verdimiştir. Mücahitlerin, SSCB'ye karşı bu derece başarı sağlamasında şüphesiz ABD'nin etkisi büyük olmuş ve bazı ülkelerden mücahitlere silah yardımı yapılmış ve bu çerçevede CIA aracılığıyla önce Mısır'dan daha sonra Çin Halk Cumhuriyeti'nden gerekli silah yardımları sağlanmıştır. Bununla birlikte ABD, 1981-1985 yılları arasında mücahitlere sağladığı maddi yardımları, 30 milyon dolardan 280 milyon dolara yükseltmiştir. ABD bu dönemde kendi ürettiği Stinger silahlarını mücahitlere vererek, SSCB ve Afgan hükümetlerinin uçaklarının kolay bir şekilde düşürülmesini sağlamış ve mücahitlerin, SSCB'ye karşı başarılı olmasına yardım etmiştir (Salihy, 2014: 42-43).

SSCB ve Afganistan hükümetine karşı iç savaşın gittikçe alevlendiği bu dönemde Mart 1985 yılına kadar iktidarda kalan Çernenko'nun ölümüyle birlikte Mihail Gorbaçov, SSCB Komünist Partisi'nin Genel Sekreterliğine seçilmiştir (Orallı, 2021: 354). Böylece Mihail Gorbaçov'un göreve gelmesiyle SSCB'nin Afganistan politikasındaki dengeler değişme sürecine girmiştir. Daha önceden SSCB askerlerinin Afganistan'da bulunmasına karşı olan Gorbaçov ile daha sonra ülkenin başına gelecek olan Dr. Muhammed Necibullah ile benzer

görüşleri paylaşmaktadır. Ancak buna karşılık Babrak Karmal, SSCB askerlerinin ülkede kalmasından yana tavır koymuştur. Ancak Gorbaçov, Babrak Karmal'ın yerine başka birisini iktidarda görmek istemiştir. Böylece yaşanan görüş ayrılıkları neticesinde 1986 yılında Babrak Karmal'ın istifa etmesiyle yerine Dr. Muhammed Necibullah gelmiştir (Yegin, 2015: 25). Dr. Muhammed Necibullah, "Afganistan sorunu" olarak adlandırdığı istikrarsızlığı çözüme kavuşturmak için yeni bir barış planı açıklarak eski bürokratlara ve mücahit liderlerine çağrı yaparak, milli birlik koalisyonunun kurulması, yeni anayasa hazırlığı ve yeni kurulacak koalisyon hükümetine katılım için müzakere sürecine tarafları davet etmiş, ancak mücahit liderleri bunu reddetmişlerdir (Oğuz, 2001: 261). SSCB'de bu süreçte Afganistan ile alakalı farklı düşünceler gelişmiş, Gorbaçov'un bu dönemde ilan ettiği açıklık (glasnost) ve yeniden yapılanma (perestroyka) politikaları ile SSCB'de "dönüşüm ve değişim süreci" başlamıştır. Gorbaçov 1988 yılında yaptığı bir konuşmada SSCB güçlerini Afganistan'dan geri çekeceğini açıklamıştır (Alagöz ve Kandemir, 2015: 121).

Gorbaçov'un başlattığı değişim ve dönüşüm süreçleri sonrasında BM denetiminde 1988 yılında yapılan Cenevre Görüşmeleri'nde, taraflar arasında varılan anlaşmayla Afganistan, Pakistan, ABD ve SSCB arasında, Afganistan'daki işgali sona erdiren 14 Nisan 1988 tarihli Cenevre Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre; yabancı güçler Afganistan'dan çekilecekler, Afgan mültecilerin geri dönüşü sağlanacak ve Afganistan'ın iç işlerine karışmayacaklardır. Bununla birlikte SSCB, Afganistan'daki askeri birliklerini en geç 14 Şubat 1989'a kadar tamamen geri çekecek ve böylece işgal sona erecektir (Yegin, 2015: 26).

1.3.2. SSCB'nin Afganistan'dan Çekilmesi Sonrası Afganistan İç Savaşı (1992-1996)

SSCB'nin çekilmesiyle ülkede barış, istikrar ve huzur sağlanamamış, tam aksine bu sefer mücahitler ve diğer güçler arasında Afgan hükümetine karşı iç savaşın başlaması ile ülke yeniden bir felakete doğru sürüklenmiştir. Dr. Muhammed Necibullah iktidarının birkaç ay içinde düşeceği iddia edilmiş, ancak SSCB'nin yardımı ve önceden yerleşmiş güçlü sistemi ve mücahitler arasındaki hizipleşme sorunları, Dr. Muhammed Necibullah hükümetinin ömrünü uzatmıştır. Ancak SSCB'nin 1991 yılından itibaren dağılma sürecine girmesi ve Afganistan'a yapılan yardımların kesilmesi, Dr. Muhammed Necibullah iktidarının sonunu getirmiştir (Salihy, 2014: 529).

SSCB'deki iç karışıklıklar nedeniyle Kabil yönetimine yardımlarını keseceği konusunda söylentiler Kabil rejimini endişelendirmiştir. BM, 1991 yılında yeni bir barış planı teklifi hazırlayarak önce bir ateşkesin sağlanması ve ardından tüm tarafların iştirak edeceği geçici bir hükümetin kurulması, daha sonra sağlıklı bir ortamın oluşturulmasıyla, genel seçimlerin yapılması kararlaştırılmıştır. Bu yeni teklifi Sibgatullah Müceddedi liderliğindeki liberal mücahitler kabul ederken, köktenci mücahit lideri olan Burhaneddin Rabbani, Yunus Halis, Abdül Resul Sayyaf ve Gülbettin Hikmetyar'ın yardımcısı Kutbeddin Halil ortak bir açıklamayla "dışarıdan empoze edilen hiçbir siyasi çözümü kabul etmelerinin mümkün olmadığını" açıklamışlardır. Böylece köktenci mücahit liderlerin reddetmesiyle "BM Yeniden Barış Planı" başarıya ulaşamamıştır (Oğuz, 2001: 284). SSCB'nin dağılması sonrası ortaya

çıkan Rusya, 1992 yılı itibarıyla Afganistan'daki tüm danışman desteği de dahil silah yardımını kesmiştir. Böylece yalnızlaşan Dr. Muhammed Necibullah'ın yanında sadece ordu komutanları kalmıştır. Bu dönem Dr. Muhammed Necibullah'ın en güvendiği komutanlardan birisi Özbek asıllı General Abdürreşid Dostum olmuştur. General Abdürreşid Dostum'un geçmişte mücahitlere karşı büyük başarılar elde ederek, 35-40 bin kişilik bir milis kuvvetine komutanlık etmiştir. Dr. Muhammed Necibullah, General Abdürreşid Dostum'un böyle bir askeri gücü elde bulundurması ve askerlerin büyük çoğunluğunun Özbek asıllı olması nedeniyle ileride çıkacak herhangi karışıklıkta kendisine değil, kendi liderleri olan General Abdürreşid Dostum'a itaat edeceğinden endişelenerek, General Abdürreşid Dostum'u etkisiz hale getirmeye karar vermiştir (Oğuz, 2001: 286). Elinde muazzam bir askeri gücü bulduran General Abdürreşid Dostum'un, kuzeyde bağımsız bir devlet kurmaya niyetleneceği söylentilerinin yayılması, Dr. Muhammed Necibullah'ı iyice endişelendirmiştir. Böylece karşılıklı güvensizlik ve Dr. Muhammed Necibullah'ın kendisini tutuklatmaya yönelik girişimlerde bulunduğunu fark eden General Abdürreşid Dostum, Tacik mücahitlerle ortak hareket etmesi gerektiğine karar vermiştir. General Abdürreşid Dostum'un elinde bulunan askeri gücün Kabil'in ele geçirilmesinde önemli rol oynayacağını farkında olan Mücahitler, Dostum'un kurulacak olan Mücahit Şurası'nın Başkan Yardımcılığına getirilmesini gönülsüzce de olsa kabul etmiş ve böylece General Abdürreşid Dostum mücahitlerin safına geçmiştir (Azad, 2019: 53).

2. 1994 SONRASI TALİBAN'İN KURULMASI VE AFGANİSTAN'DAKİ SİYASİ GELİŞMELER

2.1. Taliban Örgütü'nün Orta Çıkış Süreci

Afganistan'da önemli liderlerden birisi olan Ahmet Şah Mesud'un, 1992 yılında Kabil'i ele geçirmesiyle yeni bir hükümet kurma çağrısı yapılarak mücahitler liderleri arasında yeni bir konsey oluşturulmuş ve konsey başkanlığına mücahit liderlerinden olan Sibgatullah Müceddedi seçilmiş ve iki ayda bir değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak, Sibgatullah Müceddedi iki ay yerine, iki yıl başkanlık edeceğini açıklamasıyla mücahitler arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Konseye yeni başkan olarak Burhaneddin Rabbani seçilmiş, ancak bu durumu da Gulbeddin Hikmetyar kabul etmemiş ve çatışmalar ortaya çıkmıştır. Böylelikle mücahitler arasındaki anlaşmazlığın giderek büyümesiyle var olan çatışma daha da şiddetlenerek büyümüştür (Şahin, 2016: 331). SSCB'nin ülkeden çekilmesiyle oluşan otorite boşluğu, Mücahitler arasındaki artan iktidar mücadelesi, iç savaşın devam etmesi ve mücahitler arasındaki etnik farklılığa dayalı anlaşmazlıkların da baş göstermesiyle Afganistan'daki istikrarsızlık büyümüştür. Mücahitler arasındaki çatışmalarda doğrudan herhangi bir dış yardım görülmemiş, ancak Pakistan açık bir şekilde iç savaşın devam etmesi için müdahalede bulunmuştur. İç savaşın devam etmesi, siyasi ve ekonomik çatışmalarla birlikte çok fazla etnik yapının bulunması ve buna bağlı olarak artan milliyetçilik duygusuyla birlikte merkezi otorite sağlanamamıştır (Sönmez, Bozbaş ve Konuşul, 2020: 63). Merkezi otoritenin sağlanamamasıyla savaş ağalarının her biri ülkenin farklı bölgesini kontrol et-

meye başlamıştır. Örneğin, General Abdürreşid Dostum ülkenin kuzeyindeki şehirlerin bir kısmını kontrol ederken, İsmail Han ülkenin batısında söz sahibi olmuş, Ahmet Şah Mesut, Kabil'in kuzeyi ve merkezini kontrol etmiş, Hazaralar ise Kabil'in batısında denetim sağlamıştır. İç savaşın süreklilik arz etmesi; ticaretin, ithalatın ve ihracatın olmaması, halkı açlık ve sefalete sürüklemiştir. Savaşın uzun süre devam etmesi, mücahitler arasında birliğin sağlanamaması Taliban'ın ortaya çıkmasında en önemli iç faktörler olarak öne çıkmıştır (Shakir, 2020: 73).

Taliban hareketinin Afganistan'da ortaya çıkma sürecine değinmeden önce "Taliban" kavramını açıklamak yerinde olacaktır. "Talib" kelimesi Arapça kökenli "Talebe" sözcüğünden gelmektedir. Ancak bu sözcüğün çoğulu Taliban'dır. Farsçada ise, Taliban "din öğrencileri" yani dini eğitim alan medrese öğrencilerine verilen isim olarak bilinmekte ve Taliban üyelerinin çoğunluğu ailesinden uzak ve kendini dine adanmış "Mücahit" yani cihat eden kimseler olarak görülmektedir (Aydın, 2010: 25).

Taliban'ın Afganistan'da ortaya çıkışı mücahitler arasındaki iktidar mücadelesinin devam ettiği ve merkezi otoritenin sağlanamadığı, ülkenin her bölgesinin farklı bir grup tarafından kontrol edildiği bölünmüş bir durumdayken gerçekleşmiştir. Taliban'ın ortaya çıkışı sıra dışı bir olayla gerçekleşmiştir. Pakistan ile Türkmenistan arasında yapılan bir anlaşma gereği, Pakistan'dan yola çıkan konvoyun Afganistan üzerinden geçerek Türkmenistan'a ulaşması şeklinde planlanmış, ancak konvoyun Kandahar'da durdurulup yağmalandığı haberinin Kandahar'a ulaşmasıyla daha önce Pakistan'da medreselerinde eğitim gören medrese öğrencilerinin küçük bir grupla konvoyu alıkoyan komutanların üzerine yürüyerek konvoyu kurtarmaları Taliban'ın doğuşuna neden olmuştur. Böylece ortaya çıkan Taliban, kısa bir sürede Kandahar'a yürüyerek Afganistan'ın ikinci büyük şehrini ele geçirmiştir. Kandahar'da birçok Mücahit grubunun da Taliban'a katılması ve mücahitlere ait silah ve mühimmatlarında ele geçirilmesiyle kısa sürede örgüt güçlenmiştir. Taliban'ın bu başarısı sonrası Cemiyet-i Ulema medresesinde öğrenim gören birçok Afgan ve Pakistanlı gençler de Taliban'a katılmış ve üye sayısı 12 bine ulaşmıştır (Aydın, 2010: 28). Başlangıçta sayıları birkaç kişiyle sınırlı olan medrese öğrencilerinden oluşan grup, yıllardır ülkede devam eden iktidar mücadelesi, siyasi ve ekonomik çatışmalar, artan yolsuzluk, hırsızlık ve yağmalamalar ile halkın can ve mal güvenliğinin olmaması hali, savaştan bıkmış halk için Taliban bir kurtarıcı olarak görülmüştür. Taliban, 1994 yılında ortaya çıkıp kısa sürede başta Kandahar olmak üzere ardından 1995'te Herat'ı, 1996 yılında Kabil'i ardından 1997 yılında Mezar Şerif-i ele geçirerek ülkenin büyük bir kısmında kontrolü sağlamıştır. Taliban'ın kısa sürede bu kadar başarılı olmasında şüphesiz başta mücahitler arasındaki iktidar mücadelesi ile Taliban'a yapılan dış yardımlar önemli rol oynamış ve Afganistan'da Taliban iktidarı dönemi başlamıştır (Şahin, 2016: 232).

Afganistan için, "dış faktörler" denildiğinde ilk akla gelen ülkeler ABD başta olmak üzere Pakistan ve Suudi Arabistan'dır. Bu ülkeler, Taliban'ın hem ortaya çıkışında hem de kısa sürede güçlenmesinde her türlü desteği sağlamışlardır. Bunun açık bir örneği olarak Benazir Butto'un İngiltere'de verdiği bir basın toplantısında Taliban'ı; "Taliban'ın ortaya çıkı-

şının İngiltere’nin fikri, Suudi Arabistan’ın maddi desteği, ABD’nin denetimi ve Pakistan’ın terbiyesiyle orta çıktı” şeklinde ifade etmiştir (Aydın, 2010: 32).

2.2. 1996-2001 Arası I. Taliban İktidar Dönemi ve Dış Politikası

Taliban’ın 1996 yılında Kabil’i ele geçirmesiyle yeni rejimi tanıyan ülkeler Pakistan, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri olmuştur. Ancak ABD, Taliban’a destek vermesine rağmen resmen tanımamıştır. Bu üç ülke tarafından tanınması, Taliban için bir başarı olsa da dünyanın büyük çoğunluğu tarafından tanınması hiçbir zaman mümkün olmamıştır. Taliban’ın üzerinde etkili olan ülkelerin başında Pakistan gelmektedir. Bu durumun birçok nedeni vardır. Bunlardan en önemlisi sınır anlaşmazlığıdır. 1893 yılında İngiltere ile Afganistan Emiri Abdurrahman Han arasında çizilen Durand Hattı sınır olarak kabul edilse de, Afganistan bu sınırı tanımamaktadır. Bu anlaşmazlık, iki ülke arasında 1947 yılında Pakistan’ın kuruluşundan günümüze kadar devam eden süreçte ciddi bir sorun olmuştur. Bu yüzden Pakistan, Afganistan’da hiçbir zaman istikrarın sağlanmasından yana olmamıştır. Afganistan’da istikrarın sağlanması ve istikrarlı hükümetlerin kurulması sonucunda konunun yeniden gündeme geleceğinden endişe duyan Pakistan, kendisinin kontrol altında tutabileceği bir yönetimin kurulması için Taliban’a yönelik her türlü yardımı sağlamıştır (Şahin, 2016: 237).

Afganistan dış politikasına baktığımız zaman ülkede yıllardır devam eden iktidar mücadelesi, darbeler ve dış müdahaleler nedeniyle tam olarak bağımsız bir iç ve dış politika izleyememiştir. Taliban dönemi Afganistan dış politikasına baktığımızda geleneksel eğitim almış kimselerin iş başına gelmesiyle en karanlık en başarısız dönemi olarak ifade etmek yanlış olmayacaktır. Çünkü bu dönem de ne iç ne de dış politikada herhangi bir başarı veya gelişme sağlanmamıştır. Başarılı bir politika bir yana, Taliban rejimi uluslararası toplum tarafından tanınmamıştır.

Taliban’ın esas amacı “İslami şeriat yönetimini” hedefleyen bir idare şeklidir. Taliban, uluslararası anlaşmaları veya uluslararası kuruluşları da bu çerçevede ele almaktadır. Taliban’ın dış politikanın uygulamasını belirleyen belli başlı ve en temel ilkeleri; başta Müslüman çoğunluğu olan ülkeler ve komşular olmak üzere karşılıklı saygı, milli menfaatler çerçevesinde karşılıklı yardımlaşmayla samimi ve dostane ilişkileri geliştirmektir. Bununla birlikte hiçbir devletin iç işlerine karışmayacak ve hiçbir devletin de Afganistan’ın iç işlerine müdahil olmasına izin verilmeyecektir. Bunun yanında Afganistan topraklarının başka bir devletin zararına yönelik kullanılmasına müsaade edilmeyecek, İslami ilkeler çerçevesinde diğer tüm uluslararası kurallara saygı gösterilecektir (Begzad, 2014: 82). Pakistan, Taliban rejimine her türlü askeri, lojistik ve mali yardımları sağlamıştır. Bu çerçevede Taliban iktidarı dönemi boyunca Örgütün kurucu lideri Molla Ömer, hiçbir zaman kamuoyu önüne çıkmamış sadece ruhani bir lider olarak ülkeyi yönetmiştir. Taliban rejiminin kurulması ile Taliban uluslararası alanda tanınma için birçok girişimde bulunmuştur. Bunlardan birincisi, dönemin Dışişleri Bakan Vekili olan Muhammed Abbas Stanakzai, 1996 yılında ABD’yi ziyaret ederek dönemin ABD’li yetkilileri ile tanınma konusunda görüşmeler gerçekleştirmiş-

tır. Bununla birlikte Molla Ömer; Suudi Arabistan, Pakistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin desteği ile İslam Konferansı Örgütü'nde temsil için bazı girişimlerde bulunmuşsa da başarılı olamamıştır. Bununla da sınırlı kalmayan Taliban temsilcileri, Uzak Doğu ülkeleri olan Çin, Malezya, Endonezya ve Japonya'ya ziyarette bulunarak diplomatik tanınma ve dış yardım konusunda çaba sarf etmişlerse de herhangi bir olumlu sonuç alamamışlardır. Ayrıca ABD ve BM yaptırımlarını kaldırmak için Taliban heyetleri, Almanya, İsviçre, Hollanda ve Belçika gibi birçok Avrupa ülkesine ziyaretler gerçekleştirerek çeşitli girişimlerde bulunmuş ancak hiçbir girişimleri etkili olmamıştır (Gök, 2021: 90). Bu dönemde Taliban'a karşı daha esnek ve ılımlı yaklaşan bir diğer ülke ise komşusu Türkmenistan olmuştur. Türkmenistan, Taliban yönetimine karşı tarafsızlık ilan ederek ekonomik anlamda daha yakın ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Bu çerçevede Türkmen doğalgazının Afganistan üzerinden Pakistan'a ihracı ve Türkmen hava sahasının Afganistan uçaklarına açılmasıyla ilgili ekonomik anlaşma imzalanmıştır (Begzad, 2014: 84). Türkmenistan'ın Taliban yönetimine bu yaklaşımı tamamen Taliban'ın belirlediği dış politika ilkelerine dayalı karşılıklı saygı ve ulusal çıkarlar ilkesine dayanmıştır.

Bütün bu çabaların yanında Taliban rejimi bazı yeni kararlar alarak yıllarca ülkede bulunan mayınların temizlenmesi için 1998 yılında "BM Kara Mayınlarının Yasaklanması Sözleşmesini" onaylayarak söz konusu tanınmaya yönelik girişimlerde bulunmuştur. Bununla birlikte Taliban'ın gelir kaynaklarından olan afyon üretimi ve satışına yönelik yasaklamalar getirilmişse de hiçbir zaman uygulamada gerçekleşmemiştir. Böylece Taliban'ın gerek diplomatik gerekse de karşılıklı çıkar bazlı girişimlerde bulunmasına rağmen tanınması mümkün olmamıştır (Gök, 2021: 90). Taliban'ın tanınmasını engelleyen diğer sebepler ise; halka yönelik uyguladıkları baskıcı rejim ile özellikle kadınlar ve çocuklara yönelik insan hakları ihlallerinin gerçekleşmesi olarak ön plana çıkmıştır. İlaveten, Taliban komşu ülkelere yönelik herhangi bir diplomatik ziyarette bulunmamış, sadece Uzak Doğu, ABD ve Avrupa'ya yönelik ziyaretlerde bulunmuştur. Bunun nedeni Çin, Fransa ve ABD'nin BM Güvenlik Konseyi daimi üyeleri olması ve BM'nin Taliban rejimine karşı yaptırımlarını etkilemektir.

2.3. Afganistan İç Siyasetindeki Gelişmeler

Taliban 1994 yılında ortaya çıkmasıyla kısa sürede ülkenin büyük kısmına hâkim olmuştur. Taliban'ın bu gelişiminde Pakistan'ın açık bir şekilde, ABD'nin ise dolaylı olarak desteği gerçekleşmiştir. Ülkede uzun süre devam eden kargaşa ve iç savaş halkı oldukça olumsuz etkilemiş, halkın can ve mal güvenliğinin tehdit altında olması, artan yolsuzluklar, yağmalamaların en üst seviyeye çıkması, Taliban'ın ortaya çıkarak tüm bu yolsuzluklara ve kargaşaya son vermesi halkta memnuniyetle karşılanmıştır (Demir, 2021: 118). Taliban'ın kısa sürede ülkenin büyük bir kısmını ele geçirmesiyle ülkede sükûnet sağlanmış ve örgüt halkın yeni umudu haline gelmiştir. Ancak daha sonra devam eden şiddet ve terör olaylarının artması ise bu olumlu havayı dağıtıp hayal kırıklığı meydana getirmiştir. Kabil'in ele geçirilmesiyle altı kişilik bir Şura oluşturulmuş ve Afganistan'ın ismi de Afganistan İslam

Emirliği olarak değiştirilmiştir. Bu altı kişiden meydana gelen Şuranın tamamı Peştunlardan oluşmakla birlikte, medrese eğitimi görmüş veya daha önce imamlık yapan “mevlevi ve mollalardan” meydana gelmektedir. Bununla birlikte Taliban kendisine ait beyaz renkli üzerinde “Kelime-i Şehadet” yazılı bayrağı kullanmıştır. Kabil Radyosu’nun ismini Radyo Şeriat olarak değiştirmiş ve uyulması gerekli olduğunu düşündüğü kurallar ve yasakları Radyo Şeriat aracılığıyla yayınlanmıştır (Aydın, 2010: 49).

Taliban’ın kontrol sağladığı bölgelerde önceden oluşturulan kontrol noktalarını kaldırarak kendi kontrol bölgelerin oluşturmuş ve yol güvenliğini de sağlamıştır. Taliban döneminde devletin önemli herhangi gelir kaynağı bulunmamaktaydı. Bu dönemde Afganistan’ın gelirleri “Suudi Arabistan’ın yardımı, gümrük geliri, uyuşturucu, silah kaçakçılığından alınan paralar, Usame Bin Ladin’in sağladığı yardımlar ile Pakistan tarafından sağlanan desteklerle faaliyetlerini” içermektedir (Gök, 2021: 88). Bununla birlikte 1996 yılında yayımlanan bir kararnameye göre; kadınların açık ve yanında erkek olmadan dışarı çıkması yasaklanmış; müzik, video, filmlerin izlenmesi ve arabada, otelde veya mekanlarda bulunması durumunda bir günden on güne kadar hapis cezası getirilmiştir. Sakal kesme veya kısaltma yasağı, içki içmek, satmak veya herhangi bir sarhoş edici maddenin kullanılması ve satılması yasağı, uçurtma uçurtmak veya satmak yasağı, yollara, arabalara veya iş yerlerine resim asmak yasağı, zaruri durumlar dışında fotoğraf çekmek yasağı, heykel taşlarının her türlüünün yapılması yasağı, Batı tarzı uzun saç bırakılması yasağı, kadınların düğünlerde dans etmesi veya yüksek sesle şarkı söylemesi yasağı, kumar yasağı, kadınların hamama gitmeleri yasağı, erkek terziye elbise diktirmek yasağı, hayvanların dövüştürülmesi yasağı ve sihirbazlıkla ilgili her türlü kitap okuma yasağı ilan edilmiştir (Şahin, 2016: 236). Taliban bununla da kalmamış “televizyon izlemek, sinemaya gitmek, 10 yaş üzerindeki kız çocukların okula gitmesi ve kadınların çalışmalarının yasaklanması” gibi birçok yasağı da hayata geçirip uygulamıştır (Bozatay ve Meriç, 2013: 161). Taliban’ın bu katı şeriat kurallarını uygulaması halkın gözünde nefret kazanmasına neden olmuştur. Özellikle kadınlara ve çocuklara yönelik insan hakları ihlalleri içeren politikalarını uygulamaya koyması hem ülkede hem de uluslararası toplumda büyük tepkilere neden olmuştur. Ayrıca, 1. Taliban dönemi Afganistan’da gerek siyasi gerekse ekonomik ve kalkınma alanında alanda hiçbir gelişme kaydedilmeyen bir dönem olarak görülmüştür.

3. 2001 ABD VE ULUSLARARASI KOALİSYON’UN AFGANİSTAN’I İŞGALİ DÖNEMİ (2001-2021) VE SİYASİ GELİŞMELER

3.1. ABD’nin Afganistan’ı İşgali ve Taliban’ın İktidardan Düşüşü

Taliban’ın 1994 yılında ortaya çıkarak kısa sürede ülkenin büyük bir kısmına hakim olmasında şüphesiz Pakistan’ın açık desteği ve ABD’nin dolaylı desteği önemlidir. SSCB’nin dağılmasıyla Orta Asya üzerinde etkinlik kazanmak için Taliban’la ilk başta iyi ilişkiler kurmaya çalışan ABD, daha sonra Taliban’ın El-Kaide’ye yakınlığından dolayı kendine bir tehdit olarak algılamaya başlamıştır (Shakir, 2020: 78). Bunun temel nedeni Usame bin

Ladin'in 1993 sonrasında ve ABD'nin, Afrika'daki Kenya ve Tanzanya Büyükelçiliklerine eş zamanlı olarak saldırıları ile 224 kişinin hayatını kaybetmesi ve 500 kişinin yaralandığı saldırılardan dolayıdır (Oğuz, 2021: 235). Bu saldırıların faili olan Usame bin Ladin, 1. Taliban Dönemi'nde (1996-2001) Afganistan'da saklanması ve Taliban rejimi iktidara geldikten sonra baskıcı, aşırı ve ağır insan hakları ihlal eden bir yönetim biçimi benimsemesiyle kendisini hedef tahtasına koymuştur. Pakistan aracılığıyla Taliban ve ABD arasında gerçekleşen görüşmelerde Afganistan'da saklanan Usame Bin Ladin'in yargılanması ve diğer konudaki isteklerini reddetmesiyle Taliban'ın düşüşü başlamıştır (Demir, 2021: 119). 11 Eylül saldırıları sadece ABD'yi değil aynı zamanda bütün dünyayı etkileyen sonuçlar doğurmuş ve en büyük terör saldırılarından birisi olarak kabul edilmiştir. Ancak bu olaydan en çok zarar gören ve etkilenen ülke şüphesiz bir kez daha işgale maruz kalan Afganistan olmuştur. Olayın hemen ardından 15 Eylül 2001'de dönemin ABD devlet başkanının ulusa sesleniş konuşmasında, "savaştayız, Amerika'ya karşı teröristler tarafından açılmış bir savaş var ve buna cevap vereceğiz, bunları kimlerin gerçekleştirdiğini bulacağız ve onları saklandıkları yerden çıkartarak adalete teslim edeceğiz" diyerek "terörizme karşı küresel savaş çağrısı" yapmıştır. Ardından 20 Eylül 2001'de yapılan incelemeler sonucu saldırının failinin, El-Kaide Terör Örgütü'nün lideri Usame Bin Ladin olduğu açıklanarak, El-Kaide'nin, Taliban rejimi tarafından desteklendiğine de vurgu yapılmıştır (Acet ve Doğan, 2017: 61).

BMGK 12 Eylül 2001'de 1368 sayılı kararı alarak 11 Eylül saldırılarını kınamış ve saldırıların "uluslararası barış ve güvenliği tehdit ettiğini" ifade etmiştir. Ancak, BM Güvenlik Konseyi'nin gerek, 12 Eylül'deki 1368 sayılı kararı gerekse de, 29 Eylül'deki 1373 sayılı kararında 11 Eylül saldırılarına karşı askeri güç kullanılabileceğine yönelik hiçbir ifadeye yer verilmemesine rağmen ABD ve İngiltere, bu durumu BM Antlaşması'nın 51. maddesi çerçevesinde bireysel ya da ortak meşru müdafaa hakkı kapsamında değerlendirmiş ve saldırıya karşı gereken askeri karşılığı verebileceklerini ifade etmişlerdir (Ünal, 2010: 45). Bu aşamada tüm hazırlıkların tamamlanmasıyla ABD Başkanı George W. Bush'un 7 Ekim 2001'de yaptığı konuşmada saldırının sorumlusu olarak El-Kaide'nin görüldüğünü belirterek, Afganistan'daki Taliban rejiminden "ülkedeki bütün teröristler dahil El-Kaide mensuplarının teslimi ve tüm terör örgütlerine ait kampların kapatılmasını" istemiştir. Ancak hem ABD'nin hem de uluslararası toplumun tüm çabalarına rağmen Taliban yönetimi bu teklifi reddetmiştir (Acet ve Doğan, 2017: 62). Taliban'ın Usame Bin Ladin'i teslim etmemesinin temel nedeni iki örgüt arasındaki karşılık ekonomik çıkarla ideolojik görüşe dayanmaktadır. Usame bin Ladin 300 milyon dolar civarında kendi şahsi servetini Taliban yönetiminin emrine verdiği iddia edilirken ve aynı zamanda binlerce Arap gönüllü savaşçıyı Afganistan'da Taliban'ın komutasına verdiği öne sürülmektedir. Bununla birlikte Molla Ömer, büyük kızını Usame Bin Ladin ile evlendirerek aralarındaki ilişkiyi kan bağı yoluyla da pekiştirmiştir (Oğuz, 2021: 233).

Taliban'ın ABD isteklerini reddetmesiyle ABD ve İngiltere, BM Antlaşmasının 51. maddesine uygun olarak bireysel ve müşterek meşru müdafaa hakkını kullandıklarını BM Güvenlik Konseyi'ne bildirerek, İngiltere'nin de yardımıyla Usame Ladin'in Afganistan'da

saklandığını öne sürerek “Sonsuz Özgürlük Operasyonu” isimli harekâtı başlatmıştır (Acet ve Doğan, 2017: 62). ABD’nin 7 Ekim 2001’de Afganistan’a yönelik başlatmış olduğu harekât ile Taliban ve El-Kaide’ye yönelik saldırılar İngiltere’nin hava bombardımanları ile başlamış ve ABD Özel Kuvvetleri ile Kuzey İttifakı’ndan oluşan kara operasyonu ile desteklenmiştir. Kuzey İttifakı’nın 13 Kasım 2001’de Kabil’e girmesi ve Taliban’ın merkez karargâhı olan Kandahar’a geri çekilmesiyle beş yıllık 1. Taliban İktidarı son bulmuştur (Ünal, 2010: 46).

3.2. Afganistan İslam Cumhuriyeti Kuruluşu (2001-2021) ve Siyasi Gelişmeler

Taliban iktidarının devrilmesiyle Afganistan’da yeni bir süreç başlamıştır. BM öncülüğünde Almanya’nın Bonn şehrinde yeni kurulacak hükümetin yol haritasını belirlemeye yönelik 14 günlük bir konferans düzenlenmiştir. Konferans neticesinde geçici bir hükümetin kurulması kararlaştırılarak, Hamid Karzai başkanlığında geçici bir koalisyon hükümeti kurulmuştur (Yegin, 2015: 31). Bununla birlikte, 22 Aralık 2001’de Hamid Karzai’nin göreve başlamasıyla Kabil’in emniyetini sağlamak üzere Kuzey İttifakı’nın, Kabil’den geri çekilmesi ve uluslararası barış gücünün görevlendirilmesi karara bağlanmıştır (Ünal, 2016: 47). Bonn Konferansı, Taliban sonrası Afganistan’da oluşturulacak olan yeni kurulacak hükümete dair her şeyin ele alındığı ve bir anlamda ülkenin bundan sonraki geleceğinin kaderini tayin eden konferans olmuştur. Ancak bu konferansa Taliban dönemi ve öncesinde mücadele eden mücahitlerin katılması kendilerine yeni siyasi rotalar çizmesi daha önce görülen anlaşmazlıkların bir kez daha gündeme geleceğinin göstergesi olmuştur.

Bonn Konferansı’nda alınan önemli kararlar, “geçici hükümetin kurulması ve Büyük Milli Meclisin toplanmasıyla yeni bir anayasa hazırlığına başlanması ve cumhurbaşkanlığı ile parlamento seçimlerinin yapılması ile ulusal ordu ve polis teşkilatının kurulması” konuları olmuştur (Yegin, 2015: 32). Bununla birlikte 21-22 Ocak 2002 yılında yapılan Tokyo Konferansı’nda ise, Afganistan’ın yeniden inşası ve imarını, bu inşa sürecinin ekonomik boyutu ele alınmıştır. Bu çerçevede öncelikli konular olarak “memur maaşların ödenmesi, eğitim, sağlık ve ulaşım ile birlikte ülkenin altı yapısı ve ekonomik sistemi yapılandırılması” olarak belirlenmiştir (Acet ve Doğan, 2017: 64). 2002 yılında Hamid Karzai’nin göreve başlamasıyla BM’nin de katıldığı Kabil Antlaşması (Kabil Deklarasyonu) imzalanmıştır. Antlaşma’nın temel amacı, Afganistan’ın altı komşusu ile daha iyi komşuluk ve ilişkilerinin geliştirilmesi olarak belirtilmiştir (Öztürk, 2015: 71). Bu çerçevede 2001 yılında Bonn Konferansında öngörülen yeni bir anayasa hazırlanmasının Aralık 2003’te tamamlanması ile Afgan Ulusal Meclisi’ne (Loya Cirga) sunulmuş ve 8 Ocak 2004 tarihinde Loya Cirga tarafından kabul edilmesiyle 16 Ocak 2004’te yürürlüğe girmiştir. Afganistan yeni anayasası “oldukça merkezi bir devlet yapısının oluşturulmasını öngören başkanlık sistemi, iki meclisli ve bağımsız yargı ergine sahip ve cumhurbaşkanına oldukça geniş yetkiler tanıyan bir sistemi” öne çıkarmaktadır. Bu çerçevede yeni anayasaya uygun olarak, 2004 yılında cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmış ve geçici hükümete başkanlık eden Hamid Karzai, ilk cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. 2005 yılında parlamento seçimleri yapılarak 249 san-

dalyeden oluşan Halk Meclisi (Volesi Jirga) ile 102 üyeden oluşan Senato (Mişrano Jirga) ile iki meclisli bir parlamento oluşturulmuştur (Acet ve Doğan, 2017: 65). Bu çerçevede Afganistan'ın yeni anayasasının birinci maddesine göre, "Afganistan İslam Cumhuriyeti, bağımsız, bölünmez bir bütündür." ifadesine yer verilmiştir.

Afganistan yeni anayasasının onaylanması ve genel seçimlerin yapılması ile cumhurbaşkanı seçilen Hamid Karzai'nin göreve başlamasıyla Afganistan'da yeni bir dönem başlamıştır. Bu çerçevede Kabil'in güvenliğinin sağlanmasından sorumlu İngiltere liderliğindeki ISAF'ın komutası 2003 yılı itibarıyla NATO'ya devredilmiştir (Ünal, 2017: 47). Koalisyon güçlerinin Afganistan müdahalesi ile bölgeden uzaklaştırılan Taliban örgütü kısa bir süre sessizliğini korumuş ve daha sonra NATO'nun tüm ülke geneline yayılmaya başlamasıyla gerek uluslararası koalisyon güçlerine gerekse Afgan hükümeti karşı saldırılar düzenlemeye başlamıştır (Demir, 2021: 120). Taliban sonrası kurulan hükümet döneminde de Afganistan kalıcı bir barış ve istikrarın gelmediği apaçık ortaya çıkmıştır. Bunun temel nedeni tıpkı iç savaş ve önceki dönemler de olduğu gibi etnik yapıdan kaynaklanmaktadır. Bir diğer nedeni ise Taliban sonrası hükümet döneminde her ne kadar seçim yoluyla başa gelmiş başkan veya milletvekili olursa olsun yetenekten, liyakatten ve eğitimden tamamen yoksun olması durumudur. Bu çerçevede milletvekilleri, merkezi yönetimde veya yerel yönetimler ile birçok devlet kurumunda eski mücahit liderlerinin, savaş ağalarının veya onların güdümünde olan kişilerin devlet kadrolarına yerleştirilmiş olmasından kaynaklıdır. Bu kişilerin devlet gücünü de arkasına almasıyla daha çok yolsuzluk yapmalarının önü açılmıştır. Bununla birlikte bu yolsuzluklar, 2001 sonrası oluşturulan yeni hükümet döneminde ve sonrasında yapılan gerek bölgesel gerekse uluslararası konferanslar ile elde edilen Afganistan'ın yeniden inşası ve kalkınması için yapılan yardımların büyük bir kısmının halka ulaştırılmaması ve ülkenin altına yapısına ve kalkınmasına harcanmaması konularında da görülmüştür. Bu çerçevede Afganistan geçmişten günümüze kadar fakirlikte, yoksullukta ve yolsuzlukta dünya sıralamasında birinci sıralarda yer almaktadır. Son yirmi yıllık dönem içerisinde ülkenin bu kadar hızlı çabuk gerilemesi, hükümetin içindeki yolsuzluk, rüşvet ve kapsayıcı yönetim anlayışı ve adil gelir dağılımının olmaması ve halkın yönetimden tamamen umudunu kesmesi Taliban öncesi hükümetin çöküşünü getirmiştir.

Afganistan'ın en önemli sorunlarından bir diğeri ise ülkede ulus bilincinin zayıf olmasıdır. Tek bir ulusa mensup olma, "Afgan ulusu" bilincinin gelişmemiş olması sıkıntılar yaratmaktadır. Bu yüzden Afganistan'da herhangi birisine "kimsin" diye bir soru yöneltildiğinde "Afgan'im" yanıtını almak oldukça güçtür. Yazar Esedullah Oğuz, Afganlara yöneltilen böyle soruya hangi etnik gruba mensupsa ona göre "Tacik'im", "Türkmen'im" veya "Özbek'im" şeklinde cevap vereceklerine işaret ederek merkezi otoriteye bağlılığın ve sadakatın olmadığını veya yok denecek kadar az olduğunu belirtmektedir (Oğuz, 2001: 39). Özgür Çınarlı ise ülke genelinde siyasi güç oluşturabilecek nüfusa sahip grupların Peştonlar, Türkler, Tacikler ve Hazaralar olduğunu ifade etmekle beraber, ülkenin kendine özgü kabilesel ve kültürel yapısı dolayısıyla bunların da her birinin kendi içlerinde farklı alt kimlikleri barındırdığını belirtmektedir. Dahası, farklı gruplar arasındaki coğrafi yakınlık, zaman

zaman mal paylaşımı, su, toprak, para, iş ve hükümet fırsatları gibi kaynaklara erişim veya yalnızca prestij meseleleri nedeniyle çatışmalar çıkmasına, karmaşık ve düşmanca ilişkilere yol açmaktadır. Etnik grupların Afganistan sınırlarına komşu ülkelerdeki etnik kuzenlerinin varlığı da, bu gruplar üzerinde kışkırtıcı etki yapabileceği gibi bu ülkeler için hem Afganistan'a müdahale etme nedenleri oluşturma, hem de olası müdahaleleri kolaylaşma gibi etkilere sahiptir (Çınarlı, 2012: 73-84).

Bu çerçevede 2001 yılı sonrası koalisyonu güçlerinin yardımı ve 2004 Anayasası ile öngörülen güçlü merkezi otoritenin oluşturulmasına rağmen, yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı merkezi otorite tam anlamıyla sağlanamamıştır. Bu süreçte merkezi otorite boşluğunu fırsat bilen Taliban, 2006 yılı boyunca yabancı güçlere ve hükümete karşı saldırılar düzenlemiştir. 2006 yılında başlayan Taliban saldırılarının devam etmesi ile 2011 yılına kadar ülkede binlerce sivil hayatını kaybetmiş ve onlarca okul tahrip edilmiş ve kapatılmak zorunda kalmıştır (Bozatatay ve Meriç, 2013: 164). Artan Taliban saldırılarına paralel olarak gerek Bush dönemi gerekse de Obama dönemlerinde Afganistan'daki ISAF ve ABD askerlerinin sayısı da artmış ve 2011 yılına kadar ülkedeki asker sayısı 134 bine çıkartılmıştır (Ünal, 2017: 47). 2001 yılında ABD'nin, Afganistan'a müdahalesi sonucunda Taliban'ın merkezi olarak görülen Kandahar'a çekilmesiyle birlikte dönemin geçici devlet başkanı Hamid Karzai, Kandahar'ın çatışmadan teslim etmesi durumunda Taliban lideri Molla Ömer'in, affedilmesini teklif etmiş ancak ABD bunu reddetmiştir. Taliban'la barış ve müzakere yapılmasından yana olan Peştun asıllı devlet başkanı Hamid Karzai iktidarı yıllarında Taliban mensuplarına "Af Yasası" çıkartarak teslim alınan Taliban üyelerine devletin üst kademelerinde bakanlık ve valilik gibi görevler vermiştir. Yıllarca Taliban'a karşı yapılan mücadeleler ve verilen kayıplara rağmen Hamid Karzai'nin Taliban'a karşı bu yaklaşımı, halkın hükümete karşı güvenini kaybetmesine neden olmuştur. Hamid Karzai, 2007 yılında Taliban ile barış görüşmelerinin başlatılması için ikna edilmiş, ancak Taliban'ın şeriat yönetimi ve yabancı güçlerin ülkeden çekilmesini şart koşmasıyla olumsuz sonuçlanmıştır. Hamid Karzai'nin iktidar dönemi, merkezi yönetimdeki yolsuzluklar ve yönetim zayıflığı ile Taliban'a olumlu yaklaşımlarının da etkisi ile Taliban'ın güçlenmesine neden olmuştur (Demir, 2021: 132).

Taliban'ın giderek güçlenmesi ve koalisyon güçlerine ciddi oranda kayıplar verdimeye başlamasıyla, 2009 ila 2010 yılları arasında 47 askerini kaybeden Almanya, Afganistan'a daha fazla asker gönderilmesine karşı çıkmıştır (Ünal, 2017: 50). Bu çerçevede 2010 yılında Almanya'nın Afganistan ve Pakistan özel temsilcisi olarak atanan Michael Steiner'in göreve gelmesiyle Taliban ile doğrudan barış ve müzakere sürecinin başlamasına yönelik girişimlerde bulunulmuştur. Taliban yetkilileri Afgan hükümetiyle görüşmelere hazır olmadıklarını önce Amerikalılarla görüşüp ardından Afgan hükümeti ile görüşeceklerini belirtmişlerdir. Bu görüşmedeki bir diğer husus, Taliban'ın barış müzakerelerini yürütebilmesi için ofis açılması konusu olmuştur. Bu görüşme sonrasında Kabil'e dönen Michael Steiner, Afganistan Devlet Başkanı Hamid Karzai ile yaptığı görüşmede bu iki mesele üzerinde durmuştur. Birincisi, barış görüşmeleri Afganlar tarafından yönetilmeli ve sadece Afganlardan

oluşmalıdır. İkincisi, Taliban'ın barış görüşmelerini yürütebilmesi için açılacak olan Ofis, sadece barış görüşmeleri için bir yer özelliğinde olmalı, Taliban'ın elçiliği veya temsilciliği niteliğini taşımamalıdır. Almanya'nın ve ABD'nin asıl amacı 2011 yılında gerçekleştirilmesi planlanan Bonn Konferansı'na Taliban'ın katılımını sağlamak olmuştur (Spanta, 2017: 828-829). Ancak Taliban'ın, Katar'da, Afganistan İslam Emirliği adıyla Taliban bayrağını asarak temsilcilik, elçilik niteliğinde bir ofis açması ve Taliban lideri Molla Ömer'in, Afgan hükümeti ile değil doğrudan ABD ile müzakereye oturacağını bildirmesiyle bütün bu çabalar olumsuz sonuçlanmıştır (Spanta, 2017: 837-842).

Taliban meselesinin Pakistan olmadan çözüme kavuşturmanın mümkün olmadığı bu güne kadar birçok kişi tarafından ileri sürülmüştür. Bu çerçevede 2014 yılında Selahaddin Rabbani liderliğinde yürütülen Yüksek Barış Konseyi'nin yeni bir planlama ile Pakistan'ı da dahil ederek Taliban ile yeni bir barış anlaşması imzalanması öngörülmüş ve Taliban'ın siyasi bir parti olarak hükümette temsil edilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak hükümetin ABD, Pakistan ve Suudi Arabistan'ın da desteğini alarak hazırladığı bu barış anlaşmasını gerek eski Kuzey İttifakı gerekse de Taliban kabul etmemiştir. Taliban'ın kesin şart koştuğu konular; yabancı güçlerin çekilmesi, seçimin olmaması, köklü değişikle şeriat rejiminin uygulanması olmuştur. Hamid Karzai iktidar dönemi boyunca Taliban'la müzakereye oturulması ve barışın sağlanması konusunda çaba göstermesine rağmen kayda değer bir başarı elde edilememiştir (Dashti, 2015: 88). Bu bağlamda 2001'den itibaren Afganistan'ın yeniden inşası, barış ve istikrarın sağlanmasında kayda değer bir yol kat edemeyen ABD ve NATO üyesi ülkelerin artan Taliban saldırıları nedeniyle 2011 sonrası askeri varlıklarını azaltmaya yönelik girişimlerde bulunarak Afganistan'dan çekilmeye başlamışlardır (Shakir, 2020: 85). 2010 yılında Lizbon'da yapılan NATO üyesi ülkelerin bir araya geldiği toplantının en önemli gündem maddelerinden birisi de Afganistan konusu olmuştur. Afganistan'ın kendi güvenliğini kendisinin sağlamasına yönelik geçiş sürecinin başlayacağını ve 2014 yılı itibarıyla Afganistan güvenliğinin Afgan güçlerine devredilmesi kabul edilmiştir (BBC, 2010). Bunun yanı sıra 2014 senesi Afganistan için bir dönüm noktasının yaşandığı bir yıl olmuştur. 2014 yılında NATO'nun Afganistan'dan çekileceği ve Afganistan'ın kendi güvenliğini kendisinin sağlamasının ve Taliban ile müzakere sürecinin başlatılmasının gündeme gelmesiyle cumhurbaşkanlığı seçimlerinin gerçekleştirilip iktidarın el değiştirmesi gibi birçok gelişme yaşanmıştır (Yegin, 2015:35). Lizbon toplantısında NATO'nun Afganistan'dan çekilmesi ve güvenliğin Afgan güçlerine devredilmesi kararı, 2015 yılında gündeme gelen barış süreci, Pakistan'ın girişimi, ABD ve Çin'in gözlemci olarak katılmasıyla, 2015 yılında ilk defa Afgan hükümeti ve Taliban arasında resmi bir toplantı düzenlenmiştir. Ancak Taliban lideri Molla Ömer'in yıllar önce öldüğünün duyurulmasıyla barış görüşmeleri durdurulmuştur. Molla Ömer'in yerine geçen Molla Mansur da 2016 yılında ABD tarafından öldürülmüştür. Böylece barış süreci sekteye uğramış, 2018 yılında tekrar gündeme gelen barış görüşmeleri sürecinde, Afgan hükümeti Taliban ile müzakerenin devam etmesi yönünde girişimlerde bulunmuşsa da Taliban, Afgan hükümetini "ABD'nin kuklası" olarak görüp doğrudan ABD'yle masaya oturmak istemiştir. Bu çerçevede Çin ve İran'la ikili görüşme-

ler gerçekleştiren Taliban, Pakistan'ın önerisiyle Çin'in arabuluculuk etmesini istemiştir. ABD'nin barış sürecine son vermesiyle devreye giren Rusya, Taliban ve Afgan hükümeti arasında arabuluculuk yaparak Moskova'da görüşmeler gerçekleştirilmişse de bu girişimler sonuçsuz kalmıştır (Demir, 2021: 134-135).

Taliban ve Afgan hükümeti arasında barış görüşmelerinin başlatılmasından yana olan Hamid Karzai, iktidar dönemi boyunca barış sağlamaya yönelik birçok adım atmış ancak bütün bu çabalar sonuçsuz kalmıştır. Nihayet 2020 yılında ABD ve Taliban arasında yapılan görüşmeler sonucunda 29 Şubat 2020 yılında Katar'ın başkenti Doha'da bir araya gelen Taliban ve ABD yönetimi arasında 19 yıldır devam eden savaşı sona erdirmek için "Afganistan'a Barış Getirme Anlaşması" adıyla kapsamlı bir anlaşma imzalanmıştır (BBC, 2020). Bu anlaşmaya göre Taliban, ABD ve NATO birliklerinin Afganistan'dan çekilmesi sonrası Afgan topraklarının ABD veya müttefiklerine karşı kullanılmasına izin vermeyeceğini taahhüt etmiştir. Bununla birlikte kalıcı bir ateşkes ve Afgan hükümeti ile Taliban arasındaki diyalog sürecine de müzakerelerde yer verilmiştir. Bu çerçevede ABD 14 ay içinde diplomatik olmayan tüm personeli ile koalisyon ortakları dahil tüm askeri birliklerini Afganistan'dan çekeceğini kabul etmiş ve ilk 135 günde ABD ve müttefikleri beş askeri üsteki birlikleri geri çekecek ve asker sayısını 8600'a indirecektir. Bunun yanı sıra 5000 Taliban mensubunun serbest bırakılması ve buna karşılık Taliban'ın elinde olan 1000 Afgan güvenlik personelinin bırakılacağı kabul edilmiştir. Serbest bırakılan militanların anlaşma yükümlülüklerine bağlı kalarak ABD ve müttefiklerine karşı herhangi bir tehdit oluşturmayacağı taahhüt edilmiştir. Buna karşılık ABD ise 27 Ağustos 2020'ye kadar Taliban'a uygulanan bütün yaptırımları kaldıracaktır. Bununla birlikte ABD ve müttefikleri Afganistan'ın içişlerine, ülkesel bütünlüğüne ve bağımsızlığına yönelik güç kullanmaktan veya güç kullanma tehdidinden kaçınacaktır. Buna karşılık Taliban, El-Kaide dahil hiçbir terör örgütüne Afgan topraklarını kullanarak, ABD veya müttefiklerinin güvenliğine yönelik tehdit oluşturmasına izin vermemekle birlikte ABD ve müttefiklerine karşı tehdit oluşturacak kişi ve gruplarla iş birliği yapmamaları ve Afganistan'da sığınma talebinde bulunan kişilere uluslararası göç hukuku ve bu anlaşma hükümlerine göre hareket edeceğini garanti etmektedir. Ayrıca, ABD ve müttefiklerine tehdit oluşturacak kişilere Afganistan'a girmesi için vize, pasaport veya diğer belgeleri vermeyecektir (Independent, 2020).

Afganistan, ABD ve Taliban arasında yapılan "Afganistan'a Barış Getirme Anlaşması" anlaşmasının kalıcı bir ateşkesi sağlayacağını düşünerek memnuniyetle karşılamıştır (BBC, 2020). ABD'nin Taliban ile yaptığı anlaşmanın uygulanması için yasal bağlayıcılık kazandırmak amacıyla aynı gün ABD ve Afgan Hükümeti arasında "Afganistan'a Barış Getirmek için Ortak Bildiri" başlıklı anlaşma imzalanmıştır. Böylece Afgan hükümeti, ABD ve Taliban arasında yapılan anlaşmayı kabul ettiğini beyan eden yazılı bir onayı da vermiştir (Demir, 2021: 136). Taliban ve ABD arasında imzalanan anlaşma hukuki açıdan tartışmalı bir konudur. Çünkü Taliban, ABD tarafından bir devlet olarak tanınmayan sadece Taliban olarak bilinen ve Afganistan İslam Emirliği olarak anılan bir yapıdır. Bu açıdan anlaşmayı devletlerarası bir anlaşma olarak kabul etmek zordur. Diğer yandan Afgan hükümeti-

nin böyle bir anlaşmaya onay vermiş olması ayrı bir meseledir. Taliban'ın yapmış olduğu anlaşma maddelerine bakılırsa bağımsız bir devlet niteliği taşıyan devletlerarası anlaşma gibi görülerek bağımsız ve meşru Afganistan İslam Cumhuriyeti yok sayılmaktadır. Ayrıca Taliban'ın Afganistan'a barış getireceği konusu da tamamen belirsizdir. 2020 yılında yapılan anlaşmaya rağmen Taliban yabancı misyonlar hariç Afgan güvenlik görevlilerine ve sivillere yönelik saldırıları devam etmiş ve giderek hakimiyet alanını genişletmiştir.

3.3. Yeni Taliban İktidarı (2021-...) Dönemi

29 Şubat 2020 yılında imzalanan anlaşmayla Taliban'ın 19 yıldır devam eden savaşın ardından amacına ulaştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü bu anlaşma ile Taliban istediğini elde etmiş ve yavaş yavaş hakimiyet alanını genişleterek, yabancı güçlerin tamamen çekilme tarihine kadar ülkenin büyük bir kısmını kontrol altına almış ve yabancı güçler tamamen çekilirse kısa bir sürede askeri güç kullanarak ülkenin tamamını kontrol edebilir hale gelmiştir (Demir, 2021: 137). Ancak Taliban, Ağustos 2021'de bir hafta gibi kısa bir sürede ülkenin 34 ilinden 20 tanesini ele geçirerek Başkent Kabil'in kapılarına dayanmıştır. Büyük kentler binlerce asker, zırhlı araç ve uçaklara rağmen hiçbir şekilde çatışmadan Kabil'den gelen gizli bir emirle Taliban'a teslim olduğu yönünde ciddi bir şüphe ve algı mevcuttur (Oğuz, 2021: 307). Taliban'ın Kabil kapılarına dayanmasıyla kısa sürede düşmeyeceğini ve bir anlaşmaya varılacağını düşünen Afganistan hükümeti, bazı kaynaklara göre gayri resmi müzakereler yürüterek Taliban'a geçici bir iktidar paylaşımını vadetmiş buna karşılık şehre güç kullanarak girmeyeceğine dair anlaşmaya varılmıştır. Böylece bir anlaşmaya varılabileceğini veya en azından zaman kazanacağını düşünen Afgan hükümeti tüm üst düzey yetkilerinin ülkeyi birer birer terk etmesiyle ve en sonunda cumhurbaşkanının da ülkeyi terk etmesiyle 15 Ağustos 2021'de Taliban, Kabil'in kontrolünü de ele geçirerek Afganistan'a yirmi yıl sonra tekrar hâkim olmuştur (BBC, 2021). Kabil'in ele geçirilmesiyle BBC'ye canlı yayına bağlanan Taliban sözcüsü Suheyl Şahin "katılımcı bir İslami Afgan hükümeti kuracağız" ifadelerini kullanarak kadınların eğitimi ve çalışmasına yönelik taleplere yeni kurulacak olan hükümetin karar vereceğini dile getirmiştir (BBC, 2021). Ardından canlı yayında düzenlenen basın toplantısında Taliban'ın sözcüsü Zabiullah Mücahit, ABD'nin çekilmesi ile "Afganistan'ın özgürleştiğini" ve Taliban'ın "intikam peşinde olmadığını" işaret ederek "ABD ve yabancı güçlerle çalışan tüm tercüman ve güvenlik personeli dahil zamanında bize karşı savaşan herkesi affettik" diyerek kadın hakları, insan hakları ve basın özgürlüğü ile ilgili "şeriat kanunlarının geçerli olacağını" ifade etmiştir. Bu çerçevede "şeriat kuralları temelindeki kadın haklarına bağlıyız ve İslami değerlere karşı yayın yapılmadığı müddetçe özgür basını destekliyoruz" ifadesini kullanmıştır (BBC, 2021). Bu açıdan bakıldığında Taliban'ın sabit belirlenmiş bir dış politikasının olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak Taliban'ın iktidarı ele geçirmesiyle Euronews'e röportaj veren Taliban sözcüsü Zabiullah Mücahit, uluslararası topluma diplomatik açıdan tüm dünya ülkeleriyle diplomatik ve iyi ilişkiler kurmak istediklerine işaret etmiştir (Euronews, 2021). Taliban'ın 15 Ağustos 2021'de Kabil'i ele geçirmesiyle yapılan açıklamalarla güvenliğin sağlanması ile kapsayıcı bir hükümet oluşturulacağı ve insan haklarına riayet edileceği gibi vaatlerde bulu-

nulmuştur. Ancak 7 Eylül'de ilan edilen geçici hükümette daha önce verilen vaatlerin yerine getirilmemesi hem uluslararası toplumu hem de Afgan halkını hayal kırıklığına uğratmıştır.

Taliban'ın ilan ettiği geçici hükümete örgütün kurucu liderlerinden olan Molla Muhammed Hasan Akhund, başbakanlık vazifesini üstlenirken, Taliban'ın Doha'daki siyasi ofisinin eski şefi Molla Abdulgani Baradar ve Katar'daki eski Taliban müzakere heyetinin üyelerinden olan Molla Abdulsalam Hanefi ise başbakan yardımcılarını olarak atanmıştır. Yine Taliban'ın kurucusu olan Molla Ömer'in oğlu Molla Yakup savunma bakanlığına atanmıştır. Bunun birlikte ABD'nin terörizm listesinde olan Hakkani grubunun lideri Siracceddin Hakkani içişleri bakanlığına atanırken, ABD ile yürütülen müzakere sürecinde aktif bir şekilde rol alan Emirhan Muttaki dışişleri bakanı olarak atanmıştır. Böylece Taliban'ın açıkladığı geçici hükümetin neredeyse tamamı Peştun asıllı olmak üzere örgüte en yakın kişilerden atanmıştır (BBC, 2021). Taliban'ın açıkladığı geçici hükümette yer alan bazı isimlerin FBI tarafından arananlar listesinde olması ile kadınları ve diğer etnik grupları temsil eden kapsayıcı bir hükümetin kurulamamasının endişe verici olduğuna dikkat çeken ABD, Taliban hükümetinin “kapsayıcılık testini geçemediğinin” açıkça görüldüğünü belirtmiştir (BBC, 2021). Ancak, Çin Dışişleri Bakanlığı ise “Taliban hükümeti ile iletişimi sürdüreceğiz” ifadesini kullanarak Afganistan'ın bağımsızlığına, toprak bütünlüğüne ve egemenliğine saygı duyduklarını belirtmiştir (TRT, 2021). Çin'in bu yaklaşımı 1950'li yıllarda benimseydiği “barış içinde bir arada yaşama ilkesi” gereği, iktidarın kimde olduğundan ya da meşru olup olmadığından ziyade, önemli olanın Çin'in güvenliğini tehdit edecek veya Çin'e karşı düşmanca bir politika izlenmemesinin önemli olduğunun altı çizilmiştir (Damao, 2021). Taliban, geçici hükümetin kurulmasıyla söz konusu tanınma ve ekonomik yardım için uluslararası görüşülmelere başlayarak bölgesel ve bölge dışı aktörlerle görüşmek üzere diplomasi turlarını başlatmıştır. Bu çerçevede ilk görüşme Katar Dışişleri Bakanı Şeyh Muhammed Bin Abdurrahman Al Sani ile Kabil'de gerçekleşmiştir. Söz konusu görüşmede iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi konusu gündeme gelmiştir (Sabah, 2021). Bunun yanı sıra Kabil'i ziyaret ederek Taliban yetkilileriyle görüşen bir diğer ülke ise Özbekistan olmuştur. Taliban yetkilileri ile Özbekistan yetkilileri 16 Ekim 2021'de Tirmiz şehrinde bir araya gelmiştir. Söz konusu görüşmede “sınır güvenliği, ticari ve ekonomik iş birliği, transit ticaret” konuları ile Surhan-Puli Humri elektrik nakil hattı ve Mezar-ı Şerif-Kabil-Paşaver demir yolu inşaatı gibi iki ülke arasındaki altı yapı projelerinin hayata geçirilmesi gibi konular üzerinde durulmuştur (BBC, 2021). Taliban'ın geçici hükümeti kurmasıyla, ABD heyeti ve Taliban arasında ilk kez 9 Ekim 2021'de Katar'da yüz yüze görüşmeler gerçekleşmiştir. Söz konusu görüşmede Taliban hükümeti, ABD ile ekonomik ve diplomatik ilişkiler içinde olmak istediklerini dile getirmiştir. Görüşmenin iyi ve sorunsuz bir şekilde gerçekleştiğini ifade Taliban sözcüsü “sorunların çözümüne yönelik iyi bir fırsat” olduğuna işaret ederek görüşmeye yönelik ‘Taliban hükümetinin dışişleri bakanlığının açıklamasında’ ise, “ABD heyetinin Afganistan'a yönelik insani yardımda bulunacağını ve diğer uluslararası yardım kuruluşların da işlerinin kolaylaştıracağını” ifade ettiğini belirtmiştir. Bunun yanı sıra Taliban, Doha'da başta İngiltere, Fransa, İtalya, Norveç, Almanya, Hindistan, NATO, AB, BM

ve CIA Direktör Yardımcısı David Cohen ile temaslarda bulunmuştur (Sabah, 2021). Böylece Taliban “Batı diplomasi turuyla” hem tanınma hem de ekonomik ve insani yardımlarında girişimlerde bulunmuştur. Ancak Taliban’ın gerek insan hakları konusunda gerekse de kapsayıcı bir hükümetin kurulmasında uluslararası toplumun isteklerini yeterince gözlememesi, insani yardım dışında diğer konularda beklediği sonuçları alamamasına neden olmuştur.

Taliban’ın bir diğer temasta olduğu ülke İran olmuştur. İran-Taliban ilişkilerinde geçmişe dayanan bazı sorunlar bulunmasına rağmen son dönemde önemli gelişmeler yaşanmıştır. İran’ın, Taliban ve Afgan hükümeti arasında arabuluculuk görevini üstlenerek, Taliban’a yönelik politikasında değişikliğe gittiği görülmüştür. İran’ı burada endişelendiren Taliban’ın sınır ötesinde komşularına zarar verecek herhangi faaliyette bulup bulunmayacağından kaygısıdır (M5, 2021). Bununla birlikte Taliban hükümeti ile yakın temas halinde olan diğer ülkeler ise, Çin ve Rusya olmuştur. Ancak burada esas belirleyici aktör Çin’dir. Çin son yirmi yılda Afganistan’da büyük yatırımlar yaparak bakır madenlerinin işletmesi hakkını elde etmiştir. Çin’in, Orta Asya ve Orta Doğu’ya açılımı ile Pakistan ekonomik koridoru ve “Kuşak Yol Projesi” gibi ekonomik çıkarını gerçekleştirmesinde Afganistan’daki istikrarsızlık büyük engel teşkil etmektedir. Bu bağlamda Çin, Taliban hükümeti ile ilişkilerini “bölgesel istikrar, güvenlik ve ekonomik çıkarlar” ekseninde belirlemektedir. Taliban’ın iktidara gelmesiyle Çin, 30 milyon dolarlık, “ilaç, kış malzemesi ve gıda yardımı” sağlamıştır (Khoshkar, 2021). ABD’nin Afganistan’dan çekilmesiyle Çin, uluslararası topluma “Taliban’ı baskılamak yerine destekleme” çağrısı yapmıştır. Çin Dışişleri Bakanı Vang, İngiltere Dışişleri Bakanı Dominic Raab ile telefon görüşmesi gerçekleştirdiğini belirterek “uluslararası toplumun daha fazla baskı uygulamak yerine Afganistan’ı olumlu yönde teşvik etmeli ve yönlendirmeli” dediği aktarılmıştır (Evrensel, 2021). Bununla birlikte Taliban’ın önemli ziyaretlerinden birisi de Türkiye ziyaretidir. Söz konusu görüşmede “tanınma, Kabul havaalanının işletilmesi ve insani yardım konuları” masaya yatırılmıştır. Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, Taliban yönetimine “tavsiyelerde bulduklarını” açıklayarak yönetimde kapsayıcı olmaları, kadınların ve kız çocuklarının eğitime ve çalışma hayatına katılmasının sağlanmasının önemine dikkat çekerek Afganistan’da faaliyet gösteren Marif Okulları’nın tekrar faaliyetlerine başlaması gerektiğini dile getirmiştir. Taliban heyetinin Türkiye Dışişleri Bakanlığının yanı sıra Diyanet İşleri Başkanlığı ile Kızılay Genel Müdürlüğü’ne söz konusu insani yardım konusunu görüşmek üzere ziyaretlerde bulunmuştur (BBC, 2021). Taliban’ın yönetimi ele geçirmesiyle başta ABD olmak üzere birçok Batı ülkesi Taliban hükümetine yönelik kaynak aktarmazken, Şangay İşbirliği Örgütü’nün çatısı altındaki ülkeler, Taliban’la yakın temaslarını sürdürerek ticari ve ekonomik işbirliğini devam ettirmektedir. Bu çerçevede Taliban yönetimi ile Çin başta olmak üzere Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan ile altı yapı projesi, ticari ve ekonomik iş birliği konusunda anlaşmıştır. Böylece Taliban, dış ilişkilerini ağırlıklı olarak tanınma ve insani yardımlar üzerinde topladığı görülmektedir.

SONUÇ

Afganistan Orta Asya'da kalıcı barışın ve istikrarın sağlanamadığı ve sürekli olarak işgale maruz kalan ülke olarak öne çıkmaktadır. Afganistan, 19. yüzyıl boyunca Britanya ve Rusya arasındaki "Büyük Oyunda" tampon bölge olarak kabul edilmiştir. 1919 yılında İngiltere'den bağımsızlığını elde Afganistan'ın en istikrarlı dönemi 40 yıllık Zahir Şah dönemi olmuştur. 1973 yılında cumhuriyetin ilanı ve ardından yapılan Nisan devrimi ve 1979 yılında SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmesiyle son kırk yıl boyunca ülke istikrarsızlık, güvenlik sorunları, ekonomik kriz, iç çatışma, terör saldırıları ve farklı etnik yapısından kaynaklı iktidar mücadeleleri görülmüştür. 1989 yılında SSCB'nin Afganistan'dan çekilmesiyle başlayan iç karışıklık sonrası, 1992 yılında SSCB'nin desteklediği Dr. Muhammed Necibullah iktidarının de devrilmesiyle ülkede iç savaş başlamıştır. 1992 yılında iç savaşın da etkisi ile zaten ülkede var olan ekonomik kriz, yoksulluk ve güvenlik sorunları daha da ağırlaşmıştır. Bu dönemde Mücahitler arasındaki iktidar mücadelesi, Afganistan'a 1979-1989 arası görülen SSCB işgalinden daha fazla zarar vermiştir. Mücahitler arasındaki mücadele ve artan yolsuzluk, gasp, tecavüz, açlık ve halkın can ve mal güvenliğinin olmaması gibi nedenler halkı yeni arayışlar içerisine itmiştir. 1994 yılında Afganistan'ın güneyinde ortaya çıkan ve Taliban ismiyle anılan örgütün kısa sürede Kandahar'ı ele geçirmesiyle bölgede kontrolü sağlamıştır. Böylece halk Taliban'ı bir kurtarıcı olarak görmüştür. Taliban'ın, Kandahar'ı ele geçirdikten sonra diğer kentlere yönelerek 1995 yılında Herat ve 1996 yılında Kabil'i ele geçirmesi beş yıllık (1996-2001) Taliban iktidarı dönemi başlamıştır. Taliban iktidarı ele geçirmesiyle şeriat kurallarına dayalı Afganistan İslam Emirliği'ni kurmuştur. Bu süreçte Taliban önceleri bir kurtarıcı olarak görülse de, iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra ülkede ağır insan haklarını ihlal eden uygulamaları ile kısa sürede halktan tepki görmüştür. Taliban dönemi Afganistan'ın gerek iç gerekse de dış politika açısından en karanlık dönemi olduğunu ifade etmek mümkündür. Taliban rejimini, başta Pakistan olmak üzere Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri dışında hiçbir ülke tanımamıştır. Taliban'ın ülke içindeki insan haklarını ihlal eden uygulamaları ve uluslararası toplumun koşullarını kabul etmemesi rejimin tanınmasına engel olmuştur. Bu çerçevede, Taliban heyetinin tanınmaya yönelik başta ABD olmak üzere birçok Batı ülkesiyle görüşmeler gerçekleştirmiş ve tanınmaya yönelik uluslararası meşruiyet elde etmeye çalışmıştır. Taliban tüm çabalara rağmen tanınma konusunda kesin başarı sağlayamamıştır.

2001 yılında Taliban rejiminin devrilmesiyle kısa bir süre Kandahar'a geri çekilen Taliban, 2006 yılından itibaren NATO ve müttefiklerine karşı saldırılarına yeniden başlamıştır. Bu süreçte Afgan güvenlik güçlerine ve NATO birliklerine ağır kayıplar verdiren Taliban, 2014 yılı itibarıyla Afgan hükümeti ile müzakere ve barış görüşmelerini başlatarak uzun bir süreçten sonra 29 Şubat 2020 yılında Taliban ve ABD arasında imzalanan "Afganistan'a Barış Getirme" anlaşmasıyla 20 yıl sonra tekrar hakimiyet alanını genişleterek ülkenin büyük bir kısmında kontrolü sağlamıştır. Ağustos 2021 yılında, bir hafta gibi kısa bir sürede ülkenin 34 ilinden 20 kadarını ele geçirerek 15 Ağustos 2021'de Kabil'i ele geçirmesiyle 20 yıl sonra tekrar Afganistan'a hâkim olmuştur. Taliban'ın iktidarı yeniden ele geçirmesiyle

uluslararası topluma ve Afgan halkına yönelik verdiği vaatleri geçici hükümetin oluşumu sonrası uygulamaları ile gerçekleştirilmemiştir. Bir önceki iktidar döneminde Taliban rejimini tanıyan ülkeler dahi, yeni Taliban rejimini tanımakta temkinli davranmaktadır. Taliban, geçici hükümetin oluşturulmasıyla tanınma, ekonomik ve insani yardım konusunda bölgesel ve küresel anlamda diplomasi turlarına başlayarak başta ABD olmak üzere birçok Batı ülkesi ve BM dahil birçok uluslararası kuruluşlarla bir araya gelmiştir. Ancak Taliban uluslararası toplumun koşulları yerine getirmemesi ve eski uygulamalarını tekrardan uygulamaya koymasıyla insani yardım dışında, gerek tanınma, gerekse de ticari ve ekonomik işbirliği konusunda hiçbir olumlu sonuç elde edememiştir. Yeni Taliban yönetiminin Şangay İşbirliği Örgütü'nün çatısında altında bulunan ülkelerden Çin, Rusya ve İran ile daha yakın iletişim halinde olduğu gözlemlenmektedir. Özellikle Çin, ABD'nin bölgeden çekilmesiyle en belirleyici aktör olarak başta "güvenlik, ekonomik ve ülkenin yeniden inşa süreci" gibi konularda Taliban'la daha yakın işbirliği içerisinde olarak bölgesel istikrarın sağlanması için Afganistan'ın ekonomik ve altyapı projelerine katkı sağlayacak güçlü bir aktör olarak öne çıkmaktadır. Taliban'ın yeni iktidar döneminde iç ve dış politikasında temelde değişen hiçbir şey olmadığı düşünülmektedir. Taliban'ın ikinci iktidar döneminde, birinci döneme göre daha planlı ve sistematik bir şekilde hareket ederek, uluslararası topluma karşı nasıl hareket edeceğini bilerek, sosyal medyayı ve propaganda unsurlarını kendi lehine kullanarak uluslararası toplum tarafından meşruiyet kazanma arayışında olduğu görülmektedir. Ayrıca Taliban'ın Afganistan'a kalıcı barış ve huzur getireceği belirsiz olmakla birlikte ülkede güvenliği sağlama konusunda da başarılı olacağı şüphelidir. Taliban'ın güvenlik konusunda kayda değer bir başarı elde ederek, iç politikadaki radikal ve katı uygulamalarını esnetmesi halinde Şangay İşbirliği Örgütü'nün çatısı altındaki ülkelerle olan yakın ilişkisi ve yapacağı yeni ticari, ekonomik ve alt yapı projeleri ile Taliban rejiminin bu ülkeler tarafından tanınmasının muhtemel olabileceği düşünülebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "*Etik Kurallara Uygunluk*" başlığı altında belirtilen ilkelere uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

İki yazarlı ele alınan makale, yazarların eşit katkısıyla üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazarlar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Acet, G. S., & Doğan, F. (2017). 11 Eylül Olayları Sonrasında ABD-Afganistan İlişkiler: İstiladan İşbirliğine, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17(33), 59-76.
- Acar, D. Ş. (2006). Küreselleşen Dünyada Diploması, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 9(1-2), 417-440.
- Ahadi, A. (1991). Conflict in Post-Soviet-Occupation Afghanistan, *Journal of Contemporary Asia*, 21(4), 513-528.
- Alagöz, B. & Kandemir, E. (2015). 11 Eylül Sonrası Dönemde Bölgesel Güvenlik ve İran'ın Afganistan Siyaseti, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2(2), 109-140.
- Aydın, A. (2010). Afganistan'da Taliban Hareketi'nin Ortaya Çıkışı ve Mehebi Görüşleri, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Azad, A. (2019). 1979-2014 Yıllarında Afganistan Siyasetinde General Dostum'un Rolü ve Bunun Afganistan Türk Toplumuna Etkisi, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 149-179.
- Azmi, Ö. (2005). Muhammed Davut Han (1909-1978). 30, 516-517, *TCV*, İslam Ansiklopedisi.
- Abdurrahmanlı, E., & Bağış, E. (2021). Diploması Tanımı ve Uluslararası Konjonktürde Mevcut Olan Diploması Türleri, *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 140-160.
- Batoor, Q. F. (2018). Afganistan'da Cumhuriyetin Kuruluşu. *Anasay Süreli Dergi Yayınları*, 5, 13-31.
- BBC, F. (2021). Taliban: Özbekistan'la Tirmiz-Paşaver Demiryolu Projesi Hakkında Görüştük, <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-58938414> (2.01.2022)
- BBC, T. (2010). Tarihi NATO Zirvesi, https://www.google.com/amp/s/www.bbc.com/turkce/haberler/2010/11/101120_nato_4update.amp (27.11.2021).
- BBC, T. (2020). ABD ve Taliban Anlaşma İmzaladı, Afganistan'daki Amerikan Askerleri 14 Ay İçinde Çekilebilir, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51688527> (28.11.2021).
- BBC, T. (2021). Taliban Heyetinin Türkiye'ye Ziyareti Ne Anlama Geliyor? <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-58913937> (3.01.2022).
- BBC, T. (2021). Taliban Sözcüsü Suheyl Şahin: Afganistan'da Katılımcı Bir İslam Hükümeti Kuracağız, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-58231493> (29.11.2021).
- BBC, T. (2021). Taliban'ın Afganistan'da Kurduğu Geçici Hükümet ABD'yi Kaygılandırdı, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-58487763> (1.01.2022).
- BBC, T. (tarih yok). Afganistan'da Son Durum Ne? <https://www.google.com/amp/s/www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-58209423.amp> (29.11.2021).
- Begzad, R. (2014). 11 Eylül Sonrası Afganistan'da Demokratikleşme ve Taliban Örgütü, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Bozatay, D A., & Meriç, İ. (2013). Afganistan'da Şiddet ve Terörün Toplumsal Arka Planı, *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 7(14), 150-173.
- Büyükbaş, M. (2006). Amerika Birleşik Devletleri'nin Afganistan'a Müdahalesi ve Afganistan'da Oluşturulan Yeni Yönetim Yapısı, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta.
- Cumhuriyet (2021). Taliban'ı Hangi Ülkeler Resmen Tanıyor, Bölgesel ve Bölge Dışı Aktörlerle İlişkileri ne Düzeyde? <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/talibanin-hangi-ulkelerle-iliskileri-ne-duzeyde-hangi-ulkeler-taliban-resmen-taniyor-1853606> (12.12.2021).
- Çınarlı, Ö. (2012). Afganistan'ın Etnik Yapısı, *Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(1), 73-84.

- Damao, L. (2021). Çin ve Taliban: Dostlukla Düşmanlık Arasında Otuz Yıllık Git Gel, <https://tr.boell.org/tr/2021/11/23/cin-ve-taliban-dostlukla-dusmanlik-arasinda-otuz-yillik-git-gel> (1.01.2022).
- Demir, S. (2021). Afganistan'daki Yirmi Yıllık İşgalin Analizi: ABD/NATO ve Barış Çabaları, *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmalar Dergisi*, 5(1), 114-155.
- Erman, K. (2019). Çin Halk Cumhuriyeti Dış Politikasında Afganistan. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi Yayınları*, 42, 154-174.
- Evrensel (2021). Taliban İçin Diploması Trafığı, <https://www.evrensel.net/haber/440812/taliban-icin-diplomasi-trafigi> (2.01.2022)
- Sönmezoğlu, F. (2005). *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*. İstanbul: Der Yayınları.
- Gök, Ş. (2019). Başarısız Bir Devlet Olan Afgansitan'ın Siyasal Hayatında Taliban, *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Han, A. K. (2011). Sovyet ve Sürekli Özgürlük: Afganistan'da Süper Güç Müdahalelerinin Uluslararası Sisteme Etkileri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Jeopolitik İnceleme, *Ortadoğu Etüdları*, 2(2), 57-95.
- Independent, T. (2020). ABD ve Taliban Arasında Varılan Tarihi Uzlaş Neleri Kapsıyor: Madde Madde Anlaşmanın Tam Metni, <https://www.indyurk.com/node/139856/d%C3%BCnya/abd-ve-taliban-aras%C4%B1nda-var%C4%B1lan-tarihi-uzla%C5%9F%C4%B1-neleri-kaps%C4%B1yor-madde-madde> (28.11.2021).
- Khoshkar, A. A. (2021). "Taliban ve Diploması", Taliban'ın Dış İlişkileri; Jeopolitik Kara Deliklerden Komisyoncuları Etkilemeye, <https://csr.ir/0000Np> (2.01.2022).
- Kürkçüoğlu, F. (1980). "Dış Politika" nedir? Türkiye'deki Dünü Bugünü, *Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 35(1), 309-333.
- M5, S. S. (2021). Taliban Nasıl Bir Dış Politika İzleyecek? Taliban Sonrası, Yeni Asya, <https://m5dergi.com/one-cikan/taliban-nasil-bir-dis-politika-izleyecek-taliban-sonrasi-yeni-asya/> (2.01.2022).
- Mahi, M. K. A. (2021). Taliban'ın Kabil'i Ele Geçirmesinden Önceki Saatler Neler Yaşandı? <https://www.google.com/amp/s/www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-58490170.amp> (29.11.2021).
- Oğuz, E. (2001). *Hedef Ülke Afganistan*, İstanbul: Doğan Yayınları.
- Oğuz, E. (2021). *Ülkem ve Ben*, İstanbul: Truva Yayınları.
- Öztürk, S. (2015). 11 Eylül Saldırıları ve Afganistan Müdahalesi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Orallı, L. E. (2021). Doğu Bloku'nun yıkılması ve Avrupa Bütünleşmesinde Ortak Avrupa Evi Tezi, *Tesam Akademi Dergisi*, 8(2), 344-369.
- Rashid, A. (1998). *Pakistan and The Taliban, Fundamentalism Reborn*, William Maley (Ed.), 72-89, London: C. Hurst & Co.
- Sander, O (1989). *Siyası Tarih (Birinci Dünya Savaşı'nın Sonundan 1980'e Kadar)*, Ankara: İmge Yayınları.
- Sabah (2021). Taliban'ın Uluslararası Görüşme Trafığı! Birçok Kuruluş ve Ülkeyle Masaya Oturdular, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2021/10/17/talibanin-uluslararasi-gorusme-trafigi-bircok-kurulus-ve-ulkeyle-masaya-oturdular> (2.01.2022).
- Salihi, M. A. (2014). Afganistan'da İktidar Mücadelesi ve Dış Müdahaleler, 1973-2014, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Shakir, S. (2020). Taliban ve Peştunistan Sorunlarının Afganistan-Pakistan İlişkilerine Etkisi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

- Sönmez, G., Bozbaş, G., & Konaşul, S. (2020). Afgan Taliban'ı: Dünü, Bugünü ve Yarını, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 59-77.
- Spanta, R. D. (2017). *Afganistan Siyaseti: İçeriden Bir Anlatı (Cilt 2)*, Kabil: Aazam Yayınları.
- Suhbet, N. (2020). 1990-2019 Döneminde Afganistan ve Pakistan Siyasi İlişkileri, *Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Şahin, D. (2016). Taliban'ın Ortaya Çıkışı ve ABD'nin Örgütün Gelişimi Sürecindeki Etkisi. *Yüz Yıl Van Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1, 226-245.
- Talaash, A. (2015). 1973-1979 Afganistan'ın Dış Politikası, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir.
- TRT, H. (2021). Afganistan'da Kabine Açıklandı: Kim Kimdir? <https://www.trthaber.com/haber/dunya/afganistanda-yeni-kabine-aciklandi-kim-kimdir-607450.html> (1.01.2022).
- Ünal, H. (2010). ABD'nin Afganistan Politikasının Açmazları: Bölgesel Bir Analiz. *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, 6(23), 59-76.
- Ziya, E. (2021). Taliban Sözcüsü: Türk Askerini Olumsuz Bir Durum Meydana Gelmemesi İçin İstemiyoruz, <https://tr.euronews.com/2021/08/29/taliban-sozcusu-turk-askerini-olumsuz-bir-durum-meydana-gelmemesi-icin-istemiyoruz> (1.01.2022).
- Yegin, A. (2015). *Afganistan'ı Anlama Klavuzu*, İstanbul: Seta Yayınları.

EĞİTİMDE YAPAY ZEKÂNIN KULLANILMASI: BETİMSSEL İÇERİK ANALİZİ ÇALIŞMASI*

USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION: DESCRIPTIVE CONTENT ANALYSIS STUDY

Araştırma Makalesi
Research Paper

Gülsüm MEÇO**
Fatma COŞTU***

Öz:

Son yıllarda gelişen teknoloji birçok alanda olduğu gibi eğitim camiasını da etkilemiş, eğitimde farklı teknolojilerin kullanıldığı pek çok çalışma yapılmıştır. Yapay zekâ günümüzün teknoloji trendleri arasında olup yapay zekânın eğitim alanına nasıl entegre edileceği konusunda araştırmacılar için yol haritası oluşturulma ihtiyacı doğmuştur. Bu amaçla Türkiye’de 2017-2021 yılları arasında “eğitimde yapay zekâ” anahtar kelimeleri kullanılarak “Google akademik” ve Yükseköğretim Kurulu (YÖK) ulusal tez merkezi veri tabanından taramalar yapılmış, elde edilen sonuçların makale ve tez olması ve belirtilen zaman aralığı kapsamı kriterleri ile kapsama alınıp doküman incelemesi yoluyla sistemik bir şekilde incelenmesi sağlanmıştır. Bu kapsamda 6 lisansüstü tez, 15 makale olmak üzere toplam 21 çalışma incelenmiştir. Çalışmalar; yıllara, araştırma yöntemine, örneklem grubu ve sayısına, çalışma alanına göre incelenmiş, kullanılan ve kullanılması önerilen yapay zekâ teknikleri ortaya konmuştur. Söz konusu çalışmaların sonuçları betimsel içerik analizi ile incelenerek araştırmacıların vurguladığı sonuçlar saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim; Yapay zekâ, Yapay Zekâ Tekniği, Doküman Analizi, İçerik Analizi.

Abstract:

Developing technology in recent years has affected the education community as well as many other fields, and many studies have been conducted using different technologies in education. Artificial intelligence is among the technology trends of today and there is a need to create a roadmap for researchers on how to integrate artificial intelligence into the field of education. For this purpose, researches were made from the database of "Google Scholar" and "Council of Higher Education" using the keywords "artificial intelligence in education" between 2017-2021 years. The results obtained were included in the scope according to the criteria of being an article and a thesis, covering the specified time interval, and it was systematically examined through document analysis technique. In this context, the distribution of 21 studies, including 6 graduate theses and 15 articles, according to years, research method, sample group and number, and field of study were examined. Artificial intelligence techniques used and recommended to be used have been revealed and the results of these studies have been examined with descriptive content analysis. The results emphasized by the researchers were determined.

Keywords: Education, Artificial Intelligence, Artificial Intelligence Technique, Document Analysis, Content Analysis.

* Makale Geliş Tarihi: 24.03.2022

Makale Kabul Tarihi: 23.05.2022

** Doktora öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, gulsummeco@gmail.com, orcid.org/0000-0003-4069-5970

*** Dr. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, fatmacostu@gmail.com, orcid.org/0000-0002-7101-6267

GİRİŞ

Yapay zekâ, bir bilgisayar veya bilgisayar tarafından kontrol edilen bir robotun, insan zekâsı ve ayırt etme yeteneği gerektirdiği için genellikle insanlar tarafından yapılan görevleri yerine getirme yeteneğidir. Diğer bir ifadeyle “insanı taklit etme yeteneğine sahip, etkileşim, öğrenme, uyum sağlama ve tecrübelerini genişleterek uygulama imkânı olan dijital teknoloji ve/veya uygulamalar” olarak tanımlanmaktadır (Tamer ve Övgün, 2020). Son yıllarda yapay zekâ ile ilgili çalışmalar her alanda artarak devam etmektedir. Sağlık (Yılmaz ve Buyrukoğlu, 2021; Savaş vd. 2022; Karakış ve Gurkahraman, 2021), güvenlik (Savaş ve Savaş, 2021), endüstri (Savaş, 2021) teknoloji (Majumdar vd. 2018), bankacılık ve finans (Malali ve Gopalakrishnan, 2020), psikoloji (Taylor ve Taylor 2021), yapay zekânın entegre edildiği alanlardan bazılarıdır.

Yapay zekâ teknolojisinden etkilenen önemli bir alan da eğitimidir. 21. yüzyılda yetişen neslin, teknoloji ile iç içe büyüyen, doğduğu andan itibaren bilgisayar ve internet ile tanışan nesil olduğu düşünüldüğünde, eğitimde geleneksel öğretim yönteminden daha farklı metotlara ihtiyaç duyulmaktadır. Öğrencileri, şimdiki ve gelecekteki problemlerin çözebilecek seviyeye getirmek elzemdir. Öyle ki artık çocuklara yönelik “büyüyünce ne olmak istersin” sorusu “ilerde hangi probleme çözüm bulmak istersin” sorusu ile yer değiştirdiğini görmek mümkündür (Kış, 2019). Bu değişimle birlikte, günümüzde yapay zekâ uygulamaları sayesinde büyük veri kaynağının kullanılmasıyla kişiselleştirilmiş eğitim programları, bireysel performans takibi, ders içeriği hazırlama, öğretim modelinin belirlenmesi gibi işlemler eğitimin niteliğini önemli ölçüde yükseltmiştir.

Eğitimde yapay zekâ çalışmaları son yıllarda artarak devam etmektedir (Akdeniz ve Özdiñ, 2021). İlgili literatürdeki araştırmalara bakıldığında, yapılan çalışmalarda yapay zekâ unsurlarının doğrudan kullanılmakta olduğunu, yapay zekâ uygulamaların geliştirilmeye çalışıldığını ve bu sayede de eğitime yapay zekâ entegre edilmeye çalışıldığını söylemek mümkündür.

Eğitimde yapay zekâyı doğrudan ya da dolaylı ele alan Türkiye adresli çalışmaların incelendiği başka çalışmaların ilgili literatürde var olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmalara örnek olarak Akdeniz ve Özdiñ (2021) tarafından yapılan bir çalışma verilebilir. Bu çalışmada yapay zekâ konusunda 2018 yılına kadar olan toplam 37 araştırma betimsel içerik analizi ile incelenmiştir. Bir başka araştırmada (Kaban ve Bilen, 2021) ise, 2012-2019 yılları arasındaki çalışmalar kapsama alınarak eğitimde kullanılan erken uyarı sistemleri konusunda yapılmış araştırmalar doküman analizi yöntemiyle incelenmiştir. Bahsedilen bu iki çalışma dışında, yapay zekâ ile doğrudan ilgili olmayan farklı araştırmalara da literatürde rastlamak mümkündür. Örneğin, Aydın ve Yurdugül (2021) tarafından yapılan araştırmada, “zeki öğretim sistemleri” anahtar kelime olarak seçilmiş ve 2020 yılına kadar olan tüm lisansüstü tezler incelenmiş fakat alandaki makale çalışmaları kapsam dışına alınmıştır. İlgili literatürdeki var olan çalışmalar ışığında alana katkı sağlamak amacıyla, 2017-2021 yıllarını kapsayan eğitimde yapay zekâ çalışmalarının ele alındığı lisansüstü tez ile Türkiye adresli

makalelerin beraberce ele alındığı burada sunulan çalışma planlanmıştır. Bu yönüyle alana katkı sağlayan ve özgün bir çalışma olduğu söylenebilir.

Çalışmanın Amacı

Gelecekte eğitim alanında yapılacak olan yapay zekâ çalışmaları için araştırmacıların daha önceden yapılmış olan çalışmaları sistemik bir bakış açısı ile incelemeleri faydalı olacaktır. Bu gerekçeden yola çıkılarak bu çalışmada, yapay zekânın eğitim alanında kullanılması ile ilgili Türkiye adresli çalışmaların sistematik bir şekilde incelenmesi ve alan yazına katkı sağlanması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda yapay zekânın eğitimde kullanılması ile ilgili 2017-2021 yılları arasında yayımlanmış lisansüstü tezler ve Türkiye adresli makaleler taranmıştır. Bu kapsamda yapılan çalışmada aşağıdaki araştırma sorularına cevap aranmıştır:

1. Eğitimde yapay zekâ ile ilgili yapılan çalışmaların yıllara göre dağılımı nasıldır?
2. Eğitimde yapay zekâ ile ilgili yapılan çalışmaların araştırma yöntemine göre dağılımı nasıldır?
3. Eğitimde yapay zekâ ile ilgili yapılan çalışmaların örneklem grubuna ve sayısına göre dağılımı nasıldır?
4. Eğitimde yapay zekâ ile ilgili çalışmaların, çalışma alanına göre dağılımı nasıldır?
5. Eğitimde yapay zekâ çalışmalarında kullanılan ve kullanılması önerilen yapay zekâ teknikleri nelerdir?
6. Eğitimde yapay zekâ çalışmalarında, çalışma sonuçlarına göre hangi noktalara vurgu yapılmıştır?

1. YÖNTEM

Eğitimde yapay zekâ çalışmaları, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yoluyla yapılmıştır. Doküman analizi, tek başına bir veri toplama aracı olarak kullanılabilir, araştırılması amaçlanan olgu veya durumlar hakkında bilgi içeren belgelerin analizini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2005). Doküman analizi kapsamında kullanılan yöntemlerden biri de betimsel içerik analizidir. Betimsel içerik analizinde, çalışmalar bir araya getirilerek belli temalar çerçevesinde yeniden düzenlenerek yorumlanır (Creswell, 2016; Çalık ve Sözbilir, 2014). Bu çalışmada da 2017-2021 yılları arasında yayımlanmış lisansüstü tezler ve Türkiye adresli makaleler belirlenmiş temalar çerçevesinde yeniden düzenlenerek yorumlanıp analiz edilmiştir.

1.1. Verilerin Toplanması

Eğitimde yapay zekâ çalışmalarının yıllara, araştırma yöntemine, örneklem grubuna, çalışma alanına ve sonuçlarına göre makalelerin incelenmesi ve mevcut durumun ortaya konması için “Google akademik” arama motoru kullanılmıştır. Google akademik, Google’ın akademik versiyonu olarak düşünülebilecek ücretsiz bir akademik arama mo-

torudur. Web'deki dizine eklenen tüm bilgileri aramak yerine, yayıncıların, üniversitelerin veya bilimsel web sitelerinin havuzlarını arar. Eğitim araştırmalarında kullanılan literatür taraması için kullanılan ERIC, web of science, dergipark gibi sitelerin sonuçlarını da gösterdiği için Google akademik dışında herhangi bir arama motorundan tarama yapılmasına ihtiyaç duyulmamıştır.

Uluslararası çalışmalara bakmak için Google akademik arama motoruna “artificial intelligence in education” yazıldığında 2021 yılına ait 3410 sonuca, 2020 yılına ait 3020 sonuca, 2019 yılına ait 2558 sonuca, 2018 yılına ait 2230 sonuca ve 2017 yılına ait 1950 sonuca ulaşılmıştır. Çalışmaya uluslararası çalışmaları dahil etmek, zaman isteyen bir süreç olduğundan çalışmaya sadece Türkiye adresli makaleler dahil edilmiştir.

31.12.2021 tarihinde “eğitim” ve “yapay zekâ” ayrı ayrı yazıldığında sadece 2021 yılı için 2180 sonuca ulaşılmıştır. Ulaşılan sonuçları tek tek incelemek zaman isteyen bir süreç olduğundan kapsamın daraltılma gereği duyulmuş ve arama yapılırken “eğitimde yapay zekâ” kelime grubu beraberce yazılmış ve tırnak içine alınmıştır. Bu durumda; 2021 yılına ait 21, 2020 yılına ait 14, 2019 yılına ait 6, 2018 yılına ait 3, 2017'den 1 olmak üzere toplam 46 makale incelenmiştir.

2021 yılına ait 21 sonuç incelendiğinde; çalışmaların 2 tanesinin kitap, 2 tanesinin tez, 5 tanesinin eğitimden farklı alanlar, 2 tanesi de yapay zekâ içermediğinden, kapsam dışı olduğuna karar verilmiş ve çalışmadan çıkarılmıştır. Son durumda 2021 yılından çalışmaya 10 adet makale dâhil edilmiştir.

2020 yılına ait 14 sonuç incelendiğinde; çalışmaların 3 tanesinin tez, 5 tanesinin kitap, 1 tanesinin eğitimle ilgili olmadığı, 1 tanesinin ise yapay zekâ ile ilişkisi olmadığı görülmüş ve çalışmaya dahil edilmemiştir. Bu durumda 2020 yılından toplam 4 adet makale çalışmaya dahil edilmiştir.

2019 yılına ait 6 sonuç incelendiğinde; ulaşılan çalışmalarının 2 tanesinin tez, 3 tanesinin eğitim ile ilgili olmadığı görülmüş ve çalışmaya sadece 1 makale dâhil edilmiştir. 2018 yılına ait 3 sonuca bakıldığında 1 tanesinin tez, 1 tanesinin yapay zekâ çalışması olmadığı, 3. çalışmanın ise yapay zekâ çalışması olmayan ikinci çalışmanın bildiri olarak yayımlanmış hali olduğu görülmüş ve çalışmaya dahil edilmemiştir. 2017 yılına ait 1 adet çalışmaya bakıldığında çalışmanın Türkiye adresli olmadığı görülmüş ve çalışmaya dahil edilmemiştir.

Son durumda Google akademik arama motoru ile “eğitimde yapay zekâ” anahtar kelime grubu ile taratılan 2017-2021 yılları arasında Türkiye adresli toplam 15 makale dâhil edilmiştir.

Eğitimde yapay zekâ konulu 2017-2021 yılları arasında yayımlanan tezleri incelemek için YÖK ulusal tez merkezi veri tabanından “yapay zekâ” anahtar kelime grubu ile tarama yapılmış ve 416 sonuca ulaşılmıştır. Sonuçlara “eğitim-öğretim=education-training” dizini eklenip tarama filtrelendiğinde ise çıkan sonuç 20'ye düşmüştür. Bu sonuçlar arasından 2019 yılına ait 4, 2020 yılına ait 2 olmak üzere toplam 6 adet lisansüstü tez, çalışmaya dahil

edilmiştir. 2017, 2018 ve 2021 yıllarından “eğitimde yapay zekâ” temalı teze ulaşılamamıştır.

Eğitimde yapay zekâ konusunda yapılan çalışmaların Google akademik ve YÖK ulusal tez merkezinde yapılan tarama çalışması ile ilgili özet Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Google Akademik Arama Motoru ve YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanından Aranılan Çalışmaların Kapsamına ve Yıllara Göre Dağılımı

Yıl	Tür	Kapsam İçi	Kapsam Dışı	Toplam
2017	Makale	0	1	1
	Tez	0	0	0
2018	Makale	0	3	3
	Tez	0	0	0
2019	Makale	1	5	6
	Tez	2	0	2
2020	Makale	4	10	14
	Tez	4	0	4
2021	Makale	10	11	21
	Tez	0	0	0
	Toplam	21	30	52

Çalışma kapsamında incelenen tez ve makalelerin ulusal olması 2017-2021 yıllarını kapsaması, arama dizini olarak yalnızca “Google akademik” in kullanılması, anahtar kelimenin yalnızca “eğitimde yapay zekâ” olması çalışmanın sınırlılıklarıdır ve çalışmanın daha az sayıda yazılı eser ile yapılmasına yol açmıştır.

1.2. Verilerin Analizi

Google akademik ve YÖK ulusal tez merkezi veri tabanından elde edilen ve çalışmaya dahil edilen 21 adet çalışma içerik analizi yöntemi ile analiz edilmiştir. İçerik analizi, belirli bir nitel veri içindeki belirli kelimelerin, temaların veya kavramların varlığını belirlemek için kullanılan bir araştırma aracıdır. Araştırmacılar içerik analizini kullanarak bu tür belirli kelimelerin, temaların veya kavramların varlığını, anlamlarını ve ilişkilerini ölçebilir ve analiz edebilir. Tezlerden yüksek lisans tezleri Y1, Y2..., doktora tezleri D1, D2..., Türkiye adresli makaleler ise M1, M2... şeklinde kodlanmış ve incelenmiştir. Çalışmaya dahil edilen makale ve tezler Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Çalışmaya Dahil Edilen Makale ve Lisansüstü Tezler

Çalışma	Kaynak	Balık
M1	Alkayı (2021)	Eğitim Felsefesi Perspektifinden Dijitalleşme ve Eğitim
M2	etin ve Akta (2021)	Yapay Zekâ ve Eğitimde Gelecek Senaryoları
M3	Akdeniz ve Özdiç (2021)	Eğitimde Yapay Zekâ Konusunda Türkiye Adresli alımaların İncelenmesi
M4	Küçükali ve Coşkun (2021)	Eğitimde Dijitalleşme ve Yapay Zekânın Okul Yneticiliğindeki Yeri
M5	Coşkun ve Gülleroğlu (2021)	Yapay Zekânın Tarih İçindeki Gelişimi ve Eğitimde Kullanılması
M6	Uzun vd. (2021)	Günümüzde ve Gelecekte Eğitim Alanında Kullanılan Yapay Zekâ
M7	Savaş (2021)	Artificial Intelligence and Innovative Applications in Education: The Case of Turkey
M8	am vd. (2021)	ğretmen Adaylarının Yapay Zekâ Teknolojileri ile İlgili Farkındalıklarının Belirlenmesi
M9	Güngör vd. (2021)	Makine ğrenmesine Dayalı Mobil İngilizce ğrenme Uygulaması
M10	Alanoğlu ve Karabatak (2021)	Eğitimde Yapay Zekâ
M11	İler ve Kılıç (2020)	Eğitimde Yapay Zekâ Kullanımı ve Gelişimi
M12	Yılmazsoy (2020)	Merhaba yeni dünya: Covid19 ve değişen hayatlar, uzaktan eğitim, hızlanan dijital dönüşüm ve teknolojik tekillik (Editöre Mektup)
M13	Taı ve elebi (2020)	Eğitimde Yeni Bir Paradigma: "Yükseköğretimde Yapay Zekâ"
M14	Akçapınar ve Kokoç (2020)	Analyzing the Relationship between Student's Assignment Submission Behaviors and Course Achievement through Process Mining Analysis
M15	Kı (2019)	Eğitimde Yapay Zekâ
Y1	elik (2020)	3. Sınıf ğrencilerinin Yaşadığı Okuma Güçlüklerinin Sebeplerinin Yapay Zekâ Yöntemi ile Modellenmesi
Y2	Akdeniz (2019)	Okul ncesi çocuklarına Yönelik Yapay Zekâ Tabanlı Akıllı Oyuncaklar: Tasarım Tabanlı Bir alıma
Y3	Gençer (2019)	Yabancı Dil olarak İngilizce Bağlamında Otomatik Yazı Yazma Değerlendirmesinin kullanımı: Paragraf yazımından kompozisyon yazımına
Y4	Aslan (2019)	Müze Eğitiminde Yapay Zekânın Kullanılması
Y5	Aygün (2019)	Problem zme öğretimine yönelik oyunlatırılmı uyarlanabilir bir zeki ğretim sisteminin tasarlanması
D1	Güler (2020)	Açık ve Uzaktan Esnek ğrenme Ortamlarında Yapay Zekâ Tekniğiyile Strateji Karar Modelinin Oluşturulması

Veriler analiz edilirken değerlendirme kapsamına alınan 21 adet çalışma, analiz edilmeden önce verilerin hangi başlıklar altında analiz edileceğine araştırmacılar tarafından karar verilmiştir. Bu kapsamda incelenen çalışmalarda analiz için belirlenen ölçütler başlangıçta; çalışmanın amacı, bağımsız ve bağımlı değişkenleri, örneklem gurubu ve sayısı, uygulama süresi çalışma yöntemi ve deseni, araştırmanın uygulandığı şehir, kullanılan ve kullanılması önerilen yapay zekâ teknikleri ve çalışma sonucu olarak belirlenmiştir. Daha sonra yapılan detaylı inceleme sonucunda çalışmaların amaçlarının çoğu birbirine benzer olduğu ve sonuç kısmında da amacın tekrar edildiği görülmüş ve amaç ölçütünün analizinin yapılmamasına karar verilmiştir. Çalışmalar uygulama süresi bakımından ele alındığında uygulama içerikli çalışmaların yetersiz olmasından dolayı uygulama süresi analiz edilmemiştir. Çalışmalar şehirlerine göre incelendiğinde tüm çalışmaların farklı şehirlerde olduğu, aynı şehirdeki çalışmaların ise farklı üniversitelerde olduğu görülmüştür. Bundan dolayı incelenen 21 çalışmayı şehirlerine göre analiz etmek araştırmacılar tarafından uygun görülmemiştir. Son durumda analize dahil edilen ölçütler yıl, yöntem-desen, örneklem grubu, çalışma alanı, kullanılan ve kullanılması önerilen yapay zekâ teknikleri ve çalışma sonuçlarının betimsel içerik analizi olarak belirlenmiştir.

Çalışmaların yıllara göre dağılımı analiz edilmiş, grafik ile görselleştirilip bulgularda detaylandırılmıştır. Çalışma yöntemine göre yapılan analiz sonuçları tablo haline getirilip detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Yöntemin yanında çalışma desenine ait bulgular, ilgili başlık altında yer edinmiştir. Örneklem grubu analiz edilmiş, sonuçları daire grafiği olarak bulgularda sunulmuştur. Çalışma alanına göre yapılan analizde eğitim ve diğer alanlar tema olarak belirlenmiş, “alt alan” başlığı altında sınıf eğitimi, uzaktan eğitim, bilgisayar eğitimi, İngilizce eğitimi, “diğer” temasının alt alan kategorisine ise felsefe, psikoloji, bilgisayar mühendisliği alanları tespit edilip tablolaştırılmıştır. Çalışmada kullanılan ve kullanılması önerilen yapay zekâ teknikleri, bu ölçüte göre incelenmiş ve ilgili teknikler tablo şeklinde bulgularda yer almıştır. Son olarak, çalışmaların sonuçları betimsel içerik analizine göre analiz edilmiş ve araştırmacıların vurguladığı önemli sonuçlar tema ve kod başlıkları altında toplanıp tablo şeklinde verilmiştir.

1.3. Araştırma Geçerliliği ve Güvenirliği

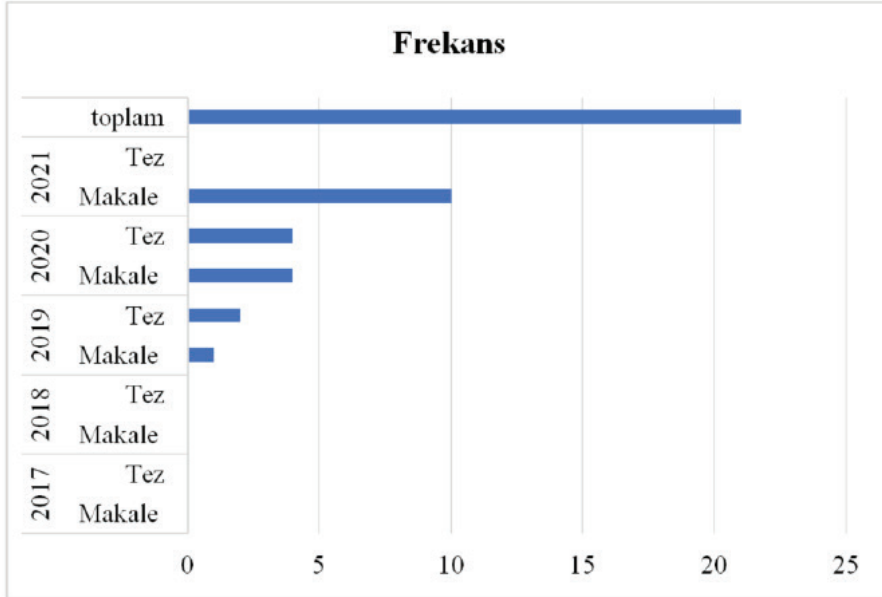
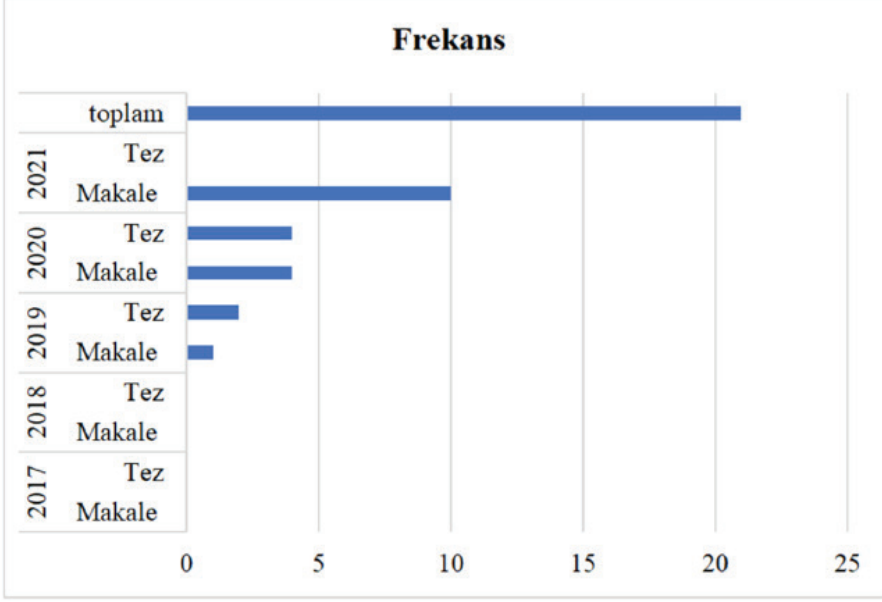
Araştırmanın geçerliliğinin ve güvenirliliğinin sağlanması amacıyla çalışmaya dahil edilen çalışmaların ölçütleri belirlenirken betimsel içerik analizi çalışmaları olan 1 alan uzmanı ve 5 fen eğitimi uzmanından oluşan 6 kişilik bir ekiple bir araya gelmiş ve çalışmalar uzman ekibin fikirleri doğrultusunda incelenmiş, gerekli ölçütler belirlenmiştir. Çalışmaya dahil edilen ve kapsam dışı bırakılan çalışmalar yine aynı ekibin fikir birliği doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

2. BULGULAR

Bu bölümde eğitimde yapay zekâ temalı çalışmaların incelenmesi sonucunda elde edilen bulgular araştırma soruları sırasında ele alınmış ve açıklanmıştır.

2.1. Eğitimde Yapay Zekâ Temalı Çalışmaların Yıllara Göre Dağılımları

Eğitimde yapay zekâ temalı çalışmaların yıllara göre dağılımını incelendiğinde çalışmaların 2021 yılından 10 adet makale, 2020 yılına ait 4 makale ve 4 tez, 2019 yılında 1 makale ve 2 tez çalışma kapsamında incelenmiştir (Şekil 1).

Şekil 1: Eğitimde yapay zekâ temalı çalışmaların 2017-2021 yılları arasındaki dağılımı

Şekil 1 incelendiğinde, eğitimde yapay zekâ temalı çalışmaların 2021 yılına doğru makale bağlamında arttığı görülmektedir. Google akademik arama motorunda yapılan arama sonucunda çıkan sonuç sayıları da yıllara göre incelendiğinde 2017’den 2021 yılına doğru arttığı tespit edilmiştir.

2.2. Eğitimde Yapay Zekâ Temalı Çalışmaların Araştırma Yöntemine Göre Dağılımları

Eğitimde yapay zekâ temalı çalışmaların yöntemine göre dağılımını gösteren veriler Tablo 3’te sunulmuştur.

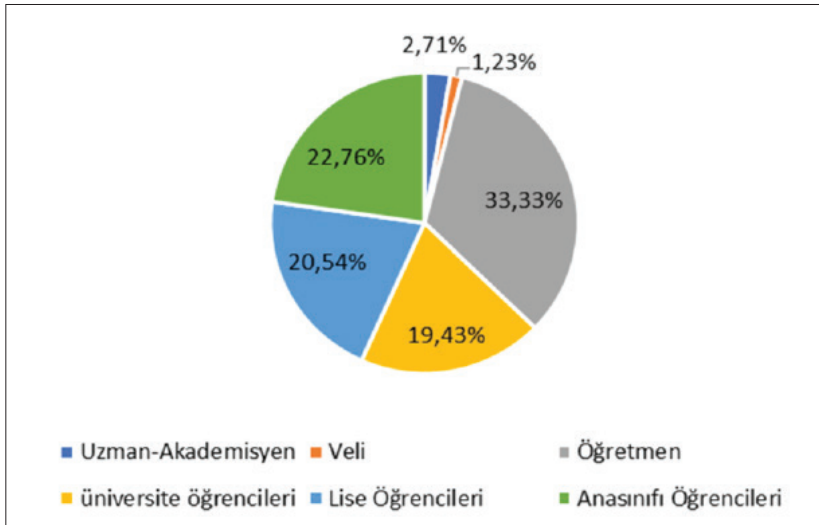
Tablo 3: Eğitimde Yapay Zekâ Temalı Çalışmaların Çalışma Yöntemine Göre Dağılımı

Yöntem	Desen	Frekans	Yüzde	Çalışmalar
Nitel	Tarama	10	47,62	M1, M5, M6, M7, M10, M11, M12, M13, M15, Y4
	Doküman İncelemesi	2	9,52	M4, M3
	Fenomenoloji	1	4,76	M2
	Özel Durum Çalışması	1	4,76	M8
	Veri Madenciliği	1	4,76	M14
	Eylem Araştırması	1	4,76	D1
	Tasarım Tabanlı Araştırma	3	14,29	M9, Y2, Y5
Karma	Keşfedici Sıralı Desen	1	4,76	Y1
	Üçgenleme Yöntemi	1	4,76	Y3
Toplam		21		

Çalışmaya dahil edilen 21 makale ve lisansüstü tezlerden elde edilen bulgulara göre 2017-2021 arası yapılan çalışmalarda nitel ve karma araştırma yönteminin kullanıldığı görülmektedir. Nitel araştırma yönteminden tarama, fenomenoloji, özel durum çalışması, veri madenciliği ve eylem araştırması desenleri kullanılmıştır. Karma araştırma yönteminden ise tasarım tabanlı araştırma, keşfedici sıralı desen ve üçgenleme yöntemi kullanılmıştır. “Eğitimde Yapay Zekâ” temalı çalışmaların %47,62’sini nitel araştırma yönteminden tarama deseni oluşturmaktadır. Tarama desenini doküman incelemesi ve tasarım tabanlı araştırma deseni takip etmektedir.

2.3. Eğitimde Yapay Zekâ Temalı Çalışmaların Örneklem Grubu ve Sayısına Göre Dağılımı

Eğitimde Yapay Zekâ temalı çalışmalar incelendiğinde 21 çalışmadan 8 tanesinde çalışma, bir örneklem grubu ile yapılmıştır. Bu çalışmalardan Y1, Y2 ve Y5'te öğretmenlerden oluşan toplam 271 kişi ile, D1 ve M2'de uzman ve akademisyenlerden oluşan toplam 22 kişi ile, Y1, Y2, Y5 üniversite öğrencilerinden oluşan toplam 158 kişi ile, Y2 velilerden oluşan toplam 10 kişi ile, Y5 lise öğrencilerinden oluşan toplam 167 kişi ile, Y2 anasınıfı öğrencilerinden oluşan toplam 185 kişi ile çalışmayı yürütmüştür. Aynı çalışmada farklı örneklem gruplarının yer aldığı çalışmalar mevcuttur. Örneğin Y2 anasınıfı öğrencileri, veli ve öğretmenlerle çalışmayı yürütürken Y5 öğretmen ve lise öğrencileri ile çalışmayı yürütmüştür. Örneklem grubu ile ilgili daire grafiği Şekil 2'de verilmiştir.

Şekil 2: Eğitimde Yapay Zekâ Temalı Çalışmaların Örneklem Grubu ve Yüzdeliğine Göre Dağılımı

Şekil 2 incelendiğinde “Eğitimde Yapay Zekâ” Temalı Çalışmaların %33,3’ü öğretmenlerle, %22,7’si, anasınıfı öğrencileri ile %20,5’i lise öğrencileri ile, %19,4’ü üniversite öğrencileri ile %2,7’si uzman-akademisyen grubu ile, %1,2’si ise velilerle yürütülmüştür. Ortaokul öğrencileri ile 2017-2021 yılları arasında yapay zekâ bağlamında herhangi bir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir.

2.4. Eğitimde Yapay Zekâ Temalı Çalışmaların Örneklem Grubu ve Sayısına Göre Dağılımı

Eğitimde Yapay Zekâ Temalı 2017-2021 yılları arasında yapılan çalışmaların çalışma alanına göre dağılımı Tablo 4’te verilmiştir.,

Tablo 4: Eğitimde Yapay Zekâ Temalı Çalışmaların Çalışma Alanına Göre Dağılımı

Alan	Alt alan	Frekans	Yüzde	Çalışmalar
Eğitim	Sınıf öğretmenliği	1	4,76	Y1
	Uzaktan Eğitim	1	4,76	D1
	Bilgisayar Eğitimi	4	19,05	Y2, Y5, M8, M14
	İngilizce Eğitimi	1	4,76	Y3
	Müze Eğitimi	1	4,76	Y4
	Eğitim Bilimleri	8	38,10	M2, M3, M5, M10, M11, M12, M13, M15
	Psikoloji	1	4,76	M1
Diğer	Felsefe	1	4,76	M4
	Bilgisayar Mühendisliği	3	14,29	M6, M7, M9
Toplam		21		

Tablo 4 incelendiğinde Eğitimde Yapay Zekâ temalı çalışmaların büyük çoğunluğunun eğitim alanında yapıldığı görülmektedir. Eğitim alanında yapılan çalışmaların %38'i eğitim bilimleri alanında uzmanlaşmış kişiler tarafından yürütülmüştür. Çalışmaların %19'u bilgisayar eğitimi alanında yapılmıştır. Uzaktan eğitim, İngilizce eğitimi, müze eğitimi alanlarında yapılmış çalışmaların oranları %4,7'dir. Eğitim alanı dışında yapılan diğer çalışmalara bakıldığında ise, çalışmaların %14'ü bilgisayar mühendisliği alanında uzman kişilerce yapılmıştır.

Bazı çalışmalarda farklı alanların harmanlandığı görülmüştür. Örneğin Y5'te çalışmayı yürüten kişiler bilgisayar öğretmenliği alanında uzman olmasına karşın çalışmayı matematik eğitimi konusunda yürütmüşlerdir.

2.5. Eğitimde Yapay Zekâ Temalı Çalışmalarda Kullanılan ve Kullanılması Önerilen Yapay Zekâ Teknikleri

Çalışma kapsamına alınan tez ve makaleler incelendiğinde çalışmaların bazılarında, özellikle lisansüstü tezlerde yapay zekâ teknikleri doğrudan kullanılmış, bazılarında proje geliştirilmiş ve geliştirilirken yararlanılmıştır. Makalelerde ise ağırlıklı olarak eğitimde kullanılabilinecek tekniklere yer verilmiş, önerilerde bulunulmuş herhangi bir uygulama yapılmamıştır. Yapay zekâ tekniklerinin kullanıldığı ve kullanılabilinecek olan çalışmaları gösteren özet, Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: Eğitimde Yapay Zekâ Temalı Çalışmalarda Kullanılan ve Kullanılması Önerilen Yapay Zekâ Teknikleri

	Amaç	Teknik	Çalışmalar
Kullanılan	Veri analizi için	MATLAB (Matrix Laboratory)	Y1
		BAHP (Bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi)	D1
		CyWrite	Y3
	Proje geliştirmek için	Moodle	M14
		MIT App Inventor	Y2
		ArtiBos	Y5
Kullanılması önerilen	Öğrenci etkileşimi için	Yapay sinir ağı, Mini Batch K-Means	M9
		Chatbot	Y4, M6
		Uzman sistemler	
		Akıllı öğreticiler	
		Classcraft	M6
		Utife	
	AmazonAlexa		
	Erken uyarı sistemleri	M15	

Tablo 5 incelendiğinde yapay zekâ tekniklerinin proje geliştirirken araç olarak doğru-
dan ve veri toplama sürecinde dolaylı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Veri analizi için kullanılan tekniklerden biri olan MATLAB, teknik hesaplamalar için uygun olan ve performansı yüksek olan bir yazılım dilidir. MATLAB ile matematiksel hesaplamalar yapılabilir, algoritma geliştirilebilir, modelleme, simülasyon ve prototip oluşturulabilir, veri analizleri keşif ve görselleştirmeler yapılabilir, bilimsel mühendislik grafikleri oluşturulabilir ve grafik kullanıcı ara yüzü dahil olmak üzere uygulamalar geliştirilebilir. MATLAB'ın uygulandığı çalışmada (Y1) araştırmacı, 3. Sınıf öğrencilerinin yaşadıkları okuma güçlüklerinin; ailesel faktörlere, bireysel faktörlere, çevresel faktörlere, eğitim ve öğretimden kaynaklanan hatalara bağlı olup olmadığını incelemek için 174 öğretmene uyguladığı anketin sonuçlarını MATLAB'a yükleyerek nicel bir şekilde analiz etmiş, maddelerin zorluk derecelerini tespit edip daha kesin sonuçlara ulaşmıştır.

Veri analizinde kullanılan bir diğer yapay zekâ tekniği olan Bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi (BAHP)'ni anlayabilmek için öncelikle Analitik Hiyerarşi prosesi hakkında bilgiye sahip olmak yerinde olacaktır. Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP), matematik

ve psikolojiyi kullanarak karmaşık kararları organize etmek ve analiz etmek için bir yöntemdir. AHP, kriterlerini ve alternatif seçeneklerini sayısallaştırarak ve bu unsurları genel hedefle ilişkilendirerek ihtiyaç duyulan bir karar için rasyonel bir çerçeve sağlar. Geleneksel bir AHP yönteminde, her bir ikili matris ayrı ayrı değerlendirilir ve ardından ağırlık vektörleri geometrik bir ortalama ile birleştirilir. Ancak, bulanık bir AHP yönteminde, tüm ikili matrisler önce önceden belirlenmiş bir ağırlık kümelemesi kullanılarak birleştirilir ve sonunda tek bir ağırlık vektörü hesaplanır. BAHP'nin uygulandığı çalışmada (D1), açık, uzaktan ve esnek öğrenme ortamlarında strateji karar modeli oluşturulurken BAHP'den yararlanılmıştır. Delfi tekniği ile 12 uzman ile yapılan odak grup görüşmesinden elde edilen veriler BAHP ile analiz edilmiş ve karar modeli oluşturulmuştur.

CyWrite, öğrencilere taslaklarını yazarken ürün ve süreç tabanlı geri bildirim sağlayan otomatik yazma değerlendirmesi için bir sistemdir. Birleştirilmiş tuş vuruşu günlüğü ve göz izleme teknolojisini birleştiren ilk sistemdir. CyWrite'in kullanıldığı çalışmada (Y3), araştırmacı, İngilizce paragrafları otomatik düzelten bu uygulamayı öğrencilerine kullandırmış ve öğrencilerin yaptığı hatalar üzerinde durmuş ve uygulamanın etkililiğini araştırmıştır. Uygulamanın kısa dönem için faydalı ancak uzun dönem için faydalı olmadığına kanaat getirmiştir.

Moodle, e-öğrenme için bir platform sağlayan bir öğrenme yönetim sistemi olan ücretsiz bir yazılımdır ve çeşitli eğitimcilere çeşitli dersleri, ders yapılarını ve müfredatı kavramsallaştırmada önemli ölçüde yardımcı olur ve böylece çevrimiçi öğrencilerle etkileşimi kolaylaştırır. Bu platformun kullanıldığı çalışmada (M14) araştırmacılar veri madenciliği ile öğrencilerin Moodle üzerinden ödev gönderimlerini takip etmiş ve öğrencilerin genel durumlarını yorumlamışlardır.

Çalışmalar incelendiğinde, yapay zekâ tekniklerinin proje geliştirme amacı ile kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Google tarafından ortaya çıkarılan ve sonrasında Massachusetts Institute of Technology tarafından geliştirilen, özgür bir uygulama geliştirme aracı olan MIT App Inventor, blok kodlama yöntemiyle uygulama geliştirmesine olanak sağlayan bir sistem olup anasınıfı öğrencilerine yönelik akıllı bir oyuncak tasarlanmasında kullanılmıştır (Y2).

Yapay zekâ tekniklerini kullanarak sıfırdan proje geliştiren çalışmalar da mevcuttur. Örneğin ArtiBos projesi, öğrencilerin problem çözme becerilerini geliştirebilecek oyun tabanlı uyarlanabilir zeki öğretim sistemi (OTUZÖS) tasarlamak, uygulamak ve değerlendirmek üzere geliştirilmiştir. Proje yoğun ilgi görmüş, çok sayıda yayına dönüşmüş ve ödül almıştır (Y5). Bilgisayar destekli eğitim teknolojileri içerisinde yapay zekâ tekniklerinin kullanıldığı bu projede öğrencilerin öğrenme süreçleri hiyerarşik bir şekilde takip edilecek; yönlendirme yapılmış, karar almada yardımcı olunmuş, değerlendirme yapılmış, eğitim ihtiyaçları belirlenmiş, öğrencilerin hataları tespit edilmiş, çözüm üretilmiş, kısaca birçok yönden öğrenciye katkı sağlanmıştır.

Sıfırdan geliştirilen bir diğer projede ise anadili İngilizce olmayan kişiler için İngilizce öğrenimini kolaylaştırmak ve ulaşılabilirliğini arttırmak amacıyla makine öğrenmesine dayalı bir mobil İngilizce öğrenme uygulaması geliştirilmiştir (M9). Çalışmada kullanılan yapay zekâ tekniği; makine öğrenme algoritmalarından ve bir formda verilen veriyi anlamak ve genellikle başka bir formda istenen çıktıya dönüştürmek için bir ağ kullanan hesaplamalı bir öğrenme sistemi olan “yapay sinir ağı” öğrenme algoritması kullanılmıştır. Veri setinde benzer özellikler gösteren verilerin gruplara ayrılması için Mini Batch K-Means tekniği kullanılmış ve uygulama değerlendirilmiştir.

Eğitimde yapay zekâ temalı çalışmalar incelendiğinde bazı yapay zekâ tekniklerinin çalışmalarda doğrudan kullanılmamasına karşın, kullanılması araştırmacılar tarafından önerilmiştir (Y4, M6). Bu tekniklerden Chatbot, kullanıcı ile genellikle metin, bazı durumlarda ise konuşma yoluyla diyalog kurarak bilgi veren veya bir işlemi gerçekleştiren bir yazılım olup hali hazırda bankacılıktan alışveriş sitelerine kadar pek çok sektörde kullanılmaktadır. Chatbot, öğrenciler ve öğretmenlerin sanal ortamda etkileşimini mümkün kılmaya açısından önerilen bir uygulamadır. Chatbot uygulamasının yanında öğrenci etkileşimi için uzman sistemler, akıllı öğreticiler classcraft, utifen, AmazonAlexa, erken uyarı sistemleri önerilen diğer uygulamalar arasındadır. Tablo 5 incelendiğinde söz konusu uygulamalar hakkında detaylı bilgileri içeren kaynakların Y4, M6 ve M15 olduğu görülmektedir. Bu konuda çalışma yapacak araştırmacıların söz konusu kaynakları incelemeleri faydalı olacaktır.

2.6. Eğitimde Yapay Zekâ Temalı Çalışmalardan Elde Edilen Sonuçların Değerlendirilmesi

Eğitimde yapay zekâ temalı çalışmaların sonuçlarından elde edilen bulguları ortaya koymak için betimsel içerik analizi tekniğinden yararlanılmıştır. Çalışmaların sonuçları tek tek okunmuş, genel olarak bahsedilen durum kod kısmına yazılmış, araştırmacıların yaptıkları önemli vurgular ayrı sütunda belirtilmiştir. Betimsel içerik analizinden elde edilen veriler Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6: Eğitimde Yapay Zekâ Temalı Çalışmalardan Derlenen Sonuçlar

Tema	Kod	Frekans	Yüzde	Çalışmalar
Dolaylı kullanım	Risk haritaları çıkarılabilir, problemin kaynaklarına daha hızlı bir şekilde ulaşılır	4	6,78	Y1, Y4, D1, M10
	Eğitim araştırmalarda veriler daha hızlı toplanabilir ve çözümlenir	3	5,08	D1, M11, M14
	Öğretmenin iş yükünü hafifletir	5	8,47	M2, M4, M7, M8, M10
	Not verme gibi eğitimdeki temel etkinlikleri otomatikleştirir	2	3,39	M10, M13

Tablo 6: (Devamı)

Tema	Kod	Frekans	Yüzde	Çalışmalar
Doğrudan kullanım	Eğitim sistemine entegre edilmeli	7	11,86	D1, Y4, M1, M2, M5, M6, M15
	Sadece okul değil, okul dışı öğrenme ortamları için de uygulamalar geliştirilmektedir.	2	3,39	Y5, M6
	Bireyselleştirilmiş eğitime imkân verir	8	13,56	Y2, Y3, Y4, D1, M8, M10, M11, M12
Avantaj	Öğretim materyali hazırlarken zamandan tasarruf sağlar	5	8,47	Y2, D1, M8, M10, M11
	Öğrenciler gruplar halinde çalışabilir, işbirlikçi öğrenmeyi kolaylaştırır	4	6,78	Y2, M2, M11, M12
	Akademik başarıyı artırır	2	3,39	Y3, M11
	Sanal Gerçeklik ve sürükleyici ortamlar sağlanır	1	1,69	M11
	Öğrenciler dikkat dağıtıcı içeriklerle karşılaşabilir	1	1,69	Y2
	Öğrenme kısa dönemi kapsar, uzun dönem için etkili değil	1	1,69	Y3
	İnsanları tembelleştirir, rahatlığa alıştıırır	1	1,69	M8
Dezavantaj	Duygusal değerlendirme yapamaz	3	5,08	M8, M7, M11
	Geleceğe yön verir	5	8,47	M1, M2, M6, M8, M15
	Eğitmciler tarafından daha sık tercih edilmeye başlandı	2	3,39	M3, M4
	Yeni iş alanları açıldı	3	5,08	M4, M7, M8
Toplam		59		

Tablo 6'ya göre eğitimde yapay zekâ temalı çalışmaların sonuçları, yapay zekânın eğitimde kullanılmasının dolaylı ve doğrudan yollarının olduğu, avantaj ve dezavantajlarının mevcudiyeti ve toplum üzerine etkileri olmak üzere 5 ana başlık altında toplanmaktadır. Derlenen çalışmaların %13,56'sı eğitimde yapay zekânın avantajlarından bahsetmiştir.

İncelenen çalışmalarda araştırmacılar çoğunlukla yapay zekânın avantajlarından bahsederek özellikle bireysel öğrenmeyi kolaylaştırdığı, öğretmenlerin materyal hazırlarken zamandan tasarruf sağlattığı, öğrenciler için işbirlikçi öğrenme yollarını açtığını belirtmişlerdir. Yapay zekâ, eğitimde dolaylı olarak veri toplama ve analiz süreçlerinde kullanılmış, bu çalışmaların sonuçlarında yapay zekânın bu yönüne vurgu yapılarak veri madenciliğinde kullanımı üzerinde durulmuştur.

Yapay zekânın avantajları olduğu kadar dezavantajlarına vurgu yapan çalışmalar da mevcuttur. Öğrencilerin internet ortamında dikkat dağıtıcı içerik ve reklamla karşılaşma riskinin yüksek olduğu, yapay zekâ uygulamalarının neredeyse hepsinde internet gerekliliği olduğuna vurgu yapan çalışmalar vardır (Y2, Y3, M12, M11).

Yapay zekânın etkisine vurgu yapan çalışmalarda ise yapay zekânın daha çok geleceğe yön vermesi üzerinde durulmuştur. Bu çalışmalarda genel olarak gelecek senaryoları kurulmuş (M13), gelecekte yapay zekânın öğretmenlerin ve okul yöneticilerinin yerini alabileceğinden bahsedilmiştir. Son yıllarda gelişen teknolojiye ayak uydurulması gerektiğinin önemine değinen dolayısıyla eğitimciler tarafından yapay zekânın eğitime entegre edilmesinin artışına vurgu yapan çalışmalar da mevcuttur (M3, M4).

SONUÇ ve TARTIŞMA

Bu çalışmada, eğitimde yapay zekâ temalı Türkiye adresli çalışmalar, doküman incelemesi yoluyla irdelenmiş ve söz konusu çalışmaların yıllara, araştırma yöntemine, örneklem grubuna, çalışma alanına göre dağılımları ortaya konmuş, eğitimde doğrudan kullanılan veya kullanılması önerilen çalışmalar tespit edilmiş ve çalışmaların sonuçları betimsel içerik analizi ile analiz edilmiştir.

Eğitimde yapay zekâ temalı çalışmaların 2017'den 2021'e doğru makale bağlamında arttığı çalışma bulguları arasındadır. Ancak çalışılan tezlere bakıldığında 2021 yılına ait teze ulaşılamamıştır. 21. yüzyılda gelişen teknoloji ile yapay zekânın eğitim dahil olmak üzere pek çok alanda yaygınlaştığı, araştırmacılar tarafından sıklıkla ifade edilen bir durumdur (Alkayış, 2021; Akdeniz ve Özdiç, 2021; Yang vd., 2021). Yapılan çalışma ile bulunan sonuç, mevcut durumu desteklemektedir. Yapay zekânın son yıllarda ilgi duyulmasının bir sebebi teknoloji ile yetişen Z kuşağının ihtiyaçları doğrultusunda eğitimin şekillendirilmesi gerektiği düşüncesi olabilir. Bu konuda hemfikir olan devlet büyükleri pek çok ülkede yapay zekâ çalıştayları düzenlemekte, beyin fırtınası yaparak, yapılabilenler konusunda fikir uzlaşması sağlamaya çalışmakta ve ona göre adımlar atmaktadırlar (Savaş, 2021).

Eğitimde yapay zekâ çalışmaları, araştırma yöntemlerine göre incelendiğinde nitel ve karma araştırma yöntemlerinin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Nitel araştırma yönteminden doküman incelemesi ve tarama yöntemi ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Karma araştırma yönteminden ise tasarım tabanlı araştırma yönteminin kullanıldığı görülmektedir. Yapay zekâ, teknoloji ve yazılım ağırlıklı bir alan olduğundan bu konuda şu aşamada derleme, tarama, literatür taraması gibi çalışmalar yapılmaktadır. Yapay zekânın doğrudan kullanıldığı projeler de (Örneğin ArtiBos) mevcuttur, fakat söz konusu çalışmalar sınırlı sayıdadır. Hızla gelişen teknoloji ile uygulama alanlarının genişleyeceği, somut çalışmalara gelecekte daha fazla ağırlık verileceği öngörülmektedir.

Yapay zekânın eğitimde uygulandığı çalışmalar örneklem bağlamında incelendiğinde ağırlıklı olarak araştırmacıların kolay ulaşılabilir örneklem olmasından dolayı öğretmen ve öğrencilerle çalıştığı görülmektedir. Öğrencilerden ise ağırlıklı olarak anasınıfı öğrencileri ile

çalışılmıştır. Araştırmalara göre anasınıfı dönemi, görsel ve işitsel uyaranlara karşı öğrencilerin alıcılarının daha açık ve beyin gelişiminin en hızlı ve aynı zamanda en yoğun yaşandığı dönemdir (Ramazan ve Demir, 2011; Şahin ve Ömeroğlu, 2015). Yapay zekânın doğrudan kullanıldığı uygulamaların anasınıfı çocuklarına yönelik olması şaşırtıcı bir durum değildir. Anasınıfı öğrencilerinin yanı sıra, lise ve üniversite öğrencileri ile çalışmalar yapılmıştır. Üniversite öğrencileri ile daha çok görüş almaya yönelik nitel çalışmalar yapılmış, lise öğrencileri ile uygulamaya dönük çalışmalar ağırlıklı olarak yürütülmüştür. Uzman, akademisyen, veli ve öğretmenlerin görüşlerinin alındığı, anketlerin düzenlendiği çalışmalara da rastlanmıştır. Görüldüğü üzere, örneklem yaş seviyesi arttıkça yapay zekânın somut olarak uygulanabilirliği ile ilgi çalışmalarda azalma görülmektedir. Dolayısıyla yapay zekâ tekniklerinin eğitimde daha çok öğrenci grubuna yönelik olduğu, bu çalışmanın sonuçları arasındadır. Bu sonucu desteklemeyen bir çalışma Aslan (2019) tarafından yürütülmüştür. Aslan, yayınladığı yüksek lisans tezinde müze eğitiminde uygulanacak yapay zekâ uygulamalarının yaş grubu sınırlamasının olmadığını ve her yaş grubuna uygulamaların hitap ettiğini savunur. Ancak müze eğitimine uyan bir uygulama temel bilimlere uyarlandığında aynı sonuçlara ulaşılabilir.

Yapay zekânın eğitimde kullanıldığı çalışmalar eğitim ve diğer alanlar olarak kategorize edilmiş, eğitim alanından Bilgisayar eğitimi, sınıf eğitimi, uzaktan eğitim, İngilizce eğitimi, müze eğitimi ve eğitim bilimleri alanlarında çalışmaların yapıldığı tespit edilmiştir. Bilgisayar eğitimi alanında çalışma yapan araştırmacıların yapay zekâ yazılımı ve uygulamalarına hâkim olması, teknik bilgi ve donanım konusunda uzman olmalarından dolayı doğal olarak en fazla çalışma bilgisayar eğitimi alanında yapılmıştır. Fen bilgisi eğitimi öğrencilerinin örneklem olarak kullanıldığı çalışma bulunmasına karşın (Çam vd., 2021) fen bilgisi eğitimi alanında uzman kişilerce gerçekleştirilen herhangi bir çalışmaya 2017-2021 yılları arasında ulaşılammıştır. Eğitimden farklı bir alanda da eğitimde yapay zekâ temalı çalışmalara ulaşılmış, yine doğal olarak en fazla çalışma alanında teknik bilgi ve donanım konusunda uzman olan araştırmacıları barındıran bilgisayar mühendisliğinde yapılmıştır. Dolayısıyla yapay zekâ konusunda teknik bilgi ve donanıma sahip uzmanlarca gerçekleştirilen çalışmaların diğer çalışmalara nazaran daha fazla olduğu sonucuna bu çalışma kapsamında ulaşılabilir. Diğer alanlarda çalışma yapan araştırmacıların çalışmalarını yürütürken yapay zekâ alanında uzman kişilerden destek aldıkları (Akdeniz, 2019; Aygün, 2019) göz ardı edilmemelidir.

Eğitimde yapay zekâ çalışmalarında kullanılan ve kullanılması önerilen çalışmalar incelendiğinde, araştırmacıların yapay zekâ tekniklerini veri analizinde dolaylı olarak veya öğrenci etkileşimi ve proje geliştirmek için doğrudan kullandıkları görülmektedir. Veri analizi için kullanılan yapay zekâ teknikleri; MATLAB, BAHP, Cywrite ve Moodle olarak tespit edilmiştir. MATLAB programının ülkemizde henüz tanındığı yıllarda MATLAB üzerine yüksek lisans tezi yazan Karadağ (2012)'a göre, MATLAB gerek istatistik, matematik gerek ise finans ve mühendislik alanlarındaki öğrencilere öğrenim yaşamlarında ve sonrasında da bilgisayarı kullanabilme ortamı sunmaktadır. Maliyetli bir ürün olmakla birlikte, endüstriyel alanda, gerçek zamanda test edilmesi ve denetim prototiplerinin hazırlanmasındaki kullanım

kolaylığı ve önemi büyüktür. MATLAB ile yapılan çalışmalarda MATLAB'ın veri çözümlemesi için kullanıldığı (Irmak, 2008; Grepl, 2011; Kratochvíl ve Hrdina, 2002), çalışma sonucunu desteklemektedir. Benzer şekilde, 1970'lerde T. L. Saaty tarafından geliştirilen Analitik Hiyerarşi Prosesinden geliştirilip oluşturulan bulanık analitik hiyerarşi prosesinde veriler analiz edilirken karar verme aşamasında kişi ya da kurumların verecekleri önemli bir karar, daha ayrıntılı analiz edilebilir (Üzgün, 2006). BAHP'nin veri analizi için kullanıldığı diğer çalışmalar (Çiçekli ve Karaçizmeli, 2013; Kabak ve Kazançoğlu, 2012) mevcut sonuca desteklemektedir.

CyWrite, anadili İngilizce olmayanlar için paragraf yazarken hataları otomatik olarak düzelten, geribildirim veren ve öğrenciyi değerlendiren bir yapay zekâ programıdır (Gençer, 2019). Tanımından da anlaşılacağı üzere sadece İngilizce öğretimi için elverişli bir programdır ancak içerdiği teknik detaylar Türkçe veya başka dillere uyarlanırsa herhangi bir dilde uygulanması kolay bir eğitim aracına dönüştürülebilir ve eğitimde çok daha yaygın hale getirilebilir.

Moodle, güçlü, esnek, grupların ilgisini çeken çevrimiçi öğrenme deneyimleri oluşturmanıza olanak tanıyan ücretsiz bir öğrenme yönetim sistemidir (Rice ve William, 2006). Aydın (2014)'a göre Moodle ile öğrencilere ödevler verilebilir, sınav soruları hazırlanabilir, internet ortamında sanal sınıflar oluşturulabilir, öğrencilerin etkileşimleri kayıt altına alınıp öğrenci değerlendirmesi için kullanılabilir ve eğitim yönetimi ile ilgili daha pek çok şey yapılabilir. Dolayısıyla Moodle öğrenme ortamının yapay zekâ tabanlı veri toplama aracı olduğu çalışmanın sonuçları arasında sayılabilir.

Yapay zekâ tabanlı eğitim uygulamaları arasında MIT App Inventor önemli bir yere sahiptir. Android için tamamen işlevsel mobil uygulamalar tasarlamak ve oluşturmak için bir sürükle ve bırak görsel programlama aracı olan App Inventor, insanların sonsuz benzersiz durumlarda günlük yaşamları için kişisel olarak anlamlı mobil teknoloji çözümleri tasarlama, oluşturma ve kullanma yetkisine sahip olduğu yeni bir kişisel mobil bilgi işlem çağını teşvik eder. Söz konusu uygulamanın eğitimde kullanıldığı çalışmalara bakıldığında (Georgiev, 2019; Papadakis vd. 2016; Kim, 2013) eğitim için oldukça elverişli bir platform olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

MIT App Inventor gibi, yapay zekâ tekniklerini kullanarak uygulama geliştirilip öğrencilerin hizmetine sunulan Türkiye menşeli ArtiBos Projesi (Erümit, 2019), ülkemiz adına gurur verici bir çalışma olarak literatüre geçmiştir. Matematikte problemler konusunda geliştirilen oyun tabanlı bir proje olan ArtiBos, problem çözme mantığını öğrencilere kavratmakta, öğrencilerin hatalarını kaydedip, öğrenmeyi bireyselleştirmekte, her kesimden öğrencinin erişimine açık olduğundan eğitimde fırsat eşitliğini de desteklemektedir.

Çalışma kapsamına dahil edilen araştırmalar incelendiğinde yapay zekâ tabanlı geliştirilen proje amaçlı uygulamalarda yapay zekâ tekniği olarak Mini Batch K Means ve yapay sinir ağları kullanılmakta, bu konuda çalışma yapan araştırmacılar çoğunlukla bilgisayar mühendisliği alanında uzman kişilerden oluşmaktadır (Güngör vd., 2021). Mini Batch K-Means, algoritmasının ana fikri, hafızada saklanabilmeyi kolaylaştırabilmek için sabit

boyutta küçük rastgele veri yığınları kullanarak büyük boyuttaki veri kümesini hafızada saklanabilecek hale getirmektir. Güngör (2021), ekibi ile bu tekniği kullanarak İngilizce öğrenmeyi kolaylaştıran mobil uygulama geliştirmişlerdir.

Yapay zekânın eğitimde kullanılması önerilen diğer tekniklerin Chatbot, uzman sistemler, akıllı öğreticiler, classcraft, utifen, AmazonAlexa ve erken uyarı sistemleri olduğu çalışmanın tespitleri arasındadır. Chatbot öğrencilerle konuşan diyalog tabanlı bir program olur öğretmenin iş yükünü hafifletmekte (Clarizia vd., 2018), uzman sistemler eğitimde veri madenciliği kullanımı için önerilmekte (Akgöbek ve Çakır, 2009), akıllı öğreticiler eğitimi bireyselleştirerek kişiye özel öğretim metodu olarak kullanılmaktadır (Arslan, 2020). Ayrıca classcraft, tabanlı bireysel öğrenmeyi kolaylaştıran ve eğitimde kolaylıkla kullanılabilinecek olan bir platform (Sanchez vd., 2017), UTIFEN ise kullanıcılarının tüm başarı ve başarısızlık yollarını hesaba katar ve ardından öğrenen başarısı için “ideal” müdahale modelleri oluşturur (Karsenti, 2018). Amazon tarafından geliştirilen sanal asistan olan Amazon Alexa, sesli etkileşim, alarm kurma, podcast akışı, müzik açma, sesli kitap okuma, trafik, hava durumu ve haber vb. gibi bilgileri aktarma görevlerini yapabilir (Uzun vd., 2021).

Eğitimde yapay zekâ temalı çalışmaların sonuçları betimsel içerik analizi ile irdelendiğinde, sonuçların yapay zekânın araştırmalarda doğrudan veya dolaylı kullanımı, avantaj ve dezavantajları, öğrenci ve eğitimciler üzerine etkileri üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Yapay zekâ teknolojileri ile uzmanlar risk haritaları çıkarıp veri çözümleyebilir, problemin kaynaklarına daha hızlı bir şekilde ulaşabilir. Eğitim araştırmalarda veriler daha hızlı toplanabilir ve çözümlenir, öğretmenin iş yükü hafifletilebilir, not verme gibi eğitimdeki temel etkinlikler otomatikleştirilebilir. Yapay zekâ ile sadece okul değil, okul dışı öğrenme ortamları için de uygulamalar geliştirilebilir. Bireyselleştirilmiş eğitime imkân verilerek bireysel farklılıklara göre öğretim yolları kurgulanabilir. Öğrenciler gruplar halinde çalışabilir, işbirlikçi öğrenmeyi kolaylaştırır. Yapay zekâ ile ilgili görüşlere bakıldığında gelecekte öğretmenin yerini alacağı gibi endişeler uyandırsa da genel olarak eğitimde yapay zekâ kullanımını eğitimciler tarafından olumlu olarak nitelendirilmiştir.

Sonuç olarak eğitimde yapay zekâ temalı çalışmalar makale bağlamında son yıllarda artış göstermiş, tez çalışmalarında düşüş yaşanmıştır. Çalışmaların araştırma yöntemi nitel ve karma ağırlıklıdır, nicel çalışmaya ulaşamamıştır. Örneklem grubu bağlamında ağırlıklı olarak anasınıfı öğrencileri ile çalışılmış, ortaokul öğrencilerinin örneklem olduğu çalışmalara ulaşamamıştır. Eğitim alanında nitel araştırma deseninden tarama yöntemi ile ilgili çalışmalar eğitim alanında uzman kişiler tarafından yürütülürken proje geliştirme çalışmaları bilgisayar öğretmenliği ve bilgisayar mühendisliği alanında uzman kişilerce yürütülmüştür. Yapay zekâ teknikleri, eğitimde veri analizleri için, proje geliştirmek için ve öğrenci etkileşimleri için kullanılmaktadır. Eğitimde yapay zekâ doğrudan veya dolaylı olarak kullanılmakta, avantaj ve dezavantajları bulunmakta ve eğitim alanında mevcudiyetini sürdüren kişileri etkilemektedir.

ÖNERİLER

Eğitimde yapay zekâ temalı doküman incelemesi sonuçlarına dayanarak aşağıdaki maddeler önerilmektedir:

- Eğitimde yapay zekâ temalı lisansüstü çalışmaların azlığı nedeniyle araştırmacılara yeni bir araştırma alanı olarak yapay zekâ alanında çalışmaları tavsiye edilebilir.

- Eğitimde yapay zekâ temalı çalışmaların yöntemine göre incelenmesinden elde edilen sonuçlar göz önüne alınarak araştırmacılara bu konuda nicel çalışmalar yapmaları yönünde tavsiyede bulunulabilir.

- Örneklem grubu sonuçlarına dayanarak araştırmacılara ortaöğretimde öğrenim gören öğrenciler (ilkokul, ortaokul, lise) başta olmak üzere tüm sınıf düzeylerindeki öğrenciler ile çalışmaları önerilebilir.

- Çalışma alanı göz önüne alındığında fen bilgisi, fizik, kimya, biyoloji eğitimi uzmanlarına alan yazındaki boşluğu doldurmaları yönünde tavsiyede bulunulabilir. Her bir kazanım için yapay zekâ temalı projeler geliştirilip etkinlikler hazırlanabilir.

- Yapay zekâ tekniklerinden incelenen çalışmaların dışında kalan çalışmalar incelenip bu çalışmada açığa çıkarılmayan diğer teknikler hakkında çalışmalar yapılabilir.

- Benzer bir çalışma, uluslararası adresli çalışma kapsamında yapılabilir.

- “Eğitimde yapay zekâ” gibi genel kapsamlı anahtar kelime grubu yerine çalışmalarda kullanılan teknikler tek tek taratılıp daha detaylı çalışmalar yapılabilir.

- Yapay zekâ tabanlı akıllı araçların (yazılım, donanım gibi) eğitim ortamlarına entegrasyonu için daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır. Bu alanda uzman kişiler, yapay zekâyı eğitime bakan yönüyle ele almalı ve gerekli uygulamaları geliştirip yaygınlaştırmalıdır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin “*Etik Kurallara Uygunluk*” başlığı altında belirtilen ilkelere uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Çalışmanın giriş ve literatür bölümü Gülsüm Meço, yöntem ve analiz kısmı Fatma Coştu; sonuç, tartışma ve değerlendirme kısmı her iki yazar tarafından ortak olarak oluşturulmuştur.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazarlar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akçapınar, G., & Kokoç, M. (2020). Analyzing The Relationship Between Student's Assignment Submission Behaviors And Course Achievement Through Process Mining Analysis, *Turkish Journal Of Computer And Mathematics Education (Turcomat)*, 11(2), 386-401.
- Akdeniz, M., & Özdiñç, F. (2021). Eğitimde Yapay Zekâ Konusunda Türkiye Adresli Çalışmaların İncelenmesi, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(1), 912-932.
- Akdeniz, M. (2019). Okul Öncesi Çocuklarına Yönelik Yapay Zekâ Tabanlı Akıllı Oyuncaklar: Tasarım Tabanlı Bir Çalışma, *Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Afyon, Türkiye*.
- Akgöbek, Ö. & Çakır, F. (2009). Veri Madenciliğinde Bir Uzman Sistem Tasarımı, *Akademik Bilişim*, 9, 801-806.
- Alanoğlu, M., & Karabatak (2021). S. Eğitimde Yapay Zekâ, *Eğitim Araştırmaları-2020*, 175.
- Alkayış, A. (2021). Eğitim Felsefesi Perspektifinden Dijitalleşme ve Eğitim 4.0, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (Busbed)*, 11(21), 221-237.
- Arslan, K. (2020). Eğitimde Yapay Zekâ ve Uygulamaları, *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11(1), 71-88.
- Aslan, A. A. (2019). Müze Eğitiminde Yapay Zekânın Kullanılması. *Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Disiplinlerarası Müze Eğitimi Anabilim Dalı Müze Eğitimi Programı, Ankara, Türkiye*.
- Aydın, F., & Yurdugül, H. (2021). Zeki Öğretim Sistemleri Üzerine Yapılan Lisansüstü Tezlerdeki Eğilimin İncelenmesi: Türkiye Örneği, *Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama*, 11(2), 421-444.
- Aydın, Ö. (2014). Yeni Başlayanlar için Moodle. *Akamik Bilişim Konferansı*, Mersin.
- Aygün, E. S. (2019). Problem Çözme Öğretimine Yönelik Oyunlaştırılmış Uyarlanabilir Bir Zeki Öğretim Sisteminin Tasarlanması, *Yüksek Lisans Tezi. Trabzon Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Anabilim Dalı, Trabzon, Türkiye*.
- Clarizia, F., Colace, F., Lombardi, M., Pascale, F., & Santaniello, D. (2018, October). Chatbot: An Education Support System for Student, *In International Symposium on Cyberspace Safety and Security (291-302)*, Springer, Cham.
- Coşkun, F., & Gülleroğlu, H. D. (2021). Yapay Zekânın Tarih İçindeki Gelişimi ve Eğitimde Kullanılması, *Ankara University Journal of Faculty Of Educational Sciences (Jfes)*, 54(3), 947-966.
- Creswell, J. W. (2016). Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Araştırmaları, (Çev. Ed. Demir, S. B.), Ankara: Eğiten Kitap.
- Çalık, M., & Sözbilir, M. (2014). İçerik Analizinin Parametreleri, *Eğitim ve Bilim*, 39(174).
- Çam, M. B., Çelik, N. C., Turan Güntepe, E., & Durukan, Ü. G. (2021). Öğretmen Adaylarının Yapay Zekâ Teknolojileri ile ilgili Farkındalıklarının Belirlenmesi, *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(48), 263-285.
- Çelik, C. (2020). 3. Sınıf Öğrencilerinin Yaşadığı Okuma Güçlüklerinin Sebeplerinin Yapay Zekâ Yöntemi ile Modellenmesi. *Yüksek Lisans Tezi. Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Temel Eğitim Ana Bilim Dalı Sınıf Eğitimi Bilim Dalı, Bursa, Türkiye*.
- Çetin, M., & Aktaş, A. (2021). Yapay Zekâ ve Eğitimde Gelecek Senaryoları, *Opus International Journal of Society Researches, Eğitim Bilimleri Özel Sayısı*, 4225-4268.
- Çiçekli, U. G., & Karaçizmeli, A. (2013). Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci ile Başarılı Öğrenci Seçimi: Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Örneği, *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 71-94.

- Erümit, A. K., Çetin, İ., Kokoç, M., Temel, K. Ö. S. A., Nabiye, V., & Aygün, E. S. (2019). Designing a Usability Assessment Process for Adaptive Intelligent Tutoring Systems: A Case Study, *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 10(1), 141-179.
- Gençer, Ö. (2019). Automated Writing Evaluation Use in an Efl Context: From Paragraph Writing to Essay Writing, *Master's Thesis, Ufuk University Graduate School Of Social Sciences Department of English Language Teaching English Language Education Programme*, Ankara, Turkey.
- Georgiev, T. S. (2019, May). Students' Viewpoint about Using Mit App Inventor in Education. In *2019 42nd International Convention on Information and Communication Technology, Electronics and Microelectronics (Mipro)* (611-616), Ieee.
- Göksu, A., & Güngör, İ. (2008). Bulanık Analitik Hiyerarşik Proses ve Üniversite Tercih Sıralamasında Uygulanması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(3), 1-26.
- Grepl, R. (2011, April). Real-Time Control Prototyping in Matlab/Simulink: Review of Tools for Research and Education in Mechatronics. In *2011 Ieee International Conference On Mechatronics* (881-886). Ieee.
- Güler, E. (2020). Açık ve Uzaktan Esnek Öğrenme Ortamlarında Yapay Zekâ Tekniğiyle Strateji Karar Modelinin Oluşturulması, *Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Eskişehir, Türkiye.
- Güngör, E., Sinem, A. K., & Orman, Z. (2021). Makine Öğrenmesine Dayalı Mobil İngilizce Öğrenme Uygulaması, *Bilgisayar Bilimleri ve Teknolojileri Dergisi*, 1(2), 58-65.
- Irmak, E. (2008). E-Öğrenme Ortamları için Matlab Web Sunucu Kullanımı, *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 23(2), 495-506.
- İşler, B., & Kılıç, M. (2020). Eğitimde Yapay Zekâ Kullanımı ve Gelişimi. *Yeni Medya Elektronik Dergisi*, 5(1), 1-11.
- Kabak, M., & Kazaçoğlu, Y. (2012). Bulanık Analitik Hiyerarşi Yöntemiyle Öğretmen Seçimi ve Bir Uygulama, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 95-111.
- Karadağ, E. G. (2012). Matlab Portföy Eniyileştirme Aracı ve Örnek Uygulamaların Matlab Platformundan Bağımsız (Standalone) Halde Hazırlanması, *Master's Thesis, Kocaeli Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü*.
- Karakış, R., & Gürkahraman, K. (2021). Medikal Görüntülerde Derin Öğrenme ile Steganaliz, *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 14(2), 151-159.
- Karsenti, T. (2018, October). Mobile Learning for Professional Development of Teachers in Africa. In (2019) *Congreso Internacional de Tecnologías en la Educación*.
- Kış, A. (2019). Eğitimde Yapay Zekâ. *Tam Metin Bildiriler Kitabı*, 197.
- Kim, B. (2013). Computer Programming Education Using App Inventor for Android. *Journal of the Korea Institute of Information and Communication Engineering*, 17(2), 467-472.
- Kratochvíl, T., & Hrdina, J. (2002, November). Utilization of Matlab for Education of the Digital Image Transmission. In *Proceedings of the 10th Conference Matlab*, (261-264).
- Küçükali, R., & Çoşkun, H. C. (2021). Eğitimde Dijitalleşme ve Yapay Zekânın Okul Yöneticiliğindeki Yeri, *Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi: Kuram ve Uygulama*, 4(2), 124-135.
- Majumdar, B., Sarode, S. C., Sarode, G. S., & Patil, S. (2018). Technology: Artificial Intelligence. *British Dental Journal*, 224(12), 916-916.

- Malali, A. B., & Gopalakrishnan, S. (2020). Application of Artificial Intelligence and its Powered Technologies in the Indian Banking and Financial Industry: An Overview. *Iosr Journal of Humanities and Social Science*, 25(4), 55-60.
- Papadakis, S., Kalogiannakis, M., Zaranis, N., & Orfanakis, V. (2016). Using Scratch and App Inventor for Teaching Introductory Programming in Secondary Education. A Case Study. *International Journal of Technology Enhanced Learning*, 8(3-4), 217-233.
- Ramazan, O., & Demir, S. (2011). Okul Öncesi Eğitim Kurumuna Devam Eden 36-48 Aylık Çocukların Bilişsel Gelişim Düzeyleri. *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 83-98.
- Rice, W., & William, H. (2006). *Moodle*. Birmingham: Packt Publishing.
- Sanchez, E., Young, S., & Jouneau-Sion, C. (2017). Classcraft: From Gamification to Ludicization of Classroom Management. *Education and Information Technologies*, 22(2), 497-513.
- Savaş, S. (2021). Artificial Intelligence and Innovative Applications in Education: The Case of Turkey. *Journal of Information Systems and Management Research*, 3(1), 14-26.
- Savas, S. (2021). The Effects of Artificial Intelligence on Industry: Industry 4.0. Özasan, M., & Y. Junejo (Ed), *Current Studies in Basic Sciences, Engineering and Technology*, içinde, (95-106), ISRES Publishing
- Savaş, S., Topaloğlu, N., Kazıcı, Ö., & Koşar, P. (2022). Comparison of Deep Learning Models in Carotid Artery Intima-Media Thickness Ultrasound Images: CAIMTUSNet. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 15(1), 1-12.
- Savaş, T., & Savaş, S. (2021). Tekdüzen Kaynak Bulucu Yoluyla Kimlik Avı Tespiti için Makine Öğrenmesi Algoritmalarının Özellik Tabanlı Performans Karşılaştırması. *Politeknik Dergisi*, 1-1.
- Şahin, H., & Ömeroğlu, E. (2015). Psikososyal Gelişim Temelli Eğitim Programının Anasınıfına Devam Eden Çocukların Duygusal Zekâlarına Etkisi. *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2015(5), 39-56.
- Tamer, H. Y., & Övgün, B. (2020). Yapay Zekâ Bağlamında Dijital Dönüşüm Ofisi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75 (2), 775-803.
- Taşçı, G., & Çelebi, M. (2020). Eğitimde Yeni Bir Paradigma: “Yükseköğretimde Yapay Zekâ”, *Opus Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(29), 2346-2370.
- Taylor, J. E. T., & Taylor, G. W. (2021). Artificial Cognition: How Experimental Psychology Can Help Generate Explainable Artificial Intelligence. *Psychonomic Bulletin & Review*, 28(2), 454-475.
- Uzun, Y., Tümtürk, A. Y., & Öztürk, H. (2021). Günümüzde ve Gelecekte Eğitim Alanında Kullanılan Yapay Zekâ. *1st International Conference on Applied Engineering and Natural Sciences*.
- Üzgül, T. (2006). Bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi. *Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Matematik Anabilim Dalı*. İstanbul, Türkiye.
- Yang, S. J., Ogata, H., Matsui, T., & Chen, N. S. (2021). Human-Centered Artificial Intelligence in Education: Seeing the Invisible through the Visible. *Computers And Education: Artificial Intelligence*, 2, 100008.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (5. Baskı), Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, Y., & Buyrukoğlu, S. (2021). Hybrid Machine Learning Model Coupled with School Closure for Forecasting COVID-19 Cases in the Most Affected Countries. *Hittite Journal of Science and Engineering*, 8(2), 123-131.
- Yılmazsoy, B. (2020). Yapay Zekâ Teknolojilerinin Eğitimde Kullanılmasının Önemi (Editöre Mektup). *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 3-6.

SÜRDÜRÜLEMİYEN BARIŞ İNŞASINDA SİYASAL KÜLTÜRÜN ROLÜ: HAITİ ÖRNEĞİ*

THE ROLE OF POLITICAL CULTURE IN UNSUSTAINABLE PEACE-BUILDING: THE CASE OF HAITI

Araştırma Makalesi
Research Paper

Aslı Meryem ÇELİK**
Ayça EMİNOĞLU***

Öz:

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, dünyanın birçok yerinde baskılanan çatışmaların gün yüzüne çıktığı görülmektedir. Diğer yandan, çatışmaların çözümü, barış safhalarının başlatılması, korunması ve kontrolünde uluslararası örgütlerin çeşitli faaliyetler yürüttüğü bilinmektedir. Bu örgütler arasında en aktif role sahip olan Birleşmiş Milletler (BM)'dir. Bu çalışmada, Haiti'de meydana gelen çatışmalar ve çatışmaların nedenleri farklı dönemler kapsamında ele alınmış ve BM'nin mevcut çatışmalar karşısındaki barış inşası süreçleri incelenmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre hem Haiti'ye ait hem de müdahaleci devletlerin bölgeye taşıdığı siyasi kültür, meydana gelen çatışmaların temel nedeni olarak görülmektedir. Ayrıca yaşanan çatışmalar karşısında BM'nin oluşturduğu barış inşası çalışmalarının, kısa vadede çatışmaları durdurduğu ancak uzun vadede pozitif barışı inşa edemediği koruyamadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Barış İnşası, Sürdürülebilirlik, Siyasal Kültür, Haiti, Barış Operasyonu.

Abstract:

With the end of the Cold War, it is seen that the suppressed conflicts in many parts of the World have appeared. On the other hand, it is known that international organizations carry out various activities in the resolution of conflicts, the initiation of peace phases, its protection, and control. Among these, the United Nations (UN) is an organization that has the most active role. In this study, while the conflicts that took place in Haiti and the causes of the conflicts are discussed in the context of different periods; the peacebuilding processes of the United Nations against the current conflicts are examined. According to the findings obtained from the study, the political culture of both Haiti and the interventionist states brought to the region is seen as the main reason for the conflicts. In addition, it is concluded that the peacebuilding efforts created by the UN stopped the conflicts in Haiti in the short term, however, it could not build/preserve positive peace in the long term.

Keywords: Peacebuilding, Sustainability, Political Culture, Haiti, Peace Operation.

* Makale Geliş Tarihi: 26.01.2022
Makale Kabul Tarihi: 23.05.2022

** 100/2000 YÖK Doktora Burslusu, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, aslimeryyy@gmail.com, orcid.org/0000-0002-3755-300X

*** Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, aeminoglu@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-6925-7339

GİRİŞ

Barış inşası kavramı en basit anlamıyla, çatışmaya neden olan dinamikler belirlendikten sonra, bu dinamiklerin ortadan kaldırılması sürecini anlatmaktadır. 1976 yılında “Three Approaches to Peace: Peacekeeping, Peacemaking and Peacebuilding” adlı makalede Johan Galtung tarafından kullanılan barış inşası kavramı, savaşa neden olan dinamiklerin ortadan kaldırılması ve toplumun her kesiminde sürdürülebilir barış inşasına yönelik oluşturulacak faaliyetleri içerecek şekilde kullanılmıştır. Başka bir deyişle, barışın korunması, barışı yapma ve barış inşası faaliyetlerini tamamlayıcı nitelikte olan bu kavram, iyi bir zemin hazırlamayı amaçlamaktadır. Galtung, barış inşası kavramını ilk olarak 1976 yılında kullansa da bu kavramın ilgi görmesinin 1990’lı yılları bulduğu bilinmektedir.

1990’lı yılların başlarında barış inşası kavramının öneminin artması ve insani güvenlik kavramının da ortaya çıkmasıyla, uluslararası toplumun barışa yönelik yaklaşımında bir dönüşüm yaşanmıştır (Özerdem, 2013a: 144). Barış inşasına sonuç odaklı bir yaklaşımdan ziyade, süreç odaklı yaklaşılması son derece önemlidir. Barış inşası sürecinde aktif çatışmanın durdurulmasını veya azaltılmasını içeren negatif barış yerine; yapısal şiddetin olmadığı uzun vadede sosyal adaletin amaçlandığı pozitif barışın sağlanmasının nihai hedef olduğu vurgulanmaktadır. Diğer bir ifadeyle çatışma çözümü evresinde pozitif barışa dayanan düşüncelerin toplumdaki negatif düşüncelerin ortadan kaldırılmasına yardımcı olması ve çatışan taraflar arasında uzlaşımın sağlanması, barışın inşa edilmesine olumlu yönde katkılar sağlamaktadır.

Johan Galtung’a göre ülkeler arasında sınırlar coğrafi olup, topluluklar arasındaki hali sınırlar ise dil, din ve tarihin içerisinde bulunduğu kültürel yapıdadır. Topluluklar belirli coğrafi bölgeler üzerinde yaşamaktadır ve aynı toprak parçasında birden fazla topluluğun kendi çıkarları doğrultusunda taleplerde bulunması çatışmanın yaşanmasını kaçınılmaz hale getirmektedir. Özellikle 1990 sonrası dönemde ortaya çıkan çatışmaların etnik temelli olması ve şiddetin sınırının olmayışı, çatışmaların durdurulmasında kullanılan yöntemlerin başında gelen çatışma çözümü teorisini ön plana çıkarmıştır (Birdişi, 2017: 327). Çatışmaların çözümlenmesinde verilere dayanan bir teknik kullanılması, geçmişte bu çatışmaların yaşanmasına neden olan kör noktaların belirlenmesi ve atılacak adımların bu doğrultuda olması gerekmektedir. Aksi takdirde toplumsal bölünmelerin yaşandığı toplumlarda barışın tesisi sürdürülebilir olamamaktadır (Cihangir, 2018: 54).

Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle başta Latin Amerika ve Afrika olmak üzere Dünya’nın birçok yerinde çatışmaların başladığı ve çatışmaların doğasında önemli değişimler meydana geldiği görülmüştür. Devletlerarası savaşların yerini devlet içinde yaşanan dinsel ve etnik temelli çatışmalar almıştır. Çatışmaların dönüşümü ve artışıyla, önceleri daha sınırlı görev tanımı olan “barışı koruma (peace-keeping)” kavramının operasyon alanlarının genişletilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu doğrultuda, BM Genel Sekreteri Boutros Boutros-Ghali, 1992 yılında yayımladığı “An Agenda for Peace” adlı raporda konuyu ele almış ve barış koruma operasyonlarının görev alanı ve sorumlulukları arttırılmıştır (BM, 1992). Askeri

personeler yardımcı olması için sivil personelin de bu sürece dahil edilmesiyle “ikinci nesil” olarak tanımlanan daha kapsamlı operasyonların yürütülmesi amaçlanmıştır (Dizdaroğlu, 2019: 3). Barış inşasının sağlanması için yerel kurumların güçlendirilmesi, yerel ve ulusal güvenlik personelinin eğitilmesi, insan haklarının korunması, demokratik seçimlerin yapılabilmesi ve uzaktan izlenmesi gibi görevler tanımlanmış, kalıcı barışın sağlanması hedeflenmiştir. Bu gelişmeler 1980’li yıllarda tekrar popüler hale gelen “Liberal Barış Teorisini” akla getirmiştir. Bu teorinin demokratik yönetimlerin çatışmalardan kaçınacağı fikrini ileri sürmesi, Soğuk Savaş sonrasında ilgi odağı olmasına neden olmuştur. Aynı zamanda liberallerin savaşların önlenmesi hususunda demokrasi ve serbest ticaret vurgusu yapması, çatışma çözümü aktörlerinin barış inşasının tesisi konusunda liberal barış teorisini esas almasında etkili olmuştur. Ancak çatışmaların artması ve çatışmaya neden olan dinamiklerin çeşitlenmesi, barış inşası faaliyetlerinin yeterli olmadığı sonucunu doğurmuş ve bu hususta barış inşası faaliyetlerinin neden yeterli olmadığı sorusu gündeme gelmiştir. Birçok eleştiride Liberal Barış inşasının sınırlı anlamda fayda sağladığı ileri sürülürken, barış inşasını yürüten aktörlerin veya örgütlerin yeteri kadar bilgi sahibi olmayışının, yürütülmekte olan operasyonların başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olduğu da ifade edilmiştir. Aynı zamanda Batı merkezli müdahalecilerin etnosentrik kültürlerinin, çatışma sonrası toplumlardaki sorunların analizinde ve barış inşası sürecinde uygulanması, toplumun kendi etnik temelli dinamiklerine odaklanmayı inşa faaliyetlerinde sınırlı çözümler üretmesine neden olmuştur (Özdemir, 2013a: 145-146). Batılı değerlerin, çatışma yaşanan bölgede yukarıdan aşağıya olacak şekilde barış inşasını tasarlaması ve Batı’nın kurumsal modellerini dayatmaya çalışması, yerel toplulukların devlet kurumlarından iyice uzaklaşmalarına ve siyasetin farklı uçlarına kaymalarına zemin hazırlamıştır (Mac Ginty, 2010: 395-396). Bu açıklamalar minvalinde Liberal Barış modelinin yapısal şiddete, hegemonyaya ve baskı gibi durumlara engel olmadığı görülmüştür. Devlet merkezli olduğu görülen liberal barış inşasının daha çok devletin ve kurumların inşasına odaklanması; çatışmanın yaşandığı yerel halkı ve ihtiyaçlarını göz ardı etmesi, tepeden inme bir şekilde uygulanmaya çalışılması, barış inşasının sürdürülebilir bir biçime dönüştürülebilmesine neden olmuştur (Dizdaroğlu, 2019: 4).

Soğuk Savaş öncesinde belirtileri başlayan ve sonrasında da uzun yıllar iç çatışmaların yaşandığı Haiti de kurulduğu andan itibaren dış aktörlerin müdahalesinin, askeri darbelerin, dikta yönetimlerinin, siyasi istikrarsızlıklar sonucunda ekonomik krizlerin yaşandığı bir ülke olmuştur. Ülkeye sonradan yerleştirilen melezler ve siyahiler arasında yaşanması muhtemel sorunları bahane gösteren ABD, 1915 yılında Haiti’yi işgal etmiş ve yirmi yıl boyunca denetimi altında tutmuştur. Yaklaşık bir asır boyunca sömürgesi olduğu Fransa’dan kurtulup bağımsızlığını ilan etse de üzerine yıkılan borç yüküyle ekonomik anlamda güçlenmesine ve dış politika üretebilmesine, diğer ülkelerle alışveriş içerisinde olmasına, tam bağımsız bir ülke gibi hareket etmesine izin verilmemiştir. Sınıfsal farklılıkların yaşandığı Haiti’de ortak değerler yaratılamamış aksine bölgeye sonradan yerleşen melezler ve yerel halk arasında derin uçurumlar oluşmuştur. Ada’ya sonradan yerleşen melezlerin kendini yerel halktan üstün görmesi, görece olarak daha zengin ve daha eği-

timli olması, sınıfsal farklılıkları derinleştirmiştir. Tarihsel süreçte görülen bu sınıfsal farklılıkların yanı sıra yerel halkın eğitim seviyesinin düşük olması, toplumsal bilincin oluşmaması, siyasal kültürün gelişmemesiyle ortak siyasi değerlerin yaratılamamasına neden olmuştur (Bilgin, 2012: 172).

1957-1971 yılları arasında Haiti'yi yöneten François Duvalier (Papa Doc) diktatörlüğünde oluşan despot yönetim sürecinde insan hakları ihlalleri ve yolsuzluklar yaşanmıştır. Kendisini ömür boyu devlet başkanı ilan eden Duvalier döneminde yaşanan siyasi olaylar sonucunda, 30 bin insanın hayatını kaybettiğinden söz edilmektedir. İktidarda kaldığı süre boyunca muhalif kanatları sindiren Duvalier'den sonra başkanlık, oğlu Jean- Claude Duvalier (Bebe Doc)'e geçmiş ve o da babasının izinden giden politikalar üretmeye devam etmiştir. 1971-1986 yılları arasında despot bir yönetimin sürdüğü Haiti'de hastalıkların ve yoksullukların artmasıyla halk ayaklanmış, Duvalier (Bebe Doc) ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır (Kaya, 2018: 237). Duvalier diktatörlüğü sonrasında Ulusal Yönetim Konseyi (The National Governing Council-CNG) ülke yönetimini ele almıştır. Konsey Başkanı General Henri Namphy, Haiti halkına "Liberal, demokratik ve adil bir toplumun temelini ve çerçevesini oluşturan tüm kurumları" kucaklarını içeren mesaj vermiştir. Aynı zamanda Konsey, siyasi ve ekonomik yapıların onarılmasının hızlanması için yardım çağrısında bulunmuştur. Bu süreç içerisinde işçi sendikaları daha önce dile getiremedikleri talepleri iletmış ve asgari ücretlerin durağan halinin değişmesi hususunda genel grev çağrısında bulunmuştur. Bu talepleri şiddetle kınayan General Namphy, sendikayı feshetmiş ve tepkiyle karşılanmıştır. 1990'lı yıllarda birçok siyasi hareket ve parti ortaya çıkmış ancak Haiti'de parti sisteminin birey temelli doğasının olması ve çıkarların seçmen temelli bir ifade biçiminin olmaması nedeniyle gelişmemiştir. 1987-1990 yıllarında siyasi istikrarın sağlandığı bir ortam oluşmamış askeri darbe kaynaklı kısa ömürlü hükümetlerin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur (Coupeau, 2008: 111-112). Yaşanan siyasi istikrarsızlar sonrasında Haiti Geçici Hükümeti, BM'den gözlemci talep etmiş ve BM, Haiti Seçimlerinin Denetlenmesi için Gözlem Grubunu (ONUVEH) görevlendirmiştir. Haiti Cumhuriyeti (1804) kurulduğundan itibaren ilk kez 16 Aralık 1990 yılında demokratik seçimlere gitmiştir. 1991 yılında demokratik yollarla iktidara gelen rahip Jean Bertrand Aristide her ne kadar halktan destek alsada askeri darbe yaşanmış ve bu durum ülkeyi kaos ortamına sürüklemiştir. BM, çatışmaların durdurulmasına dair bir dizi önlemler ve anlaşmalar yaparak çatışmaların durdurulmasında aktif rol oynamıştır. Ancak atılan adımların devlet odaklı olması, çoğunlukla askeri ve polis gücünün iyileştirilmesine yönelik oluşu, siyasal kültürü gelişemeyen yerel halkın inşa sürecinde arka plana itilmesi, Haiti'de günümüzde dahi protestolarla sonuçlanan çatışma dinamiklerinin canlı olduğunu, geçmişte yaşanan olayların bir kısır döngü gibi tekerrür ettiğini göstermektedir.

Bu çalışmanın amacı, öncelikle Haiti'de yaşanan gelişmeleri, siyasal kültür, dış müdahaleler, iç çatışmaların ülke yönetimi üzerindeki etkileri ve ülkeyi iç çatışmaya götüren faktörler kapsamında açıklamaktır. Daha sonra, ülkeyi çatışmaya götüren iç ve dış faktör-

lerin yarattığı etkiler ile Haiti’de BM tarafından inşa edilmeye çalışılan barış süreçlerini incelemek ve gelişemeyen siyasal kültürün, sürdürülemeyen barış ortamı ve barış inşası üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Bu kapsamda çalışmada bazı varsayımların geçerliliği sınanmıştır. İlk olarak 1804 yılında bağımsızlığını kazanan Haiti’nin daha önce sömürgesi olduğu Fransa’nın yönetim biçimi olan yarı başkanlık sistemine geçmesinin, sosyal ve politik orijinleri ile tarihsel tecrübesi farklı olan Haiti’de sosyo-politik buhranlara neden olduğudur. İkincisi, Haiti’nin 1915 yılında ABD tarafından işgalinin, Haiti’deki siyasal yapının\kültürün gelişmesine engel olmasıdır. Üçüncü olarak Haiti’deki iç çatışmaların temel nedeninin siyasal yapıdaki bozukluk ve kötü yönetimlerin beraberinde getirdiği kötü yaşam koşulları olduğu ve son olarak Haiti’de sonlanamayan çatışmalar ve devam ettirilemeyen barış inşalarının nedeninin, BM’nin barış inşası faaliyetlerinde, yerel halkın taleplerinin dikkate alınmamasıdır. Bu varsayımlar bağlamında çalışmanın ilk bölümünde barış inşası kavramı ve sürdürülebilirlik konusu açıklanmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde barış inşası ve siyasal kültür üzerinde durulmuş; üçüncü bölümde Haiti’de barış inşasının tarihsel analizi yapılarak çalışmanın son bölümünde sürdürülemeyen barış inşası sürecinde BM’nin faaliyetleri incelenmiştir.

1. BARIŞ İNŞASI KAVRAMI VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK

İnsanlığın var oluşundan günümüze kadar tüm tarihi evrelerde, ulusal güvenlik, siyasi istikrar ve refah vadeden sosyoekonomik koşullar, insanlar için önemli kriterler olarak görülmüştür. Siyasi olgunluğa henüz erişememiş toplumlarda sıklıkla rastlanan bunalımlarla beliren iç çatışmaların karşısında, insani koşulları tesis edebilmek adına çeşitli çözüm yolları aranmış ve uygulanmıştır. Bu kapsamda ortaya konulan çabaların bir sonucu olarak karşımıza çıkan barış inşası kavramı, çeşitli dönemlerde, literatürde farklı tanımlara sahip olmuştur.

Barış inşası kavramı bir amaçtan ziyade süreci ifade etmiş sadece silahlı çatışmaların durdurulmasını değil güvenliğin sağlanmasıyla birlikte sosyoekonomik, yapısal, siyasi ve kültürel istikrarın sağlanmasını amaçlamıştır. Bu sayede şiddetin ve çatışmaların yeniden başlaması ve devam etmesi olasılığını düşüren, olumlu ve sürdürülebilir bir barış perspektifi olarak düşünülmüştür. Barış inşası sürecinin sürdürülebilirliği, savaşın etkilediği toplumların temel gereksinimlerinin karşılandığı işlevsel yönetim yapıları ve güvenli bir ortamın yaratılmaya çalışıldığı çok yönlü ve çok aktörlü bir süreci kapsamaktadır (Özerdem, 2013b: 9).

Taraflar arasında sağlanan uzlaşının pratikte de günlük hayata etki etmesi ve kalıcılığının sürdürülmesi bağlamında uzun vadeli bir sosyal dönüşümün sağlanması, çatışmanın kaynaklarının ortadan kaldırılması ve negatif barış halinden pozitif barış haline geçilmesi barış inşası süreci açısından önem arz etmektedir. Uluslararası ilişkiler alanında en sık kullanılan negatif barış ve pozitif barış kavram tanımlamasını yapan Galtung, negatif barışı; savaşın ve bireysel şiddetin olmaması durumu olarak ifade ederken, pozitif barışı ise yapısal şiddetin olmaması olarak tanımlamıştır (Galtung, 1969: 183).

Galtung'a göre barış inşası kavramı çatışmaya neden olan sebeplerin giderilmesi ve çatışmanın yaşandığı yerdeki toplumun tüm kesiminde sürdürülebilir barışın sağlanmasına yönelik eylemleri içermektedir. Öte yandan önerilen barışı koruma, barışı yapma ve barış inşası faaliyetleri açısından tamamlayıcı bir unsur olarak oldukça önemli bir kavram olup, barışın sürdürülebilmesinde alt yapının inşasını da vurgulamaktadır (Galtung, 1976: 298).

Barış operasyonları Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle geleneksel gözlem ve denetim mekanizmalarının yerine, doğrudan askeri personelin katıldığı çok boyutlu operasyonların gerçekleştiği bir yapıya dönüşmüştür. Bu dönüşümde, çatışmaların niteliksel ve niceliksel değişiminin etkisi büyük olmuştur. Barışı koruma, barış yapımcılarının çatışma bölgelerinde sağlanan barışın muhafaza edilmesini içeren faaliyetleridir. Barışın inşası ise sadece çatışmanın durdurulması ve barışın sağlanması sürecini değil, barışın tesis edilmesinde gerekli olan diplomatik girişimleri de içermektedir. Barışın inşasında ya da tesis edilmesinde çatışmaya neden olan yapısal nedenlerin belirlendiği ve ortadan kaldırmayı amaçladığı uzun ve karmaşık bir dönemi içermektedir. Bu dönemde eski savaşçıların topluma entegre edilmesi, insan haklarının geliştirilmesi, demokratik gelişimin sağlanması bağlamında kurumlara destek verilmesi ve gerekli teknik desteğin sağlanması, devletin yetersiz olan ekonomik, hukuki, idari ve güvenlik birimlerinin desteklediği kapsamlı faaliyetler yürütülmektedir (Zara ve Büyükakıncı, 2018: 450-451).

BM eski Genel Sekreteri Boutros Boutros-Ghali'nin 1992 yılında BM Güvenlik Konseyi'ne sunduğu "An Agenda for Peace: Preventive Diplomacy, Peacemaking and Peacekeeping" adlı raporda, çatışmalar sonrasında inşa edilecek barış kavramı tanımlanmış ve zayıf ulusal yapıların kabiliyetlerinin dönüşümünün desteklenmesi, demokratik yapılarının güçlendirilmesinin amaçlandığı ifade edilmiştir (BM, 1992).

John Paul Lederach ise barış inşası kavramının gelişiminde devleti temel almamış, toplumun rolünü vurgulayan kapsayıcı bir yaklaşım benimsemiştir. Lederach, barış inşasını çatışmanın daha kalıcı barışçıl ilişkilere dönüştürülmesinde gerekli olan süreç, yaklaşım ve aşamaların olduğu bir kavram olarak tanımlamıştır. Bu yaklaşımla çatışmanın arka planında yer alan yapısal, sosyal ve kültürel sorunların dönüştürülmesini hedefleyen çabaları kapsayan bir süreçten bahsetmiştir. Farklı aktörlerin katılımının önemli olduğu bu süreçte üst kademe, orta kademe ve halk liderliğinin yer aldığı üç tip liderliğin önemini vurgulamıştır. Birbirleriyle koordineli ve iletişim halinde olan liderliklerin sürdürülebilir barışın inşası konusunda önemli olduğu ve tabana yayılacak bir barış inşası sürecini etkileyeceği kitlenin de artacağını ileri sürmüştür (Lederach, 1997: 38-43).

Soğuk Savaş dönemi boyunca baskılanan sorunların, dönemin bitişinin ardından özellikle Afrika'da ve Balkanlar'da ortaya çıkması, çatışmaların devletler arasında değil, etnik ve dini temelli iç çatışmalar şeklinde boyut değiştirerek yaşanmasına ve ikinci nesil barış operasyonlarının devreye girmesine neden olmuştur. Değişen bu boyutla birlikte BM'nin de barışı koruma operasyonlarının daha dar kapsamlı olan görev tanımı ve sorumluluk-

larının genişletilmesi gündeme gelmiştir (Köse, 2016). İkinci nesil operasyonlarla barışın korunması hususunda seçimlerin takip edilmesi, insan hakları ihlallerinin engellenmesi, yerel kurumların desteklenmesi ve yerel güvenlik personelinin eğitim verilerek güçlendirilmesi noktasında kapsamlı görevler verilmiştir. Görev tanımının genişletilmesiyle sosyal dönüşüme odaklanılarak barışın inşasının uzun vadede kalıcılığını arttırmak amaçlanmıştır (Dizdaroğlu, 2019: 3).

Soğuk Savaş dönemi sonrasında çatışmaların artması ve boyut değiştirmesiyle, demokratik devletlerin birbiriyle savaşmayacağı görüşünü savunan Liberal Barış Teorisi gündeme gelmiş ve bu yönde eğilim artmıştır (Ryan, 2013: 27). Savaşa neden olan argümanlar devlet düzeyinde ele alınmış ve devletin iç yapısı, rejimi üzerinde durulmuştur. Aynı zamanda demokrasinin ve serbest piyasa ekonomisinin işler durumda olması ile toplumlar arasındaki ilişkiyi daha iyi bir seviyeye getirmesiyle barış ortamının sürdürülebilirliği iddia edilmiştir. Burada anahtar unsur, demokratik rejime sahip olan devletlerin savaşmayacağı yönündeki görüşler, Kant'ın Ebedi Barış eserinde yer alan cumhuriyet rejiminin olduğu devletlerde halkın rızasının önemli olduğu ve bundan ötürü savaşın zaruri bir ihtiyaç olmadığı sürece araç haline getirilmeyeceği ve kullanılmayacağı düşüncesine dayanmaktadır (Ekmekçi, 2011: 109). Ancak Liberal Barış teorisinin yapısal şiddete, baskıya ve hegemonyaya engel olamadığı da görülmüştür (Richmond, 2008: 33). Özellikle Batılı devletler aracılığıyla gerçekleştirilen barış inşası sürecinde uluslararası normların yerleştirilmesi amaçlanmıştır. Batılı devletler ve onların kontrolü altındaki uluslararası kurumlar bu süreçte rol oynamıştır. Bu bakımdan incelendiğinde liberal barışın yukarıdan aşağıya bir bakış açısıyla barışı oluşturmaya ve faaliyetlerini yürütmeye çalıştığı görülmüştür (Mac Ginty, 2010: 395-396). Bu durum devlet merkezli ele alınan barış inşası kavramına odaklanıldığını göstermiş, yerel aktörlerin ve gereksinimlerinin göz ardı edildiği gibi nedenlerle de eleştirilmesine neden olmuştur. Akademisyenler barış inşası sürecinin aşağıdan yukarıya işlemesi gerektiğini, yerel aktörlerin katılımının önemli olduğunu ifade etmişlerdir. Çatışma alanlarına yönelik operasyonlarda kurumsal ve yerel kapasitenin de yok edildiğini savunmuşlardır. Gerekçe olarak ise devlete ve kurumlarına odaklanan liberal barış inşasının tepeden inme bir yaklaşıma sahip olması gösterilmiştir. Aynı zamanda yerel aktörlere ve yerel halkın katılımına önem veren, eleştirel bakış açısını yansıtan özgürleştirici bir tutum da önermişlerdir (Richmond, 2006: 302).

Özgürleştirici liberal barış modeli ise diğer modellerden farklı olarak özgürlük ve sosyal adalete vurgu yapmasıyla, çatışma yönetiminde pozitif barış olarak da adlandırılmaktadır (Akyeşilmen, 2013: 38). Bu modele göre barışın ortadan kalkması ve çatışmaların yaşanması kimliksel nedenlerden, terörizmden ve toplumlar arasındaki iletişimsizlikten kaynaklanmaktadır. Özgürleştirici modele göre çatışmaya neden unsurların ortadan kaldırılması durumunda evrensel barışın sağlanması mümkündür. Aynı zamanda diğer modellerden farklı olarak barışı inşa edecek aktörler bağlamında sadece devlet ve uluslararası güçler değil çatışma sürecinde yer alan yerel aktörlerin de katılımıyla uygulanması neticesinde

barış inşası sürecinin mümkün olacağı savunulmaktadır. Barışa ulaşmada en kestirme yolun sosyal adaletin sağlanması olduğunu vurgulayan modele göre sivil barış, sosyal aktörler arasındaki memnuniyetsizlik ortadan kalkmadıkça gerçekleşemeyecektir. Aynı modelde, barış inşası sürecinde sürdürülebilirlik için yerel halkın ve farklılıklarının tanımlanması gerektiği de belirtilmiştir. Bu farklılıklarla bir arada uyum içinde yaşamın sağlanmasıyla barışın tesisinin sağlanacağı savunulmuştur. Özgürleştirici liberal barış modelinin, bu bağlamda özellikle etnik çatışmaların sonlandırılması ve dönüştürülmesi sürecinde önemli rol oynadığı ifade edilmiştir (Richmond, 2006: 301).

2. BARIŞ İNŞASI SÜRECİNDE SİYASAL KÜLTÜRLERİN ROLÜ

Batı merkezli müdahaleci devletler, etnosentrik kültürlerinin çatışma sonrası toplumlardaki sorunların analizi ve inşa programlarında uygulanacak stratejiler bağlamında sınırlı çerçeveler sunmasından ötürü eleştirilmektedir. Barış inşası programlarında Batı'nın devlet kurumları, barış inşasını kurmak ve yönetmek için yeterlidir varsayımına dayanan fikriyle sosyal, siyasal, güvenlik ve ekonomik kurumların yeniden inşası üzerinde durmaktadır. Bu yaklaşımla temelde bu sürecin sosyal ilişkilerle yürütülmesi gerektiği gerçeğini görmezden gelen bir hal almasına neden olmaktadır. Bu durum bir açıdan sınırlı farkındalık kavramıyla açıklanmaktadır. Aktörlerin karar verme süreci boyunca erişilebilir ve fark edilebilir birçok bilgiye ulaşabilirken, aynı oranda birçok bilgiyi göz ardı ederek diğer bilgileri göremedikleri durum; sınırlı farkındalık olarak adlandırılmaktadır (Özerdem, 2013a: 145-146). Sınırlı farkındalık nedeniyle aktör(ler) barış inşası sürecinde yeterli bilgiye sahip olamadıklarında, çatışmanın yaşandığı bölgenin iyi okunamaması, sürecin sekteye uğraması ya da pasifize edilen çatışmaların en ufak bir olay ile tekrardan gün yüzüne çıkması gibi sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda bu sınırlılık hali aktörlerin, tarihi boyunca başarısız olmuş devletlerin yerel halklarının inşa süreci başlarken dikkate alınmamasına bağlı olarak, daha sonradan sürece katılım sağlayamadıklarını göstermiştir. Bu durum güvensizlik ortamının devam etmesi, siyasal kültürü zayıf olan halkların iyice kutuplaşması ve gizli çatışma halinde olan çatışma döngüsünün bir anda şiddetli hale gelmesiyle sonuçlanmaktadır.

Gabriel Almond ve Sidney Verba siyasal kültür kavramını 1960'lı yıllarda bir toplumun siyasi sistemle ilgili inanç ve değerler alt kümesi olarak geliştirmiştir. Siyasal kültür, demokratik ilkeler ve kurumlara bağlılığı, bireylerin veya toplulukların ahlak ve güç kullanımını hakkındaki fikirlerini ve bir ülkenin küresel siyasetteki rolüne yönelik eğilimlerini de içermektedir (Durdu, 2018: 574). Bazı akademisyenler ise, siyasal kültürün oluşumunun antropolojik kökene yani dil, din, gelenekler, ortak anılar ve tarihsel kökenlere bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Bu kültürel dinamiklerin yalnızca kamu duyarlılığının oluşumuna değil aynı zamanda siyasal kurumların gelişimine de katkıda bulunduğu ileri sürülmektedir (Lantis, 2002: 90-91).

Siyasal kültür kavramı son derece önemli olup, siyasal bir sistemin unsurları arasındaki siyasete karşı bireysel tutum ve yönelimlerin bir kalıbı olarak ifade edilmektedir. Böylelikle siyasal kültür, siyasi kurumlar ve süreçlerle bahse konu olan kurum ve süreçlerin ne kadar iyi çalıştığına değerlendirilmesi ile siyasal sisteme bir bütün olarak verilen duygusal tepkilerle ilgili bilgiyi içermektedir. Başka bir ifadeyle, insanların çeşitli toplumlarda sahip olduğu mevcut değer, tutum ve inançları kapsamakta, insanların duygusal olarak tepkilerini ölçmektedir. Toplum oluşturulan bireylerin ideolojik görüşlerinin oluşabilmesi ve bu görüşlerle birlikte siyasi olayları algılama, değerlendirme ve yorumlamaları karmaşık yani bilişsel bir sürecin sonunda gerçekleşmektedir. Bireylerin sahip olduğu bu bilişsel yapıları, bireyin siyasal ideolojisini, ulusal ve uluslararası arenada yaşanan olayları anlamlandırmada ve birbiriyle nasıl bir bağdaştırdığına dayanan bir modeli ortaya çıkarmaktadır (Erzen ve Yalın, 2011: 50).

Siyasal kültürün gelişimi hususunda tarihsel faktörlere bakıldığında savaşların, devrimlerin ve ekonomik krizlerin bir ülkenin siyasal kültürünü büyük ölçüde etkilediği bilinmektedir. Tarih boyunca yaşanan büyük olayların ardından, toplumlar kendi sosyal ve kültürel niteliklerini karşılayabilmek için en uygun siyasal sistemi aramışlardır. Özellikle siyasal kültür yapısının gelişemediği ve Batı tarafından sömürüye maruz kalan ülkelere Batının kendi siyasal sistemlerini nakletmeye çalıştığı görülmüştür. Ancak alıcı ve verici (donör) konumunda olan ülkelerin sosyo-politik orijinleri ve tarihsel tecrübeleri birbirinden oldukça farklı olduğundan nakledilen sistem, donör ülkelerdeki gibi işleyememekte ve krizlere neden olmaktadır. Bunun sonucunda da ortaya çıkan uyumsuzluk sürecinde eskisinden daha büyük sosyo-politik buhranlara neden olduğu görülmekte ve bu ülkeler günümüzde başarısız devletler olarak sınıflandırılmaktadır.

Demokratik değerler ilkesine vurgu yapılan Liberal Barış kuramında, her ülkenin tarihi, siyasal kültürü, alt yapısı farklı olay örgüsüyle dolu olduğundan, barış inşası sürecinde bu demokratik değerlerin sanki öncesinde iyi bir yönetim anlayışı vadetmiş gibi kabul edilip, çatışmanın çıktığı her ülkede bu ilke uygulanmaya devam ettirilmeye çalışılmıştır. Soğuk Savaş sonrasında çıkan çatışmalarda, sözde demokratik değerlere sahip yönetimlere kavuşturulduğu düşünülen birçok ülkede uzun yıllar tek parti diktatörlüğünün yaşandığı, kleptokratik bir şekilde yönetildiği, halkın ikinci plana itildiği ve insan haklarına aykırı şekilde davranılıp temel ihtiyaçlarını dahi karşılayamayacak durumda bırakıldığı görülmektedir. Yaşanan kötü siyasi tecrübelerden sonra, darbe yoluyla iktidarı devirmek isteyen askerlere, kurtarıcı bir misyon yükleyen halklar tarafından barış kültüründen ziyade çatışma kültürünün benimsenmesi, pasif haldeki çatışmaların aktif hale dönüşmesini ve olayların büyümesini hızlandırmıştır. Bu bağlamda siyasal kültür kavramının bireyi ve toplumu analiz birimi olarak ele alması, toplumun ihtiyaçlarını göz önünde bulundurması, barış inşası sürecinde önemli bir kavram olması barış inşası stratejisinin belirlenmesinde değerlendirilmesi gereken önemli bir kıstas olarak karşımıza çıkmaktadır.

Siyasal kültür kavramının demokratik rejimlerin olduğu ülkelerde geliştiği varsayılsa da birçok ülkede özellikle başarısız olarak sınıflandırılan ülkelerde, demokrasinin tam manasıyla yerleşmediği, sözde demokrasi çatısı altında otoriter rejimle yönetildiği bilinen bir gerçek olmuştur. Tarihte en erken cumhuriyete kavuşan ülkelerden biri olan Haiti’de de bu siyasal kültür yapısının oluşmaması dışarıdan gelen müdahalelerin de etkisiyle rejimin giderek otoriter bir hale gelmesine ve yozlaşmasına neden olmuştur. Bu sebeple, Haiti halkının siyasal kültürünün gelişme gösterememesine neden olduğu ve çatışmacı bir kültürün oluşmasına zemin hazırladığı bu durumda bir miras gibi aktarılmasına neden olduğu görülmektedir.

Sömürge döneminden itibaren devam eden dış baskılar, bağımsızlığını kazanan Haiti’nin peşini bırakmamış, otoriterleşmeye başlayan rejimde iktidarı ele geçiren ailenin devlet yararına politika üretmemesi ve sadece kendi yakın çevresini düşünerek elit tabakaya hizmet etmesi, toplum içerisinde hizipleşmelere yol açmış ve kurulduğu andan itibaren 32 kez darbe yaşanan bir ülke olmuştur (Kelemen, 2004: 1). Halkı ötekileştiren yöneticiler sonrasında, ülkede yaşanan darbeler umut ışığı olarak görülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda izleyen bölümde, Haiti’de yaşanan çatışmalar kronolojik bir sırayla ele alınacak ve çatışma sonrası barış inşası sürecinde toplumda tam manada oluşturulamamasının bu sürecin başarıya ulaşmamasında ne denli önemli olduğu aktarılmaya çalışacaktır.

3. HAİTİ’DE SÜRDÜRÜLEMİYEN BARIŞ İNŞASI SÜRECİNİN TARİHSEL ARKA PLANI

Haiti, 1804 yılında Fransa sömürgesinden kurtulan ve köle devrimi ile egemenliğini kazanan ilk siyahi devlettir (Egset, 2007: 1). Bağımsızlığını elde eden Haiti, Yarı-Başkanlık sistemini kabul etmesiyle, Fransa sömürgesinden kolay kolay kurtulamayacağına sinyallerini ilk andan itibaren vermeye başlamıştır. Bu açıdan bakıldığında 1804 yılında bağımsızlığını kazanan ilk Karayip ülkesi olan Haiti’nin, 200 yılı aşkın tarihinde tek başarısı egemenliğini elde etmek olmuştur. Yeni kurulan ülkenin Ulusal Bankası; İngiltere, Fransa, Amerika ve Almanya tarafından yağmalanmış ve uzun yıllar büyük bir borç ödemek durumunda bırakılmıştır. Aynı zamanda sosyo politik orijinler ve tarihsel tecrübeler dikkate alınmadan, doğrudan sömüren ülkenin sisteminin kabul edilmesi, sistemin tam manasıyla içselleştirilmemesine neden olmuştur (Country Review, 2019: 2).

Bu durumun en önemli göstergesi; rejim olarak cumhuriyet ilan edilse de kurulduğu andan itibaren diktatörlüklere ve darbeler sonrası ortaya çıkan yönetimlere maruz kalınmış olmasıdır. Özellikle sömürgecilik faaliyetleri sırasında ticari bağların sömüren ülke tarafından kurulması, Haiti halkının gelişmemesine neden olmuş, köle olan bu halk, kötü çalışma koşulları yüzünden neredeyse yok olma noktasına gelmiştir. Eğitim seviyesinin de oldukça düşük olduğu Haiti’de toplumsal/sınıfsal ayrılıklar oluşmuş, kurulduğu andan itibaren tanınmaması, ekonomisinin yağmalanması ve işgal edilmesiyle birlikte siyasal kültürü

gelişmemiş, ortak siyasal değerler yaratılamamıştır. Kültürün heterojen yapısı, ideolojik farklılıklar sebebiyle hizipleşmenin olması, etnik, dini, ırksal farklılıkların biz\diğerleri ayırmasını çıkarması ortak bir kültürün oluşturulmasına izin vermemiştir. Bu durum, kısır döngü halinde bir miras gibi nesilden nesile aktarılmış, devletin başına geçen liderin de bu mirası devralmasıyla tüm topluma hitap etmek yerine sadece belli bir kesime yönelik politikalar oluşturulmuştur. Bu politikalardan hoşnutsuz olan askeri yönetim, çareyi darbe yapmakta bulmuş ve politik istikrarsızlığın hüküm sürdüğü sorunu beraberinde getirmiştir (Öztekın, 2011: 238).

Haiti toplum yapısı incelendiğinde ise adaya sonradan yerleşen melezler (mulattolar) ile yerliler olarak toplumun iki sınıfa ayrıldığı görülmektedir. Adaya sonradan gelen melezler, ekonomik anlamda yerlilerden daha güçlü durumdaydı. Fransız dili ve görgü kurallarını bilmelerini, Ortodoks Katolikliği benimsemeleri ve yerlilere göre daha açık tenli olmalarını bir üstünlük olarak kabul etmiş ve yerli halkı küçümsemeye, ötekileştirmeye başlamışlardır. Zamanla Haiti kültürü yok edilmiş ve yerlilerin ekonomisi kötüleşirken, kendisini elit melez olarak tanıtan ve idari görevlerde yer alan grubun yerli halkın ekonomisine yönelik olumlu politikalar uygulamaması sonucu aralarındaki uçurum artmıştır (Bilgin 2012: 172). Bu gerginliğin tırmanacağını bahane eden ABD, 1915 yılında Haiti'yi işgal etmiştir. Bu işgalle birlikte Haiti hükümeti işlevini yitirmiş ve ABD'nin kendi seçtiği deniz piyadeleri Haiti'ye yönetici olarak gönderilmiştir. 20 yıl süren işgal boyunca ABD, Haiti'nin siyasi, ekonomik ve sosyal anlamda karar almasına izin vermemiştir. Ülkenin ekonomik kararlarına müdahale edilmeye ise 1947 yılına kadar devam edilmiştir (İnsamer, 2021). 1950 yılı sonrasında ise Başkan Duvalier (Papa Doc)'in politik stratejisi sonucunda orta sınıf ortaya çıkmış ve kendisine yeni seçim bölgeleri yaratacak şekilde politikalar benimsemiştir. Gücün merkezde toplanmasıyla birlikte, üst-alt gelir grupları arasındaki fark da büyümüş ve kırsal alanda yaşayan yerel halkın ekonomisinin iyice çökmesi sonucunda göç dalgası yaşanmıştır. İlk başlarda kırsaldan kente göç eden halk, daha sonra ekonomisinin değişmemesi nedeniyle çareyi ABD'ye göç etmekte bulmuştur (Haggerty, 1989).

Politik istikrarsızlıkların yaşanmasına ek olarak Haiti'de sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı sağlayacak politikaların da olmaması ekonomik krizlerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Kurumların varlığı, sosyal ve ekonomik kalkınmanın sağlanmasında ve devletin inşasında oldukça önemlidir. Sistemli ve tecrübeli yapıların olduğu bir ortamda, sosyoekonomik ve demografik nedenlerden kaynaklanan şiddet ve çatışma faktörlerinin ortadan kaldırılması potansiyeline sahiptir. Ancak Haiti, yasa yapma ve uygulama, ekonomik büyüme politikalarıyla yoksulluğun azaltılması konusunda daima sınırlı bir kapasiteye sahip olmuş ve krizlerin çıkmasına engel olamamıştır. Ayrıca ekonomi politikaları, halkla ilişkilerin idaresi, alt yapının geliştirilmesi, tarımsal üretimin desteklenmesi ve yabancı yatırımcı için ortamın cazip hale getirilmesiyle sınırlı kalmış ve ilerlemeye yönelik ekonomi politikalarının geliştirilememesi sebebiyle ülkenin gerilemesine sebep olmuştur. Bu politikalarla Haiti, çatışma-yoksulluk tuzağından hiç çıkamamış ve tarihi boyunca krizlerin yaşandığı bir ülke olmuştur (Verner, 2007: 9).

4. HAİTİ'DE SÜRDÜRÜLEMİYEN BARIŞ İNŞASI SÜRECİNDE BİRLEŞMİŞ MİLLETLER

Haiti'de siyasal bağlamda yaşanan darbeler, ülkenin kronikleşmiş bir sorunu haline gelmiştir. Kronolojik olarak bakıldığında gerçekleşmiş ve başarıya ulaşmış olan 32 darbe girişiminin olması, kendisini sadece politik istikrarsızlık olarak göstermemiş ekonomik, kültürel, sosyolojik, psikolojik olarak birçok alanı da etkilemiştir. Herhangi bir şekilde siyasal otoritenin sağlanamayışı toplumsal huzursuzlukları da beraberinde getirmiştir. Bu durum kendisini iç çatışma olarak göstermiştir. Sömürgesi olduğu Fransa'nın kültürünü ve siyasal yapısını benimsemesi de yeni darbelerin yaşanmasında mihenk taşı olmuştur. Siyasal zayıflıklar toplumun refahını arttırıcı politikaların geliştirilmesine engel olmuş, halk aşırı yoksullukla karşı karşıya kalmıştır. Aynı zamanda müdahaleci devletlerin ve yöneticilerin yerli halkı göçe zorlayıcı politikalarına ek olarak, ülkedeki sınıfsal farklılığın derinleştirilmesi ülkede yaşanan iç çatışmaların kaynağını oluşturmuştur. Kısaca, ülkedeki siyasal bunalımlar toplumsal bunalımların temelini oluştururken, toplumsal bunalımlar sonrasında ortaya çıkan ayaklanmalar ise bir kısır döngü halinde yine siyasal bunalımları meydana getirmiştir.

1957 yılında iktidara gelen François "Papa Doc" Duvalier diktatörlüğü, kendisinden sonra 1971'de iktidara gelen oğlu Jean-Claude "Baby Doc" Duvalier döneminde de devam etmiştir. Duvalier (Bebe Doc)'in despot yönetiminde yaşanan yolsuzluklar, insan hakları ihlalleri, zorbalıklar nedeniyle halk ayaklanmış, 1986'da Jean-Claude Duvalier'in ülkeyi terk etmesinin ardından protestoların yaşandığı bir döneme girilmiştir. Duvalier diktatörlüğü sonrasında 1988'de göreve gelen Cumhurbaşkanı Leslie Manigat da birkaç ay sonra askeri bir darbeyle görevinden alınmıştır. Ülkede istikrarsızlıkların hâkim olduğu yıllar başlamış ve demokratik adımlar yine atılamamıştır (Haggerty, 1989). Darbe sonrasında kurulan geçici Haiti Hükümeti 1990'da yapılacak seçimler için BM'den seçimlerin denetlenmesi hususunda gözlemcilik yapmasını istemiş ve BM Haiti seçimlerini denetlenmesi için Gözlem Grubu'nu (ONUVEH) ülkeye göndermiştir. İlk kez demokratik seçimler yapılmış ve Jean-Bertrand Aristide Haiti Devlet Başkanı seçilmiştir. Seçimler BM ve Amerikan Devletleri Teşkilatı (OAS) tarafından onaylanmıştır. Ancak bir yıl geçmeden yine darbe olmuş ve seçilmiş başkan sürgüne gönderilmiştir (Dayan, 1998: 261). Ancak Haiti tarihi boyunca devam eden ABD müdahalesi, ülke içinde artan huzursuzluk ve siyasal istikrarsızlıkla birlikte doğrudan gelen askeri müdahaleler, yabancı askeri yardıma ve Batı'nın niyetlerine karşı yaygın bir güvensizlik ortamını da beraberinde getirmiştir. Ülke içi çatışmaların alevlenmesinin ardından BM Genel Kurulu talebi doğrultusunda gönderilen başta MICIVIH olmak üzere Tablo 1'de gösterilen birimler kurulmuştur.

Tablo 1: Haiti’de Yürütülen Barış Operasyonları (BM resmi web sitesinden yararlanılarak hazırlanmıştır)

KURULAN BİRİMLER		GÖREV TANIMLARI
MICIVIH (1993)	ULUSLARARASI SIVİL MİSYONU	-İnsan Hakları ihlallerinin tespit edilmesi -İnsan Hakları ihlalleri durumunda Yargı, Cezaevi, Polis Kurumlarına müdahale edilmesi
UNMIH (1993-1996)	BM HAİTİ MİSYONU	-Silahlı kuvvetlerin profesyonelleşmesi -Adil seçim yapılması için gerekli ortamın sağlanması
UNSMIH (1996-1997)	BM HAİTİ DESTEK MİSYONU	-Ulusal polisin profesyonelleşmesi -Haiti de kurum inşasının sağlanması
UNTMH (1997)	BM HAİTİ GEÇİŞ MİSYONU	-Kalabalık Kitle kontrolü -Saray Güvenliği için Haitili yetkililerin profesyonelleşmesi konusunda desteklenmesi
MIPONU (1997-2000)	BM HAİTİ SIVİL POLİS MİSYONU	-Özel Polis Birimleri Eğitimine destek vermek
MINUSTAH (2004-2017)	BM HAİTİ İSTİKRAR MİSYONU	-Hükümet Kurumu, hukukun üstünlüğünü sağlamak ve siyasi süreci desteklemek amacıyla kurulmuştur.
MINUJUSTH (2017-2019)	BM HAİTİ’DE ADALETİ SAĞLAMA MİSYONU	-İnsan Haklarının Geliştirilmesi ve korunması hususunda Haiti Ulusal Polisine destek vermek amacıyla kurulmuştur.

Bu birimler kurulurken Haiti’ye ekonomik ambargolar uygulanmış, çatışmaların boyutu ve şiddeti azaltılmaya çalışılmış ancak halk çok geçmeden yine ayaklanmıştır. Tarihsel olarak bakıldığında 32 darbe girişiminin yaşandığı Haiti’de çatışma kültürünün oluştuğu görülmektedir. BM’nin, Haiti’de yaşanan çatışmalarda da sorunun muhatapları yerine devlet merkezli yaklaşımıyla, elitler tarafından yönlendirilen resmi süreçleri içeren bir barış inşasını sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Çatışmanın yerel, bölgesel ve uluslararası aktörlerini bir araya getirme girişimi olarak barış inşası, çok düzeyli bir yaklaşımdır (Richmond, 2008: 105). Ancak BM’nin Liberal Barış fikrine odaklanarak öncelikle şiddetin sonlandırılması amaçlaması, çatışmanın ana kaynağının ve taraflarının belirlenmesi hususunda yeterli bilgiye sahip olunamamasına veya göz ardı edilmesine neden olmaktadır. BM de çatışmanın dinamiklerine inmeden devlet merkezli anlayışına bağlı kalarak, barış inşası sürecine demokrasinin restorasyonu ile başlamak üzere devam etmiştir. Bu minvalde başta güvenlik olmak üzere adalet, uzlaşma, sosyal/ekonomik refah gibi öncelikli alanlara yoğunlaşmış ve bu doğrultuda birimler kurmuştur. Ancak çatışma sonrası barış inşasının sağlanması için kurulan birimlerin görev tarihi bittikten hemen sonra yine yönetsel hataların yaşanması, tecrübeli yöneticilerin olmayışı, kaynakların adaletsiz dağılımı, yaşanan yolsuzlukların devam etmesi nedeniyle can ve mal kayıplarının yaşandığı protestolar gerçekleşmiştir (AA, 2020). Halkı birleştirici argümanlar kullanmayan devlet yetkililerinin protestolar karşısında kullandıkları

tırmandırıcı ifadeler, gerilimi arttırmıştır. Bu durum da, çatışmaların sadece bir süre dondu-
rduğu görülen Haiti’de iç dinamiklerin ortadan kaldırılamadığını ve çatışma potansiyelini
saklı tutan kitlenin de varlığını koruduğunu göstermektedir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Sömürgeci devletlerin müdahalesine maruz kalan devletlerin başarılı bir demokrasi sü-
reci yürütemediği, aynı zamanda ekonomik yapı ve sermaye birikimini sağlayamadığı da
görülmektedir. Görünürde siyasal bağımsızlık elde edilmiş olsa bile gerçekte uluslararası
alandan özgürce hareket etmelerine izin verilmemektedir. Siyasi ve ekonomik anlamda geliş-
mesine izin verilmeyen bağımsızlığını yeni kazanan devletler, Avrupalı devletlerin ihtiyaç-
larına cevap verilecek şekilde geliştirilmektedir. Gerekli olan eğitim ve tecrübeden yoksun
bırakılan sömürülen devletler, teknik ve idari yeteneklerin yoksunluğu ile daha da bağımlı
hale getirilmektedir.

Sömürülen devletlerin sosyal yapıları incelendiğinde, halk ve kültürü üzerinde yıkıcı
etkisi olduğu, kimi halkın yok olduğu kiminise göç ettirilmesiyle sonuçlandığı görülmek-
tedir. Sömürgeci devletlerin sonradan yerleştirdiği topluluklar idari yönetimde söz sahibi
edilmekte ve bu topluluklar kendi kültürünü yaymaya çalışan politikalar üreterek diğer kül-
türler asimile edilmektedir (Goldstein ve Pevehouse, 2015: 563-564). Bu durum da bera-
berinde aynı ülke içinde yaşayan farklı kültürlere sahip insanların ortak bir kültüre sahip
olmasına engel olmaktadır.

Antropolog Gregory Bateson (1935: 178-183) tarafından “Schismogenesis” kavramı
ortaya atılmış ve “bireyler arasındaki kümülatif etkileşimden kaynaklanan bireysel davranış
normlarında farklılaşma süreci” şeklinde açıklanmıştır. Bu kavramın Türkçe olarak tam kar-
şılığı olmasa da “bölünmenin yaratılması” ya da “ayrılarak yeniden doğma” gibi anlamlarla
ifade edilmiştir. Haiti’ye sonradan yerleşen melezler ve yerel halk arasında ötekileştirilme
yaratılması sonunda bir bütünlük sağlanamamış, düşman algısı yaratılarak kutuplaşmaya
neden olmuştur. Bu süreçte kutuplaşan tarafların tehdit algılaması, kötü tarihsel mirasın da
etkisiyle dinamiklerini korumuş, ortak bir siyasal kültür yaratılmasa da çatışma kültürü sü-
reç içerisinde oluşmuş ve iç çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur.

Bir toplumda siyasal kültürü toplumu oluşturan üyelerin siyasal nesnelere karşısındaki
tutum, davranış ve eğilimleri belirlemektedir. Siyasal kültür kavramı bir toplumun ideoloji-
si, kimliği, değerleri, gelenekleri ve siyasi rollerini incelemek için ortaya atılmıştır. Siyasal
kültür, siyasal sistemleri anlamak ve siyasi olayları analiz etmek için kullanılmaktadır. Haiti
de bağımsızlığını kazandığı andan itibaren sömürgeci devletler tarafından rahat bırakılma-
mış uzun yıllar boyunca dışarıdan müdahalelerine maruz kalmıştır. Aynı zamanda bölge-
ye sonradan yerleştirilen melezlerle birlikte yerel halkın kendisi ve kültürü yok edilmeye
çalışılmış bu minvalde halk çeşitli zulümlerle karşılaşmıştır. Devlet başkanının melezler
topluluğundan gelmesi ve halkı küçük görerek halkın istekleri doğrultusunda politikalar
üretmemesi, Haiti’de yaşanan darbe sayısının neden bu kadar çok olduğu sorusunun açıkça

cevabı niteliğindedir. Haiti'deki demokratik uygulamaların kırılabilirliği, bağımsızlığından itibaren demokratik seçimlerin yüzdeleri kısmının oldukça az oluşu, vatandaşlık bilincinin kavranamayışı, siyasal zeminin sağlam inşa edilemeyişiyle diktatörlüklere ve askeri darbelerin çare olarak görülmesine neden olmuştur. Haitililerin sivil bir yönetim ve yönetim geliştirme bağlamında herhangi bir ilerleme kaydedememelerine sebebiyet vermiştir.

BM, çatışmaların durdurulması ve barış inşası sürecinde devlet merkezli yaklaşımı esas almış, şiddetin artmasını önlemek amacıyla barış operasyonlarında bulunmuştur. Ancak barış operasyonlarını düzenleyen BM'nin daimî üyeleri arasında Haiti'ye uzun yıllar boyunca müdahale eden, siyasi ve ekonomik bağlamda zor durumda bırakan devletlerin yer alması, siyasi bütünlüğünü bir türlü sağlayamayan Haiti halkına güven vermemiştir. Uzun yıllar boyunca çatışmaların yaşandığı Haiti'de çatışmayı başlatan kesimin halk olması ancak barışın inşasında yerel halkın değil de devletin esas alınması, sorunların çözümüne geçici olarak katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda BM'nin devlet içi çatışmalara müdahale ederken çatışmanın nitelikleri ve müdahalenin nitelikleri hususunda çatışan tarafların kültürel karakterlerinin de hesaba katılması gerekmektedir. Dış müdahale hususunda, bölgenin nitelikleri incelenmeden çatışmanın çözümü ve barış inşasının sağlanması için yürütülen operasyonların pozitif barışı getirmediği, uzun yıllar çatışmaların yaşandığı Haiti'de açıkça görülmektedir. Ayrıca barış inşasının sürdürülebilirliği hususunda şeffaf adımlar atılmalı ve medyanın da bu operasyonlarda aktif rol alması sağlanmalıdır. Barış inşasını yürüten misyonların çatışmanın yaşandığı devletlerdeki sömürge deneyimlerinin farkında olmaları ve bu tarihlerin dışarıdan müdahale edenlerin algılarını nasıl çerçevelediğini anlamaları gerekmektedir. Son olarak, Haiti'de yaşanan çatışmalar sırasında barış gücüne olan güvensizlik, bir kez daha kolonyal mirasların çağdaş barış gücü algılarını nasıl şekillendirdiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "*Etik Kurallara Uygunluk*" başlığı altında belirtilen ilkelere uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

İki yazarlı ele alınan bu makalede giriş ve literatür Aslı Meryem Çelik tarafından, Örnek Vaka Uygulaması Doç. Dr. Ayça Eminoğlu tarafından, sonuç ve değerlendirme ise her iki yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazarlar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Anadolu Ajansı (2020). 2020'de Öne Çıkan Çatışma ve Potansiyel Risk Bölgeleri, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/2020de-one-cikan-catisma-ve-potansiyel-risk-bolgeleri-/1697337> (09.10.21).
- Akyeşilmen, N. (2013). Çatışma Yönetimi: Kavramsal ve Kuramsal Bir Analiz, Nezir Akyeşilmen (Ed.), *Barışı Konuşmak*, içinde, ODTÜ Yayınevi: Ankara.
- Bateson, G. (1935). Culture Contact and Schismogenesis, *Man*, 35, 178-183.
- Birdişi, F. (2017). *Teori ve Pratikte Uluslararası Güvenlik*, Seçkin Yayıncılık, 3.Baskı, Ankara.
- Bilgin, K. (2012). Haiti Devrimi: Kölelerin Tarihyapıcılığı, *Mülkiye Dergisi*, 36(4), 155-208.
- BM (1992). An Agenda for Peace Preventive Diplomacy, Peacemaking and Peace-keeping, https://www.un.org/ruleoflaw/files/A_47_277.pdf (02.06.2021).
- Cihangir, M. (2018). Çatışmaları Aşarak Dönüştürmek: Çatışma Çözümüne Giriş, *International Journal of Economics Politics Humanities and Social Sciences*, 1(1), 53-56.
- Country Review, (2019). Haiti Review, <http://www.countrywatch.com/Content/pdfs/reviews/B39M6MQ9.01c.pdf> (29.06.2021).
- Coupeau, S. (2008). *The History of Haiti*, London: Greenwood Press, I. Press.
- Dayan, J. (1998). *Haiti History and The Gods*, California: University of California Press.
- Dizdaroglu, C. (2019). Barış İnşası, Güvenlik Yazıları, No: 13, https://trguvenlikportali.com/wp-content/uploads/2019/10/BarisInsasi_CihanDizdaroglu_v.2.pdf (06.06.2021).
- Durdu, Z. (2018). Siyasal Kültür, Modern Devlet ve Demokrasinin Demokratikleştirilmesi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(61), 574-582.
- Egset, W. (2007). Social Resilience and State Fragility in Haiti, Washington: World Bank Country Studies.
- Ekmekçi, F. (2011). Demokratik Barış Teorisi: Bir Değerlendirme, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 7 (26), 107-124.
- Erzen, M. Ü. & Yalın B. E. (2011). Siyasal Kültürün Temel Paradigmaları Üzerine: Kültürden, Siyasal Toplumsallaşma, Örgütlenme ve Katılma Süreçlerine Yansıyanlar, *İletişim Fakültesi Dergisi*, 41, 50-61.
- Galtung, J. (1969). Violence, Peace, and Peace Research, *Journal of Peace Research*, 6(3), 167-191.
- Galtung, J. (1976). Three Approaches to Peace: Peacekeeping, Peacemaking and Peacebuilding, J. Galtung (Ed.), *Peace, War and Defence: Essays in Peace Research*, içinde, Copenhagen: Ejlers.
- Goldstein, J. & Pevehouse, J. (2015). *Uluslararası İlişkiler (Çev. Haluk Özdemir)*, Ankara: BB101 Yayınları.
- Haggerty, R. (1989). Haiti: A Country Study, Washington: Kongre Kütüphanesi, GPO, <http://countrystudies.us/haiti/> (21.06.2021).
- İnsamer (2020). HAİTİ, https://insamer.com/tr/haiti_1765.html (20.06.2021).
- Kaya, E. (2018). Kara Devrimin Başarısız Ülkesi: Haiti, İsmail Ermağan (Ed.), *Dünya Siyasetinde Latin Amerika- 2 (Orta Amerika ve Karayipler)*, içinde, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık
- Kelemen, M. (2004). Haiti Starts Over, Once Again, <https://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=1741707> (25.04.2022).
- Köse, T. (2016). Barış Gücünün Tanımı ve Kapsamı, SETA, <https://www.setav.org/baris-gucunun-tanimi-ve-kapsami/> (06.06.2021).

- Lantis, J. (2002). Strategic Culture and National Security Policy, *International Studies Review*, 4(3), 87-113.
- Lederach, J. P. (1997). *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, Washington, DC: United States Institute of Peace Press.
- Mac Ginty, R. (2010). Hybrid Peace: The Interaction Between Top-Down and Bottom-Up Peace, *Security Dialogue*, 41(4), 391-412.
- Özerdem, A. (2013a). *Barış İnşası Kuram ve Uygulaması*, Ankara: Nobel Yayınları.
- Özerdem, A. (2013b). *Savaş Sonrası Yeniden Yapılanma Eski Savaşçıların Silahsızlandırılması, Terhisi ve Yeniden Entegrasyonu (Çev. CESRAN)*, Ankara: Nobel Yayınları.
- Öztekin, A. (2011). *Siyaset Bilimine Giriş*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Richmond, O. (2006). The Problem of Peace: Understanding the Liberal Peace, *Conflict, Security & Development*, 6(3), 291-314.
- Richmond, O. (2008). *Peace in International Relations*, New York: Routledge.
- Ryan, S. (2013). The Evolution of Peacebuilding, R. Mac Ginty (Ed.), *Routledge Handbook of Peacebuilding*, içinde (25-36), New York: Routledge.
- Verner, D. (2007). *The Haitian People: Demographics, Poverty, and Socioeconomic Outcomes and Risks*, The Worldbank, 7-42.
- Zara A. T. & Büyükakıncı, E. (2018). Tema Olarak Barış Operasyonları, Büyükakıncı E. (Ed.), *Barış Çalışmaları*, içinde, Ankara: Adres Yayınları.

ÇAYKUR'UN TÜRKİYE VARLIK FONU'NA DEVRİNİN VE FİNANSMAN SORUNUNUN ANALİZİ^{*,**}

ANALYSIS OF ÇAYKUR'S TRANSFER TO TURKISH WEALTH FUND AND FINANCE PROBLEM

Araştırma Makalesi
Research Paper

Yalçın ARSLANTÜRK^{***}
Ahmet Burçin YERELİ^{****}

Öz:

Son dönemlerde ülkemizde farklı kamu iktisadi teşebbüslerinin (KİT'ler) Türkiye Varlık Fonu'na (TVF) devri gerçekleşmektedir. ÇAYKUR da söz konusu devre muhatap olan teşebbüslerden biridir. Ancak KİT'lerin ulusal varlık fonlarına devri tartışmalı bir konudur. Bu nedenle konuya ilişkin olarak çalışmada öncelikle uluslararası literatürde ulusal varlık fonlarının kuruluş amaçları ve fondaki şirketlerin niteliği dikkate alınarak KİT'lerin ulusal varlık fonlarının yapısına uygun birer işletme olup olmadıkları analiz edilmiştir. Sonrasında ise devir işlemlerinin ülke mevzuatına uyumu da tartışılmıştır. Bunların yanı sıra çalışmanın odak noktasını ÇAYKUR'un finansman sorunu oluşturmuştur. Zira Kuruluşun her yıl artan banka kredi borçları son yıllarda ciddi seviyelere ulaşmıştır. Bu itibarla Kuruluşun mali tablo verileri dikkate alınarak finansman sorununun nedenleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece sürdürülebilir bir işletme yapısı için alınabilecek önlemlere dikkat çekilmiştir. Netice olarak çalışmada ÇAYKUR'un statüsüne ilişkin hukuki değerlendirmeye birlikte veri analizi ve finansal analiz yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Finansman, İktisadi Devlet Teşekkülü, Kârlılık, Stok Maliyeti, Varlık Fonu.

Abstract:

Recently, different state economic enterprises (SEEs) have been transferred to the Turkish Wealth Fund (TWF) in Turkey. ÇAYKUR is one of the enterprises that are subject to the transfer process. However, the transfer of SEEs to sovereign wealth funds is controversial. For this reason, considering the purpose of establishing sovereign wealth funds and the nature of the companies in the fund in the international literature, it has been analysed whether SEEs are suitable for the structure of sovereign wealth funds. Afterward, the compatibility of the transfer procedures with the national legislation was also discussed. In addition to these, the focus of the study was the financing problem of ÇAYKUR. Because the bank loan debts, which increase every year, have reached severe levels in recent years. In this respect, the reasons for the financing problem have been tried to be revealed by considering the financial statement data of the enterprise. Thus, attention was drawn to the measures that could be taken for a sustainable business structure. As a result, in the study, data analysis and financial analysis were made together with the legal assessment of the status of ÇAYKUR.

Keywords: Financing, Economic State Enterprise, Profitability, Inventory Cost, Wealth Fund.

* Makale Geliş Tarihi: 06.04.2022

Makale Kabul Tarihi: 23.05.2022

** Bu çalışma danışmanlığını Prof. Dr. Ahmet Burçin YERELİ'nin yürüttüğü, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalında Yalçın ARSLANTÜRK tarafından 2021 yılında tamamlanan ve 2022 yılında yayımlanan "Türkiye'de Tarımsal KİT'lerin Analizi ve Yeni Politika Önerileri" adlı doktora tezinden yararlanılarak üretilmiştir.

*** Dr., Uzman, Tarım ve Orman Bakanlığı, yalcintrabzon@gmail.com, orcid.org/0000-0002-0895-0022

**** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, aby@hacettepe.edu.tr, orcid.org/0000-0002-8746-6756

GİRİŞ

Kamu İktisadi Teşebbüsü (KİT), İktisadi Devlet Teşekkülü (İDT) ve Kamu İktisadi Kuruluşlarının ortak adı olup Kamu İktisadi Teşebbüsleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname (233 sayılı KHK)¹ hükümlerine tâbi olarak faaliyet gösteren, sermayesinin tamamı devlete ait olan teşebbüsleri nitelendirmektedir. ÇAYKUR da İDT statüsüyle 1983 yılından itibaren faaliyet gösteren bir KİT iken 2017 yılında Türkiye Varlık Fonu'na (TVF) devredilmiştir.

Ulusal varlık fonlarının uluslararası literatürde yer alan tanımlarındaki ortak özellik, devlet mülkiyetindeki ya da devlet kontrolündeki yatırım fonları ve yatırım kuruluşları olmalarıdır. Bu tanımlar doğrultusunda literatürde, KİT'lerin ulusal varlık fonları için uygun olmadığı yönünde görüşler bulunmaktadır. Bu çalışmada, ÇAYKUR'un TVF'ye devrinden önce genel olarak KİT'lerin ulusal varlık fonları bünyesine alınıp alınamayacağı tartışılmıştır. Sonrasında ise Türkiye'deki ulusal mevzuat açısından KİT'lerin TVF'ye devrinin uygun olup olmadığı incelenmiştir. Zira Türkiye Varlık Fonu'na devredilmesine rağmen ÇAYKUR, faaliyetlerini; KİT'lerin yönetim yapısını düzenleyen 233 sayılı KHK, personel ve ücretle ilgili hususları düzenleyen 399 sayılı KHK ile Orta Vadeli Program, Yıllık Program ve Genel Yatırım ve Finansman Programı gibi yatırım ve diğer hususları içeren düzenlemelere tâbi olarak sürdürmeye devam etmektedir. Dolayısıyla bu husus da dikkate alınıp TVF'ye devri düzenleyen mevzuat ile KİT mevzuatı birlikte ele alınarak KİT'lerin Fona devrinin ulusal mevzuat açısından analizi yapılmıştır.

Bir KİT olarak ÇAYKUR'un sürdürülebilir bir mali ve finansal yapıya sahip olmasının ayrı bir önemi bulunmaktadır. Çünkü KİT'ler bütçe dışında olmakla beraber faaliyet sonuçları bütçeye yansıyan kurumlardır. KİT'lerin kâr/zarar ya da stok artış/azalışları gibi temel faaliyetlerinin etkisiyle oluşan finansman sonuçları ve dolayısıyla başarı ya da başarısızlığı bütçeyi doğrudan etkilemektedir (Pinar, 2011: 160). 233 sayılı KHK'nin 36'ncı maddesi uyarınca geçmiş yıl zararları mahsup edildikten ve yedek akçeler ayrıldıktan sonra KİT'lerin elde etmiş oldukları kâr Hazine ve Maliye Bakanlığınca genel bütçeye gelir kaydedilmektedir. Zararlar veya diğer nedenlerle oluşan finansman açıkları ise bütçeden sermaye transferi yapılmak suretiyle karşılanmaktadır. Dolayısıyla bütçeden KİT'lere yapılan transferler vergi mükelleflerine ilave bir yük oluştururken tersine KİT'lerden bütçeye aktarılan temettü ya da hasılat payları kamu kaynaklarını artırmak suretiyle tüm vatandaşlara fayda sağlamaktadır (Pinar, 2011: 160).

Bütçe ve KİT'ler arasındaki bu ilişkiye istinaden, uğramış olduğu dönem zararları ya da yüksek stok maliyetleri gibi nedenlerle gerçekleşen finansman açıkları yüzünden ÇAYKUR'a genel bütçeden sermaye transferi yapılmaktadır. Sermaye transferine rağmen devam eden finansman açıkları ise piyasadan borçlanmak suretiyle karşılanmaktadır. Ancak tek sermayedarın devlet olması, söz konusu borçların da nihayetinde genel bütçeden karşılanmasını gerektirmektedir. Bu itibarla ÇAYKUR'un mali yapısı, kurumun gelir tab-

¹ 18/06/1984 tarihli ve 18435 mükerrer sayılı Resmî Gazetede yayımlanmıştır.

losu, bilanço ve stok tablosu gibi mali ve finansal tabloları üzerinden analiz edilmiştir. ÇAYKUR'un finansman sorunlarının nedenleri açıklanmaya çalışılmıştır. Böylece sürdürülebilir bir işletme yapısı için alınabilecek önlemlere dikkat çekilmiştir. Zira genel bütçeyle olan transfer ilişkisi nedeniyle ÇAYKUR'un finansal durumu, kamu gelirlerini karşılayan vergi mükellefleri ve kamu hizmetlerinin faydalanıcıları olmaları itibarıyla tüm vatandaşları doğrudan etkilemektedir.

1. ULUSAL VARLIK FONLARI VE ÇAYKUR'UN TÜRKİYE VARLIK FONU'NA DEVRİNİN ANALİZİ

ÇAYKUR, İDT² statüsüyle bir KİT olarak faaliyetlerini sürdürmekte iken 2017 yılında alınan Bakanlar Kurulu Kararıyla³ hisseleri TVF adına tescil edilerek bu fona devredilmiştir. Bu itibarla öncelikle literatürde yer alan bilgiler doğrultusunda ulusal varlık fonlarını açıklamak uygun olacaktır.

Ulusal varlık fonlarına ilişkin literatürde ortak bir tanım bulunmamaktadır. Örneğin bir tanıma göre ulusal varlık fonları, küresel finansal yatırım araçlarından reel düzeydeki yatırım araçlarına kadar geniş bir kapsamda yer alan varlıklara yatırım yapan devlet mülkiyetindeki yatırım araçlarıdır (Alhasel, 2015: 2). Başka bir tanıma göre ise hükümetlerin ticari faaliyetleri sonucu elde etmiş oldukları fazlanın yabancı döviz varlıklarına dönüştürülmesiyle finansmanı sağlanan hükümetin sahip olduğu yatırım fonlarıdır (Shunmugam, 2012: 282). Bunlar gibi literatürde çok farklı tanım bulunmaktadır. Yapılan tanımlar, ulusal varlık fonlarının farklı yönleri dikkate alındığı için birbirinden farklılaşmaktadır. Ortak bir tanım olmamasına rağmen bu tanımlarda fonların niteliklerine ilişkin belirlenmiş ortak özellikler bulunmaktadır. Bunlar arasındaki en dikkat çekici ortak özellik, söz konusu fonların devlet mülkiyetindeki ya da devlet kontrolündeki yatırım fonları ve yatırım kuruluşları olarak tanımlanmasıdır (Yereli & Yaman, 2017: 71).

Bilinen ilk ulusal varlık fonu, kamusal eğitimi finanse etmek amacıyla Amerika Birleşik Devletlerinde 1854'te kurulan Daimi Okul Fonu'dur (Anthopoulos vd., 2016: 1). Ancak modern anlamda ulusal varlık fonlarının kuruluşu 1950'li yıllara dayanmakta olup fonların dünya ölçeğinde belli bir ağırlık kazanması ise özellikle yüksek petrol fiyatları, finansal küreselleşme ve yabancı ülkelerdeki varlıkların hızla bazı ülkelere toplanması dolayısıyla 1990'lı yıllarda gerçekleşmiştir (Bayar & Yıldırım, 2013: 68). Uzun vadeli yatırımcı olma ve piyasaların likidite ihtiyacının karşılanmasında destek olma gibi olumlu özelliklerine rağmen şeffaflık ve hesap verebilirlik hususlarındaki ciddi eksiklikleri nedeniyle söz konusu fonlara eleştiriler de eksik olmamaktadır (Bayar & Yıldırım, 2013: 68).

Ulusal varlık fonlarının kuruluş amaçları genel olarak; ihracat gelirlerindeki oynaklık nedeniyle bozulabilecek ekonomik dengeyi korumak, mevcut döviz rezervlerinden elde edilebilecek getiriyi artırmak, likidite genişlemesinin sterilizasyonuna yardımcı olmak, ülkenin

² 233 sayılı KHK madde 2/2: "İktisadi devlet teşekkülü; sermayesinin tamamı devlete ait, iktisadi alanda ticari esaslara göre faaliyet göstermek üzere kurulan, kamu iktisadi teşebbüsüdür."

³ 05/02/2017 tarihli ve 29970 sayılı Resmî Gazetede yayımlanmıştır.

uzun vadeli refahı için tasarrufları artırmak, sosyal ve ekonomik kalkınmayı finanse etmek, sermaye büyümesinin uzun vadede sürdürülebilir hâle getirmek ve politik çıkarlara yardımcı olmak şeklinde sayılabilir (SWFI⁴, 2022).

KİT'ler ile fonlar arasındaki yapısal farklılıklar nedeniyle KİT'lerin ulusal varlık fonu bünyelerinde yer almasının uygun olmadığına dair görüşler mevcuttur. Bu görüşler, her iki yapıdaki amaç ve finansman yöntemlerindeki farklılıklara dayanmaktadır. Amaçlar arasındaki farklılık; fonların ulusal politika amaçlarını gerçekleştirmek için kurulan varlık havuzları, KİT'lerin ise ticari esaslara göre faaliyette bulunmak ya da kamu hizmeti niteliği ağır basan hizmetleri yürütmek üzere kurulan kuruluşlar olmasıdır. Finansman yöntemindeki farklılık ise ulusal varlık fonlarının ağırlıklı olarak yabancı döviz rezervleri ve ihracat gelirleriyle finanse edilirken KİT'lerin devlet yardımları ve/veya şirket kârlarıyla finanse edilmesidir (Yereli & Yaman, 2017: 72).

Dünya genelindeki uygulamalara bakıldığında, her ikisi de devlet mülkiyetinde bulunan KİT ve ulusal varlık fonları arasındaki ilişkinin, KİT'lerin tamamının veya belirli bir kısmının fonlara devri şeklinde işlemediği görülmektedir. Dünya genelindeki ülke uygulamalarında bazı fonlar, devlet mülkiyetinde bulunan ve genellikle devlet kapitalizmi adı altında yeşeren şirketlerin kazançlarını değerlendirme amaçlı bir yapıya sahiptir (Bremmer, 2009: 47). Ancak devlet kapitalizmi uygulamalarının yaygın veya hiç olmadığı devletlerin sahip olduğu varlık birikimini değerlendiren fonlar da bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle devletin mülkiyetinde bulunan şirketlerin elde ettiği kârlar ulusal varlık fonları tarafından korunmakta ve yatırıma dönüşmektedir.

Ayrıca ulusal varlık fonlarının sahip olduğu yatırım anlayışı dikkate alındığında, çok az sayıda fonun sahip olduğu kaynakları, devletin elinde bulunan diğer şirketlere yatırım olarak kullandığı görülmektedir. Bu yapı genellikle devlet kapitalizminin yaygın olduğu ülkelerde görülmektedir. Güçlü ve sağlam bir yönetim anlayışına sahip olan fonlar ise yatırım sahası olarak daha çok uluslararası piyasaları tercih etmektedir. Zira şirket ya da reel kaynaklara yatırım yapan ulusal varlık fonlarının söz konusu yatırımları genel olarak kısmen ya da tamamen ülke dışına gerçekleşmektedir (Bayar & Yıldırım, 2013: 68). Bu fonlar yurtiçinde yatırımı düşündüklerinde ise kalkınmada öncelikli alanlar tercih sebebi olmaktadır. Bunlara ilave olarak devlet kapitalizmi uygulamalarının yaygın olduğu ülkelerin sahip olduğu ulusal varlık fonları, ekonomik getiriden ziyade politik çıkar maksimizasyonunu hedeflemektedir (Bremmer, 2010: 250). Aşağıda ve ilerleyen bölümlerde yapılan analizler, ÇAYKUR'un TVF'ye devrinin de bu doğrultuda yapıldığına işaret etmektedir.

Uluslararası literatürün yanı sıra KİT'lerin TVF'ye devrinin, ulusal mevzuat açısından irdelenmesi de önem arz etmektedir. KİT'lerin TVF'ye devri, *Türkiye Varlık Fonu Yönetimi Anonim Şirketinin Kurulması İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*'un⁵ (6741 sayılı TVF Kanunu) 4'üncü maddesinin birinci fıkrasının (d) bendinde yer alan hük-

⁴ Ulusal Varlık Fonu Enstitüsü.

⁵ 26/08/2016 tarihli ve 29813 sayılı Resmî Gazetede yayımlanmıştır.

me dayanarak yapılmaktadır. Devre dayanak olan bu hüküm ile aynı kanunda hüküm altına alınmış olan fonun kurulma gerekçeleri arasında uyumsuzluk mevcuttur. Zira kanunun amaç ve kapsam başlıklı 1'inci maddesinde, TVF'nin kurulma gerekçeleri; sermaye piyasalarında araç çeşitliliği ve derinliğine katkı sağlamak, yurtiçinde kamuya ait olan varlıkları ekonomiye kazandırmak, dış kaynak temin etmek, stratejik, büyük ölçekli yatırımlara iştirak etmek olarak sıralanmıştır. Fon bu gerekçelerle kurulurken KİT'lerin bu gerekçelerle faaliyet yürütemeyeceği açıktır.

Öncelikle özelleştirme kapsam ve programında olmaması sebebiyle ÇAYKUR'un sermaye piyasası aracı olarak kullanılması ya da hisselerinin devri suretiyle dış kaynak elde edilmesi imkânı bulunmaması nedeniyle devrin bu amaçla yapıldığı gerekçesi geçerli kabul edilemeyecektir. Mevcut haliyle ekonomide etkili ve verimli bir faaliyet yürüttüğü anlaşılan ÇAYKUR'un ekonomiye kazandırılma amacıyla TVF'ye devredilme gerekçesi de makul bir gerekçe olamayacaktır. Stratejik ve büyük ölçekli yatırımlara iştirak için ÇAYKUR'un kullanılması amacıyla devrin yapıldığına ilişkin bir açıklama ise KİT mantığıyla tutarlı değildir. Zira KİT'ler birer yatırım kaynağı olmayıp ticari faaliyet içerisinde bulunan ancak yatırım yapan kuruluşlardır. Faaliyetlerine devam eden bir KİT'in yatırım kaynağı olarak kullanılması, ticari faaliyetinin sürdürülebilirliğini zedeleyerek asli fonksiyonuna aykırılık teşkil edecektir. Bu gerekçeler; bir yandan KİT'lerin devrine olanak tanıyan diğer yandan TVF'nin kuruluş gerekçelerini hüküm altına alan 6471 sayılı Varlık Fonu Kanunu'nun söz konusu hükümleri arasındaki tutarsızlıkları ortaya koymaktadır.

Uluslararası literatürdeki ulusal varlık fonu tanımları ve 6741 sayılı TVF Kanunu'nun kendi içerisindeki tutarsız hükümlerinin yanı sıra ülkemizde KİT'lerin Fona devrinin uygun olmadığına ilişkin bir başka gerekçe ise fona devredilen KİT'lerin tâbi oldukları yasal mevzuattır. Zira 6741 sayılı TVF Kanunu'nda ve diğer kanuni düzenlemelerde, TVF'ye devredilen şirketlerin tâbi olacakları mevzuat ya da personel rejimlerine ilişkin bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak söz konusu şirketlerden KİT'ler başta 233 sayılı KHK ile 399 sayılı Kamu İktisadi Teşebbüsleri Personel Rejiminin Düzenlenmesi ve 233 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Bazı Maddelerinin Yürürlükten Kaldırılmasına Dair KHK⁶ olmak üzere genel yatırım ve finansman kararlameleri gibi pek çok kendilerine özgü düzenlemeye tâbidir. 6741 sayılı TVF Kanunu'nda *"Şirket ve Türkiye Varlık Fonu ile Şirket tarafından kurulacak şirketler ve alt fonlar, kamu iktisadi teşebbüsleri de dâhil, sermayesinin yarısından fazlası kamuya ait olan veya özel kanunla kurulan kamu kurum, kuruluş ve ortaklıklarına uygulanan mevzuat, uygulama ve kısıtlamalara tabi değildir."* hükmü⁷ mevcuttur. Böyle bir hüküm bulunmasına rağmen TVF'ye devredilen şirketlere ilişkin ayrı bir düzenleme olmadığı için ÇAYKUR, İDT olarak faaliyetlerini ve personel rejimini (memur, sözleşmeli ve işçi) aynı mevzuat doğrultusunda sürdürmeye devam etmektedir. Bu fiili durum ise 6741 sayılı TVF Kanunu'nun söz konusu hükmünün KİT'ler için uygulanabilir olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla bu husus dahi ülkemizde KİT'lerin TVF'ye devrinin hem kapsamlı bir şekilde

⁶ 29/01/1990 tarihli ve 20417 mükerrer sayılı Resmî Gazetede yayımlanmıştır.

⁷ Madde 8/4.

değerlendirilmediğinin hem de bir rasyonalite doğrultusunda tasarlanmadığının kanıtıdır. Tüm bu tespit ve değerlendirmeler neticesinde ÇAYKUR'un Fon'a devrindeki asıl amacın, kurumun Hazine'de bulunan hisselerinin TVF'ye transferi olduğu anlaşılmaktadır. Zira Hazine ve Maliye Bakanlığı'nca yayımlanan Kamu İşletmeleri Raporu'nda, Kuruluşun 233 sayılı KHK'ye tabiiyetinin devam etmiş olduğu belirtilerek ÇAYKUR'a KİT tablosunda yer verilmiştir (HMB, 2021: 7). Ayrıca devir 2017 yılında gerçekleşmesine rağmen Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından 2018, 2019 ve 2020 yıllarında ÇAYKUR'a genel bütçeden sırasıyla 276, 400 ve 500 milyon TL olmak üzere sermaye transferi yapılmaya devam edilmiştir (ÇAYKUR, 2021: 9, 64).

2. ÇAYKUR'UN FAALİYET ALANI VE MALİ YAPISI

ÇAYKUR'un kuruluş ve faaliyet amacı Ana Statüsü'nün⁸ 4'üncü maddesinde hüküm altına alınmıştır. Buna göre ÇAYKUR; Türkiye'nin tarım politikasına uygun olarak çay ziraatını geliştirmek, ekonomik gereklilik, kârlılık ve verimlilik ilkeleri doğrultusunda sermaye birikimine yardım ederek yatırım kaynağı yaratmak, serbest piyasa şartlarında en çok faydayı temin etmek, gerekli hammadde temini ile her türlü çay ürünü üretmek, pazarlamak, ithal ve ihraç etmek, iç ve dış pazarlarda Teşekkülün rekabet gücünü artırmaya yönelik olarak ilişkili ve yan ürünlerde gerek ve fayda görülen her türlü faaliyetlerde bulunmaktadır.

ÇAYKUR'un faaliyet konuları yine Ana Statü'nün 4'üncü maddesinde belirtilmiştir. Söz konusu maddeye göre ÇAYKUR'un faaliyet konuları özetle şunlardan oluşmaktadır:

- Üreticilerden işletmeye uygun nitelikteki çay yapraklarını satın almak, kuru çay üretmek ve/veya üretirmek,
- Satın alınan yaş çay yapraklarını işlemek ve değerlendirmek için teknolojik faaliyette bulunmak,
- Ürettiği veya ithal ettiği kuru çayların iç ve dış pazar isteklerine uygun olarak harmanlanması, paketlenmesi ve pazarlanmasını sağlamak,
- Yukarıdaki faaliyetlerle ilgili olarak;
 - ◆ Gerekli tesisleri kurmak, kiralamak ve işletmek,
 - ◆ Üretim faaliyetlerinden doğan yan ürünleri değerlendirmek ve yardımcı maddeler üretmek, bitkisel çaylar, soğuk çay, kafein, ekstrakt⁹ ile diğer ilişkili ve yan sektörlere ait ürünlerin üretimini ve pazarlamasını yapmak ve/veya yaptırmak,
 - ◆ Çay ürününün kalite ve veriminin ve işletme tekniğinin geliştirilmesi için gerekli araştırmaları yapmak, müessese ve laboratuvarlar kurmak, işletmek,
 - ◆ Çay eksperlerinin yetiştirilmesi için gerekli önlemleri almak.

⁸ 11/04/2013 tarihli ve 28615 sayılı Resmî Gazetede yayımlanmıştır.

⁹ "Öz" anlamına gelmekte olup çay özü üretimi, çay lif ve atıklarından yapılmaktadır. Çay özü, yoğun dem verme özelliğine sahiptir.

Temelde yaş çay alım, kuru çay üretim, paketleme ve pazarlama faaliyetlerini yürüten ÇAYKUR bu faaliyet yapısına uygun bir teşkilat yapısına sahiptir. Genel idari hizmetlerinin yürütüldüğü genel müdürlük merkez teşkilatının yanı sıra kuruluşun faaliyet yapısıyla uyumlu olacak şekilde geniş bir taşra teşkilatı oluşturulmuştur. Taşra teşkilatı; 47 yaş çay işleme fabrikası, 1 paketleme fabrikası, 1 araştırma enstitüsü, 1 pazarlama ve üretim bölge müdürlüğü ile 8 pazarlama bölge müdürlüğünden oluşmaktadır (ÇAYKUR, 2021: 4).

ÇAYKUR faaliyetlerinin mali büyüklüğü kurumun gelir tablosu yardımıyla özetlenebilir (Tablo 1).

Tablo 1: ÇAYKUR 2015-2020 Dönemi Gelir Tablosu Özeti (Bin TL)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Brüt Satışlar	2.046.038	2.390.593	2.103.204	2.190.076	2.883.998	3.738.020
Satış İndirimleri (-)	382	158.896	198.324	193.312	244.098	386.770
Net Satışlar	2.045.655	2.231.697	1.904.880	1.996.763	2.639.900	3.351.250
Satışların Maliyeti (-)	1.631.263	1.837.263	1.765.110	2.035.874	2.673.200	3.307.662
Brüt Satış Kârı / (Zararı)	414.392	394.433	139.769	(39.111)	(33.300)	43.588
Faaliyet Giderleri (-)	297.332	154.838	159.479	133.585	152.001	162.302
Faaliyet Kârı / (Zararı)	117.060	239.595	(19.709)	(172.695)	(185.301)	(118.714)
Diğer Faaliyetlerden Olağan Gelir ve Kârlar (+)	12.935	20.922	19.302	31.224	10.508	6.461
Diğer Faaliyetlerden Olağan Gider ve Zararlar (-)	16.049	15.896	18.461	20.287	21.010	23.743
Finansman Giderleri (-)	41.127	110.632	175.380	349.615	395.498	322.609
Olağan Kâr / (Zarar)	72.819	133.989	(194.248)	(511.374)	(591.301)	(458.605)
Olağandışı Gelir ve Kârlar (+)	17.645	20.537	10.469	16.599	51.203	26.034
Olağandışı Gider ve Zararlar (-)	67.793	72.402	83.963	162.311	94.995	114.676
Dönem Kârı / (Zararı)	22.671	82.124	(267.742)	(657.086)	(635.092)	(547.247)
Dönem Kârı Vergi ve Diğer Yasal Yükümlülük Karşılıkları (-)	-	-	-	-	-	-
Dönem Net Kârı / (Zararı)	22.671	82.124	(267.742)	(657.086)	(635.092)	(547.247)

Kaynaklar: ÇAYKUR, 2016: 96; ÇAYKUR, 2017: 97; ÇAYKUR, 2018: 103; ÇAYKUR, 2019: 35; ÇAYKUR, 2020a: 52; ÇAYKUR, 2021: 76.

Tablo 1'de ÇAYKUR'un 2015 ve 2016 yıllarını dönem kârlarıyla, 2017, 2018, 2019 ve 2020 yıllarını ise dönem zararlarıyla kapattığı görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu 6

yıllık sürecin yalnızca 2 yılında ve düşük tutarlarda kâr elde edilmiş, diğer 4 yılın tamamında zarara uğranılmış ve bu zarar tutarları kâr edilen yıllardaki kâr tutarlarının çok üzerinde gerçekleşmiştir.

Bu verilerden ÇAYKUR'un faaliyetlerini ciddi bir biçimde zarar eden bir yapıda sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Zira 6 yıllık süreçte kârların zararlardan mahsup edilmesi neticesinde kümülatif net dönem zararı 2 milyar TL (=22.671+82.124-267.742-657.086-635.092-547.247) olarak hesaplanmaktadır. Kaldı ki ÇAYKUR 2015-2020 dönemi öncesi diğer bir 6 yıllık süreç olan 2009-2014 döneminde, 2014 yılı dışındaki yılların tamamını da 23, 27, 75, 65 ve 39 milyon TL olmak üzere dönem zararıyla kapatmış, 2014 yılında ise yalnızca 12 milyon TL kâr elde edebilmiştir (ÇAYKUR, 2016: 98).

3. ÇAYKUR'UN FİNANSMAN YAPISININ ANALİZİ

Kurumun faaliyetleri ile ilgili olarak yapılan finansman analizi Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: ÇAYKUR Finansman Dengesi (Bin TL)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
(1) Yaratılan Fonlar (2-3)	39.913	96.388	(238.834)	(670.218)	(600.851)	(490.104)
(2) Ayıklanmış Dönem Kâr / (Zararı) (a-b+c+d+e)	39.913	96.388	(238.834)	(670.218)	(600.851)	(490.104)
(a) Dönem Kâr/(Zararı)	22.671	82.124	(267.742)	(657.086)	(635.092)	(547.247)
(b) Görevlendirme Bedeli (Tahakkuk Eden)	-	-	-	-	-	-
(c) Cari Dönem Amortisman ve Tükenme Payı Gid.	19.295	23.438	31.427	33.197	33.558	56.399
(d) Cari Dönem Karşılık Gid.	2.784	172	89	23	159	204
(e) Kur Farkları (Zarar)	(4.837)	(9.346)	(2.608)	(46.352)	524	540
(3) Kanuni Yükümlülükler	-	-	-	-	-	-
(4) Toplam Finansman İhtiyacı (f+g+h+i)	379.584	499.337	715.846	29.938	866.014	564.349
(f) Yatırım	99.454	91.419	193.142	127.886	43.637	4.440
(g) Stok Artışı (Azalışı)	184.513	293.442	305.828	(235.502)	770.064	611.904
(h) Sabit Kıymet Artışı (Azalışı)	95.617	114.476	216.876	137.554	46.566	(51.995)
(i) Bağlı Ortaklıklara ve İştiraklere Sermaye Artışı	-	-	-	-	5.747	-
(5) Borçlanma Gereği (4-1)	339.671	402.949	954.680	700.156	1.466.865	1.054.453
(6) Toplam Bütçe ve Fon Transferleri (i+j+k)	256.000	25.000	250.000	276.000	400.000	500.000

Tablo 2: (Devamı)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
(i) Sermaye Transferleri	256.000	25.000	250.000	276.000	400.000	500.000
(j) Görevlendirme Bedeli	-	-	-	-	-	-
(k) Yardım	-	-	-	-	-	-

Kaynaklar: ÇAYKUR, 2016: 85, 86; ÇAYKUR, 2017: 33, 86, 87, 98, 102; ÇAYKUR, 2018: 91, 92; ÇAYKUR, 2019: 29, 36, 40, 45; ÇAYKUR, 2020a: 6, 14, 27, 40, 41; ÇAYKUR, 2021: 9, 20, 47, 65, 66, 76.

Tablo 2’de yer alan gelir tablosunda kâr ya da zarar sonucuna ulaşılırken finansman tablosunda kuruluşlar için o yılın faaliyetlerinden ne kadar finansman ihtiyacı doğduğu ve bu ihtiyacın ne şekilde karşılandığı gösterilmektedir. Tablo 2’de ilk olarak “Ayıklanmış Dönem Kâr/Zarar” kalemi hesaplanmaktadır. Bu hesaplama; Hazine tarafından karşılanacak olan ve yıl içinde tahakkuk eden görevlendirme bedelinin, dönem kârı tutarından çıkarılması; amortisman, karşılık giderleri ve kur farklarının ise dönem kârı tutarına ilave edilmesi suretiyle yapılmaktadır. “Ayıklanmış Dönem Kâr/Zarar” kaleminden “Kanuni Yükümlülükler” kaleminin çıkarılmasıyla da “Yaratılan Fonlar” başlığı altında ÇAYKUR’un o yıl için kendisi tarafından oluşturulan kullanılabilir kaynak tutarı hesaplanmaktadır.

“Borçlanma Gereği” kalemi ise; yatırım, stok artışı, sabit kıymet artışı, bağlı ortaklıklara ve iştiraklere sermaye artışı kalemlerinin toplamı olan o yıl için gerçekleşen “Toplam Finansman İhtiyacı” kaleminden “Yaratılan Fonlar” kaleminin çıkarılmasıyla hesaplanmaktadır. Böylece Kuruluşun o yıl faaliyetlerinden kaynaklı olarak ne kadarlık bir borçlanma ihtiyacı duyduğu ortaya konulmaktadır. “Toplam Bütçe ve Fon Transferleri”; sermaye transferleri, görevlendirme bedeli ve yardım ödemelerinden oluşmaktadır. Söz konusu transferlerin kuruluşun finansman ihtiyacının bir kısmını karşılaması nedeniyle kuruluşun o yıllık faaliyetlerine bağlı olarak piyasadan borçlanmak durumunda kalacağı ilave tutar, “Borçlanma Gereği”nden bu transfer tutarları kadar daha düşük gerçekleşmektedir.

Tablo 2’de görüleceği üzere dönem zararları, ÇAYKUR’un finansman açığı vermesinin temel nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Dönem zararları neticesinde finansman açığı oluşurken bu ya da başka nedenlerle oluşan finansman açığının banka kredileriyle kapatılması dolayısıyla gerçekleşen ilave finansman giderleri de ayrıca dönem zararının artmasına ya da kârının düşmesine neden olmaktadır. Tablo 1’deki finansman giderlerinin yıldan yıla yükselmesi ve son üç yıl olan 2018, 2019 ve 2020 yıllarının tamamında 300 milyon TL’nin üzerinde seyretmesi bunun bir göstergesidir. Finansman giderlerinin yüksekliği 2017, 2018, 2019 ve 2020 yıllarında ÇAYKUR’un faaliyet zararlarının çok üzerinde olağan ve dönem zararına uğramasına neden olmuştur.

Tablo 2’den finansman açığının diğer bir nedeninin stok artışları olduğu anlaşılmaktadır. ÇAYKUR için stok sorunun varlığı ise Tablo 3’te görülmektedir.

Tablo 3: Çay Alım ve Stok Değerleri

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
(1) Çay Alım Tutarı (Bin TL)	1.091.307	1.256.891	1.100.803	1.768.692	2.264.995	2.572.458
(2) Çay Stok Tutarı (Bin TL)	767.450	1.081.353	1.335.095	1.930.142	2.703.291	3.314.809
(2)/(1) (Yüzde)	70	86	121	109	119	129

Kaynaklar: ÇAYKUR, 2016: 22; ÇAYKUR, 2018: 22; ÇAYKUR, 2019: 6; ÇAYKUR, 2020a: 13, 28; ÇAYKUR, 2021: 16, 53.

Tablo 3'ten görüldüğü üzere ÇAYKUR 2015-2020 döneminde 1 milyar TL ile 2,6 milyar TL arasında yaş çay alım harcaması yapmıştır. Bu harcamaların en yüksek olduğu 2018, 2019 ve 2020 yıllarında, Tablo 1'den görüldüğü üzere finansman giderleri sırasıyla 350 milyon TL, 395 milyon TL ve 323 milyon TL gibi çok yüksek tutarlara ulaşmış ve bu etki nedeniyle faaliyet zararlarının çok üzerinde olağan zararlara uğramıştır. Yüksek yaş çay alım harcamalarının ÇAYKUR'un finansman giderlerini artırması suretiyle dönem zararını yükselten önemli bir faktör olduğu anlaşılmaktadır. Zira ÇAYKUR yüksek alımlar nedeniyle üreticiye yaptığı ödemeler karşısında, çay satışını ve tahsilatını daha uzun bir sürede gerçekleştirebilmektedir. Buradaki ticari faaliyetin üretime dayalı satış olması nedeniyle yaş çay alımları karşısında kuru çay satış hasılatının vadesinin daha uzun olması eleştirisi konusudur. Ancak rasyonel olmayan ve eleştirilen asıl husus, satışların çok üzerinde alış yapılarak aşırı seviyelere ulaşan stok miktar ve tutarlarıdır.

Tablo 3'ten görüleceği üzere kuruluşun çay stok tutarı sürekli artarak 2018 yılında 2 milyar TL'ye, 2019 yılında 3 milyar TL'ye yaklaşmış ve son olarak 2020 yılında 3 milyar TL'yi de aşarak 3,3 milyar TL'ye ulaşmıştır. Aynı yıllar stok tutarlarının alım tutarlarına oranı %100 oranını dahi geçmiş ve 2020 yılında en yüksek seviye olan %129 oranına kadar yükselmiştir. Bu yüksek oranlar, ÇAYKUR'un Aralık ayı sonunda stoklarındaki toplam çay tutarının, o yılki gerçekleşmiş olan (Mayıs-Ekim dönemindeki) alım tutarını geçmiş olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Aralık ayının sonu itibarıyla alımların üzerinden yaklaşık 6 ay geçmesine rağmen 2017, 2018, 2019 ve 2020 yıllarında ÇAYKUR'un bir önceki yıla ait stokları dahi tüketemediği anlaşılmaktadır. Bu durum ise ÇAYKUR'un çok ciddi bir stok sorunuyla karşı karşıya olduğunun açık bir göstergesidir.

Tablo 2'den, dönem zararları ve stok artışları dışında yıldan yıla değişmekle birlikte genel olarak yatırım ve sabit kıymet artışı kalemlerinin de ÇAYKUR'un temel finansman ihtiyacını oluşturan kalemler arasında olduğu anlaşılmaktadır. Oluşan finansman ihtiyacının ne kadarlık bir bölümünün sermaye şeklinde ÇAYKUR'a transfer edilmiş olduğu da yine aynı tabloda görülmektedir. ÇAYKUR'a genel bütçeden yapılan sermaye transferi sonrasında kuruluşun kalan finansman ihtiyacı, bunu nasıl karşıladığı ve maliyeti Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4: Finansman İhtiyacı, Sermaye Transferi ve Borç İlişkisi (Bin TL)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
(1) Borçlanma Gereği*	339.671	402.949	954.680	700.156	1.466.865	1.054.453
(2) Sermaye Transferleri	256.000	25.000	250.000	276.000	400.000	500.000
(2-1) Transfer Sonrası Finansman Fazlası (Açığı)	(83.671)	(377.949)	(704.680)	(424.156)	(1.066.865)	(554.453)
Banka Kredileri**	586.300	1.298.450	1.529.800	2.055.790	3.498.250	4.165.800
Finansman Giderleri*	41.127	110.632	175.380	349.615	395.498	322.609

* Tablo 2'den alınmıştır.

** Hepsi kısa vadeli olup 2015-2020 döneminde banka kredisi dışında ÇAYKUR'un kısa ya da uzun vadeli başka mali borcu yoktur. Banka kredilerinin toplam yabancı kaynaklar içerisinde payı, yüzde 85 ile yüzde 95 aralığında değişmektedir.

Kaynaklar: ÇAYKUR, 2017: 82; ÇAYKUR, 2019: 42; ÇAYKUR, 2020a: 6, 58; ÇAYKUR, 2021: 9, 60.

Tablo 4'ten, genel bütçeden yapılan sermaye transferlerine rağmen oluşan yüksek borçlanma gerekleri nedeniyle ÇAYKUR'un her yıl finansman açığı verdiği görülmektedir. 2016, 2017, 2018, 2019 ve 2020 yıllarında yüksek finansman açıkları nedeniyle toplam banka kredileri sürekli artmış ve dolayısıyla finansman giderleri de yüksek gerçekleşmiştir. Finansman giderleri ciddi bir maliyet kalemi olarak Tablo 1'de görüleceği üzere ayrıca dönem zararını artıran bir unsur olmuştur. 2015-2020 döneminde, bir önceki yıla göre 712 milyon TL'lik artışla banka kredilerindeki ilk büyük artış, 2016 yılında gerçekleşmiştir. 2016 yılında bir önceki yıla göre banka kredisindeki söz konusu artışın 377 milyon TL'lik finansman açığının çok üzerinde olması, bu yılda 2015 yılına göre ticari alacaklardaki yaklaşık 415 milyon TL'lik artıştan kaynaklanmaktadır (ÇAYKUR, 2017: 102). 2016 yılında 2015 yılına göre daha fazla vadeli satış yapılması ve bu nedenle daha fazla ticari alacak tutarı oluşması nedeniyle vadeli satıştan kaynaklı nakit ihtiyacı banka kredileriyle karşılanmıştır.

2015-2020 döneminde banka kredilerindeki en büyük artış 1.442 milyon TL ile 2019 yılında gerçekleşmiş ve böylece banka kredi borcu 3,5 milyar TL seviyesine çıkmıştır. Sermaye transferi sonrası 1 milyar TL gibi çok ciddi bir finansman açığı verilen söz konusu yılda banka kredilerindeki artış, finansman açığından da fazladır. Bunun nedeni ise 2016 yılında olduğu gibi bir önceki yıla göre ticari alacaklarda 323 milyon TL tutarındaki artış olarak dikkat çekmektedir (ÇAYKUR, 2020a: 56). 2019 yılında da 2016 yılına benzer şekilde vadeli satışlar bir önceki yıla göre daha fazla gerçekleşmiş ve bu satışların maliyeti banka kredilerinden karşılanmıştır. Bu olumsuz tablo 2020 yılında da sürmüş ve toplam banka kredisi 2010 yılı sonunda 4 milyar TL'yi geçmiştir.

Bu tespit ve değerlendirmeler, ÇAYKUR'un mali ve finansal tablosunu olumsuz etkileyen en temel iki unsurun, yüksek stoklar ve dönem zararları olduğunu ortaya koymaktadır. Yüksek stoklar ve dönem zararları, bir yandan sermaye transferi yapılmasına neden olarak genel bütçeyi olumsuz etkilerken diğer yandan yapılan sermaye transferlerine rağmen kapanmayan finansman açığı dolayısıyla yüksek banka kredilerine neden olmaktadır. Yüksek

tutarlı krediler ise bir yandan finansal sürdürülebilirlik için ciddi bir risk oluştururken diğer yandan yüksek finansman giderleri dolayısıyla dönem zararını artırmaktadır.

Yüksek stoklar ve dönem zararları dışında finansman ihtiyacı doğuran diğer temel kalemler olan yatırım harcamaları ve sabit kıymet artışları ise kabul edilebilir ve istikrarlı bir seviyede bulunmaktadır. Gerek makul seviyede bulunmaları gerekse bir işletmenin yapı ve teknolojik yenileme harcamalarının kaçınılmaz olduğu dikkate alındığında, yatırım ve sabit kıymetler için yapılan harcamalar, bu çalışma kapsamında eleştiri konusu yapılmamaktadır.

4. DÖNEM ZARARI VE YÜKSEK STOK SORUNUNUN BELİRLEYİCİLERİ

Finansal analiz neticesinde ÇAYKUR için dönem zararları ve yüksek stoklar iki temel sorun olarak ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla bu sorunların belirleyicilerini ortaya koymak, rasyonel bir işletme politikasına yönelik yol gösterici olması açısından önem arz etmektedir.

Tablo 5: Çay Alış-Satış Fiyat Artış Oranları ile ÜFE-TÜFE Karşılaştırmaları

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Yaş Çay Alım Fiyatı (TL/kg)*	1,60	1,83	2,10	2,41	3,02	3,42
Yıllık Alım Fiyatı Artışı (%)	15,55**	14,37	14,75	14,76	25,31	13,24
ÜFE Artışı (%)***	6,98	5,19	9,02	15,80	32,85	9,14
Yurt İçi Çay Satış Fiyatı (TL/kg)****	16,20	18,51	18,59	19,60	22,51	23,88
Yıllık Satış Fiyatı Artışı (%)	30,05	14,24	0,46	5,42	14,82	1,06
TÜFE Artışı (%)*****	7,67	7,78	11,14	16,33	15,18	12,28

* Çay alımı için ÇAYKUR'un ödemiş olduğu toplam tutarın toplam alım miktarına bölünmesiyle hesaplanan ortalama alım fiyatıdır.

** ÇAYKUR'un 2014 yılı ortalama yaş çay alım fiyatı olan 1,38 TL dikkate alınarak hesaplanmıştır.

*** Alımların Mayıs ayında başlaması ve alım fiyatlarının söz konusu ay içerisinde belirlenmesi nedeniyle ÜFE artış oranı olarak Mayıs ayı itibarıyla on iki aylık ortalamalara göre değişim dikkate alınmıştır.

**** KDV hariç olmak üzere yıllık ortalama ÇAYKUR satış fiyatıdır.

***** Satış fiyatlarının yıllık ortalama fiyatlar olması sebebiyle TÜFE artışı için on iki aylık ortalamalara göre yıllık değişim dikkate alınmıştır.

Kaynaklar: ÇAYKUR, 2015: 22; ÇAYKUR, 2017: 22; ÇAYKUR, 2019: 10; ÇAYKUR, 2020a: 13, 19; ÇAYKUR, 2021: 16, 36; TÜİK, 2022a; TÜİK, 2022b.

Tablo 5'te, 2015-2020 döneminde ÇAYKUR'un uygulamış olduğu alış ve satış fiyatı politikası görülmektedir. Alış fiyat artışları, 2018 ve 2019 yılları dışında ÜFE artışlarından daha yüksek gerçekleşmiştir. Satış fiyat artışlarının 2015 ve 2016 yıllarında TÜFE artışlarından daha fazla, 2017, 2018, 2019 ve 2020 yıllarında ise düşük gerçekleştiği görülmektedir. Bu yıllardan 2019 yılı dışında, TÜFE artışları karşısındaki satış fiyatı artışlarındaki düşüklük, çok ciddi seviyelerde gerçekleşmiştir. Bu verilerle doğrultusunda 2015 ve 2016 yıllarında dönem kârı elde edilirken; 2017, 2018, 2019 ve 2020 yıllarında ise yüksek dönem zararlarına uğranılmıştır. Ayrıca yine Tablo 5'ten dönem kârıyla kapatılan yıllardan 2015

yılında satış fiyatlarındaki artışların alım fiyatlarındaki artıştan daha fazla, 2016 yılında ise daha düşük olmakla birlikte alım fiyat artışlarına çok yakın gerçekleştiği görülmektedir. Dönem zararına uğranılan 2017, 2018, 2019 ve 2020 yıllarında ise satış fiyatlarındaki artış, alım fiyatlarındaki artışın çok altında kalmıştır. Bu göstergelerden, satış fiyatlarındaki artışın bir yandan TÜFE diğer yandan da alış fiyat artışlarının altında gerçekleşmesi şeklindeki her iki nedenin de dönem zararlarının belirleyicisi olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte satış fiyat artışlarının TÜFE ve alış fiyat artışlarından düşük kalmasının, ÇAYKUR'un sahip olduğu yüksek çay stoklarından kaynaklandığı şeklinde bir yorumda da bulunulabilir. Zira yüksek stok miktarlarını makul seviyelere düşürebilmek ve finansman ihtiyacını giderebilmek amacıyla yüksek miktarda çay satışı yapma ihtiyacı duyan Kuruluşun fiyatları düşük belirlemek durumunda kalabileceği değerlendirilebilir.

ÇAYKUR'un stok sorunu Tablo 6'dan görülebilmektedir.

Tablo 6: Çay Alış-Satış ve Stok Miktarları (Ton)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
*Çay Alış (Üretim) Miktarı	131.755	138.718	100.751	136.552	141.110	142.049
Çay Satış Miktarı	120.654	122.777	106.678	105.479	121.387	132.291
Toplam Çay Stok Miktarı	64.033	79.786	74.606	103.617	122.510	131.753
6 Yıllık Ortalama Alım Miktarı						131.823
6 Yıllık Ortalama Satış Miktarı						118.211

* ÇAYKUR'un almış olduğu yaş çay yaprağının kuru çaya dönüşümünde yaklaşık yüzde 80 oranında ağırlık kaybına uğraması nedeniyle satışlarla karşılaştırılabilir olması amacıyla yaş çay alım miktarları olarak aynı yılda söz konusu yapraklardan üretilen kuru çay miktarları baz alınmıştır.

Kaynak: ÇAYKUR, 2020b: 13, 14, 15; ÇAYKUR, 2021: 22, 41.

Tablo 6'dan, ÇAYKUR'un 2017 yılı dışında her yıl satış miktarının üzerinde çay alımı yaptığı görülmektedir. Bu süreçte satış miktarlarındaki dalgalanmalara rağmen alım miktarları 2017 yılı dışında her yıl artmış ve 2020 yılında, kuru çay bazında 142 bin ton ile en yüksek alım gerçekleştirilmiştir. 2015-2020 döneminin ortalamaları alındığında, ÇAYKUR her yıl satış miktarından yaklaşık 14 bin ton daha fazla alım gerçekleştirmiştir. Bu politikanın neticesinde 2020 yılında 132 bin ton ile çok yüksek stok miktarına ulaşılmıştır. 2020 yılının tamamında 132 bin ton çay satışının gerçekleştiği dikkate alındığında, yılsonuna gelindiğinde yıl içinde gerçekleşen çay satışı miktarı kadar halen stokta çay bulunması, ÇAYKUR'un ne kadar yüksek bir stok miktarına ulaştığını göstermektedir.

Tablo 6'daki veriler değerlendirildiğinde, alış ve satış fiyat politikasında olduğu gibi bunlara ilişkin miktar politikasında da ÇAYKUR'un temel işletmecilik politikalarına uygun davranmadığı anlaşılmaktadır. Zira yüksek stok miktarlarına sahip bir işletmeden, her yıl satış miktarının üzerinde alım yapmaya devam etmesi beklenmez. Çünkü yüksek stoklar yüksek maliyetlere neden olmaktadır. Bir yandan alımlar nedeniyle ilave finansman ihtiyacı oluşmakta ve bu nedenle finansman giderleri artmakta, diğer yandan muhafaza kaynaklı stok maliyetleri artmaktadır.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

ÇAYKUR 233 sayılı KHK uyarınca verimlilik ve kârlılık ilkelerini gözeterek iktisadi alanda ticari esaslara göre faaliyet göstermek durumunda olan İDT statüsüyle faaliyet gösteren bir KİT'tir. Ancak mali ve finansal analiz bölümünde tespit edildiği üzere Kuruluş faaliyetlerini kârlı bir şekilde sürdürmemektedir. 2015-2020 döneminin ilk iki yılında düşük dönem kârları elde eden Kuruluş 2017, 2018, 2019 ve 2020 yıllarını çok yüksek dönem zararlarıyla kapatmıştır. Nitekim söz konusu 6 yıllık dönemin kümülatif net zararı 2 milyar TL olarak hesaplanmıştır.

Mali tablolar incelendiğinde, satış fiyatlarının gerek TÜFE gerekse alış fiyatlarına göre daha düşük artması, zararların bir nedeni olarak tespit edilmiştir. Ayrıca alış fiyatlarının genel olarak ÜFE'den daha yüksek artması da zararlarda etkili olmuştur. Yüksek banka kredileri nedeniyle katlanılan finansman giderlerindeki artış ise zararlara ilişkin diğer bir neden olarak tespit edilmiştir. Yüksek banka kredilerinin ise dönem zararının yanı sıra yüksek stok kaynaklı finansman açıklarından kaynaklandığı anlaşılmıştır.

Yüksek stoklar, alım maliyetleri nedeniyle doğrudan finansman ihtiyacı oluştururken bu ihtiyacın giderilmesi için kullanılan banka kredilerinden kaynaklanan finansman giderleri aracılığıyla dönem zararını artırmak suretiyle dolaylı bir şekilde de finansman ihtiyacına neden olmaktadır. Nitekim 2015-2020 döneminde her yıl satışlardan ortalamada 14 bin ton daha fazla alım yapılması ve 2020 yılı sonunda 132 bin ton stok miktarına ulaşılması ÇAYKUR'un yüksek stok sorunu olduğunu ortaya koymaktadır. Zira 132 bin ton çay stoku nun 2020 yılı satış fiyatlarıyla değeri yaklaşık 3,2 milyar TL'dir¹⁰.

Stokların bu görünen maliyetlerinin yanı sıra görünmeyen maliyetleri de bulunabilmektedir. Zira Kuruluşun satış fiyatı artışlarının genel olarak alış fiyatları ve TÜFE artışlarından daha düşük gerçekleşmesinde, yüksek stokların etkisinin olduğu değerlendirilmektedir. Bu etkinin temel nedeni, yüksek stoklardan kaynaklı maliyet ve dolayısıyla finansman baskısıdır. Yüksek stokları eritmek ve böylece maliyet ve finansman baskısını azaltmak için daha fazla satış gerçekleştirmek gerekmektedir. Bu da satış fiyatlarının, kârlılığı sağlayabilecek seviyeden çok daha düşük gerçekleşmesine neden olabilmektedir.

Yüksek stokların temel nedeni ise ÇAYKUR'un alım miktarını, satış ve stok miktarına göre ayarlayamamasıdır. Rasyonel bir işletmeden beklenmeyecek şekilde, stok miktarları her yıl artarken Kuruluş her yıl satış miktarının üzerinde alım yapmaya devam etmiştir.

ÇAYKUR'un rasyonel olmayan bu alım ve stok politikası, yüksek zararlara ve finansman açıklarına uğramasına neden olmaktadır. Finansman açıklarının bir kısmının bütçeden sermaye transferi şeklinde finanse edilmesi bir yandan genel bütçeye yük oluştururken diğer yandan işletme performansının olumsuz olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır. Sermaye transferiyle karşılanmayan finansman açıkları ise piyasadan borçlanılmak suretiyle kapatılmaktadır. Söz konusu borçlanma, banka kredilerinin yüksek seviyelere ulaşmasına, bu durum ise işletmenin finansal baskıya maruz kalmasına yol açmaktadır.

¹⁰ ÇAYKUR'un 23,88 TL'lik 2020 yılı satış fiyatı dikkate alınarak hesaplanmıştır.

ÇAYKUR'un rasyonel olmayan bu işletme politikalarının temelinde, zımni de olsa üretici refahına dönük kamusal politikalar olduğu düşünülebilir. Zira yüksek stoklara sahip bir işletmenin satışlarının üzerinde alım gerçekleştirmeye devam etmesi ya da alım fiyatlarını hem satış fiyatı hem de ÜFE artış oranlarının üzerinde belirlemesinin başka bir gerekçesi bulunmamaktadır. Kaldı ki bu politikalar, Kuruluşun yaşamış olduğu ciddi finansman sorununa rağmen devam etmektedir. Üretici refahını gözetmesi açısından iyi niyetle yapıldığı düşünülse de bu tür kamusal politikalar, enflasyon gibi makroekonomik göstergelerde ve satış fiyatı yüksekliği gibi tüketici refahında ciddi sorunlara yol açabilmektedir. Bu itibarla üreticilerin desteklenmesi, ÇAYKUR ya da başka bir KİT'in faaliyetlerine yapılan zımni müdahalelerle gerçekleştirilmek yerine maliyeti doğrudan bütçeden karşılanan yöntemlerle yapılabilir. Nitekim çay üreticileri, fark ödemesi desteği ve koşulu yerine getirenler için organik tarım desteklemesi şeklinde genel bütçe kapsamında desteklenmektedir (Arslantürk, 2022: 156). Bu desteklerin yanı sıra çay üreticileri özellikle alım politikalarıyla ÇAYKUR aracılığıyla da desteklenmek isteniyorsa ÇAYKUR'a bu konuda açık bir görev verilmesi daha uygun olacaktır. Nitekim mevzuatta yer alan görevlendirme hükümleri buna izin vermektedir. 233 sayılı KHK'nin 35'inci maddesinin üçüncü fıkrasında *"İkinci fıkra çerçevesinde Cumhurbaşkanınca teşebbüs, müessese ve bağlı ortaklıkların mal ve hizmetlerinin fiyatlarının satış fiyatının altında tespit edilmesi veya teşebbüs, müessese ve bağlı ortaklıklara faaliyet alanları ile ilgili olarak görev verilmesi hâlinde söz konusu görevler ile ilgili bu kuruluşlara ödenecek görevlendirme bedeli Hazine ve Maliye Bakanlığı bütçesine konulacak ödenekle karşılanır."* hükmü bulunmaktadır. Aynı maddenin dördüncü ve beşinci fıkralarında ise görevlendirme bedeline ilişkin hususların ve bu bedelin hesaplanma yönteminin Cumhurbaşkanı kararında açıkça belirtileceği, her bir görevlendirme uygulamasına ilişkin usul ve esasların da Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından, KİT'in ilgili Bakanlığı'nın görüşü alınarak belirleneceği hüküm altına alınmıştır. Dolayısıyla ÇAYKUR, Cumhurbaşkanlığı Kararnamesiyle kendi alım ihtiyacı dışındaki alımlar için görevlendirilebilir ve bu alımlardan kaynaklı masraflar belirli bir kâr payı da ilave edilerek "görevlendirme bedeli" altında ÇAYKUR'a genel bütçeden ödenebilir. Böylece hem KİT sisteminin mali ve finansal yapısı hem makroekonomik göstergelerle birlikte tüketici refahı olumsuz etkilenmeyecek hem de üreticiler daha şeffaf bir şekilde desteklenmiş olacaktır.

ÇAYKUR'un zımni kamusal politikaların etkisiyle uygulamış olduğu rasyonel olmayan söz konusu işletmecilik politikalarının yanı sıra hiçbir kamusal yönü olmayan ve dolayısıyla kamusal politika olma ihtimali bulunmayan yanlış işletmecilik faaliyetleri de dikkat çekmektedir. Kuruluşun gerçekleştirmiş olduğu yüksek reklam ve sponsorluk harcamaları bunlara örnek olarak verilebilir. Söz konusu harcamalar özellikle 2016 ve 2017 yıllarında 71 milyon TL ve 67 milyon TL gibi çok yüksek tutarlara ulaşmıştır (ÇAYKUR, 2017: 93; ÇAYKUR, 2018: 98). Bu harcama kalemi, Kuruluşun finansman açığının en yüksek tutara ulaşmış olduğu 2019 yılında dahi 36 milyon TL tutarında gerçekleşmiştir (ÇAYKUR, 2020a: 47). Son yıllardaki özellikle dönem zararları ve stok artışlarının etkisiyle oluşan yüksek finansman açıkları neticesinde Kuruluşun 2020 yılı sonunda banka kredi borcu 4 milyar TL'yi aşmıştır. Yurtiçi pazar

payının yarısına¹¹ sahip olan ve tanınırlık sorunu bulunmayan Kuruluşun böylesine ciddi seviyede finansman sorunu yaşarken yapmış olduğu bu tür harcamalar ciddi bir israf kalemi olarak değerlendirilmektedir. Bu da Kuruluşun açık bir kamusal politika hedefi olmasa da uygulamış olduğu yanlış işletmecilik politikasına ilişkin bir örnek teşkil etmektedir.

ÇAYKUR'un tüm bu rasyonel olmayan işletmecilik politikaları genel bütçeye olumsuz yansımaktadır. Finansman ihtiyacını gidermesi için Kuruluşa genel bütçeden sermaye transferleri yapılırken transferler sonrası dahi Kuruluş finansman açıklarıyla karşılaşmaktadır. Bu açıkları ise piyasadan borçlanmak suretiyle kapatmaktadır. Ancak bu borçların finansman fazlası vermek suretiyle Kuruluş tarafından kapatılamaması durumunda nihai olarak bütçeden karşılanması söz konusu olacaktır. Bu da bütçe dışı kuruluşlardan olmasına rağmen bütçeden kaynak kullanması açısından ÇAYKUR'un özellikle genel harcama politikası itibarıyla finansman durumunun önemini ortaya koymaktadır. Zira kaynak kullanımında etkinlik, israfın önlenmesi, suiistimallere yol açılmaması ve amaçlar açısından harcama yönetimine büyük özen gösterilmesi gerekmektedir (Akdoğan, 2002: 477). Nitekim bir KİT olarak sermayesinin tamamı devlete ait olan ÇAYKUR'un faaliyetlerini 233 sayılı KHK'yle öngörüldüğü şekilde verimlilik ve kârlılık ilkeleri doğrultusunda yerine getirme yükümlülüğü bulunmaktadır. Aksi bir durum, oluşan maliyetin genel bütçe aracılığıyla tüm vatandaşlar tarafından karşılanmasını gerektirmektedir. Kaldı ki rasyonel olmayan işletmecilik politikaları, fiyat sisteminin bozulması şeklinde piyasanın etkin işleyişine ve enflasyon gibi makroekonomik göstergelerin kötüleşmesine de yol açmaktadır. Sonuç olarak hem KİT hem piyasa sisteminin sağlıklı bir şekilde işlemesi hem de tüm ülke vatandaşlarının refahı açısından, ÇAYKUR'un faaliyetlerini mevzuatta öngörüldüğü şekilde verimlilik ve kârlılık ilkeleri çerçevesinde yerine getirmesi ve buna engel teşkil eden uygulamalardan kaçınması büyük önem arz etmektedir.

ÇAYKUR'un işletmecilik politikasına ilişkin bu açıklamaların yanı sıra TVF'ye devrinin değerlendirildiği bölümde yapılan açıklamalar uyarınca gerek mevzuat ve uygulamanın tutarlılığı gerekse KİT sisteminin ve TVF'nin sağlıklı bir şekilde işleyişine açısından, hisselelerinin tekrar Hazine'ye devredilmek suretiyle Kuruluşun Hazine portföyünde faaliyetlerine devam etmesinin uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "*Etik Kurallara Uygunluk*" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Makalenin tamamı her iki yazar tarafından ortak üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek ve Teşekkür Beyanı

Makale için herhangi bir destek alınmamıştır.

¹¹ Yıldan yıla değişmekle birlikte yurtiçi çay alım ve satışlarının yüzde 50-55'i ÇAYKUR tarafından gerçekleştirilmektedir (ÇAYKUR, 2020b, s. 7, 14)

KAYNAKÇA

- Akdoğan, A. (2002). *Kamu Maliyesi*, 8. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Alhasel, B. (2015). Sovereign Wealth Funds: A Literature Review, *Journal of Economics and Business*, 78, 1-13.
- Anthopoulos, I & Pitelis, C., & Liakou, C. (2016). The Nature, Performance and Economic Impact of Sovereign Wealth Funds, *FESSUD Project Working Paper 35*, Leeds.
- Arslantürk, Y. (2022). *Türkiye'de Tarımsal KİT'lerin Analizi ve Yeni Politika Önerileri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, Doktora Tezi.
- Bayar, Y. & Yıldırım, M. (2013). Ulusal Varlık Fonlarının Regülasyonuna Yönelik Çabalar: Santiago Prensipleri, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 50(585), 67-80.
- Bremmer, I. (2009). State Capitalism Comes of Age: The End of the Free Market?, *Foreign Affairs*, 88(3), 40-55.
- (2010). The End of the Free Market: Who Wins the War Between States and Corporations?, *European View*, 9(2), 249-252.
- ÇAYKUR (2008). *Stratejik Plan 2009-2013*, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü.
- (2015). *2014 Yılı Faaliyet Raporu*, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü.
- (2016). *2015 Yılı Faaliyet Raporu*, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü.
- (2017). *2016 Yılı Faaliyet Raporu*, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü.
- (2018). *2017 Yılı Faaliyet Raporu*, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü.
- (2019). *2018 Yılı Faaliyet Raporu*, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü.
- (2020a). *2019 Yılı Faaliyet Raporu*, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü.
- (2020b). *Çay Sektörü Raporu 2019*, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü.
- (2021). *2020 Yılı Faaliyet Raporu*, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü.
- HMB (2021). *2020 Kamu İşletmeleri Raporu*, Hazine ve Maliye Bakanlığı Kamu Sermayeli İşletmeler Genel Müdürlüğü.
- Pınar, A. (2011). *Kamu Maliyesi ve Maliye Politikası*, 7. Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Shunmugam, V. (2012). Sovereign Wealth Funds and Emerging Economies-Reap the Good; Leave the Bad, *Macroeconomics and Finance in Emerging Market Economies*, 5(2), 281-296.
- SWFI (2022). Sovereign Wealth Funds: Nature & Purpose, *What is a Sovereign Wealth Fund*, <https://www.swfinstitute.org/research/sovereign-wealth-fund> (23.04.2022).
- TÜİK (2022a). Yurtiçi Üretici Fiyat Endeksi (2003=100), *Temel İstatistikler*, <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> (04.03.2022).
- (2022b). Tüketici Fiyat Endeksi (2003=100), *Temel İstatistikler*, <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> (04.03.2022).
- Yereli, A.B., & Yaman, İ. (2017). Ulusal Varlık Fonlarını Anlamak: Fırsat mı, Tehdit mi?, *Sosyoekonomi*, Vol. 25(34), 69-86.

YAZARLARA BİLGİ, YAYIN POLİTİKASI, ETİK KURALLARA UYGUNLUK VE YAZIM KURALLARI

Yazarlara Bilgi;

Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin amacı, bilimsel normlara ve bilim etiğine uygun, nitelikli ve özgün çalışmaları titizlikle değerlendirerek, düzenli aralıklarla yayımlanan ve sosyal bilimler alanında tercih edilen öncelikli dergiler arasında yer almaktır.

Yayın dili, Türkçe ve İngilizce olan Dergi; İktisat, İşletme, Kamu Yönetimi, Maliye, Ekonometri, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, Uluslararası İlişkiler, Hukuk, Siyaset Bilimi, Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı, Sosyoloji, Batı Dilleri ve Edebiyatı, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık, Felsefe ve Din Bilimleri, Temel İslam Bilimleri, Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları vb. sosyal bilimler alanında yapılan çalışmaları kapsamaktadır.

Bu derginin hiçbir bölümü yazılı ön izin olmaksızın hiçbir biçimde ve hiçbir yolla yeniden üretilmez ve dağıtılamaz. Derginin her hakkı saklıdır.

Dergide yayınlanan çalışmalardaki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Karadeniz Teknik Üniversitesi veya Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün görüşlerini yansıtmaz.

Dergimiz; EBSCO, TÜBİTAK/ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (TR Dizin) ve Türk Eğitim İndeksi tarafından taranmaktadır.

Yayın Politikası;

Yayınlanmak üzere yazarlarca gönderilen çalışmalar, yazarların ORCID numaraları ile birlikte DergiPark sistemi üzerinden dergiye iletilir ve tüm yazışmalar yine bu sistem üzerinden yürütülür. Editörler, dergiye gönderilen çalışmaları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Ayrıca yayınlanmak üzere dergiye gönderilen çalışmaların intihal programları yardımıyla benzerlik oranları tespit edilir ve Dergi Yayın Kurulu'nun belirlemiş olduğu oranın üzerinde benzerlik taşıyan çalışmalar değerlendirmeye alınmaz. Dergide kör hakemlik uygulaması geçerli olup, bir çalışmanın dergide yayımlanabilmesi için iki hakem tarafından olumlu görüş bildirilmiş olması gerekir. Hakemlerden birinin olumlu diğerinin olumsuz görüş bildirmesi durumunda editör tarafından üçüncü bir hakemin değerlendirmesine başvurulur. Makale değerlendirme süresi ortalama 5-6 aydır.

Etik Kurallara Uygunluk;

1. Yayınlanmak üzere dergiye gönderilen çalışmalar özet ve tam metin olarak sunulmamış, daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır.
2. Çalışmalarda bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygunluk, Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi Madde 4, TÜBİTAK Araştırma

ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği Madde 9 ve Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi Madde 6'da yer alan hükümler çerçevesinde değerlendirilmektedir.

3. "Etik Kurul Kararı" gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için etik kurul onayı alınmış olmalı ve bu onay çalışmada belirtilerek belgelendirilmelidir.

Yazım Kuralları;

1. Yazılarda metnin başında Türkçe özet ve altında İngilizce başlık ve özet verilmelidir. Özler **9 punto** ile yazılmış ve **200 kelimeyi** aşmayacak şekilde olmalıdır. "Öz" başlığı sola yaslı olarak bold yazılmalıdır. Metin dili yabancı dilde olan çalışmalarda yabancı dildeki özeti altında Türkçe özet yer almalıdır. Özün altında, çalışmanın alanını tanımlayabilecek en az üç en fazla beş adet "anahtar kelime" (**Keywords**) bulunmalıdır. Özde denklem, atıf, standart dışı kısaltmalar, vb. yer almamalıdır.
2. Yazılar, MS Word 97 veya üzeri sürümlerde **A4 kâğıdı** boyutunda, "**Times New Roman**" yazı stili, **tek satır** aralığı ve **(11) punto** ile; dipnotlar, tablo ve şekiller ise başlıkları da dâhil olmak üzere **(9) punto** yazılmalıdır. Paragraflarda ilk satır girintisi **0,7 cm** olmalıdır. Paragraflarda sağ ve sol girintiler **0 cm**, önce ve sonraki aralık ise **6 nk** olmalıdır.
3. Yazıların ana başlığı ortada olacak şekilde, büyük harflerle bold ve (11) punto ile yazılmalıdır. Yazarın adı başlığın sağ alt kenarına konulmalı; (9) punto ile ad soyad yazılmalı, yazar birden fazla ise, adları alt alta yazılmalıdır. Yazar(lar)ın akademik ünvanı, bağlı olduğu kurumu, ORCID numaraları ve e-posta adresi dipnot şeklinde ilk sayfada yer almalıdır. İlk sayfada ayrıca, dipnot olarak çalışmayı destekleyen kuruluşlar vb. de belirtilebilir.
4. Yazı, çizim veya grafiklerin yazım alanı içinde olmalarına dikkat edilmelidir. Yazılarda sayfa kenar boşlukları şu şekilde olmalıdır:
Üst: 6 cm
Alt: 5 cm
Sağ ve Sol: 3,5 cm
5. Yazılar, şekil ve tablolar dâhil **25 sayfayı geçmemelidir**.
6. Yazılardaki resim, şekil ve grafikler "Şekil" adı altında gösterilmeli; şekil ve grafikler bilgisayar ortamında çizilmelidir. Tablo, şekil ve denklemlere sıra numarası verilmeli, başlıklar tabloların üzerinde, şekillerin ise altında her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde yer almalıdır. Ayrıca tablo ve şekillere ait kaynaklar, alt tarafta 9 punto ile verilmelidir.
7. Yazılarda sayfa numarası eklenmemelidir.
8. Yazılar, Giriş bölümü ile ikinci sayfadan başlamalı ve uygun bölümlere ayrılmalıdır. "**GİRİŞ**", "**SONUÇ ve DEĞERLENDİRME**" ve "**KAYNAKÇA**" başlıklarına **numara veril-**

memeli ve paragraf ile hizalı bir şekilde tamamen büyük harflerle **bold** yazılmalıdır. Başlıklardan önce bir satır boşluk bırakılmalıdır. Yazıda yer alan birinci derece alt başlıklar **1, 2, 3, ...** gibi Romen rakamlarıyla sınıflandırılmalı, tamamen büyük koyu harflerle ve paragraf ile hizalı bir şekilde yazılmalıdır. İkinci derece alt başlıklar **1.1, 1.2, 1.3 ...** gibi sınıflandırılmalıdır. Bu başlıklar her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde koyu harflerle ve paragraf ile hizalı bir şekilde yazılmalıdır. Üçüncü derece alt başlıklar **1.1.1., 1.1.2. , 1.1.3, ...** gibi rakamlarla sınıflandırılmalıdır. Bu tür başlıklar da her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde, koyu ve paragraf ile hizalı yazılmalıdır. Madde ve işaretlemeler de yine 1,2,3,4.... Şeklinde numerik ve paragraf ile aynı hizada yazılmalıdır.

9. Kaynaklara yapılan atıflar, metnin içinde parantez arasında veya dipnotlarla yapılmalıdır. Parantez içinde sırasıyla yazar(lar)ın soyadı, kaynağın yılı: sayfa numarası yer almaktadır. (Şahin, 2010: 200). Birden çok kaynak noktalı virgül ile ayrılmalı, 3 veya daha çok yazar isimli bildirimlerde “vd” kısaltması kullanılmalıdır. Eğer, yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla eserine atıf yapılıyorsa, yıllar harfler ile farklılaştırılmalıdır. Yapılacak atıf bir internet sitesinden alınmışsa ve atfın yazarı belli değil ise, parantez içerisindeki ifadeler şu şekilde sıralanmalıdır; internet sitesinin kurumu, erişim yılı. Yabancı dilde yazılan makalelerdeki atıflarda kullanılan bağlaçlar, metin dili ile uyumlu olmalıdır.
10. Metin içerisinde atıfta bulunulan kaynaklar, eğer varsa notlardan sonra ayrı bir sayfada “**KAYNAKÇA**” başlığı altında alfabetik sıraya göre verilmelidir. Kaynakça başlığı paragraf ile hizalı bir şekilde tamamen büyük harflerle bold yazılmalıdır.

Yararlanılan kaynaklar düz metin biçiminde ve iki yana yaslı olarak yazılmalı, tablo yapılmamalı ve her bir kaynağın yazımında ilk satırdan sonraki satırlar 0,9 cm içeriden başlatılmalıdır. Bunun için bilgisayarda “Biçim/Paragraf/Girinti ve Aralıklar/Girinti - Özel - Asılı - Değer - 0,9 cm” ayarının yapılması gerekmektedir.

“Kaynakça” bölümü, APA (American Psychological Association) kurallarına uygun olacak şekilde aşağıdaki örneklerde gösterildiği gibi ve alfabetik sırayla yazılır:

Kitaplar:

Altuğ, O. (1999). *Banka İşlemleri ve Muhasebesi*, İstanbul: Türkmen Kitabevi.

Dergiler:

Epstein, M. & Freedman, M. (1994). Social Disclosure and the Individual Investor, *Accounting, Auditing, and Accountability Journal*, 7(4), 52-63.

11. Yukarıdaki formatta olmayan çalışmalar içerik açısından değerlendirilmeye alınmayacak ve editör tarafından yazarına iade edilecektir.

